

Հ. Գ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ

**ՉՄԱՆՅԱՆ
ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ
ԱՆԿՈՒԹՅՈՒՆ**

5150
58
7-
ՀԳ. ԻՆՃԻԿՅԱՆ

2087
ՍՈՑԻԱԼ-ՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԱՆՆԱՐԿ

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

6. KH. SARKISIAN
LIBRARY

ՀԱՅԱՍՏԱՆ -- ԶԱՏԱՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ - ԵՐԵՎԱՆ 1984

Գրքիս՝ Պատմական գիտությունների գիտություն, գրքիս
Վ. Ա. ՔԱՅՐՈՒՐՔԱՆ

Կոմպոզիցիոն Պատմական գիտությունների գիտություն, գրքիս
Ջ. Ա. ԿԻՐԱՆՈՍՅԱՆ

Արհիվ Հիստորիան և Քաղաքի
Ինտելեկտուալիզմի ամենագեղեցիկ
բարեհամարան պատմական փնտ-
րում, սիրում և շարժանակալարում
այնքան ընթացահան, մասնաճյու-
կաններն վայել և հանելի՜ համար
հեղ աշխարհաշին քաղաքներ
կայան մթնոլորտի համար:

20.X.84 *Քաղաքի*

ԻՊՏԻԿԱՆ Լ. Գ.

Ի 583 Օսմանյան կայսրության անկումը. Սոցիալ-տնտեսական
ակնարկ.— Եր.: Հայաստան, 1984.— 336 էջ:

Գրքում, Հարուստ ժառանգան էյոթի պատգամներ, ներկա-
յազմե է Օսմանյան կայսրության հանձման և անկման ընդհանուր
պատկերը: Մանկավարժական հիմնական խնդրի համապատասխան
արժում է հիշյալ պատմական անխուսափելի պրոցեսի վրա վերական
ազդեցության ունեցած սոցիալ-տնտեսական գործոնների վերլուծու-
թյունը:

Խախտեցում է պատմագրանների և ընթերցող լայն շրջանների
համար:

0506000000

ԳՄԴ 68.3 (5 թու)

Ի 701 (01) 84 81—84

Ն Ա Խ Ա Ր Ա Ն

Փառաւոնկերայրյան ուզու զրա կանգնելու
բարեւական կառավարւոյրյան բարձր փարձեր
հանգում էին անփառունակ կորնանման...

Յ. ԷՄՍՍ

Պատմութեան արձանագրած ամենահզոր պետու-
թեաններէից մէկը՝ Օսմանեան կայսրութիւնը, զոյառանց մոտ
600 տարի և խոր բացասական ազդեցութիւն թողեց նվաճած
երկրներէի առաջընթացի վրա: Բռնի ուժով ստեղծված նման պե-
տական միավորումներէի զարգացմանը հասուկ տրամաբանու-
թեամբ և թուրք վերնախավի քաղաքականութեան հետեանքով
այն երբեք չամբապնդվեց ներքնապես, ապրեց երկարատե
ճգնաժամ և անկման աստիճանական պրոցես: Պատմական
այդ երևույթի պատճառները բազմաթիւ են, զալիս են անց-
յալի խորքից և օրգանական կապերով կապված են կայսրու-
թեան անցած դարավոր ուղու ու դրա կեղծանների հետ: Հար-
չուրամյակներ մնալով ֆեոդալիզմի ամենացածր, քարքարո-
սական և աստիճանի վրա, կայսրութիւնը ենթակա էր մի շարք
բացասական գործոններէի ազդեցութեանը: Դրանցից զլիսավոր-
ներն էին. վաշկատուն ցեղերի հսկայական տեղաշարժերը,
որոնց իրենց հետ բերում էին տնտեսական քայքայում և սո-
ցիալական պայմաններէի հետադիմութիւն: Այնուհետև, համայ-
նական հարաբերութիւններէի, հողի պետական սեփականու-
թեան, հարկային սիստեմի կապալային ձևերի զոյատևումը
դարձան սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ճգնաժամի խո-
րացման ուղղակի պատճառները: Նշվածից բացի, խիստ բացա-
սական դեր կատարեց տարերայնորեն ստեղծված աշխատանքի
քաժանուժը, երբ մահմեդական վերնախավը իր մենաշնորհն
էր համարում պետական, վարչական, ռազմական գործը, երկ-
րի կառավարումը, տնտեսութեան բնագավառը թողնելով հպա-
տակ ռայային, այսինքն՝ ոչ մահմեդական ժողովուրդներին:
Մյուս կողմից, պետական ապարատը վերնից ներքև մարմ-
նավորումն էր կաշառակերութեան, անօրինականութեան, կա-

ժայռականութիւնների, որոնց սուր ծայրը ուղղված էր քրիստոնյա ժողովուրդների ու երկրի զարգացման գլխավոր լծակը հանդիսացող նրանց անտեսական գործունեութիւնն զիմ: Այս բոլորին զուգահեռ կայսրութիւնում տարվում էր մեծապետական շովինիզմի ընդգծված քաղաքականութիւն, որը իրապես երկիրը դարձրել էր ժողովուրդների բանաւ: Որպեսզի պատկերը լրիվ լինի, անհրաժեշտ է ավելացնել, որ ոչ մահճեղականները, իսլամի ուսմունքի և շարիաթի համաձայն իրավազուրկ էին և պարտավոր էին բոլոր հասարակական ու անձնական խնդիրներում զիջել իսլամ դավանողին:

Անդրադառնալով մահճեղական թուրքի իրավական գրութիւնը, Կ. Մարքսը գրել է. «Ենչպիսի սոցիալական վիճակ էլ նա ունենար՝ նա պատկանում էր արտոնյալ կրօնին ու ազգութիւնը, միայն նա՝ իրավունք ուներ զենք կրելու, և ամենաբարձր դիրք ունեցող քրիստոնյան պարտավոր էր հանդիպելիս հանապարհը զիջել հասարակութիւնն ցածր խավին պատկանող մահճեղականին»¹:

Նման փոխհարաբերութիւնները շարունակվեցին Օսմանյան կայսրութիւնն զոյութիւնն ամբողջ ժամանակաշրջանում և հանդիսացան խորացող հզնածամի ու կայսրութիւնն անկման կարևոր պատճառներից մեկը: Երկրի զեկավարները անընդունակ գտնվեցին թուրքիան զուրս բերելու այդ վիճակից նան բարեփոխումների միջոցով, զեթ ինչ-որ շափով կայունացնելու ներքին գրութիւնը, որը զնալով ժանրանում էր: Աճում էին անշատողականութիւնն ու տեղայնութիւնը, կենտրոնական ու տեղական կառավարական մարմինների օրինազանցութիւններն ու նրանց անպատիժ մնալը և նման կարգի բացասական ալլ երևութիւններ:

Հպատակ ժողովուրդների վաղուց ծայր առած ազգային-ազատագրական պայքարն անցյալ դարի սկզբներին ընդունեց ավելի կազմակերպված ու սրտեմատիկ բնույթ, խորացնելով քաղաքական հզնածամը:

Երկրի գրութիւնը շափազանց վատթարացավ հատկապես XIX դարի վերջին ջառուրդին, երբ իմպերիալիստական պետութիւնները թուրքիան դարձրին իրենց կիսագաղութը:

Այդպիսով, ներքին ու արտաքին գործոնների տղզեցութիւնն

¹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 9, стр. 6.— (Հղումները կատարվում են ըստ 2-րդ հրատարակութիւնն):

Հետևանքով սոցիալ-քաղաքական հզնամամը Հետզհետե խորանում էր և նրա արտահայտութուններն ու հետևանքները գառնում էին ավելի ակնառուս

Մեր աշխատության հիմնական խնդիրն է՝ լուսարանել կայսրության անկման սոցիալ-տնտեսական պատճառները և գլխավորապես այդ տեսանկյունից քննել ներկայացվող բարդ և բազմապլանային պրոցեսը: Իսկ այդպիսի քննարկման կենսական անհրաժեշտութունը թե՛ պատմության և թե՛ պատմագիտության համար ակներև է: Կարևոր է ընդգծել, որ կայսրության տնտեսական կյանքի զարգացման խնդիրները, ինչպես նշվեց, հենց սկզբից, քիչ ևս հետաքրքրել թուրք վերնախավին: Նա իր գլխավոր նպատակն է համարել կայսրության հզորության հիմքը կազմող բանակի ու նրա ռազմական գործողութունների և հսկայածավալ հրկրի կառավարումը, այսպես ասած, հրկրի վարչական ու ռազմական ղեկավարման գործը: Տնտեսության քննադատող արհամարհանքով նա թողել էր հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդներին՝ ասլաններին, որոնց պարտքն ու պարտականութունն է համարվել մշակել հողը, զբաղվել արհեստներով ու առևտրով կամ այլ ասես աշխատանքներով և ժամանակին ու պահանջված յափերով մուծել պետական և մյուս հարյուրավոր հարկերը: Անգամ Ֆեոդալական հարաբերութունների քայքայումը և կապիտալիստական կարգերի ծնունդը չփոխեցին իրերի վիճակը: Նոր արտագրահարաբերութունների զարգացումը տեղի ունեցավ հնի բացարձակ ու երկարատև տիրապետության պայմաններում, որն իր կնիքը դրեց հրկրի ամբողջ Հետագա պատմության վրա և բնորոշեց նրա առաջընթացի յուրահատկութունները: Ամփոփ կերպով դրանցից գլխավորները կարելի է բնութագրել հետևյալ բնորոշ գծերով, որոնք և լուսարանվում են ներկա աշխատութունում: Դրանցից են. թուրքական ֆեոդալական իրավակարգի ազդեցութունը կապիտալիստական հարաբերութունների զարգացման վրա, օսմանյան պետության և նրա ռազմարյուրոկրատական վերնախավի, նրա քաղաքականության, ինչպես նաև իսլամի ու շարիաթի մշտական ու ակտիվորեն ներգործող դերն ամբողջ հրկրի առաջընթացի վրա, տիրապետող թուրք և այլ մահմեդական ու քրիստոնյա ժողովուրդների միջև դոյութուն ունեցող տնտեսական ու կուլտուրական մակարդակի զգալի տարբերութունները և այդ երե-

վույթի ազդեցութիւնը թուրք ու ալլազգի բուրժուազիայի զարգացման վրա, տիրող շրջանների ազգային քաղաքականութիւնը նշանակութիւնը Հիշյալ պրոցեսների համար, բուրժուազիայի ուղղային խմբերի գերն ու տեղը երկրի տնտեսութիւն մէջ, ստար կապիտալի գերն Օսմանեան կայսրութիւնում կապիտալիստական կարգերի հաստատման վրա և մի շարք այլ, ու վճարական գործունեների, որոնք բնորոշ են Արևելքի, մասնավորապէս, մահմեդական երկրների զարգացման համար: Այդ առանձնահատկութիւնների ուսումնասիրութիւնը կօշնի Օսմանեան կայսրութիւնը հատկապէս վերջին շրջանի պատմութիւնը, ինչպէս նաև ախտեղ բնակվող ժողովուրդների անցած ուղին ավելի ճիշտ և խոր ըմբռնելուն: Մյուս կողմից, վերահիշյալ հարցերի հետագա մշակումն ի հայտ կբերի նոր փաստեր, կամ կտա մի շարք երևույթների նոր մեկնաբանութիւններ, որոնք անհրաժեշտ կգարմենն Հին գրույթների և հետևութիւնների վերանայումը:

ԵՊատմութիւնը, — գրել է Վ. Ի. Լենինը, — իր հետ բերում է և՛ նոր փաստեր, և՛ հետազոտութիւնը նոր եզրանակներ, որոնք տեսութիւնը հետագա զարգացում են պահանջում¹:

Մենադրութիւնը համար գիտական ու մեթոդոլոգիական էլակետ են հանգիստացել մարքտիզմ-լենինիզմի դասականների այն ուսումնասիրութիւնները, որոնցում քննարկվում են ֆեոդալական կարգերի քայքայման և կապիտալիզմի զարգացման պրոցեսները: Դրանցից են մասնավորապէս Կ. Մարքսի «Կապիտալը», Յ. Էնգելսի «Ֆեոդալիզմի քայքայումը և բուրժուազիայի զարգացումը», Վ. Ի. Լենինի «Կապիտալիզմի զարգացումը Ռուսաստանում» և այլ երկեր: Զափազանց կարևոր նշանակութիւն ունեն նրանց գրույթներն առանձին սոցիալ-տնտեսական ու պատմական երևույթների մասին, ինչպէս՝ ուսմունքն ազրաբային հարցի, կապիտալի նախասկզբնական կուտակման, կապիտալիզմի զարգացման փուլերի, իմպերիալիզմի մասին: Հատուկ ուշադրութիւն արժանի են դասականների մտքերն այսպէս կոչված կապիտալիզմի զարգացման սպրուսական ուղու, Արևելքի երկրներում և թուրքիայում այդ պրոցեսի յուրահատկութիւնների, մասնավորապէս ռուսիա-

¹ Անդէ Վ. Ի. ՍԺ, հատ. 4, էջ 253: Այստեղևս թուրք հղումները կատարվում են սույն հրատարակութիւնը հասցանքից:

կան արտագրաններն և այլ հարակից խնդիրները վերաբեր-
լալ:

Հայնորին սպառազորժիկ ենք մարքսիստական Հայաստանի տե-
սակետները թուրքական ֆեոդալիզմի, հողի պետական սեփա-
կանութեան պայմաններում հողագործութեան և հողօգտագործ-
ման ձևերի, ինչպես նաև հակալատկալու ու բազմազգ հայս-
րութեան կյանքում սոմանյան պետութեան և իսլամի կատարած
դերի մասին: Թուրքիայի զարգացման հնունկարներին անդ-
բազանալիս Կ. Մարքսն ու Յ. Հենգելը եղել են թուրք գյուղա-
ցու աշխատատիրությունը: Նրանք միաժամանակ ցույց են
տվել, որ տիրող կարգերի նեխածությունը, վերնախավի այլա-
սերումը, ֆեոդալական նշումն ու կամայականությունները
հանգիստացել են երկրի հետամնացություն կարևոր պատճառ-
ները: Այդ պայմաններում, հույնիսկ զարգացման ավելի բարձր
մակարդակի վրա կանգնած սլավոնները, հույները, հայերը,
հրեաները և ուրիշներ, մարքսիզմի հիմնադիրներին բնորոշ-
մամբ, չէին կարող իրենց համար բացել ազատ կապիտալիս-
տական առաջընթացի ուղին:

Սոմանյան կայսրությունում կապիտալիստական հարաբե-
րությունների ձևավորման ու զարգացման օրինակով օրինաչա-
փությունների և պայմանների ուսումնասիրման համար կարևոր
նշանակություն ունի լենինյան այն դրույթը, որ կապիտալիզմի
զարաշրջանը զազուլներն ու կիսազազուլները ներքաշում էր
ապրանքափոխանակության, սրայի դեռևս ոչ կապիտալիստական
արտադրության մեջ... Իմպերիալիզմը ի միջի այլոց, կապիտալի-
ստահանություն է՝, Հիշյալ պրոբլեմների ուսումնասիրության
ընթացքում մենք ելել ենք մարքսիստական այն մեկնարանու-
թյունից, որ ընդհանուր օրինաչափությունների գործողությունը
դրսնորվում է կոնկրետ պատմական պայմաններին, ազգային
առանձնահատկություններին համապատասխանող տարբեր ձե-
վերով:

Գրքում շուտարանվող հարցերը ակնառու են իմպերիա-
լիզմի զարաշրջանում, երբ Սոմանյան կայսրությունը ևս ներ-
գրավվում է կապիտալիզմի զարգացման սլաքը, որին համ-
ընթաց տեղի է ունենում մեկ ուրիշ՝ երկրի կիսազազուլ գառ-
նալու պրոցեսը:

1 ԱՆԻՆ Վ. Ի. ՕԻՍ, Հ. 20, էջ 43.

Թաղմաթիվ են Օսմանյան կայսրության պատմության վերաբերյալ մանր ու մեծ ուսումնասիրությունները, էանապարհորդական եռթերը և Հուշերը: Հենց այդ հանգամանքը պահանջ էր առաջադրել ասվածը չկրկնելու համար ավելի մեծ ուշադրությամբ հետազոտել արխիվային նյութերը, պարբերականներն ու խնդրին վերաբերող գրականությունը: Նման մոտեցումն անհրաժեշտ էր նաև այն պատճառով, որ Քուրբխայում շի նդել վիճակագրությունն ու գրեթե չեն հրատարակվել վիճակագրական նյութեր: Ազատներն էլ կազմվել են մոտավոր ավյալների հիման վրա զլխավորապես սոսար հեղինակների կողմից:

Հայտնի ու գեղեւ անհայտ փաստերի ու երևույթների ուսումնասիրման հիման վրա մենք աշխատել ենք ստեղծել պատմական փաստերի մի շղթա, որը և ոգնեց առաջադրելու որոշ նոր գրույթներ:

Քանի որ գեղեւ Օսմանյան կայսրության տնտեսական պատմությունը մշակված չէ և Քուրբ հեղինակներն ու նրանց տեսակետների պաշտպանները կարծեք թե մտադիր էլ չեն այդ տեղյու, անհրաժեշտ էր բացատրել նաև դրա պատճառները:

Հայտնի է, որ Օսմանյան կայսրության տնտեսական կյանքում դարերով վճռական դեր է խաղացել ալլազդի բուրժուազիան: Նրա գործունեության հետ է կապված երկրի արդյունաբերության հիմնական էլուղերի, արհեստների, առևտրի, մասամբ և զուղատնտեսության զարգացումը: Իհարկե, այդ բուրժուազիայի ոչ բոլոր խավերն էին ձգտել կայսրությունում հաստատել կապիտալիստական կարգեր: Քուրբ և ալլ մահմեդական ֆեոդալների ու ռազմարչուրոկրատական վերնախավի հետ միասին սուլթանական իշխանության հենարանն էին հանդիսանում ալլազդի բուրժուազիայի վերին շերտերը, հողատերերն ու քրիստոնյա աստիճանավորները: Հույն ֆանարիոսները, հայ ամիրաները և հրեա բանկիրներն ըստ պահանջի դարերով ֆինանսավորում էին օսմանյան պետությանը, նրա սուլթաններին ու առանձին գործիչներին: Բնականաբար, հպատակ ժողովուրդների ազատագրական պայքարն ուղղվում էր ոչ միայն ստեղի սուլթանական վարչակարգի, ալլև նրա հենարանը հանդիսացողների՝ օսմանյան հասարակության հիշյալ խավերի դեմ: Օրյկկախվորեն այդ պայքարն ուներ թե ազգային-ազատագրական և թե դասակարգային բնույթ, որտեղ

բուրժուական հարաբերությունների հաղթանակին էին ձգտում հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդներն իրենց ազգային բուրժուազիայի գլխավորությամբ, մինչդեռ այդ առաջընթացն արգելակում էին թուրքական ու մահմեդական ֆեոդալական տարրերը, հոգևորականութունն ու բարձրաստիճան պաշտոնեությունը: Հետևապես, որպեսզի Օսմանյան կայսրության անկման պատճառների վերաբերյալ հստակ պատկերացում կազմվեր, պետք էր առաջին հերթին ներկայացնել տիրապետող վարչակարգի դեմ պայքարող ուժերին՝ ոչ թուրք, այլ ազգիների բուրժուազիային, նրա մտավորականությանը և քաղաքական կազմակերպություններին: Նյութի պակասը զմլարացնում է տալ այդ բուրժուազիայի մեավորման և զարգացման պրոցեսն ամենայն մանրամասնությամբ և բոլոր կողմերով:

Գրքում, այնուհետև, բնորոշվում են բուրժուազիայի առանձին ազգային խմբերի գործունեության ուղիղները կամ «մասնագիտացումը» ըստ արտագրանքի և առևտրական գործարքների: Այդ նրևույթը առավել առարկայական դարձնելու նպատակով ամփոփվել և ընթերցողին են ներկայացվում համապատասխան թվական տվյալներ ու եզրահանգումներ: Միաժամանակ կարծում ենք, որ սպասագործված նյութը դեռևս հնարավորություն չի տալիս ավելի մանրամասն վերլուծելու Օսմանյան կայսրության բազմազգ բուրժուազիայի կամ նրա առանձին խմբերի սխտեմատիկ պատմությունը, որը, անկասկած, կպահանջի նոր աշխատանք ու ջանքեր: Նույնիսկ թուրք պատմաբանները և սոցիոլոգները, որոնց արամազրություն տակ են պետության արխիվները, շունհեալով կամ, շքանկանալով ունենալ ընդհանրացված տվյալներ, դեռևս չեն կարողանում տալ օսմանյան բուրժուազիայի զարգացման ամբողջական պատկերը և բավարարվում են միայն առանձին փաստերով ու օրինակներով:

Կայսրության բազմազգ բուրժուազիայի և մյուս հակադիր ուժերի պատմության համակողմանի մշակումը, անշուշտ, հնարավոր կլինի մի շարք երկրների գիտական հիմնարկների կողնկտիվ ջանքերի գործադրմամբ միայն, քանի որ Օսմանյան կայսրության պատմությունը, ի վերջո, նրանում բնակված առանձին ժողովուրդների պատմությունն է: Իսկ ամեն ժողովուրդ իր ազգային լեզվով աշխատություններ ու մեծաքանակ նյութեր ունի, որոնք լավագույնս կարող են ծառայել հիշյալ ընդհանուր նպատակին:

Տվյալ ուսումնասիրութիւն մեզ մենք սգաագործել ենք ուսերեն, Քուրքերեն ու եվրոպական լեզուներով լույս տեսած գրականութիւնը և մամուլը, ինչպես նաև արխիվային նյութեր:

Հատուկ ուշադրութիւն առարկա են եղել հայերեն աշխատութիւնները, բազմաքանակ պարբերականներն ու ազդարարները, որոնց զգալի մասը շափազանց կարևոր է որպէս կայսրութիւն ներքին կյանքն արտացոլող անդակն հրատարակութիւններ:

Տարիների ընթացքում հաճաքով փաստական նյութը հնարավորութիւն է ընձևում սոցիոլոգիական ուսումնասիրութիւն այս փորձը դիտել որպէս Օսմանյան կայսրութիւն արևմտեան կայսրութեան, բուրժուական հարաբերութիւնների ձևավորման, սոցիալ-տնտեսական հակասութիւնների սրման և ներքին ճգնաժամի հասունացման կարևոր պրոբլեմների մշակման առաջին քայլերից մեկը:

Միաժամանակ պետք է նշել, որ առաջընթացի կարևոր խափ՝ կայսրութիւն բազմազգ բուրժուազիայի զարգացման պրոցեսի ուսումնասիրմանը զուգահեռ անհրաժեշտ էր տալ արևմտեան կյանքի ծանր, հաճախ ողբերգական պայմանների վերլուծութիւնը, պայմաններ, որոնք փաստորեն կայսրութիւն վերնախափի քաղաքականութիւն ուղղակի արդյունքը և անկման հիմնական պատճառներից մեկն են եղել:

Մյուս կողմից, սակայն, գրքի առանձին գրույթներն ու հետախոնարհները բնորոշում են ոչ միայն Քուրքիայի, այլև Արևելքի բազմաթիվ այլ նրկրների սոցիալ-տնտեսական զարգացման ընթացքը:

Ինչպէս ասվեց, աշխատութիւն հիմնական խնդիրները Օսմանյան կայսրութիւն սոցիալ-տնտեսական և, որոշ շրջանակներում, քաղաքական ներքին պրոբլեմների լուսարանումն է: Ընդ այդ օրինաւափ է: Բազմաթիվ մասնագետներ իրավացիորեն գտնում են, որ դեռևս Քուրքիայի ներքին կյանքը և նրա հետ կապված շատ հարցեր անբավարար են ուսումնասիրված: Միաժամանակ պետք է նշել, որ սովետական շատ հեղինակներ (Ի. Ալիբեկով, Պ. Մոխոն, Ա. Նովիչև, Յու. Ռոզալին) իրենց մենագրութիւններում, որոնց մասին դեռևս կիսովի, անգրագարձել են Քուրքիայի տնտեսական վիճակին և նրա-

նում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման յուրահատկություններին: Սակայն դեռևս չկան աշխատություններ, որոնք նվիրված լինեն հատկապես Օսմանյան կայսրության անկման սոցիալ-տնտեսական պատճառներին:

Օսմանյան կայսրության տնտեսական պատմության ամենատևառմաստիքված ինդիքներից մեկը հողային խնդիրն է: Այս պատճառով (չնայած որ մեծ կարևորությունը) գրքում այն արժարժվում է միայն անհրաժեշտ զեպերում, երբ կարիք է զգացվում ցույց տալու ֆեոդալական կարգերի տրանսֆորմացիան, հողատերերի և գյուղացիների հարաբերություններում տեղի ունեցող փոփոխությունները, առևտրական կապիտալի և փողի ազդեցությունը հարկային սխտեմի վրա, կառավարության կենտրոնական և տեղական մարմինների միջամտությունն ազրաբային հարաբերություններին, ինչպես նաև այդ բոլոր երևույթների ազդեցությունը՝ երկրում կապիտալիզմի զարգացման և ռազմաֆեոդալական կայսրության անկման վրա: Արևելքի երկրներում ազրաբային պրոբլեմը և նրա յուրահատկությունները մեկնարանելու համար վեոսական նշանակություն ունեն սՄ. Վոլգալիսկու գրքի կոնսպեկտի¹ վերաբերյալ Կ. Մարքսի մտքերն ու դիտողությունները:

Հարուստ տեղեկություններ ենք քաղել նաև նախասովետական Հետևյալ Հեղինակների ուսումնասիրություններից՝ Գ. Բաքրաևի, Ա. Կոլլուրակին, Ն. Լենսկի, Յա. Մալամա, Ա. Ռուպպին, Բ. Տերմեն և հայ Հեղինակներ Ա. զոթի, Ատոմի, Մուրադյանի, Խաթակի, Գ. Տեր-Վարապետյանի և ուրիշների գործերից:

Ազրաբային պրոբլեմի ուսումնասիրությունը Հետազայում շարունակվել է, և այն բազմաթիվ առակետներով ու հատուկ աշխատություններում ներկայացվել է գիտական հասարակայնությանը: Լիշյալ աշխատությունների թվին են պատկանում Ա. Մ. Համբարյանի, Ծ. Ղ. Սարգսյանի, Գ. Արսլանյանի, Գ. Փուկովսկու և այլոց աշխատությունները:

¹ Маркс К., «Конспект книги М. Ковалевского «Общинное землеуладение, причины, ход и последствия его разложения», «Советское востоковедение», 1958, №№ 3, 4, 5, «Проблемы востоковедения», 1959, № 1.

Հողային հարցին նվիրված են առանձին ժողովածուներ¹ և բազմաթիվ էջեր՝ Քուրքիային վերաբերող տարբեր աշխատություններում: Մեր հատուկ ուշադրության առարկա են եղել Քուրք Հեղինակներ Հ. Ավնիրի, Ս. Աքսոյի, Փ. Բուլուխաչու, է. Ջ. Կարալի, Ի. Հյուսրնի, Գուլան Ավչըուչլուի, Իսմայիլ Ջեմի և այլ պատմաբանների ու սոցիոլոգների տեսակետները, որոնց անգրագարն էլ ենք սույն գրքում:

Անցումը իմպերիալիզմին, համաշխարհային շուկայի ստեղծումը ամենուր, նաև Քուրքիայում, ուժեղացրին ֆեոդալական կարգերի քայքայումը: Արդեն անցյալ դարի վերջերին կապիտալիզմի ներթափանցումը անտեսության ու հասարակական փոխհարաբերությունների մեջ զարն էլ էր իրականություն:

Հասարակական առաջընթացի, զարգացման օրինաչափությունների ընդհանրությունը հնարավորություն է տալիս ամփոփելու նմանօրինակ երևույթները և համեմատության եզրեր գտնելու ոչ միայն Արևելքի թույլ զարգացած երկրների, այլև, օրինակ, Ռուսաստանի և Քուրքիայի միջև: Գոյություն ունեն հեղափոխական ու զեմեկրատական պայքարի փորձից բխող և կոմունիստական ու բանվորական կուսակցությունների կողմից մշակված սկզբունքային տեսակետներ՝ Արևելքի երկրներին, նրանցում կապիտալիզմի ու բուրժուազիայի զարգացման վերաբերյալ: Այս տեսակետից կարևոր են կոմունիստական ու բանվորական կուսակցությունների 1969 թ. Մոսկվայում կայացած միջազգային համաժողովում Քուրքիայի ներկայացուցիչների ելույթները, որտեղ նշվում է, որ այն եղել է օրինաչափության հարաբերական քաղաքականության թե՛ զուգը և թե՛ զործիքը²: Քուրքիայի դերի այս սահմանումը քննակնորեն վերաբերում է որոշակի ժամանակաշրջանի՝ սկսած անցյալ դարի վերջին քառորդից մինչև մեր օրերը:

Աշխատությունում ոգտագործված են Սովետական Միության բազմաթիվ արխիվների նյութերը: Հիշատակության արժանի են Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության, կենտրոնական

¹ 54՝ «Аграрный вопрос и крестьянское движение». Справочник. т. IV, М., 1937.

² «Международное совещание коммунистических и рабочих партий». Документы и материалы, М., 1969, стр. 234.

պետական ուղղափառական, ուղղամտությանը և սովատորի, Մոսկովայի, Լենինգրադի, Վրաստանի և Հայաստանի պետական պատմական արխիվների ֆոնդերը, ինչպես նաև Երևանի Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարանի և Ե. Չարենցի անվան արվեստի ու գրականության ֆակուլտետի նյութերը:

Օգտագործել ենք արխիվային փաստաթղթերի մի շարք ժողովածուներ և առանձին հրատարակված փաստաթղթերը: Դրանց մեջ մեծ կարևորություն ունեն Ռուսաստանի ուղղափառ և ժողային գործակալների ուսումնասիրությունները, առանձին հաղորդումներն ու նկարագրությունները, ուսական բանակի գլխավոր շտաբի տնօրենները, «Քուրթական ժողովածուի», «Հայերի գրությունը Քուրթիայում մինչև 1895 թվականին մեծ տերությունների միջամտությունը», «Դիվան հայոց պատմության» (գիրք ԺԳ), «Ծառար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» և այլ ժողովածուների նյութերը:

Անշուշտ, հաշվի է առնված, որ հիշյալ ժողովածուների ու պաշտոնական փաստաթղթերի մեջ բերված փաստերն ու արվյալները հաճախ մեկնարկվում են՝ ելնելով արևմտյան տերությունների և ցարական Ռուսաստանի շահերից: Մակայն զրանք պարունակում են չափազանց հարուստ փաստական նյութ, մասնավորապես վիճակագրական տնօրենություններ, ինչպես նաև առանձին երևույթների օրյեկտիվ վերլուծություն:

Գրքում լայնորեն օգտագործված են սովետական հրատարակությունների ստեղծված տվյալները: Դրանց թվին են պատկանում Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրության զազտնի փաստաթղթերի Ե. Ա. Աղամովի խմբագրությամբ լույս տեսած ժողովածուն՝ «Ատիական Քուրթիայի բաժանումը», ՄՍՀՄ և Քուրդարիայի գիտությունների ակադեմիաների համատեղ հրատարակած «Քուրդարիայի ազատագրումը Քուրթական լծից (1875—1879)» փաստաթղթերի եռահատոր ժողովածուն, ՀՍՍՀ ԳԱ Նախագահության որոշմամբ՝ պրոֆ. Մ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Հայերի գնեցիկը Օսմանյան կայսրության մեջ» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուն և բազմաթիվ այլ հրատարակություններ:

Օգտակար տվյալներ ենք քաղել «Արևելքի երկրներում կապիտալիզմի գնեցիկի մասին (XV—XIX դդ.)», «Անհավատար արաբների դարեր», «Ազգային պրոցեսները Մերձավոր ու Միջին արևելքի երկրներում» և այլ ժողովածուներից: Սովետական

Հետազոտողների շահքերի շնորհիվ հիմնականում մշակված են երկրի քեղհանուր պատմություն և նրանում բնակված առանձին ժողովուրդների զարգացման մի շարք կարևոր պրոբլեմներ:

Օսմանյան կայսրության պատմության և սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուրջ վերլուծությամբ Հանդես են եկել Ա. Յ. Միլլերը (ԵՄՈւստաֆա փաշա Բալլրակտարա, «Քուրքիայի Համառոտ պատմություն»), Ա. Դ. Նովիկը («Քուրքիայի էկոնոմիկան առաջին Համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում»), «Քուրքիայի տնտեսության պատմության ակնարկներ մինչև առաջին աշխարհամարտը», «Քուրքիայի նոր շրջանի պատմությունը և այլն):

Սովետական բազմաթիվ հեղինակների գրքերում ու հոդվածներում կան լավագույնը Հարուստ Ելութեր, փաստական և վիճակագրական տեղեկություններ, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի առնչվում են մենագրության հիմնական խնդիրներին:

Փիչ լեն նաև մինչհոկտեմբերյան շրջանին վերաբերող մասնագիտական հոդվածները, ճանապարհորդական նոթերը, կնկրես ուսումնասիրությունները և պարբերականներում հրատարակված տեղեկությունները, որոնք աստղծ են Հանդիսացել այս կամ այն հարցը մեկնարանելիս, մասնավորապես, Քուրքիայի տնտեսության և նրանում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման առանձին խնդիրներ պարզարանելիս: Մեզ համար լավագույնը կարևոր նշանակություն ունեն հեղափոխական ու առաջադեմ գործիչների հոդվածները Քուրքիայի մասին: Լինելով ազգային շարժումների և երիտթուրքական հեղաշրջման ժամանակակիցներ, Ռոզա Լյուսինբուրգը, Վ. Վ. Վորովսկին, Բ. Մ. Կնուսյանցը, Ա. Գ. Զուբարյանը և ուրիշներ այդ շարժումները գնահատել են որպես երկրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացման արդյունք, ցույց են տվել երիտթուրքերի նպատակների վերնախավային բնույթը՝ դրանք կապելով Քուրքիայում տիրող իրավիճակի, առանձին դասակարգերի, սոցիալական խավերի և հեղհետե սրվող ազգային հարաբերությունների հետ:

Ժամանակակից թուրքագիտության զարգացման մեջ ծանրակշիռ ավանդ են ներդրում բուլղար գիտնականները: Ուսումնասիրելով իրենց ժողովրդի պատմությունը, նրանք լուսարանում են նաև Օսմանյան կայսրության պատմության առանձին

փուլերը, կամ պատմական առաջընթացի առանձին կողմերը, հատուկ ուշադրությունը վերլուծելով Բալկաններում թուրքերի տիրապետության ժամանակաշրջանը և նրանց ազդեցությունը բալկանյան ժողովուրդների տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական զարգացման վրա:

Այս իմաստով լափազանց բարձրարժեք են ակադեմիկոս Ն. Տ. Տոդորովի¹ Բալկանների տնտեսական ու սոցիալական զարգացման վերաբերյալ աշխատությունները: Հենց թուրքական արխիվների հարուստ նյութերի հիման վրա նա ցույց է տալիս այդ զարգացման հասարակական հիմքերը, հաճախ տալով այնպիսի ամփոփումներ, որոնք կարելի է ընդունել որպես որինաչափությունների հայտնաբերում կայսրության ամբողջ տարածքի համար: Այդպիսին են, օրինակ, նրա բնականյան քաղաքը XV—XIX դդ. կապիտալ աշխատության եզրակացությունները: Նա այդ զբոսում հանգամանորեն մեկնաբանել է քաղաքների սոցիալ-տնտեսական և դեմոգրաֆիական խնդիրները նշված ժամանակաշրջանում և հանգել է այն լափազանց կարևոր եզրակացությունը, ըստ որի մինչև XVIII դ. վերջը ստիրապետող ժողովուրդը արտադրողական ուժերի ընդհանուր զարգացումից զուրա էր մնում և այդ հանգամանքը սիր կնիքն է դրել Օսմանյան կայսրության ամբողջ սոցիալական ու քաղաքական կյանքի վրա²:

Ն. Տոդորովի այլ աշխատություններում ներկայացված է կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը Բուլղարիայում XIX դարում և ընդգծված, որ այն եղել է զլխավորապես ներքին տեղաշարժերի արդյունք: Հեղինակը առարկում է բուլղար պատմարան Գ. Վոսեին և մի շարք թուրք պատմարանների, որոնք կապիտալիզմի մուտքը թուրքիա կապում են միայն արտաքին ազդեցության հետ: Խոսելով Եվրոպայի գերի մասին, Ն. Տոդորովը գտնում է, որ բխազազ զարգացման առանձին փուլերում այն իրապես եղել է դրական՝ Բալկաններում կապիտալիստական հարաբերությունների ամրապնդման իմաստով: Մյուս կողմից, սակայն, թուրք կառավարության քաղաքականությունը խաղացել է իրեն առանձնահատուկ բացասական գործոնի դեր:

¹ Тодоров Н., Балканский город XV—XIX веков, М., 1976, стр. 410.

Քուլզար գիտնականները խիստ քննադատության են ենթարկում Ի. և. Ուզունչարչըլիի և է. Ջ. Կարալի բազմահատոր «Օսմանյան պետություն» էջերում և այլուր արտահայտված այն տեսակետը, որ իբր «Քուրդները ազատագրել են Բալկանները, և որ նրանց տիրապետությունն այնտեղ ունեցել է «առաջադիմական» նշանակություն...» Միանգամայն համոզիչ են ակադեմիկոս Ի. Մենզարովի եզրահանգումները բալկանյան ժողովուրդների տնտեսության, կուլտուրայի, կենցաղի և կենսական բազմաթիվ այլ խնդիրների վրա Քուրդական տիրապետության բացասական ազդեցության վերաբերյալ:

Վերջին տասնամյակներում երկրի սոցիալ-տնտեսական պրոբլեմներին լրջորեն անդրազանծում են նաև Քուրդ պատմաբանները, սոցիոլոգներն ու տնտեսագետները: Մեզ ծանոթ աշխատություններից նշենք Քուրդ մարքսիստ Խալիս Օկանի գիրքը՝ Քուրդիայում կապիտալիզմի զարգացման մասին, որտեղ դրված խնդիրները լուսարանվում են միանգամայն ճիշտ գիրքերից: Դժբախտաբար, նման ուսումնասիրությունների կամ նույնիսկ հոդվածների թիվը չափազանց սահմանափակ է: Սակայն բավական մեծաքանակ են Քուրդ բուրժուական հետազոտողների աշխատությունները, որոնք, որպես կանոն, զուրկ են լուրջ ազդյուրագիտական հիմքերից, մասնավորապես սոցիալ-տնտեսական պրոբլեմները քննարկելիս: Այդ հրատարակություններին բնորոշ են ընդհանուր դատողությունները, շատ հաճախ կոնկրետ նյութի և գիտական վերլուծության բացակայությունը: Համարյա բոլոր Քուրդ հեղինակներն աշխատում են շրջանցել ազգային խնդիրն ու տիրող խավերի ազդային քաղաքականությանը վերաբերող հարցերը, կամ չեն լուսարանում նվաճված ժողովուրդների մասնակցությունը երկրի տնտեսական, կուլտուրական ու քաղաքական կյանքին, առաջընթացի պատմական պրոցեսին: Այդ հեղինակներից ամենաառաջադեմներն անգամ չեն կարողանում երբեմն հաղթահարել ազգային սահմանափակվածության արտահայտությունները: Անբավարար ուշադրություն է դարձվում հատկապես երկրի տնտեսական պատմությանը, որի ընթացքում Քուրդ բուրժուազիան այլազգի բուրժուազիայի համեմատությամբ

¹ Տե՛ս «Исторический перегляд», 1963, № 3, էջ 89—99, «История Азии и Африки», 1964, № 3, էջ 154—155.

կատարել է երկրորդական գերի Այս իրողությունն անընդունելի ու անհամատեղելի է երկրում տարվող ազգայնական քաղաքականության ու տիրապետող զառափառախոսության հետ, որը իր հերթին խիստ ազդում է գիտության զարգացման վրա և որի հետևանքով օսմանյան պատմագիտության մեջ տևտեսական և սոցիոլոգիական ուսումնասիրությունները դեռ իրենց պատշաճ տեղը չեն գրավել: Սույն ունենալով Օսմանյան կայսրության պատմությանը նվիրված կոնֆերանսում, Մերձավոր և Միջին արևելքի տևտեսական պատմության խոշոր մասնագետ, Կուլմբրիայի համալսարանի պրոֆ. Ե. Իսաավլին ստիպված էր ընդգծել, որ կայսրության 1600—1914 թթ. արևտեսական կյանքի մասին իր ղեկնուցման մեջ ավելի շատ հարցեր կային բարձրացված, քան եզրակացություններ, որովհետև Քուրքիայի վերաբերյալ հսկայածավալ գրականության մեջ չափազանց քիչ է տեսնական ինֆորմացիան: Լիշյալ պրորիեմի շրջանցումը հետևանք է ոչ միայն ազգայնական մտտեքման, այլև արտացոլում է հետևյալ օրինկտիվ պրոցեսը: Զարգացող երկրներում բուրժուական հարաբերությունների հաստատումը և ազգային կուլտուրայի հեռագա զարգացումն առաջ են բերում մաքուր ազգային պատմություն, մշակույթ և լեզու ունենալու թե՛ ձգտում և թե՛ քաղաքականություն:

Քուրքական իրականությունը նման երևույթի գոտական օրինակ է: Լիշենք, որ այս երկրում կուլտուրայի զարգացումը տեղի է ունեցել իրանա-արաբական և ապա եվրոպական մշակույթի ազդեցության պայմաններում: Պուրիզմի նշանաբանով տարվող պայքարն ուղղված էր այդ երկու ազդեցությունների դեմ, քանի որ նրանք չէին կարողանալու հանդիսանալ զարգացման նոր փուլի հիմքը: Մյուս կողմից, ոչ թեմալական շրջանի բուրժուադեմոկրատական ռեֆորմները, ոչ էլ արևմտյան երկրների հետ հետագա մերձեցումը լյուծեցին երկրի առջև ծառայած սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական կարևորագույն խնդիրները: Գրա հետևանքը եղավ այն, որ Քուրքիայում ուժեղացավ պատմական անցյալում ելք փնտրելու ձգտումը: Հատկապես 1960 թ. մայիսի 27-ի և մանավանդ 1980 թ. սեպտեմբերի 12-ի հեղաշրջումներից հետո այն զարձակ մոդալիկե Գրականագետ Զեմիլ Մերիլի արտահայտություններ Քուրքիա-

¹ Տե՛ս «Народы Азии и Африки», 1977, № 4, էջ 206.

յում բնասաները եվրոպականանում էին, իսկ մտավորականները ազելի ու ազելի էին դառնում Թուրքերը¹։ Հետզհետե և նորից (քանի՞ հարյուր անգամ) ձևավորվում էր Թուրքերի առաջընթացի ինքնատիպության տեսությունը²։ Ըստ այդ տեսության «Թուրքիան իր զարգացման ընթացքում պահպանել էր սոցիալական կյանքի ավանդական ձևը և պետք է հրաժարվեր Արևմուտքի առաջարկած արդիականացումից»³։ Այդ տեսության էությունը և նպատակը՝ Օսմանյան կայսրության սոցիալական կառուցվածքի իդեալականացումն է։ Մինչդեռ, եթե բարձրացվեր պատմության վարսագույրը և գիտականորեն մշակվեր կապիտալիզմի ու բուրժուական հարաբերությունների զարգացման պրոբլեմը, պետք է ցույց տրվեր ու զնահատվեր սլավոնական, Հունական, հայկական, հրեական և այլ կապիտալիզմի անհամեմատակախիճ և դիսամիկ զրոծունեությունն ու ազդեցությունը երկրի տնտեսական և կուլտուրական կյանքի վրա։ Մյուս կողմից, անհրաժեշտ կլիներ լուսարանել Թուրք վերնախավի, նրա տնտեսական քաղաքականության բացասական դերն իր գոյության ամբողջ շրջանում, մի բան, որ չէր համապատասխանի հիշյալ տեսության ոգուն ու նպատակին։ Դեռևս մտն կես զար առաջ Թուրքիայում ազրարային խնդիրն ուսումնասիրող առաջին սովետական գիտնականներից մեկը՝ Կալիմիր Վասիլևսկին, իրավացիորեն նկատել է, որ Թուրք հետազոտողների մեծամասնության համար ընդհանուր է «Թուրքիայում ազգային հարցի բացասումը ու կոծկումը և ամեն ինչ բաղադրելն», «Թուրքական և երկայացնելու ձգտումը...»։ Նա նշում է, որ այդ նկրտումը շահագանց բանբարենպաստ է անդրադառնում ինչպես գիտական մակարդակի, այնպես էլ Թուրքական իրականությունն իմացող ընթերցողի հոգեբանության վրա...»⁴։

Դժբախտաբար, այդ երևույթը շարունակում է գոյատևել և այն հաղթահարելու ջանքերը դեռևս շահագանց թույլ են։ Այսուհանդերձ, վերջին տասնամյակներում լույս տեսած գրականություն մեզ անկա են մի շարք լուրջ ուսումնասիրություններ,

¹ 1978 edebiyat yilligi, ist., s. 456

² «Народы Азии и Африки», 1978, № 3, стр. 73.

³ Казимир В-ий, Турецкая экономика в описании самих турок, «Новый восток», 1930, № 8, стр. 241.

որոնցում քննվում են այնպիսի կարևոր խնդիրներ, ինչպիսիք են՝ Օսմանյան կայսրության սոցիալական կարգը, կապիտալիզմի զարգացման պատմությունը, Հողային Հարաբերությունները, գյուղացիության ու բանվոր դասակարգի պատմությունը և այլն: Նշված աշխատություններից են Քուրքիայի բանվորական կուսակցության նախագահ Բեհիշե Բորանի «Քուրքիան և սոցիալիզմի պրոբլեմները», Մուլաֆֆեր Սենչերի «Օսմանյան Հասարակական կարգը», Օյա Սենչերի «Քուրք Հասարակության պատմական զարգացումը», Լ. Նազգենի «Քուրքիայի տնտեսական պրոբլեմները», Կ. Յիշեկի «Կապիտալիզմի զարգացումը Քուրքիայում և բանվոր դասակարգը», «Օսմանյան պետությունը և նրա տեղը Համաշխարհային պատմության մեջ» ժողովածուն և մի շարք այլ գրքեր ու մենագրություններ: ԾՔԵ ընդհանրացնենք նշված հեղինակների տեսակետները, ապա կտեսնենք, որ դրանք փորձեր են գտնելու երկրի զարգացման օրինաչափություններն ու յուրահատկությունները: Նրանց մեծ մասի կարծիքով, բասիական արտագրառնականակիչ և Հողի պետական սեփականության առկայությունը ստեղծեցին պայմաններ, որոնք արգելակեցին, մի կողմից, օսմանյան ֆեոդալական Հասարակարգի քայքայումը, իսկ մյուս կողմից՝ կապիտալիստական Հարաբերությունների ձևավորումն այդ Հասարակարգի ընդհրջում: «Մեր պատմաբանները,— գրում է Մ. Սենչերը,— որոնք ուսումնասիրել են օսմանյան Հասարակության կառուցվածքը, ոչ միայն չեն ձգտել նմանեցնելու այն ընդհանուր որոշակի տիպի, այլ ընդհակառակը, Հայտնաբերել են առանձնահատկություններ, որոնք նրան բաժանում են ընդհանուր տիպերից»:

Ընդունելով երկրի տնտեսության մեջ կապիտալիստական Հարաբերությունների առկայությունը, Կ. Յիշեկը, Մ. և Օ. Սենչերները և ուրիշներ դրանք Համարում են Արևմուտքի ազդեցության արդյունք, դրսից ներածված՝ երևույթ: Փաստորեն այդ տեսակետն են արտահայտում նաև Է. Կարալը, Ք. Տունայան, Օ. Կոնկերը, Ք. Մյումիսազը և ուրիշներ: Նշված հեղինակների մեծագույն մասը զարգացման եվրոպական ուղին, այսպես կոչված «եվրոպականացումը» Քուրքիայի Համար, և անշուշտ, որոշ յուրահատկություններով Համարում է քնական ու անխու-

՝ Sencer M., Osmanlı toplumu yapısı, İst. 1969, s. 44

սահմանի Ահա հենց այս պատճառով էլ նրանք իրենց երկրի վի-
 ճակը համեմատում են միայն եվրոպական երկրների հետ և
 Քուրքիայի հետամնացութիւնն պատճառը համարում այն, որ
 իրք թե քուրքերի սեփրոպականացման ցանկութիւնները լինողուն-
 վելջին կայսրութիւնն հպատակ այլ ժողովուրդների, մասնավո-
 րապէս արարների կողմից, որոնք շահակացան հիշյալ պրոցիտի
 կարևորութիւնը (Ք. Մյումթաղ)։ Այդ դեռ բոլորը չէ։ Քանզի մա-
 թից սկսած մինչև կայսրութիւնն անկումը բոլոր բարեփոխումների
 փորձերի ճիշտումը առանձին հեղինակները կարծիքով հետե-
 վանք է բազմազգ պետութիւնն և հպատակ ժողովուրդների ու
 ցեղերի զարգացման տարրեր աստիճանների առկայութիւն
 (Տա. Արագան, Բ. Մազչի)։ Երբեմն էլ Քուրքիայի հե-
 տամնացութիւնը դիտում է որպէս շարիաթի որենթերից և
 իսլամի զոգմաներից հետանալու կամ դրանք մոռացութիւնն առ-
 լու արդյունք։ Նման տեսակետների կողմնակիցների շարքերում,
 հոգևորականներից բացի, կան պետական գործիչներ և մտավո-
 րականութիւնն ներկայացուցիչներ։ Այսուհանդերձ, կան հեղի-
 նակներ, ի թիւս որոնց կան երիտթուրքերի ներկայացուցիչներ,
 որոնք կայսրութիւնն հետամնացութիւնը փորձում են բացատ-
 րել սոցիալ-տնտեսական գործոնների ազդեցութիւնը և հնա-
 բազոր են համարում զարգացման ռեալ այլ ուղիներ (Սարա-
 հեղդին և ուրիշներ)։ Կան նաև այնպիսիները, որոնք առաջար-
 կում են ուղղակի օգտվել եվրոպական երկրների անտեսական
 փորձից և օգտագործել, որինակ, կոնպլուացիան, որպէս զար-
 ցացման հարազատ ուղի (Մուստաֆա Սուրհի, Ահմեդ Ջեվադ)։
 Թվարկված տեսակետները, սակայն, քննութիւնն չբռնեցին Քուր-
 քական իրականութիւնն մեշ և բնականաբար չէին կարող լրաց-
 նել խնդրի առարկա պրոբլեմի դիտական մշակման բացը։ Մեզ
 դեռ հայտնի չեն սոցիոլոգիական ու տնտեսագիտական այնպի-
 սի աշխատութիւններ, որոնցում Քուրք հեղինակները կարողա-
 նային լրջորեն վերլուծել երկրի հետամնացութիւնն գլխավոր,
 ենթին պատճառները, այն գործոնները, որոնք իրապէս խան-
 գարել են կապիտալիզմի ուղիով նրա առաջընթացին, արդե-
 չակնել են բուրժուական հարաբերութիւնների զարգացումը։ Սա-

1 Abadan Y., Savci B., Türkiye 'de Anayasa gelişmelerine bir ba-
 kış, Ankara, 1959, s. 29—30

կայն թուրք պատմագիտությունը մեծ ջանքեր է գործադրում իդեալականացնելու անցյալը, գովաբանելու նույնիսկ սուլթան Աբդուլ Համիդի, երիտթուրքերի և վերնախավի բազմաթիվ ներկայացուցիչների գործունեությունը: Հայտնի պատմաբան է. Ջ. Կարալը արդարացնում է երիտթուրքերի քաղաքականությունը, հայտարարելով, որ նրանց բարեփոխումների ծրագրում առկա էին նաև սոցիալական ու անտեսական խնդիրներ, որոնք՝ ապստամբությունների, պատերազմների ու տարրեր տեսակի հզնամամերի հետևանքով չէին կարող իրագործվել: Իհարկե, մենք ի նկատի ենք առել բազմաթիվ թուրք մտավորականների աշխատություններում տեղ գտած՝ կայսրության վերնախավի անտեսական քաղաքականության, երկրում տիրող սոցիալական անհավասարության, կամայականության, կաշառակերության, քայքայող հարկային սխառմի քննադատությունը, դուրդի ազգատացման պատճառները, երկրի տնտեսության վրաստարկապիտալի խորտակիչ և այլ սացասական երևույթների բացահայտումը: Հիշյալ աշխատություններում ևս չկա գիտական մտանցման ամբողջական սխառմ, չեն վերլուծված կայսրությունում տիրապետող սոցիալական կարգի բնորոշ կողմերը և ծանր հեռանկարները երկրի զարգացման վրա: Հետաքրքրական են թուրք պատմագիտության փորձերը (Աֆան Հիբմիթ և ուրիշներ) անտեսական ռեֆորմների ձախողումը կապել զլիսավորապես արտաքին քաղաքականության անհաջողությունների՝ կապիտալիզացիոն ուժիմի, երիտթուրքերի եվրոպականամետ կողմնորոշման և նման այլ արտաքին հանգամանքների հետ, քաղաքակելով դրանց հիմնական, ներքին պատճառները: Չի կարելի շատել նաև թուրք պատմագիտության մեջ տեղի ունեցող մի արտառոց երևույթի՝ մասին: Դա Օսմանյան կայսրության, նրա պատմության և այլ պետությունների ու ժողովուրդների վրա ունեցած ազդեցության իդեալականացման փորձերն են: Որպեսզի դրանք հասնեն միջազգային գիտական շրջաններին, մի շարք հեղինակներ աշխատում են իրենց գործերը հրատարակել եվրոպական լեզուներով, կամ Արևմուտքում լույս տեսնող տարրեր գիտական կազմակերպությունների ժողովա-

¹ Economie et Sociétés dan l'Empire Ottoman (Fin du XVIII-e-Debut du XX-e siècle), Paris, 1983, p. 12.

² « Yent Çağ, 1964, N 11—12, s. 664.

ժուկների, ամսագրերի և Հանդիսների էջերում: Գրանցից է արգեն Հիշատակված «Օսմանյան պետությունը և նրա տեղը Համաշխարհային պատմության մեջ» ժողովածուն¹: Քեմալ Կարպատի «Ներածություն» և «Օսմանյան պետության կապերը», ինչպես նաև Հ. Բնալըթի «Թուրքական ազգակից արդի Սվրուպայի զարգացման գործում» աշխատություններում Օսմանյան կայսրությունը ներկայացվում է ոչ թե դեպի անկում գնացող պատմական երևույթ, այլ մի գործոն, որը համարյա իր գոյության ամբողջ ընթացքում (XVI—XIX դդ.) դրական ազդեցություն է ունեցել ոչ միայն կայսրությանը ենթակա Հակալական տարածքի վրա, այլ նաև հարևան երկրների փոխհարաբերությունների հաճախակի շարժման և զարգացման գործում:

Նախապես իրենց ապահովելու նպատակով թուրք Հեղինակները, և մասնավորապես Ք. Կարպատը, նախահարձակ լինելով գնահատական են աալիս արևմտյան խոշոր օսմանագետների մի շարք կազիտալ աշխատություններին, սրտնցում իրրև թե դժվար է գտնել օբյեկտիվ եզրահանգումներ, քանի որ նրանք «օսմանյան» հասարակությունը դատապարտել էին անխուսափելի կործանման²: Հենվելով այս տեսակետի վրա, նա բաշկանյան ժողովուրդների պատմագիտությունը ևս համարում է գիտական բովանդակությունից զուրկ՝ թելագրված ազատագրված ժողովուրդների սուբյեկտիվ զգացմունքների պահանջներով: Նման գնահատական է տրվում նաև թուրքական լծից ազատագրված ասիական և աֆրիկյան ժողովուրդների պատմագիտությունը: Մասնավորապես, արար Հեղինակները գործերը ևս համարում է բաշկանյան հետազոտություններից ազդված և հակաթուրքական կրթով գրված աշխատություններ:

Սակայն գիտական լուրջ ու անկողմնակալ մտածելովն այլ պատկեր է բացում ընթերցողի առջև Ավելի քան Հինգ Հարյուր տարի գտնվելով օսմանյան լծի տակ, արար ժողովուրդների ներկայացուցիչները չէին կարող չնշել թուրք կառավարողներին սեղանից հանելու քաղաքականության ծանր հետևանքները հպատակ ժողովուրդների վրա: Էմիլ Թուման իր «Ազգային-ազատագրական շարժումը և արարական միասնության պրոբլեմը» կապի-

¹ Տե՛ս ԳԱ Հասարակական գիտությունների գիտակոն ինֆորմացիայի սեկտորի գիտաինֆորմացիոն բյուրոանի Մ 2 (28), 1978 թ.:

² Նույն տեղը, էջ 11:

տալ աշխատություն մեզ գրում է, որ ազգային զգացումը արար-
ների մոտ ձևավորվել է օսմանյան տիրապետության հանդեպ
զարգացող ատելություն հողի վրա, տիրապետություն, որն իր
հետ բերում էր կամայականություն, գյուղացիության քայքայ-
ում, առևտրի ու արհեստների անկումը¹։

Այդ մասին բազմաթիվ էջեր կան նաև եգիպտական պրոզ-
երսիվ պատմարան Ամին Սաիդի «XX դարի արարական ապս-
տամբությունը» գրքում, «Քուրբան և նրա արարական քաղա-
քականությունը օսմաններից մինչև Աթաթյուրքը» կոչվելով
աշխատության հեղինակներ Ամին Շաքերը, Սաիդ ալ-Արյանին,
Մուհամմեդ Մուստաֆա-Աթան ընդգծում են՝ «Առանց շափա-
զանցելու կարելի է ասել, որ այն բոլոր թերությունները, որոնք
ներկայումս երևան են գալիս արարների անձնական ու հասար-
ակական կյանքում, օսմանյան գաղութատիրության հետևանք
են, գաղութատիրություն, որը մի քանի դար անընդմեջ իր ատե-
լի ծանրությամբ սեղմում էր արարների կուրծքը²։ Կան նաև
ուրիշ տեսակետներ։ Իրանց կողմնակիցները գտնում են, որ օս-
մանյան ֆեոդալական մեծ պետության ստեղծումը կարևոր ու
առաջադեմ քայլ էր՝ համեմատած փոքր ու մասնատված տի-
րույթների հետ։ Այդ պետության հովանավորության տակ եղել են
չրջաններ, նրբ բարելավվել են առևտրի պայմանները, աշխու-
ժացել են տեղական արդյունաբերությունը և արհեստները,
ստեղծվել են շուկաներ, նոր թափ է ստացել հասարակական
կյանքը։ Այդ կարծիքն է հայտնում մեկ այլ եգիպտացի պատ-
մարան՝ Քոֆիկ Պըրրոն «Արարները և թուրքերը օսմանյան
սահմանադրության մամանակաշրջանում» (1960 թ., Կահիրե)
աշխատության մեջ³։

Նշված տեսակետը լրջորեն քննադատում է է. Քուման, որն
արարական առանձին երկրների միացումը Օսմանյան կայսրու-

¹ Тума Э., Национально-освободительное движение и проблема арабского единства, М., 1977, стр. 12.

² شاکر امین سعید العربیان ، محمد مصطفی عطا ، ترکیا
والسیاسة العربیة من خلفاء العثمان الى خلفاء اناتورك ،
ص ۴۵

³ برو توفیق ، العرب والترک فی العهد الدستوری
العثمانی ، القاہرة ، ۱۹۶۰

Քյան տարածքին, նրանց զերարածանուցը Հայնթների ու վիս-
յնթների և զրանց ինքնուրույն զարգացումը համարում է ֆեո-
զալական մասնատվածության ամրապնդում: Հետեանքն այն
էր, որ ցանկեցին սեզիտնանիզմի սերմերը, բորոնք իրենց զգալ
տվեցին ավելի ուշ՝ XIX դարի վերջին և XX դ. սկզբներին,
երբ արարական երկրներում սկիզբ առավ ազգային շարժումը¹:

Գրորչեմի ուսումնասիրությունը շարունակվում է, և արար
պատմարանները զեռես շատ ասելիք կունենան:

Արեմուտքի բուրժուական պատմագիտությունը հարյուրավոր
հատորներ է նվիրել Օսմանյան կայսրության պատմությանը:
Մ. Ուրֆլինին, Ս. Էնգելհարգտը, Վ. Քինեն և ուրիշներ կայսրու-
թյան XIX դարի պատմությունը շարադրելիս ամեն կերպ զըր-
վատում են Սվրուպայի ու, մասնավորապես, Յրանսիայի ազգե-
ցությունը: Յ. Գրինը, Էմ. Դիլոնը, Խ. Յ. Լինը, Մ. Մակ-Կուլը
աշխատում են ցույց տալ Անգլիայի բարեբար միշտամասնությունը
Քուրքիայի գործերին: ՅՕ տարի Օսմանյան կայսրությունն
ուսումնասիրող և երիտթուրքական շրջաններին շատ մտ կանգ-
նած է. Յ. Նայտը իր «Էնգալֆոսիական Հեղաշրջումը Քուրքիա-
յում» աշխատության մեջ, որպես թուրքամետ գործիչ, շահա-
զանց մեծ հարգանքով ու զովասանքով է խոսում երկրում կա-
տարվող հատարական տեղաշարժերի մասին, արդարացնում
է թուրքական սեմիմի կամայականություններն ու տիրապետու-
թյունը այլ ժողովուրդների վրա, որը Անգլիայի իմպերիալիս-
տական շահերը ներկայացնող է. Նայտի արտահայտություններ
հիմնված է սիրավունքներից ամենայամի՝ նվաճման իրավունքի
վրա: Առանց քաշվելու, է. Նայտը երիտթուրքերին անվանում է
անզոֆիներ և հայտարարում, որ նրանց պետք է պաշտպանել,
որովհետև երբ անզո-բուրական պատերազմի ժամանակ բամ-
բողջ Սվրուպան հայհոյում էր մեզ, միայն թուրքերը, և հատ-
կապես երիտթուրքերին հարած ու այժմ երկիրը կառավարող
կրթված դասակարգերի ներկայացուցիչներն էին, որ համակ-
րում էին մեզ²:

Նույնպիսի մտածելում են ցուցաբերում նաև գերմանացի,
ամերիկացի և ռուս որոշ հեղինակներ: Սվրուպական ճանապար-

¹ Тума Э., указ. произв., стр. 13.

² Найдт Э. Ф., Революционный переворот в Турция, СПб., 1914, стр. 43.

Հորդները, դիվանագետները, մխտոններները, լրագրողները և ուրիշներ կողմնակալ վերաբերմունքին զուգընթաց, և ելնելով Հենց իրենց պետությունների կամ առևտրական ու այլ կազմակերպությունների շահերից, աշխատել են առաջ աչք կրկրների նկարագիրը, ուր այցելել են կամ մեկնել են հատուկ նպատակներով:

Հնդհանուր է այն թեզը, որով արգարացվում է արևմտյան խոշոր պետությունների իրր զրական, բառադադմական դերն Արևելքում և մասնավորապես Օսմանյան կայսրության տարածքում: Մյուս կողմից, ամեն կերպ սքողվում է զրանց քաղաքականության զազութատիրական ու իմպերիալիստական բնույթը: Հաճախ նկատելի է ընթերցողի ուշադրությունը շնորհիւ մի փորձ ևս: Եվրոպայի ազդեցությունը և մանավանդ դրա հետ կապված բացասական երևույթները վերադրել այսպես կոչված կոմպարատիվ (միջնորդ) բուրժուազիային, որը, սկզբնական շրջանում, ընդգրկում էր հույն, հրեա, հայ, լեհաստացի (Արևելքում բնակություն հաստատած եվրոպացիներ և նրանց ժառանգները) բուրժուազիայի ներկայացուցիչներին, որոնց կապերն Արևմուտքի երկրների հետ անցյալ դարում ընդլայնվում և զնալով սերտանում էին: Այս տեսակետը ոչ այնքան եվրոպական, որքան թուրք Հեղինակների կարծիքների և երկրի հետամնացության համար մեղավորներ գտնելու փորձերի արդյունք է: Նըշված բոլոր տեսակետները հաշվի են առնված զրքում: Մյուս կողմից, մեր ուժերի սահմաններում արել ենք ամեն ինչ, որպեսզի օրյեկտիվ, անկողմնակալ դիրքերից լուսարանենք ուսումնասիրվող խնդիրները: Ահա այս պատճառով էլ ամենայն ուշադրությամբ հետազոտվել են թեմային վերաբերող աղբյուրներն ու զրականությունը: Մասնավորապես հիշատակության արժանի են՝ սոցիոլոգ և պրոգրեսիվ լրագրող Դոդան Ավչքոյու: Եթուրքիայի հասարակարգը (երեկ, այսօր, վաղը)՝ երկհասարանոց աշխատությունը, Իսմայիլ Ջեմի Եթուրքիայի հետամնացության պատճառները խորագրով մի քանի անգամ վերահրատարակված գիրքը և այլն: Երիտթուրքերի տնտեսական քաղաքականությունը լուսարանող երկրների մեջ նշենք Ֆիրուզ Ահմեդի «Երիտթուրքեր...», Պու Ֆեյի «Կոստանդնուպոլիսը Արդու-Համիդի վերջին օրերին», Ա. Մարբուի «Երիտթուրքերը և Հեղափոխությունը», Ա. Մանգելլտամի «Օսմանյան կայսրության հակառակորդը» և ուրիշ աշխատություններ, որոնք կարևոր փաստաթղթեր և նյու-

Քեր են պարունակում երիտթուրքերի քաղաքականության, նրանց ընդունած սրկենների ու սրաշումների վերաբերյալ, մանրամասն տեղեկություններ են տալիս Քուրքիայի ֆինանսների, տնտեսության առանձին բնագավառների, տնտեսական կապերի և կարևոր այլ հարցերի մասին:

Արժարժեզու պրոքլեմի վերաբերյալ լափազանց հարուստ նյութ են պարունակում հայկական աղբյուրները, գրականությունը և քաղաքական պարբերականները:

Պատմական Հայաստանը Քուրքերի բնագրավման հետևանքով իր մեծ մասով մնաց օսմանյան լծի տակ, իսկ հայերը զարձան կայսրության հպատակ ու հարստահարվող ժողովուրդներից մեկը: Լինելով նույն պետության հպատակներ, նրանք, Արեմոյան Հայաստանից բացի, ցրված էին կայսրության ամբողջ տարածքի վրա՝ մի մասը սրգես պանդուխտ, իր ապրուստը հայթայթելու նպատակով, առևտրականներն ու արհեստավորները իրենց շահերի ու գործի բերումով, մի մասն էլ տեղափոխվեց վարչական ու քաղաքական նկատառումներով՝ կառավարության կողմից: Իսկ Կ. Պոլսի, Ջմյուռնիայի, ժովափնյա մի շարք քաղաքների ու տնտեսական կենտրոնների հայ ազգաբնակչությունը հիշյալ վայրերում ապրում էր զեռնս մինչև Քուրքական գրավումը: Այսպիսով, հայերը Օսմանյան կայսրության այն ժողովուրդներից էին, որոնք (ինչպես հույները, հրեաները և ուրիշներ) ակափվորեն մասնակցում էին երկրի տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական կյանքին, շահագրգռված էին կայսրության զարգացման և իրենց հայրենիքների առաջընթացի խնդիրներում:

Նշված գրությունների պերնախոս հաստատումն է հայ ժողովրդի կուլտուրական կյանքի կենտրոններում հրատարակված պարբերականների, և հայաշատ վայրերի պատմական և նյութական կուլտուրայի հուշարձանների աշխարհագրությունը: Տարիներ առաջ Սովետական Հայաստանի՝ Ա. Յ. Մյասնիկյանի անվան հանրային գրադարանը հրատարակեց «Հայ պարբերական մամուլի մատենագիտությունը (1794—1920)», որտեղ ի մի են բերված մոտ 4 հազար պարբերականների ավալները: Դրանք սկսվում են Մադրասում լույս տեսած առաջին տպագիր Քերթից և ավարտվում են Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելու տարեթվով:

Հստ ալդ մատենագիտության, հայ պարբերականներից մոտ

800 անուն հրատարակվում էր Ասիայի և Աֆրիկայի երկրներում: Ռուսաստանում, Սվրյուպայում և Ամերիկայում նույն ժամանակաշրջանում լույս էին տեսնում ավելի քան 680 հայերեն թերթեր ու ամսագրեր: Արևելքում հրատարակվող պարբերականների 80 տոկոսը կազմում էին Օսմանյան կայսրությունում սուլթանի թերթերն ու ամսագրերը¹: Կայսրության ավելի քան 25 նահանգներում, ներառյալ արարական երկրները, մինչև 1920 թ. հրատարակվել են ավելի քան երկու հարյուր քսան անուն պարբերականներ և միայն Իզմիրում (Ջամուլեհա)² 53: Խոշորագույն հրատարակչական կենտրոն էր Կոստանդնուպոլիսը: Անցյալ դարի վերջին տասնամյակներից մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, ըստ Քորոս Ազատյանի հաշվումների, ըԱՄՆԵՆ շատ թերթ արտադրող վայրը կհանդիսանա Քուրքիո նախկին մայրաքաղաքը՝ Իսթանպուլ (324 թերթ), հետո կուլան Քիֆլիս (196 թերթ) և այլ վայրեր: Եթե Մշակիչ և ընդ դարի տիրաժը կովկասում հասել էր 1200—1500 օրինակի, Պուստ ըԱրևելքն ու Երևույանդիոնը՝ 1908—1914 թթ. ունեցել են 7—8000 օրինակ³:

Այսպիսով, Օսմանյան կայսրությունում լույս տեսնող հայ պարբերականները, աշխարհագրական նման տեղադրման հանգամանքով կարող էին լուսարանել ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանի, այլև ամբողջ երկրի կյանքը, ներառյալ նաև զավտոները: Դրանք արտահայտում էին սոցիալական բոլոր խավերի՝ հայ բուրժուազիայի, մանրբուրժուական-դեմոկրատական տարրերի, գյուղացիության, ինչպես նաև պահպանողական-հոգևորական շրջանների, ամիրանների, կոմպրոպոտների և վերնախավի այլ շերտերի շահերը:

Էիշյալ պարբերականները բնույթով և ձևով հասարակական-քաղաքական, գրական-մշակութային, հոգևոր-եկեղեցական, բայց նաև առևտրաարդյունաբերական ուղղություն ունեցող հրատարակություններ էին: Դրանք մեծ մասամբ համապատասխանում էին կապիտալիզմի ուղիով ընթացող, բուրժուական զարգացման փուլն ապրող և ֆեոդալական կարգերի, հին քաղաքացի սոցիալիստների, տիրող կամայականությունների ու ընդ-

¹ Հայ պարբերական մամուլի մասնագիտություն (1794—1930), Համահայտք քակ. Երևան, 1970, էջ 527—571:

² Օսմանյան, Օստոնուամյա հիշատակարան, պատրաստեց Քորոս Ազատյան, Իսթանպուլ, 1943, էջ 2:

նությունների և սազմարչութեան կերտած վերնախափի քմահան
 վերաբերմունքի դեմ պայքարող եւր հասարակարգի պահանջ-
 ներին: Քնականաբար, մամուլն իրերի վիճակը արտացոլում էր
 հեարազորին շփոթ յիշկեփովորեն, քանի որ այն պէտք է ծա-
 րայեր հիշյալ նպատակների և ընթացիկ գործունեութեան կամ
 առօրյա կյանքի առաջադրած խնդիրներին իրականացմանը: Հե-
 տեաբար, մամանակի հայ պարբերականներն ու գրականու-
 թյունը, իրավամբ, Արեւմտյան Հայաստանի, սրտը իմաստով նաև
 ամբողջ Օսմանյան կայսրութեան, պատմութեան շփոթանց
 կարևոր ազդուր են: Սակայն դրանք դեռևս անբավարար են սո-
 սազործովում Օսմանյան կայսրութեան պատմութեան ուսում-
 նասիրողների կողմից և միայն հայ և մասամբ քուրդ ժողո-
 վուրդների պատմութեամբ զբաղվողներին է, որ հիշյալ ազդուրը,
 առ այսօր տալիս է անկրկնելի ու շփոթանց կարևոր նյութեր
 Հիշենք, որ իրերի բերմամբ հայ հեղինակները հանախ էին
 հանդես գալիս որպէս լավատեղյակ և օրչեկեփով ուսումնասի-
 րողներ, մասնագետներ ու կայսրութեան պատասխանատու գոր-
 ժիչներ: Քիչ չեն փաստերը, երբ նրանք իրենց նկարագրած դեպ-
 քերի մասնակիցներն են կամ ականատեսները: Որպէս տնտե-
 սական կյանքին ակափովորեն լծված ժողովրդի զավակներ,
 նրանք հասկապես զբաղվել են սոցիալ-տնտեսական երևույթ-
 ների ուսումնասիրմամբ ու վերլուծմամբ: Համապատասխանո-
 րեն, հրատարակված պարբերականներն արտացոլում էին նման
 գործունեութեան այս կամ այն կողմը, որը և երևում է թերթերի,
 շարաքննարկների ու ամսագրերի անուններից: Այսպէս, ար-
 դյունաբերութեան և առևտրի խնդիրները լուսարանում էին
 «Առևտրական լրագիրը» (հայաստառ թուրքերեն՝ «Քերեղիս թի-
 շարիթ թերջումաք»), որ լույս էր տեսնում Պոլսում, 1850-
 ական թվականներին, «Առաջնորդ վաճառականաց», «Առևտուր»,
 «Տնտես», «Գանձ արհեստից» և հետագա տասնամյակներին
 հրատարակվող այլ թերթեր: Գյուղատնտեսութեան վիճակը և
 զարգացման ուղիները ներկայացվում էին «Ծրկրագործական
 հանդեսի», «Հայ հողագործի», «Գյուղատնտեսի», «Գյուղատն-
 տեսի տարեցույցի» և ուրիշ պարբերականների էջերում: Կայս-
 րութեան ընդհանուր դրութեան ու տնտեսական կյանքի, վերջինիս
 առանձին քննազննողների վիճակի, ներքին ու արտաքին տնտե-
 սական կապերի ու սոցիալ-տնտեսական տարբեր խնդիրների

մասին հարուստ նյութ ենք գտնում այնպիսի բազմաթիւ քաղաքների և շարքերի ու շարքաթափերի կէտում, ինչպիսին էին Արեւիկյան մամուլը, «Մասիս», «Բյուզանդիոն», «Սուրհանդակ», «Ժամանակ», «Ազատամարտ», «Բյուրակն» և այլ պարբերականներ:

Հայ պարբերականների մեջ, բազմաթիւ հարցերի լայն ու բազմակողմանի լուսարանման ասպարեզում, իրենց պատվաւոր տեղն ունեն ամսագրերը: Սկսած անցյալ դարի 70-ական թվականներից «Փորձ», «Հանգիս ամսորյա», «Արաքս», «Բազմակույտ», «Մուրճ», «Արտ», «Նոր հոսանք», «Փորձ» և այլ ամսագրեր լրջորեն անդրադարձել են Արեւմտյան Հայաստանի և, ընդհանրապէս Օսմանյան կայսրութիւնի քաղաքական ու տնտեսական վիճակին, արդյունաբերութիւն, կապի, ճանապարհաշինութիւն, ռոտզման, ետնահանգիստների ու նազաշինարարութիւն, երկաթուղիների կառուցման և այլ հարցերին: «Մուրճի» խմբագիր, տնտեսագետ Ա. Արասխանյանը հաճախ է հոգովածներ տպագրել Քուրքիայի և Արեւմտյան Հայաստանի տնտեսական հետամնացութիւնի մասին, փորձելով վերլուծել այդ երևույթի պատճառները:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ազգային լեզուներով լույս տեսած պարբերականները մեծ շահերով արտահայտում էին իրենց մոզովութեան նիստ ու կացը, նրանց պայքարի պատմութիւնը և ազգային պահանջները: Հենց այս տեսանկյունից էլ դրանք պէտք է ցուցաբերեն քննադատական վերաբերմունք դեպի տիրող անիրավահասարակութիւնը և, վերլուծելով իրերի վիճակը, փորձեն ցույց տալ տվյալ դրութիւնից դուրս գալու ինչ-որ ելք: Երիտթուրքական հեղաշրջումը և նրա հետևանքը հանդիսացող որոշ քաղաքական ազատութիւնները դարձան մամուլի գործունեութիւնի ազդեցական նոր խթան: Քուրքական պարբերականներին զուգընթաց ավելացան ազգային փոքրամասնութիւնների լեզուներով լույս տեսնող թերթերի և ամսագրերի թիվը ու հաճախականութիւնը: Անդրալեզու մասնավորապէս Հայ մամուլի կէտում արժանի խնդիրների շրջանակները: Գրանցում պատշաճ տեղ գտան այնպիսի երևույթների մասին սխտեմատիկ և վերլուծական նյութերն ու ինֆորմացիաները, ինչպիսին են՝ կառավարական կենտրոնական ու տեղական մարմինների

կարևոր միջոցառումները, պատվամեծի նիստերի օրագրերը, բանկերի, առևտրական ու արդյունաբերական ձեռնարկությունների գործունեությունը, արտաքին առևտուրն ու քաղաքական և տնտեսական կապերը և այլն:

Բացի պարբերականներից, Օսմանյան կայսրությունում, սարբեր ժամանակներում գործող 155 հայկական տպարաններում, որոնք գտնվում էին Կ. Պոլսում (104-ը), Իզմիրում, Վանում, Ադանայում, Տրապիզոնում և այլուր¹, տպագրվում էին առանձին ուսումնասիրություններ, ուսումնական ձեռնարկներ, ճանապարհորդական հուշեր և այլ կարգի գրականություն, որ արտադրվում էր ուժի առաջադրած խնդիրների ուսումնասիրության համար:

Այդ գրականությունից հիշատակություն արժանի են Գ. Սըրվանևայանցի «Բորոս ազրաբը» և այլ աշխատություններ, որոնք նրկու մասերով լույս էին տեսել Կ. Պոլսում 1879 թ. և 1884 թ.² Ա. Նաթանյանի «Տեղեկանք Բալուչի, Խարրերդի... և այլ գաղանների մասին» աշխատությունը (Կ. Պոլիս, 1883), Լ. Գ. Մ (չրմբյանի) ի «Քուրբանայոց հին վաճառականությունն ու վաճառականք 1740—1890» և «Մասնական պատմություն հայ մեծատուներու» (Կ. Պոլիս, 1908, 1909), Տոթա. Ն. Տաղավարյանի «Երկրագործության, անասառց և հանքաց զարգացումն ու շահագործումը» (Կ. Պոլիս, 1909), Գրիգոր Օսյանի «Մահմանազրական խոսքեր ու ճառեր» (Կ. Պ. 1910), Լ. Եսհրիկյանի (Առոմ) «Պետական վերանորոգությունն ու հողային հարցը», «Բարենորոգումներու հարցը...», «Օսմանյան կայսրության անկման պատմությունը» (Կ. Պոլիս, 1910, 1914, 1913), Խանճյանի «Աշխարհագրություն օսմանյան պետության» (Կ. Պոլիս, 1912) և մի շարք այլ հեղինակների աշխատություններ: Գեղևյուսումնասիրված, քայքայ չափազանց կարևոր, ներքին կյանքը ներկայացնող յուրահատուկ աղբյուր են այսպես կոչված հայատառ թուրքերեն մամուլն ու գրականությունը: Գրանք, ըստ մասնագետների, կազմում են հազարից ավելի անուն հրատա-

¹ Տե՛ս Հայ պարբերական մամուլի մասնագիտություն, էջ 612—613.

² Գրանք, նոր հրատարակությամբ, վերջերս լույս է տեսել ՀՍՍՀ ԳԱ Ենթակուսության և ազգագրության ինստիտուտը

բակված թերթեր, ամսագրեր և գրքեր: Կան հատուկ ուսումնասիրություններ և գրքեր, որոնք նվիրված են առանձին սոցիալ-քաղաքական և տնտեսական խնդիրներին:

Այսպես՝ Գ. Խաժակը 1903 թ. Բացվում հրատարակեց մի կարևոր ուսումնասիրություն Քուրդիստան գոյություն ունեցող հարկերի մասին, Ռ. Բերբերյանը՝ մի հողվածաշարք Ֆինանսների, իսկ Ա. Մուրադյանը՝ հողալին հարցի մասին և այլն: Թաղմաթիվ հայ հեղինակներ նկարագրել են երիտթուրքերի շարժման զարգացման փուլերը, արժեքավորել նրանց գործունեությունը, ավելի պետական որոշ գործիչների ու մտավորականների կերպարները:

XIX—XX դարերի ընթացքում աշխարհի տարբեր երկրներում հայրենակցական միություններին կից կազմակերպվել են հրատարակչություններ, որոնց գլխավոր նպատակն է նշանակալից գրքեր, հողվածներ, հուշեր, վեպեր ու պատմվածքներ հայ ժողովրդի կյանքի, նրա վիճակի, հարևանների հետ նրա փոխհարաբերությունների, թուրքական իշխանությունների կամայականությունների մասին և նրանց կազմակերպած սխառմատիկ շարժերի ու առաջին աշխարհամարտի տարիների զենդյոզի վերաբերյալ:

Հիշյալ հարցերի ուսումնասիրման և լուսարանման պատվաձոր գործում արժանի մասնակցություն են ունեցել Սովետական Հայաստանի և սփյուռքի պատմաբանները, դրողներն ու մտավորականները: Դժվար է գերազնահատել նշված և չնշված հայկական աղբյուրների նշանակությունը: Դրանց արժեքը չափազանց մեծանում է, եթե ի նկատի առնենք, որ թերթերի, ամսագրերի ու թուրքերեն և Օսմանյան կայսրության հպատակ բազմալեզու մյուս ժողովուրդների պարբերականների լրիվ հավաքածուներ չկան Սովետական Միության գրադարաններում և արխիվներում, իսկ նշանակալից կիսատ են ու կարիք ունեն համալրվելու: Ինչ վերաբերում է հայալեզու պարբերականներին ու գրականությանը, ապա դրանք ամենից բազմաքանակն են և լրիվ, մի հանգամանք, որն ունի մեծ կարևորություն և հաճախ արդյունք է հայրենիք-սփյուռք կապերի գոյության ու ընդլայնման: Հայ գրականությունն ու մամուլը զգալիորեն լրացնում են նշված բացը նաև այն պատճառով, որ նրանք շարունակաբար իրենց էջերում գետնեղել են նվթարական ու թուրքական պարբեր-

քահանաներից կարևորագույն նյութեր և ավյալներ՝ Օսմանյան կայսրության սոցիալ-տնտեսական կյանքին վերաբերող խնդիրների մասին: Անշուշտ, հնարավոր չէր ընդգրկել մամուլում, գրահանութիւն մեջ նդած, արխիվներում գտնվող և արժարժող խնդիրներն ընդգրկող բոլոր նյութերը: Ահա այս պատճառով էլ աշխատութիւնը չենք համարում սպասիչ, այլ մի քան ատոյ այս մեծ պրոբլեմի ուսումնասիրութիւն հանապարհին և շնորհակալութիւն մը կընդունենք ընթերցողների գիտողութիւնները:

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ՅԵՌԳԱԼԻՉՄ ԿԱՄ ԹՈՒՐԷԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐ

Թուրքական կարգեր... Վ. Ի. Լենինի կողմից գրանց
ընթացողի են որպես բրնայեհտական և բազմաբնի ուժիմա՞:
Սոցիալ-տեստեսական առումով, այդ կարգերի հետևանքն են
հանդիսացել պատմական հետամնացությունը, զարգացման
զանգազ ընթացքը և երկրում տիրող ու զեռևս գոյություն ունե-
ցող բազմակացությունն տեսեսությունը: Նշված երևույթների
կայուն և դարեր շարունակ գրեթե անփոփոխ վիճակը իր հեր-
թին պայմանավորված էր տիրող ազամամիայեհտական վար-
չակարգով, ճորտատիրական իրավունքի ուժեղ մնացուկների,
հողատերերից գյուղացիների կախման միջնագարյան ձևերի
առկայությունը:

Լենինյան սույն բնորոշումները XX դարի սկզբին Օսմանյան
կայսրությունում գոյություն ունեցող իրավիճակի մասին, տա-
լիս են բոլոր հիմքերը տեսական ընդհանրացումների և երկրի
սոցիալ-տեստեսական ուղիների հիշտ պատկերացման համար:

Օսմանյան կայսրության միջնագարյան ու նոր շրջանի պատ-
մություն, ինչպես նաև պատմական առանձին երևույթների ու
զարգացման փուլերի վերաբերյալ հանգամանալից զնահատա-
կաններ են տվել Կ. Մարքսը և Տ. Էնգելսը: Մասնավորապես,
օսմանյան պետության և երանում տիրապետող ֆեոդալական
հարաբերությունների գոյությունը երանք համարել են շլուրջ
արգելք եվրոպական պրոգրեսի համար՝:

Անշուշտ, երանց սահմանումները՝ այսպես կոչված բասիա-
կան արտագրանեղանակիս, արևելյան ֆեոդալիզմի առանձնա-
հատկությունների մասին, վերաբերում են Արևելքի բոլոր եր-
կրներին, ի թիվս որոնց նաև Օսմանյան կայսրությունը:

¹ Լենին Վ. Ի., Տիժ, հատ. 17, էջ 227, 227.

² Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 9, стр. 239.

Քաջ ծանոթ լինելով միջնադարյան և ժամանակակից ազգայուններին, Կ. Մարքսը և Յ. Էնգելսը բարձր են գնահատել Հատկապես ֆրանսիացի հանապարհորդներ Փ. Բ. Տազիերնյի և Յ. Բերնյի աշխատությունները: Ուսումնասիրելով Վերջինիս գիրքը «Մեծ ճողոճի» տիրապետության մասին, Կ. Մարքսը, այն համարել է «փայլուն, ալքի ընկնող, անխոցելի», իսկ Յ. Էնգելսը գրել է. «Մերունի Բերնյին իսկապես շատ լավն է: Միշտ ուրախանում ես, երբ պատահում ես այդպիսի տարեց, լրջմիտ, պայծառամիտ ֆրանսիացու, որը միշտ ասում է իսկությունը»:

Իսկ ի՞նչ է ասել իր ժամանակին այդ ականազոր բժիշկն ու փիլիսոփան, որը XVII դարի 50—60-ական թթ. 12 տարի ապրել ու ծառայել է Արևելյի երկրներում, գլխավորապես Հրեզկաստանում, բայց նաև՝ Օսմանյան կայսրությունում և Իրանում: Իր Հիմնազոր աշխատասիրությունն մեջ նա գտնում է, որ տիրապետող ֆեոդալական փոխհարաբերությունների հետևանքով այդ երկրները «ուշ թե շուտ և անհրաժեշտորեն կապրեն միևնույն ազնուր, միևնույն բռնատիրությունը, միևնույն քայքայումը, միևնույն ամառացումը»: Այնուհետև, Յ. Բերնյին, եղելով Արևելքում Հողի պեռական սեփականություն լինելու հանգամանքը, այն համարում է բռնատիրության հաստատման պատճառը, որից բխում են՝ «ճորտությունը, անարդարությունը, խարդախությունը, բարբարոսությունը...»: Այս բոլորը համեմատելով Արևմուտքում տիրապետող ֆեոդալական փոխհարաբերությունների հետ, որտեղ կա Հողի և այլ հարստությունների մասնավոր սեփականություն, կա «իմը» և «քոնը», Յ. Բերնյին այս սկզբունքը համարում է առաջադիմության կարևոր գործոններից մեկը: Ըզ, ընդհանրապես, Հողի ու ընդերքի հարստությունների պետական սեփականությունը, նրա կարծիքով, պատճառ են հանդիսանում Հողերի ամառացման, արհեստների և առևտրի քայքայման: «Ահա թե ինչու,— գրում է նա,— այդ ասիական պետությունները մեր ալքի առջև խղճալի անկման

¹ Կ. Մարքսի նամակը Էնգելսին 2. 06. 1852 թ., Երկ., Հ. 28, էջ 214—215.

² Յ. Էնգելսի նամակը Մարքսին 2. 06. 1852 թ., նույն տեղը, էջ 222.

³ Бернье Франсуа, История последних политических переворотов в государстве Великого могола, М.—Л., 1936, стр. 206.

⁴ նույն տեղը, էջ 215.

վիճակի են հասնում¹, Վերլուծելով Յ. Քերնյի տվյալները և պատմական փաստերն ու հաճաքած տեղեկությունները Կ. Մարքսն ու Յ. Հնգելսը ևս արձանագրում են հողի պետական սեփականության հարատևությունը Արևելքում:

1853 թ. հունիսի 2-ի նամակում Մարքսը գրում է Հնգելսին. «Քերնյին միանգամայն իրավացիորեն նկատում է, որ Արևելքում բուրք երևույթների հիմքում (ևս նկատի ունի Քուլտիան, Պարսկաստանը և Հնդկաստանը) ընկած է հողի մասնավոր սեփականության քայքայությունը: Ահա իսկական բանային նույնիսկ արևելյան երկնքի համար²:

Նույն թվականի հունիսի 6-ին Հնգելսը պատասխանում է. «Հողի մասնավոր սեփականության քայքայությունը իսկպես հանդիսանում է Արևելքը հասկանալու բանային: Գրանումն է նրա ամբողջ քաղաքական և կրոնական պատմության հիմքը»: Եվ նա այդ երևույթը բացատրում է կլիմայական պայմաններով, հողի քաղաղությունը և չրի պակասությունը: «... Այստեղ հողագործության առաջին պայմանը, — շարունակում է նա, — դա՛ արհեստական ստեղծումն է, որը կարող է լինել կամ համայնքի, կամ տվյալ մարզի կամ կենտրոնական կառավարության գործը³: Այլ խոսքով, այդ գործը հնարավոր է կազմակերպել միայն ընդհանուր, հասարակական ուժերով և պետության ղեկավարությամբ: Այսպիսին է ևղել իրերի վիճակը համարյա բոլոր աֆրո-ասիական երկրներում:

Սակայն արևելագիտության ժամանակակից մեկաբղակը և զարգացման խնդիրները պահանջում են ընդհանուր օրինաչափություններին զուգահեռ գտնել ամեն մի երկրի զարգացման առանձնահատկությունները և ցույց տալ նրանց տեղը տվյալ երկրի կամ ժողովրդի պատմության մեջ: Այս պահանջը հասկապես կարևոր է մի այնպիսի հսկայական, բազմազգ ու բազմալեզու պետության համար, ինչպիսին Օսմանյան կայսրությունն էր: Ամենից առաջ պետք է նշել այն կարևոր առանձնահատկությունը, որ վաշկատուն թուրք ցեղերը իրենց գրաված երկրներին, որոնք որոշակիորեն զարգացած ֆեոդալիզմի շրջանն էին սպրում, երկու անգամ վերագործրին սկզբնա-

¹ Бернье Франсуа, 172. 173., էջ 203:

² Маркс К. и Энгельс Ф., Соч. т. 28, стр. 215

³ Նույն ազգը. էջ 221:

կան, ցածր զարգացման վիճակին: «XI դ. այդ բանը արեցին սելջուկները՝ բյուզանդական Ֆեոդալիզմը վերագարձնելով ռազմաավատական հողատիրության սխառեմին, և XVI դ.՝ օսմանցիները, որոնք վերականգնեցին այդ սխառեմը սելջուկյան զարգացած Ֆեոդալիզմի փոխարեն»¹: Նշված փոփոխությունները, կամ ավելի ճիշտ, ահարկու, ցնցումներն, անկասկած, շատ թանկ նստեցին անգարնակ ժողովուրդների վրա, քայքայելով տիրող տնտեսական համակարգը, ոչնչացնելով կուսակցված հարստությունները, նյութական և կուլտուրական արժեքները: Ահա իրենց տիրապետության հենց սկզբից թուրք եմանոզները ստեղծեցին կայսրությունում յուրահատուկ վիճակ, որը և անգրագարնավ երկրի հետագա զարգացման ամբողջ ընթացքի վրա: Բայց զարգացման առանձնահատկություններն ավելի պարզ ու որոշակի դրսևորվեցին հատկապես տվյալ հասարակարգի հասունացման շրջանում, երբ ի հայտ եկան հաշորդ ֆորմացիային անցնելու գործոնները, սկսեցին ձևավորվել նոր հասարակական հարարերություններ: Հիշյալ պրոցեսն օսմանյան պետության մեջ սկիզբ էր առնել դեռևս XVI դարի վերջերին: Ֆեոդալական կարգերի ճզնամամբ հեռզհեռե խորանում էր և XVIII դարի վերջին— XIX դարի սկզբներին ընդգրկեց ամբողջ երկիրը, արտահայտվելով թե սոցիալ-տնտեսական և թե քաղաքական ոլորտներում: Հողի և ընդերքի պետական սեփականությունն ու դրանով պայմանավորված հասարակական փոխհարաբերությունները, ինչպես նաև Ֆեոդալների ժառանգական իրավունքների բացահայտությունը այլևս չէին համապատասխանում ժամանակի պահանջներին և ըստ էության կրում էին ձևական բնույթ: Հողատիրության ռազմաավատական սխառեմի քայքայումը մոտենում էր ավարտին, հեռզհեռե ընդարձակվում էին հողի մասնավոր սեփականության սահմանները, զգալի չափերով ուժեղանում էր գյուղացիների շահագործումը:

Քաղաքական և պետական ոլորտներում տիրող կարգերի ճզնամամն արտահայտվում էր անշատողականություն, տեղայնություն և ֆեոդորիտիզմի բուռն աճի, կենտրոնական և տեղական իշխանությունների կողմից կայսրության օրենքները արհամարհելու մեջ: Ոչ մի պայքար չէր մղվում կաշառակերու-

¹ «История Азии и Африки», 1981, № 2, стр. 67.

թյան, շորթելու անհամար ու բազմաթիվ ձևերի, վարչական ու դատական մարմիններում տիրող և անավար լավերի հասած կամայականությունների դեմ:

Այդ ամենը տեղի էր ունենում կենտրոնական բյուրոկրատական ապարատի ուսուցման պայմաններում: Ամերիկյան Քուրբազեա Վ. Վ. Ֆինզելիի հաշվառներով, և՛ ԽՄԷ դարի 30-ական թվականներին մեծ վեղիբի զննվածարած հիմնարկում աշխատում էին ընդամենը 50 քարաուղարներ (քյաթիթ) և 23 աշակերտներ (շափրոգ), ապա XVІІІ դարի վերջին կենտրոնական կառավարության գրասենյակներում աշխատում էին 1000—1500 մարդ: Իսկ Արզու-Համիդ երկրորդի շրջանում պետական հիմնարկներում գրադված ծառայողների թիվը հասավ 50—100 հազարի: Չարիթ էր ոչ միայն բյուրոկրատիայի թվական աճը, այլև այն հանգամանքը, որ պաշտոնյան ծառայում էր կառավարչին, ոչ թե հասարակությանը: Եկյո բանը, — շարունակում է հեղինակը, — էականորեն սահմանափակում էր կառավարական գրասենյակների (ֆնկտիվությունը, պահպանում հեմոլուբլունը):

Քուրբաջի ռազմաբյուրոկրատական վերնախավը սեփական ժողովրդին թալանելուց զատ, հսկայական եկամուտներ էր հորդում նվաճած երկրներից, որոնք փաստորեն հանդիսանում էին նրա զազույթները: Վ. Ի. Լենինը «Տետրեր իմպերիալիզմի մասին» աշխատության մեջ նշելով, որ Քուրբաջի պատկանում է ստիական այն երկրների թվին, որոնց իմպերիալիստները հատուկ նասնդով ձգատում են առանձին մասերի, միաժամանակ գրում էր, որ նրա տիրապետության տակ ևս կան զազույթներ ու կախյալ երկրներ¹: 1914 թ. իմպերիալիստական և զազույթատեր պետություններին և նրանց տիրույթներին նվիրված իր կազմած աղյուսակում կախյալ երկրների շարքում Վ. Ի. Լենինը թվարկել է Միրիան, Արարիան, ինչպես նաև Հայաստանը, Քրդստանն ու Միջագետքը²: Հիշյալ երկրները, որոնք մինչև առաջին աշխարհամարտը մտնում էին Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ, բավական որոշակի կերպով Վ. Ի.

¹ P. Ж. Общественные науки за рубежом, Серия 9, 1932, № 3, стр. 122—123.

² Տե՛ս Լենին Վ. Ի., ճեթ, հաս. 28, էջ 342:

³ Տե՛ս Լենին տեղը, էջ 267:

Լենինը դատում է գաղութային կամ կախյալ երկրների շարքը: Իրապես, դրանք դեռևս անցյալ դարի 70-ական թթ. համարվում էին կայսրության սահմանափակ երկրներն և որպես այդպիսիք ունեին շափազանց կարևոր նշանակություն. 1876 թ. Քուրթայի առաջին սահմանադրությունը հռչակվելուց հետո հրապարակվեց կայսրության ազգաբնակչության վերաբերյալ առաջին պետական փաստաթուղթը՝ սալնամեն, ըստ երկրի վարչական բաժանումների, ժխերի ու բնակիչների քանակության. «Թաղամեջում» տրված ամփոփումներից երևում է, որ «աշխարհիս երեք մասանց մեկ (Ասիա, Աֆրիկա և Ամրոպա— 2. Ի.) անմիջական հպատակք Քուրթիո իբր 23 միլիոն են. իսկ աննկղ հարկատու երկրներն ալ՝ 47. միլիոնն ալիլի բնակիչ կունենա Քուրթիան»: Ուրեմն երկրի բնակչության կեսից ալիլին բնակվում էր բուն Քուրթայից դուրս և կայսրությունում գանձվող հարկերի մեծ մասը գալիս էր հպատակ երկրներից: Նշված հանգամանքը միանգամայն համապատասխանում էր թուրքական տնտեսության քաղաքականությանը: Ինչպես ցույց է տվել Կ. Մարքսը, ըստ մահմեդական, մասնավորապես թուրքական օրենքների սշարժական սեփականությունը նանայվում էր ամբողջապես նվաճողներին պատկանող, իսկ անշարժ գույքի համար հպատակ բնակչությունը վճարում էր խարաջ¹. Սովետական խոշոր թուրքագետ ակադեմիկոս Վ. Գորդլևսկին, խոսելով թուրքական նվաճումների և գրավված երկրներում վարած քաղաքականության մասին, նշում է, որ այդ քաղաքականության սհիմքում բնկած էր ղեկավարելու հանրահայտ ու հին սխտեմը՝ ժառանգած հենց մոնղոլներից՝ ում ուզում էր հավատացնել, ինչպես ուզում էր ապրեցնել, միայն թե կանոնավոր վճարեցնել հարկերն ու տուրքերը: Այս է ամենը².

Յինանսական այդ կարևորագույն աղբյուրի նշանակությունը երկու կողմերի համար կարելի է հասկանալ, եթե հաշվի առնենք, որ զավթած երկրների ազատագրվելու պրոցեսը եղավ շատ երկար, տանջալից և ավարտվեց միայն առաջին աշխարհահամարտի վերջերին: Այդ ամբողջ ժամանակաշրջանում, որը

¹ «Թաղամեջ», Վենետիկ, 1877, հ. 10 (35), էջ 192.

² Маркс К., «Конспект книги М. Ковалевского «Общинное землевладение...», «Советское востоковедение», 1958, № 4, стр. 15.

³ Гордлевский В. А., Избр. соч., том 3, М., 1952, стр. 126.

տակնց ավելի քան 500 տարի, թուրքական լծի տակ գտնվող ժողովուրդները ենթարկվում էին դաժան շահագործման, կեղեքումների, կամ պարզապես թալանի:

Կայսրության տարածքում բնակվող ժողովուրդների վիճակը ավելի ծանրացավ, երբ անցյալ դարի կեսերից թուրքիան դարձավ իմպերիալիզմի կիսագաղութներից մեկը: Թուրք վերնախավին մեծագույն զավարության մար, բռնություններ ու զինված ուժի օգնությամբ հասկիվ էր հաշտվում զսպել ազատագրական շարժումները և պահպանել իր տիրապետությունը: Հպատակ երկրներում մշտապես պահվում էին հատուկ կայազորներ, իսկ ազատագրական պայքարի հաճախակի բռնկումների ժամանակ անհրաժեշտ էր լինում դրանք ամրապնդել նոր զորամասերով: Մյուս կողմից, կայսրությունում սովորություն դարձած, անզանական ղեկավարներին, ցեղապետներին կամ բարձր պաշտոնյաներին նվերներով ու պաշտոններով կաշառելը հետզհետե ավելի ու ավելի մեծ միջոցների պահանջ էր առաջադրում:

Այսպիսով, կայսրության պահպանման հարցը, մեր ուսումնասիրած ժամանակաշրջանում, դարձել էր ամենակարևոր և հրատապ խնդիրը: Տիրաջ շրջանները հիշք տեսնում էին միայն զինված ուժերի ամրապնդման և երկրի կյանքում նրանց ազդեցության ուժեղացնելու մեջ: Երևի այդ էր թիլազորում կայսրության պատմական փորձը, որը հյուսվել էր ենթիշերական բանակի XV—XVII դդ. հաղթարշավներից, իսկ ավելի ուշ՝ նահանջի ժամանակաշրջանում, ազատագրական պայքարի նկատմամբ ժողովուրդների հարձակումներին դիմակայելու համար մեծաքանակ զինված ուժեր ունենալու անհրաժեշտությունից:

Ավելի մտախիթեց բնենք պատմական այդ երևույթները, քանի որ դրանք վճռական ու բախտորոշ եղանակություն ունեցան կայսրության հզորացման ու անկման պրոցեսում: Կ. Մարքսն իր բժամանակագրական քաղվածքներում¹ ցույց է տալիս Ասիայում տեղի ունեցող տեղաշարժերը և հատկապես նշում, որ դեռևս XIII դարում թթուրք-սամանների հորդաները մուտք են գործում Փոքր Ասիա, որտեղ նրանք, ամենից առաջ հիմնում են տվազակային պետություն կարաեխսաթ²: Այնուհետև նա ընդգծում է, որ այդ պետությունն ուժեղ էր իր կարգապահությամբ և, կազմակերպված լինելով քեմոկրատական-բռնապետական

¹ Маркс К., Архив, т. 5, ст. 223.

Հիմունքներով», հանդիսանում էր «Միջնադարի միակ իսկական
ուսմանական պետությունը»¹: Իր քաղաքականության մեջ այն
զեկավարվում էր Ղուրանի և մահմեդական օրենքների հազա-
քածուի՝ շարիաթի պահանջներով: Ղուրանը պահանջում էր.
«կռվեցեք նրանց հետ, սվքեր չեն հազատում ալլահին... մինչև
այն ժամանակ, քանի նրանք թուլացան և ոչնչացված չեն տա-
լիս փրկագին իրենց կյանքի համար»²:

Այնուհետև Ղուրանը ստիպում էր բանհավատներին չվերց-
նել քրարեկամներ, քանի դեռ նրանք չեն անդադրեցվել ալ-
լահի հանապարհի վրա: Իսկ եթե նրանք հնուս կպահեն իրենց
(իսլամից — Ղ. Ի.), ապա բռնեցեք նրանց և սպանեցեք, որտեղ
որ նրանց գտնեք: Եվ նրանցից չվերցնեք ոչ քրարեկամներ, ոչ
էլ օգնականներ»³:

Վ. Գիրգասը վերլուծելով Ղուրանի և շարիաթի դրույթները,
ճիշտ կերպով ուշադրություն է հրավիրում այն հանգամանքի
վրա, որ «Մուհամմեդը իր կրոնը հաստատեց սրով և հանուն
նրա տարածման անհավատների դեմ պատերազմը հայտարարեց
իր հետևորդների համար պարտադիր, այնպես, ինչպես պար-
տադիր էին աղոթքը, պսոք և մուսուլմանների այլ պարտակա-
նությունները»⁴:

Նեղինակը վկայակոչում է Ղուրանի վերևում ցիտված հա-
մապատասխան մասը բանհավատների մասին և շարունակում
մեկնարանել՝ «... անհավատությունը սպանությունից վատ է...
կռվեցեք նրանց հետ մինչև այն ժամանակ, երբ չի լինի ան-
հավատություն և (իսկական) կրոնը (կոլտակների) միակ աստ-
ծուն»⁵, անշուշտ, ալլահին: Եվ օրենքը իմամից պահանջում է
տարին մեկ կամ երկու անգամ պատերազմել բանհավատների
դեմ:

Զարմանալին այն է, որ ժամանակավրեպ թվացող այս բար-
բարոս պահանջները դեռևս արտահայտվում են պատմական ու
գեղարվեստական գրականության մեջ: Այսպես, օրինակ, թուրք
գրող Քեմալ Քահիրը «Դեվլիթ մայրիկս խորագրով իր վեպում

¹ Маркс К., Архив, т. 6, стр. 177, 189.

² Массэ А., Ислам, М., 1961, ст. 30.

³ Коран, перевод И. Ю. Крачковского, М., 1963, сура 4, бейт 91.

⁴ Гиргас В., Права христиан на Востоке по мусульманским за-
конам, СПб, 1865, ст. 52.

⁵ Նույն առթ, էջ 53:

իդեալականացնում է թուրքերի միջնադարյան պատմութիւնը: Գրքի հերոսներից մէկը կրկնում է վերնում եղած պահանջները. սոված է՝ սղու պետք է գյազուրներին շարդես անդադարս: Եվ սոված է՝ սթուլլ շտաս գյազուրին աշքերը բանալուս: Սնուրը որ չի կարում, ժանգոտում է, իսկ սուրը, որը կտրում է, փայլում է¹: Այնուհետև, խաղաղութիւնը համարելով շարիք, ես պահանջում է՝ սինչպես առաջներում, թող զինվորական շուկաները լցվեն թշնամուց խլված բարիքներով²:

Շարիաթի բողոքածիվ մասեր և հատուկ բաժիններ նվիրված են պատերազմելու կանոններին, պատերազմից առաջ ու հետո վարվող բանակցութիւններին: Պատերազմը համարվում էր մահմեդականութիւնը հաստատելու զլխավոր միջոց և ամեն մի մահմեդական պարտավոր էր այդ հիմնական նպատակին նվիրել իր անձը և գույքը: Ոչ մահմեդական ժողովուրդների ու պետութիւնների դեմ մղվող պատերազմը համարվում էր սորբազանս (սքիհազ) և ամեն մի շափահաս տղամարդ պարտավոր էր անձամբ մասնակցելու պատերազմական գործողութիւններին, անկախ նրանից զինվորական է, թե քաղաքացի: Շարիաթի համապատասխան բաժնում խոսվում է այն մասին, որ իրավացի չի լինի պատերազմ հայտարարել այն ժողովրդին, որին զնոս շին զիմել իսլամի կրոնը ընդունելու կոչով, կամ եթե ես համաձայնել է ընդունել հպատակութիւն և վճարել համապատասխան տուրք՝ շիզյե: Եթե քանհավատները այս երկու պայմաններից հրաժարվում են, ապա շարիաթը պահանջում է քերանց դեմ սկսել պատերազմ... պտղատու ծառերը և ցանքերը ոչընչացնել, անհավատների տները քանդել...³, Շարիաթը պարտադրում է շթաքցնել ավարը, շուպանել զերիներին և պատերազմին շմանակցող ժողովրդին, այլ ուղարկել զերիներին թիկունք, որտեղ նրանք կաշխատեն քմահմեդականների հարստութիւնը ավելացնելու համար⁴: Եվ այսպես, ամենայն մանրամասնութիւնք ու օրենքով սահմանվում են այն գործոնները կամ պայմանները, որոնք ուղղված են ընդլայնելու իսլամի տիրապետութիւն տարածքը ու ամրապնդելու նրա ֆեոդալական-թեոկրատական պետականութիւնն ամենուր:

¹ Тахир Кемаль, Глубокое ушелье, М., 1971, стр. 109.

² Եւ, ի սեզը, էջ 110.

³ Гиргас В., Права христиан на Востоке... стр. 13.

⁴ Եւ, ի սեզը, էջ. 14:

Բնականաբար, զորքի վրա հենված և նրա հաղթանակներից օգտվող պետությունն իր ուշադրություն կենտրոնում էր պահում հսկայական բանակը և աշխատում էր լիովին բավարարել նրա աճող պահանջները: Նրա համար և հենց նույն բանակի օգնությամբ նա ձգտում էր իր ձեռքում պահել կուսակման բուրձադրույթները՝ պատերազմական ավարը, թալանի միջոցով զիջված հարստությունները, հարկերն ու տուրքերը:

Ռազմական ծառայության դիմաց բանակի հրամկազմին տրվում էին համապատասխան հողամասեր, որոնք կոչվում էին թիմար կամ զիամեթ: Սրանք կազմում էին նոր գրավված հողերի կեսը, իսկ արքունիքին և հոգևորականությանը հատկացվում էր հիշյալ հողերի մեկ հինգերորդ մասը, որոնք կոչվում էին խասս և վակֆ: Հողերի մեկ տասներորդ մասը տրամադրվում էր տեղական կայազորին¹: Մակայն գրավողի իրավունքներով բաժանած հողերի ընդհանուր տարածությունը 80 %-ի վրա էլ շարունակում էին մնալ նրանց նախկին տերերը՝ զլխավորապես քրիստոնյա գյուղացիները կամ ռալաները, որոնք մշակում, ցանում, քաղում էին և սահմանված տուրքը, սկզբում մթերքների ձևով, ավելի ուշ նաև դրամի, տալիս էին համապատասխանորեն թիմար և զիամեթ ստացած զինվորականներին և հողատեր դարձած կրոնական կազմակերպություններին: Փանի տիրապետող ֆեոդալական խավերի հիմնական գրավմունքը պատերազմն էր և այն կերակրում ու հարստացնում էր նրանց, հողի նման վերարժանումը, կամ այդպիսի հողային հարարությունները բավարարում էին ռազմաֆեոդալական վերնաշերտին:

Մակայն XVI դարի վերջերից պատերազմական ավարը զգալիորեն պակասում է: Սկզբում է նախկինում հզոր օսմանյան բանակի պարտությունների շրջանը: Ինչպես նշում է Օյա Սենչերը, «XVI—XVIII դարերի պատերազմները չէին կարող առաջվա նման ունենալ լուրջ ազդեցություն և սալ տնտեսական օգուտներ: Ըթն առաջներում պատերազմը հանդիսանում էր դրոսից հավելյալ հարստություն ձեռք բերելու միջոց, ապա այժմ այդ ճանապարհը փակվում է և կորչում է եկամտաբեր կարևոր աղբյուրը»²:

¹ ՏՎ՝ Մաաթր Ա. Փ., Мустафа-наша Байрактар, М.—Л., 1947, стр. 29.

² Sencer Oya, Türk Toplumunun Tarihsel evrimi, ist., 1960, s. 34.

Մյուս կողմից, արագորեն աճում էր հողի շահագնացումը։ Այս երևույթների հետևանքով սկսվում էր ավատական հողաբաժինների կենտրոնացումը ոչ միայն առանձին զինվորական, այլև վարչական գործիչների, առևտրականների, վաշխառուների և այլ մեծահարուստների ձեռքերում։ Ինչպես նշել է XVII դարի հեղինակ Կ. Գյոմուրջիլիսկին, «մինչև 992 (1584 թ.) գյուղերը և վարչահողերը գտնվում էին սուլթանի ասպետների և ոչախի զավակների ձեռքում և ուրիշներն ու այլ սրիկաները շուրտնին գրանց ստանալու հնարավորություն»¹։ Այդ երևույթը միաժամանակ ցույց էր տալիս կենտրոնացված պետության թուլացումը։ Միջին դարերում պետության ուժը, Ն. Քոզորովի կարծիքով, կայանում էր նրանում, որ նա ամենուր կարգավորում էր արտադրությունը և բարիքների բաժանումը։ Եվ մասնագետը դա համարում է «օսմանյան ֆեոդալիզմի ամենարևոտը ցուցանիչներից մեկը»²։ Արտաքնապես ճիշտ այս գնահատականը հաճախ շէր արտացոլում ամբողջ իրականությունը։ Պատմական անցյալին ավելի մոտ է թվում Ն. Իվանովի սահմանումը, նրա կարծիքով, «օսմանյան պատմության բոլոր փուլերում պետության միասնությունը և կենտրոնացվածությունը զգալի լափով ունենին մակերեսային և նույնիսկ ձևական բնույթ»։ Դրանք ընդգրկում էին գլխավորապես զաղափարախոսության, քաղաքականության և իրավունքի ոլորտը։ Տնտեսական կյանքում գերակշռում էին լրիվ ապակենտրոնացումը և փակ, ինքնամփոփ տնտեսությունը... Օսմանյան կայսրության համար բնորոշ էին նրա առանձին տնտեսական կենտրոնների խիստ տրետեսական անշատվածությունը և թույլ կապը... Կայսրությունում շահագործվեց միասնական շուկա»³։ Խոսքը վերաբերում է XVIII դարին։ Դրանից հետո ավելի ևս տրազացավ ապակենտրոնացման տենդենցը և պետությունն ընկավ խոր ճգնաժամի մեջ։

Նրան ևս անդրադառնում է ֆեոդալական նշված փոխհարաբերությունների քայքայման պրոցեսին և ցույց է տալիս, որ

¹ Смирнов В. Д., Кочубей Гёмурджинский и другие османские писатели 17 в. о причинах упадка Турции, СПб, 1873, стр. 121.

² Тодоров Н., Балканский город XV—XIX веков, стр. 112.

³ Иваниц Н. А., О типологических особенностях врабо-османского феодализма. «Народы Азии и Африки», 1978, № 3, стр. 59.

այդ կապակցութիւնը կալվածատերերի ու հողատերերի մի զգալի մասը պակասեցնում էր օսմանյան բանակին պահանջող քանակով միավոր կամ հետևակ զինվորականներ արամազորելը: Օթե Անատոլիան, գրում է նա, առաջներում զուրս էր բերում 70 հազարանոց հեծելազոր, ապա նշված փոփոխութիւնների հետևանքով այդ թիվը իրավ 3—4 հազարի¹:

Անշուշտ, նշված երևույթները չէին նշանակում, որ կայսրութիւնում թուլացել էր ռազմական գործոնի ուժը կամ դերը: Այն շարունակում էր ծառայել քայքայվող, սակայն զեռնա հզոր ֆեոդալական պետութեանը:

Պրոֆ. Վ. Ամիրանովն անցյալ դարի 70-ական թթ. Օսմանյան կայսրութեան ռազմական ուժին ավել է հետևյալ գնահատականը. «Քուրք-օսմաններն իրենց ամբողջ էներգիան արամազորել էին բանակ ստեղծելուն և իրենք էլ ասում էին, որ իրենց պետութիւնը ստրով է ձեռք բերված և միայն սրով էլ կարող է պահպանվել»²: Իսկ անգլիացի հեղինակ Ա. Լիբայերը, ամփոփելով կայսրութեան անցած ուղին, նրա անկման նախորդին գրում էր, որ օսմանյան պետութիւնը, թե՛ ներքին և թե՛ արտաքին քաղաքականութեան բնագավառներում, միշտ էլ զնկավարդի էր ռազմական գործիչների միջոցով, նրանց կամքով ու թելադրանքով, որ այդ պետութիւնը սծնվել էր պատերազմում և պատերազմի համար»³:

Չափազանց հետաքրքիր էր քննվող հարցի գնահատականը մեկ այլ տեսանկյունից, որ տալիս է թուրք ակաեմավոր պատմաբան Ինալիթը: Նա նշում է, որ ռազմական նպատակին ենթարկվում էր ամեն ինչ: Այսպես՝ «XVI դարում օսմանյան կառավարիչները խալիֆաթին ավելցին նոր իմաստ, այն կապելով անհավատների դեմ սրբազան պատերազմ մղելու գաղափարին»⁴: Այդպիսով, պատերազմական ոգին դարձել էր ամենուր տիրապետող ու թելադրող: Բայց այդ ոգին ևս չգնամամ էր ապրում և նրա արդեցութիւնը հետզհետե սկսում էր թուլանալ: Հողերի կենտրոնացման հետևանքով ուժեղացան անշատո-

¹ Տե՛ս Ան. Երկերի ժողովածու, հատ. 3, Եր., 1969, էջ 29:

² Смирнов В. Д., նշվ. աշխ., էջ 211:

³ Lybuer A. H., The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleman the Magnificent, Cambridge, 1913, p. 90.

⁴ Р. Ж., Общественные науки за рубежом, серия 9, «Восток-ведение и африканистика», 1975, № 3, стр. 165.

դական ձգտումները, դուրացիների շահագործումն ու նրանց պայքարը: Պականաց կենտրոնական իշխանություն հզորություններ, լայն ծավալ ստացան ազգային-ազատագրական շարժումները, ժայռամասային առանձին երկրներ սկսեցին ձեռք բերել ինքնուրույնություն կամ դառնալ անկախ:

Սկսած մանավանդ XVIII դարից բանակի հզորությունն անհրաժեշտ էր գրավված հողերը պահպանելու և ընդլզող ժողովուրդների շարժումները ճեղչելու համար: Այդ երևույթը նշված ժամանակաշրջանից դարձավ ներքին քաղաքականության գլխավոր խնդիրը: Սեկիմ Զ-րդի, Մուստաֆա Բայրաքտարի, Մահմուդ 2-րդի ժամանակ և ավելի ուշ իրագործված ազգամական ռեֆորմները հաստատում են քաղաքականության նմուս բնույթը: Այսպես, եվրոպական բանակների ձևով նոր զինված ուժեր (Նիզամ-ի Զեդդիդ) ստեղծելու նպատակով սուլթան Սեկիմ Զ-րդը կազմակերպում է հասուն ֆինանսական գերատեսչություն, բացում վառարկ գործարաններ, զորքին սպասարկող արհեստանոցներ, ազգամիևեներական ուսումնարան, քարտեզներ հրատարակելու տպարան և ձեռնարկում մի շարք այլ միջոցառումների: Անցյալ դարի սկզբին նույն գործը շարունակում է մեծ վեզիր Մուստաֆա Բայրաքտարը: 1826 թ. Մահմուդ 2-րդը ֆեդիկապես ոչնչացրեց արդեն այլասերված ու քայքայված ենիզերիների բանակը՝ հանապարհ հարթիւով ժամանակակից զինված ուժեր կազմակերպելու գործին: Այնուամենայնիվ, զորահավաքի հին ձևերը գոյություն ունեցան մինչև XIX դ. կեսերը, երբ մահմեդականների համար մտցվեց պարտադիր զինվորական ծառայություն և բանակը վերակազմելու նպատակով հրավիրվեցին եվրոպացի սպաներ: Այս փոփոխությունները, սակայն, թուրքական բանակը չդարձրին ժամանակակից մակարդակի ազգամական կազմակերպություն: 1854—1856 թթ. Ղրիմի պատերազմում նրա պարտությունները ցույց տվեցին, որ երկրում տիրող փտած կարգերը և Թուրքիայի եվրոպական դաշնակիցների օգնությունը չէին կարող բավարար պայմաններ ստեղծել օսմանյան բանակը հզոր ազգամական ուժ դարձնելու համար: Թացի նշված հանգամանքներից, ինչպես թուրքական բանակում, այնպես էլ մնացած բնագավառներում դեռևս տիրում էին պահպանողականությունն ու տգիտությունը, չոճինիզմն ու կրոնական մոլեռանդությունը: Յ. Էնզելսը ազգամական գործի ու բանակի վերաբերյալ իր ուսումնասիրությունների մեջ տալիս է

նան թուրքական բանակի գնահատականը: Եւ ամենից առաջ թուրքական բանակի ղիճակը կապում է երկրի գրութիւնն ու երա տնտեսութիւնն ցածր մակարդակի հետ, որի հետևանքով զին- ված ուժերը մշտապես զգում էին սղակներ, հանդերձանքի, զինա- մթերքի և սննդանւթի միջոցի պակաս...»¹: Այնուհետև Յ. Էնգելը նշում է, որ այդ բանակի հիմնական տարրը կազմում են թուր- քերը, որոնցից ամեն մեկն տիկնոջն վատ զինվոր չէ: Բայց, օտարերկրացի հրահանգիչները լինելով անհավատ՝ սղաւորք, զինվորների համար մնում էին օտար, և այս պատճառով էլ չէին կարող ազգել իրենի գրութիւնն վրա ու լավացնել այն: Հետևա- պես, գրում է Էնգելը, սքանի թուրքերը կմնան երկրում ղեկա- վարող ազգ, երանք չեն կնթարկվի այն մարդկանց, որոնց հո- գու մեջ արհամարհում են, երանց համարելով իրենցից շատ ցածրն²:

Ինքզնիքն ընդհանրապէս որոշ չափով օգնում է պատասխանե- լու այն հարցին, թե ինչու՞ երբեմնի գործը թուրքական բանա- կը, կայսրութիւնն ազգի քան երկրու ու կես դար շարունակվող հզնածամի պայմաններում և հաճախ մղվող բազմաթիվ պատե- րազմներում շտարով ոչ մի հաղթանակ:

Առանց վարանելու կարելի է տեսլ, որ նշված ամբողջ ժա- մանակաշրջանում կանոնավոր և անկանոն զինված ուժերը, որոշ իմաստով, բացասական ազդեցութիւնն ունեին երկրի ներ- քին, հատկապես տնտեսական կյանքի վրա: Թուրքիայի կառա- վարիչներից մեկը՝ Ալի փաշան, որն իր 30 տարվա գործու- նեութիւնն ընթացքում յոթ անգամ նշանակվել էր արտաքին գործերի մինիստր և հինգ անգամ եղել էր սազրազամ (մեծ վե- ղիք) ու հանդիսացել Հաթթը Հումայունի (1856) զլխավոր հեղի- նակներից մեկը, նույնպես կանգնած է եղել այդ տեսակետին: Եկարագրելով երկրի ներքին և արտաքին ղիճակը 1850— 1860-ական թթ. նա հայտնում է այն կարծիքը, որ Թուրքիան քառիպված է ղեկքի տակ պահել զինվորների, որոնք պետք են տնտեսութիւնը և հողագործութիւնը վերականգնելու համար, և այդ նպատակին նա (Թուրքիան— Լ. Ի.) ծախսում է իր ամ- րողը եկամուտները, այնպես որ երկրի կուլտուրայի համար չի

¹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 11, стр. 490.

² Եւ այն տեղը:

Մեում ոչ մի զուրուշ և ոչ մի բուպն՝ մշակելու լավ օրենքներ հանուն պետություն և ժողովրդի բարօրություն...¹։

Ալեկի ուշ, 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, քաղաքական կյանքի ու ազատագրական շարժումների աշխուժացման պայմաններում իշխանություններն աշխատում էին զինվորական կայազորներ ունենալ ամեն մի քաղաքում և նրան հնարավոր էր՝ գյուղաքաղաքներում ու խոշոր գյուղերում։ Հետ գնեկրալ-մայոր Պ. Ավերյանովի սվյաչների, մեր գարի սկզբում Քուրքիան բաժանված էր 491 գումարտակային սկրուպների, որոնցից 322-ը կամ երկու երրորդը տեղավորված էին Քուրքիայի ասիական մասում, որը հեղինակը համարում է կայսրության սեանություն կենտրոնը և նրա ազգական հզորության միջոցների ազրյուրը²։

Հաշվումները ցույց են առնում, որ կայսրության ընդհանուր տարածքի ամեն մի վեց հազար քառ. կիլոմետրի վրա կազմակերպված էր կանոնավոր զորքերի մեկ գումարտակային սկրուպ։ Բացի այդ, ութ բանակային կորպուսների տարածքներում ստեղծված էին նաև անկանոն զորքի՝ ուղիքների վարչություններ։ Երկրի արևելյան շրջաններում և մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանում հսկում էին անկանոն հեծելազորի՝ համիզիների գնդերը։ Այսպիսով, կարելի է ասել, որ երկրի ամբողջ տարածքը հագեցված էր զինված ուժերով, նույնիսկ խաղաղ ժամանակաշրջանում, իսկ պատերազմի կամ արտակարգ պայմանների առկայության զեպքում, զրանց թիվը նրեք անգամ կարող էր բազմապատկվել։ Մինչև 1908 թ. հեղափոխությունը տեղական կայազորներ կային համարյա բոլոր գավառակներում (կաղա) և նույնիսկ առանձին գյուղերում։ Օրինակ, Բայազետի գավառի (սանչակ) Դիազին գավառակի Ուլթիլիս գյուղում, որտեղ բնակվում էր ընդամենը 27 ընտանիք, տեղադրված էր 20 զինվորներից բաղկացած կայազոր, որն ամբողջապես սնվում էր գյուղացիների հաշվին, նրանցից ստանալով

¹ *Տե՛ս* Ուոչես Ա. Դ., Али-паша — лидер движения за реформы в Турции (тезисы) в 50—70 годах 19 в., Вестник ЛГУ, 1977, № 8, № 60.

² Аверьянов П. Н., Этнографический и военно-политический обзор азиатских владений Османской империи, СПб., 1912, стр. 5.

բյուզ, պտեխք, թուշուներ, մու, կաթ, մածուն, յուղուրդ և բոլոր անհրաժեշտ բաները»¹ :

Պաշտոնապես զորքի գրամական և նյութական ամբողջ սպասարկումը կատարվում էր պետություն հաշվին, սակայն ո՛չ գրամը, ո՛չ հազուստեղներ և ոչ էլ սննդամթերքը չէին հասնում զինվորներին, այլ մնում էին շտարներում և կամ հրամանատարների մոտ: Կրտսեր հրամանատարներն ու զինվորներն էլ կա՛մ մի կերպ յուր էին դնում, կա՛մ իրենց զլխի ճարը տեսնում էին թալանի, բռնազրավման և այլ հանապարհներով: Պետք է նշել, որ հրամանատարներին զեպի այդ ուղին էր մզում հենց իշխանության անպատասխանատու վերաբերմունքը, որը նրանց ամիսներով աշխատավարձ չէր վճարում, իսկ վճարելու դեպքում էլ դրա զգալի մասը հալվում էր բարձր հրամանատարության կամ վարչական բյուրոկրատիայի գրպաններում: Որպեսզի այս բոլորը դժգոհություն չառաջացներ, կայսրության հենարանը հանդիսացող բանակում իշխանություն մարմինները դիմում էին ամեն մի միջոցի, օգտագործում էին տեղական բոլոր հնարավորությունները՝ բավարարելու զինվորականների պահանջները: Այսպիսով, զինված ուժերի խնամքի ծանրությունը ընկնում էր ժողովրդի վրա ո՛չ միայն նրանց ֆինանսական ու նյութական պահանջները բավարարելու իմաստով: Հաճախ ձեռնային շրջանում նրանք մնում էին առանց վառելիքայտի և ոչնչացնում էին պողատու ալիքները: Քուրքական բանակի ասկյարներն այդպես վարվեցին Ջեյթունում, երբ 1890-ական թթ. վերջերին կրտսերանցին և որպես վառելիք օգտագործեցին հայտնի մրգասառնների պողատու ծառերը և խաղողի թփերը, որոնք տեղական ազգաբնակչության ազրուստի հիմնական աղբյուրն էին:

Ավելի վատ վիճակի առաջ էին կանգնում այն շրջանների բնակիչները, որտեղ տեղակայված էին անկանոն զորքերի միավորումները, մասնավորապես մուսուլմանական անկանոն հեծելազորը՝ համիդիներ, Վերջինս սկսեց կազմակերպվել սուլթան Աբդուլ-Համիդ 2-րդի հատուկ կարգադրությամբ, անցյալ դարի 90-ական թթ. սկզբներին, գլխավորապես քրդերից:

1899 թ. համիդիներ կազմված էր 63 գնդից, որոնցից 50-ի շարքերում ծառայում են քրդեր, 9-ի՝ արաբական ծագում ունե-

¹ Ա. զո. Հուշեր Տանկա-Հայտտակի Բանապարհորդությունից, Ենք Եռանք, 1913, № 45, էջ 784:

ցող ցեղեր, 3-ի՝ կարափափախներ, 1-ի՝ թուրքմեններ¹: Համիդիեի շարքերի արագ աճը բացատրվում էր նրանով, որ զինվորներ արամազրող բուրք ցեղերին խոստացել էին ոչ միայն պահպանել ու հալերի հաշվին ընդարձակել նրանց հողային տարածությունները, այլև շեղյալ համարել պարտքերը, զինվորական ծառայություն մեջ եղողներին ազատել աշարից և ազնամիջ (անասնահարկ): Յեղապետերին և սպայական կազմին տրվում էին սասիճաններ, շրանշաններ, դրամական պարգևներ և ազատ ու արտոնյալ վիճակ:

Համիդիեի կազմակերպումը հետապնդում էր երկու հիմնական նպատակ: Առաջինը՝ նա պետք է Արևմտյան Հայաստանում կատարեր ոստիկանական պարտականություններ, կասեցներ ու ճնշեր վճռելիք ապրող հայ ազգային-ազատագրական շարժումները: Երկրորդ՝ պահպաներ և, եթե հնարավոր լիներ, ամրապնդեր ֆեոդալական կարգերը, որոնք իրենց հերթին դանդաղեցնում էին դեմոկրատական տարրերի ու բանվոր դասակարգի աճը և համախմբումը, նորից արգելակում ազատագրական պայքարը:

Իրենց պարտականությունների կատարումը համիդիեի խումբերը զուգակցում էին կարավաններն ու հայկական գյուղերը թալանելու և ավազակություն հետ կամայականությունն ու անօրինականությունը շուտով դարձան նրանց գործունեության հիմնական ձևն ու բովանդակությունը: Ահա այս պատճառով էլ համիդիեի գոյություն երկրորդ շրջանը (1899—1906) հանդիսացավ նրա քայքայման, ռազմունակությունը կորցնելու և կազմալուծվելու շրջան: Այդ տարիներին կազմակերպվեց ընդամենը երեք նոր գունդ, բայց ոչ տեղացի զրգերից², Շուտով համիդիականները սկսեցին թալանել նաև թուրքական գյուղերը, հրամարվել պետական տուրքերը վճարելուց: Այսպես, Վանի վիլայիթի (նահանգի) համիդիականները շէին վճարել 1891—1898 թթ. իրենց տուրքերը: Նրանք հաճախ յուլյացնում էին նաև հավաքած տուրքերը գումարները և դրանք շէին հանձնում պետական գանձարկղ: Այս բուրքից հետո միանգամայն հասկանալի են իշխանությունների անբնականացումներին և կանոնավոր բանակի հրամանատարների արհամարհանքը և բացասական վերաբերմունքը

¹ ЦГБНА, ф. 2000, он. 1, л. 1006, л. 4.

² Տե՛ս նույն տեղը, Թ. 6.

դեպի Համիդիեի զորամասերը: Էրզրումի բերդի պես և յոթն-
բորոգ Հրաձգային դիվիզիայի Հրամանատար Արուկ-փաշան, ինչ-
պես նշվում է արխիվային մի փաստաթղթում, շատ լավ տեղ-
յակ լինելով Համիդիականների գործերին՝ քրացարձակ արհա-
մարհանքով էր վերաբերում զրանց նկատմամբ և բազմաթիվ
Հայտարարություններ էր արել այն մասին, որ զրանք նույնիսկ
ավազակներ էլ չեն, այլ պարզապես զոռեր...»¹:

Զինված ուժերի վերակառուցման փորձերը շուրջին պատվող
արդյունքը, բայց ավելացրին ծախսերը, որոնք մեայուն կերպով
կազմում էին տարեկան բյուջեի մեկ երրորդ մասը: Այս բուլոբն
ավելի ևս թուլացրին ռազմաֆինոզալական վերնախավի դիրքերը
և երկրում և խորացրին կայսրության նզնամամը:

Մնութնագրելով արևելյան պետությունների Հիմնական Ֆունկ-
ցիաները, իր նամակներից մեկում Յ. Էնգելսը գրել է Կ. Մարք-
սին. «Կառավարություններն Արևելքում միշտ ունեցել են միայն
երեք գերատեսչություն՝ Ֆինանսների (իր երկրի կոզոպտում),
պատերազմի (իր երկրի և ուրիշ երկրների կոզոպտում) և Հասա-
րակական աշխատանքների (խնամք վերաբաղադրության Հա-
մար)»²: Տեսնենք թե ինչպե՞ս են իրագործվել առաջին գերա-
տեսչության ֆունկցիաներն Օսմանյան կայսրությունում: Մենք
արդեն նշեցինք, որ երկրի ֆինանսական վիճակը բարելավելու
կարևորագույն ուղիներից մեկը պատերազմի ճանապարհով Հա-
յրևան սանհավատա ժողովուրդներին իրենց ենթարկելն էր: Հար-
կային քաղաքականության գործում մահմեդական և ոչ մահ-
մեդական ժողովուրդները դրված էին տարբեր պայմանների
մեջ: Այդ տարբերություններին արվում էր հատուկ նշանակու-
թյուն և շարիաթի օրենքներում զրանք ընդգծվում էին որպես
սկզբունքային գրույթներ: «Ըստ շարիաթի, — գրում է Գ. Քե-
րիմովը, — այլադավաններից զանձվում են հետևյալ հարկերը՝
չեզվե, խարաջ, խումս և ուլբ: Զեքյաթ հարկը զանձվում է
միայն մահմեդականներից, իսկ չիզվեն՝ միայն այլադավաննե-
րից: Հարկերի մնացած տեսակները զանձվում են ինչպես մահ-
մեդականներից, այնպես էլ այլադավաններից, բայց տարբեր
չափերով...»³:

¹ ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, л. 1008, л. 15.

² Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 28, стр. 221.

³ Керимов Г. М., Шарият и его социальная сущность, М., 1978, стр. 187.

Ինչպես տեսնում ենք, անհավասար իրավունքների համար Հիմք էր սահմանվել կրոնը և միանգամայն որոշակի ձևերով արտոնություններ էին արվում իսլամի հետևորդներին: Գ. Փերի-մովը նշում է ավյալ Հարցում տարվող քաղաքականություն հետևողականությունը և այն համարում է վաղ միջնադարում սքրիստոնյաների, հրեաների և հեթանոսների կողմից իսլամը մասսայաբար ընդունելու գլխավոր պատճառներից մեկը¹: Սակայն բազմաթիվ են փաստերը, որոնք ցույց են տալիս, որ մահմեդականություն ընդունելու խնդրում, ֆինանսական ու նյութական զորոններն զուգընթաց, իրենց վճռական ազդեցություն են ունեցել քաղաքական ու վարչական ճնշման ձևերը, որոնք գործադրվում էին Օսմանյան կայսրության գոյության ամբողջ ժամանակաշրջանում:

Հարկային քաղաքականության իրավական ու օրինական կողմը ներկայացնելիս անհրաժեշտ ենք գտնում ընդգծել, որ ըստ շարիաթի՝ սահմանողական երկրներում այլազանություններից ստացվող հարկը դիտվում էր, ամենից առաջ, որպես պետության նյութական եկամուտի կարևոր աղբյուր, և որեւէ չհասցված այլազանների իրավունքների և գույքի պաշտպանությունը սահմանվում էր ոչ թե հանուն նրանց բարօրության, այլ մահմեդական զանվարկոյի այդ կարևոր աղբյուրը պահպանելու համար²: Օրինականությունը պահպանելու դեպքում, հիշյալ բոլոր հարկերը, կամ պետության պահանջները, ինչքան էլ որ նրանք ծանր լինեին ժողովրդի համար, այնուամենայնիվ, տանելի էին: Դրանց մասին ճիշտ պատկերացում տալու համար նշենք, որ ըստ պաշտոնական տվյալների, զրանք երկու կարգի էին՝ շարիաթական, որոնց թիվը հասնում էր 350-ի և պետական, որոնք 97-ն էին:

Առաջինների մեջ, բացի Հիմնականներից՝ շեզյե, խարաշ, աշար, զեթյաթ, մտնում էին նաև հարկեր՝ հողագործության, անասնապահության, առևտրի, անշարժ գույքի, կենցաղային սովորությունների և այլնի համար: Պետական հարկերը նշանակվում էին սուլթանի կողմից և հատկացված էին կառավարական ծախսերը ծածկելու համար³:

¹ Керимов Г. М., *Уд.* աշխ., էջ 188:

² *Նույն առջ.*, էջ 189:

³ Տե՛ս Փարիսի-Լյուրվի, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, հատ. 7, Քուրթական աղբյուրներ, հատ. 9, Երևան, 1972, էջ 220:

Իհարկե, պետական գանձարկզ մտնելուց հետո բոլոր գումարները ծախսվում էին սուլթանի և նրա մերձավորների հայեցողությամբ և ազդեցությունների մեջ օրենքով նշված բաժանումը խիստ պայմանական ընդլծ ունեւր Ամեն պարագայում, դրանք հարցի, կարելի է ասել, ձևական կողմն էին: Իրականում, հարկերի գանձման ձևերն ու միջոցները, հատկապես օսմանյան կառավարության պրակտիկան միշտ ժողովրդական մասսաների համար հանգիսացել են իսկական հասարակական ազնու:

Ճ. Բերնյեն արդեն արմատացած սովորութիւն էր համարում կանխիկ գրամով վարչական պաշտոնների՝ նահանգների, գաղառների և այլ կարևոր ծառայությունների պետերի պաշտոնների վաճառքը: Այդ երևույթը նա արձանագրել է Հնդկաստանում և Պարսկաստանում, նշելով, որ բազմիշ հաճախ է հրապարակայնորեն ան տեղի ունենում Քուրքիայում: Բերված փաստերից նա հետևեցնում է, որ Հնդկաստանում և Իրանում Ենահանգապետերի զազակները երբեմն ժառանգում են իրենց հայրերի պաշտոնները, որի հետևանքով ժողովուրդը չի գտնվում այնպիսի ճնշման տակ, ինչպես Քուրքիայում¹:

Սզ իսկապես, Քուրքիայի ղեկավարները վաճառում էին վարչական պաշտոնները, կապալով էին տալիս հարկերի գանձումը և այդ պաշտոնները ստանձնողներին պահանջում, որ պետական դրամարկզ մուժեն որոշակի կանխիկ գումար:

Կառավարությունը երբեք չէր հետաքրքրվում, թե ինչ միջոցներով ու ձևերով էին գանձվում հարկերն ու տուրքերը: Բնականաբար, Քուրքիայում ժողովուրդը մշտապես դժգոհ էր հարկահազվաքներից: Երկրում տիրող անտանելի վիճակը սուլթաններին նույնիսկ ստիպեց հրապարակել հատուկ արդարության հրամանագրերս (adeletname), որոնք պետք է արգելեին վարչական ու ֆինանսական շարաշահումները և հայտարարեին Ենոր ժամանակաշրջանի՝ արդարության ժամանակաշրջանի սկիզբը²:

Սակայն իրերի վիճակը չէր փոխվում և արդարությունը ոչ մի կերպ չէր կարողանում մուտք գործել դաժան իրականության մեջ: Նույնիսկ կառավարության այն հաղորդումից հետո, որ 1254 (1838 թ.) մուհարրեմ ամսից հարկերի գանձումը հանձ-

¹ Թեռնյե Ճ., հուլիս աշի., էջ 206, 206.

² „Belleten“, 1964, cild 12, s. 629.

նարարվում է հարկահավաքներին, որոնք նշանակվելու են պետության կողմից՝ շարաշահումների թիվը շահահասնց, այլ ավելացած: Իսկ հետո սահմանված ավանդական հարկերը մեղակաևորեն շարունակեցին գոյություն ունենալ, սակայն անհյին նրանց շահերն ու բացարձակ գումարները: Բայց այս միջոցը ևս նրանք սլրավարարեց կառավարության կարիքները, — նշում է Ք. Բուլուջուզլուան¹: Համապատասխան պաշտոնյաները և պետական ծարձիկները շարունակում էին ելք փնտրել, ընտրելով մեծ մասամբ նոր հարկեր ու տուրքեր սահմանելու, հենքի անվանումը փոխելու, գանձումների գումարներն ավելացնելու կամ անօրինական գանձումներ կատարելու ուղին: Այսպես, 1856 թ. գլխահարկի (սխարաչ) փոխարեն, քրիստոնյաներից սկսեցին վերցնել ռազմական տուրք՝ սրեղել ի ասկերիք, որը գրվում էր շահահաս դարձած բոլոր ազամարդկանց վրա: Համանայն այդ օրենքի, սգինվորական հարկը պետք է վճարեին միայն զինք կրելու կարողություն ունեցող անձինք, այսինքն՝ 20-ից մինչև 40 տարեկան հասակ ունեցողները: Բայց հարկահանների համար օրենք ասած բանը չկա, նոքա մինչև կաթնակեր մանուկներից զինվորական հարկ են առնում: Նոքա կանոն են շինել իրենց համար, որ ամեն գյուղ 5000 զուրուշ պիտի հատուցանե յուրացանչուր 160 բնակչի համար, առանց հասակի խտրության²: Մյուս ակտնատեսն արձանագրում է, որ հարկը սլրիվս հավաքելու նպատակով, սհարկահավաքը վերցնում էր տերտերներից ծնունդներու ցուցակը, ըստ այնմ հաշվում բոլոր այրերի՝ ծերերից մինչև նորածինները, թիվը և ամեն մեկից վերցնում 37 զուրուշ³:

Այդպիսով, հարկատու քրիստոնյա բնակչության վիճակը ոչ թե կարգավորվեց, ինչպես հայտարարում էին թուրքական պետական գործիչները և գրում էին թերթերը, այլ նոր օրենքը դարձավ նոր շորթումների ու շարաշահումների միջոց, սծվրուպական բոլոր երկրների մեջ, — գրել է ռուս հայտնի ճանապարհորդ ու գիտնական Պ. Միխալևը, — հատկապես Օստոմանյան կայսրությունն է իր բնակչությանը (մասնավորապես ոչ մահ-

¹ 56-ս սծար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, Հատ 7, էջ 54:

² Dr. Bulutoğlu Kenan, Türk vergi sistemi, İstanbul, 1967, s. 2.

³ Փարս, 1876, № 1, էջ 275:

⁴ Համբարձումյան Վանան, Գյուղաշխարհ, Փարս, 1927, էջ 28:

մեղական), ենթարկում ամենամեծ նյութական զոհարերությունների, որովհետև որինականացված տուրքը՝ միայն տեղյակ մասն է կազմում կամայական հարկումների, որոնցով տեղական իշխանությունները սխտեմատիկորեն հարկազրույթ են քնակիչներին¹։

Ինչպես նշվեց, ամբողջ շարիքը գալիս էր հարկերի գանձման սխտեմից, քանի որ բուրգ կարգի ու տեսակի հարկահաճախների պաշտոնը վաճառվում էր ամենուր։ Ամեն տարի վիլայեթի կենտրոնում հավաքվում էին այն մարդիկ, որոնք ցանկություն են հեռավորություն ունենն գնելու ավաճառքում հայտարարված հարկահաճախի (մյուլթեղիմի) պաշտոնը։ Անականորեն ավաճառքին մասնակցելու իրավունք ունենին բուրգ հոգատակները, անկախ սոցիալական պատկանելությունից, կրոնից, ազգությունից ու այլ հանգամանքներից։ Մական տեղական իշխանությունների հերկայացուցիչներին շնայուպես հայտի էր, թե ում ինչ տեղամաս կտրվի, որովհետև նրանք միշտ էլ զբաղվում էին քվեարկների հետ սերտ հարաբերություն մեղ²։ Այսպես, օրինակ, Մուշի սեասոզուդի տասանորդը՝ կառավարության կողմն 300 լիրայի կհայտարարվի։ Այդ գյուղը կգտնվեր Պայրաքտարենց հանի Մուստաֆայի գոտիին մեղ և հանի Մուստաֆան կգներ այդ գյուղին տասանորդը։ Մյուս թուրքները գիտենալով հանգերն, որ 6—7000 լիրայի շահն մը կգրկվին, բայց և այնպես շնն մտաննար այդ գյուղին...³։ Երթումների ու թալանի ծավալը անասելիորեն ընդլայնվում էր, երբ ավելի փոքր տեղամասերում տեղի էր ունենում հարկերի գանձման պաշտոնի վաճառք այսպես կոչված սերկորդական մյուլթեղիմներին⁴։ Նման երևույթները թուրքիայում դարձել էին սովորական և կառավարական շրջանները դրանք կասեցնելու համար որն է միշտ չէին ձեռնարկում։ Իսկ եթե փորձեր էին կատարվում առանձին շրջաններում կարգավորելու հարկեր հավաքելու՝ ժողովրդի համար ծայրահեղ կենսական նշանակություն ունեցող գործը, ապա իշխանությունները միշտմտում էին։ Այս իմաստով չափազանց բնորոշ

¹ Чихачев П. А., Великие державы и восточный вопрос, М., 1970, стр. 194.

² Инсаров Г. X., Турция и Македония, журн. «Вестник Европы», кн. 4, апрель, 1903, СПб., стр. 678.

³ Зюковичи Б. А., Записки о турецком восточном вопросе, 4-й том, 1862, էջ 28.

⁴ Bulutoğlu K., Türk vergi sistemi, s. 141.

է Հետևյալ զեպքը: Ռակչուրի վաչի հալիլ Ռիֆաաթ փաշան, 1890-ական թթ. վերջերին, փորձեց բարեկամել տասանորդ հավաքելու կարգը: Նա հասավ այն բանին, որ հարկահավաքի պաշտոնների վաճառման մամանակ հազթանակ տարան գյուղական համայնքների խորհուրդները, որոնք երկու տարվա ընթացքում կարողացան գանձել հարկերը: Հետևանքը՝ աճեցին պետական գանձարկի մուծող գումարները և որոշ չափով թեթևացավ հարկատու բնակչության վիճակը: Իշխանություններին դուր չեկավ այդ երևույթը և երանք արձանագրեցին, որ դա որոշակի վնաս է բերում տիրող հասարակական հարաբերություններին: Եստով հալիլ Ռիֆաաթ փաշային տեղափոխեցին այլ պաշտոնի և կամայականություններն ու շորթումները նորից դարձան սովորական: Հարկային սխառման ուսումնասիրող բուրբ հեղինակները հատկապես նշել են անորինական ու լրացուցիչ հարկագրությունների քաշքաշի ազդեցությունը տնտեսության բուրբ բնագավառների վրա՝ ընթացքում փորձեց ինչ-որ կերպ կարգավորել դրանք ու կատարել անհրաժեշտ ընդհանրացումներ, ապա կատարվի մոտավորապես հետևյալ պատկերը:

Հարկերը գանձելիս, որպես կանոն, մյուսթեղիմները գյուղացիներին ստացականներ չէին տալիս կամ երբեմն դրանց փոխարեն թողնում էին այսպես կոչված հաշվեփայտիկներ: Այդ կարգը հնարավորություն էր տալիս նորից գանձելու նույն տուրքը, եթե գյուղացին չէր ներկայացնում այն մուծած լինելու որևէ ապացույց: Իսկ հաճախ, օգտվելով հարկատու հպատակների անգրագիտությունից, մյուսթեղիմները պակասով էին ցույց տալիս ստացած գումարները և երկրորդ ու երրորդ անգամ գանձելով, իբր լրացնում ու մարում էին սպակասը կամ սպարաքը: Ցանկանալով երևալ օրինականության պաշտպան և իբր հաշվի առնելով ավյալ ընտանիքի կենսամակարդակը, ունեցվածքը,

¹ Տե՛ս նաև, Հարկերը Ցանկատանում, Քոֆլյան Ս., Երիտասարդ Թուրքեր և Հայեր, Քիֆլիս, 1908, Հանրային Ա. Ս., Ազատային Հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, Մարկոսյան Ս., Արևմտահայության վիճակը XIX դ. վերջին, Եր., 1968, Նազարյան Հ., Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կացությունը 1606—1870 թթ. Եր., 1967, Саркисян Е. К. Аграрная политика Османского правительства в Западной Армении во второй половине 19 в., Ер., 1957, Его же, Политика Османского правительства и державы в последней четверти 19 и начале 20-го вв., 1973, Ниджикян О. Г. Буржуазная Османская империя, Ер., 1977, և ուրիշներ:

Հագուստներով և ուրիշ իրերով ապահովված լինելը ու այլ հանգամանքներ, մյուսթեղիմները հաճախ տես սրերին էին այցելում իրենց հարկատուներին: Հասկանալի պատճառներով մարդիկ այդ սրերին հազնում էին տոնական շորեր, աշխատում էին ունենալ տոնական սեղաններ, հատուկ գնումներ էին կատարում և այլն: Այս բուրբ այցելուն հաշվի էր առնում և ներկայացնում էր նորանոր պահանջներ: Բացի այդ, հարկահավաքները սովորաբար էին դարձնել ցանկացած առիթով առանձին անձնավորութուններից պահանջել ցույց տալ հարկերի ստացականները: Եկյս պատճառով, — գրում է Վ. Գիրգասը, — ուսյան պարտավոր էր իր մոտ ունենալու, անցյալ տարվա վճարած խարաչի ստացականը և ավյալ տարվա հարկի լրիվ գումարը, հակառակ դեպքում նա կարող էր ձերբակալվել¹:

Հարկի գումարը կամ հարկի փոխարեն վերցվող գյուղատնտեսական մթերքների գինը իրենք հարկահավաքներն էին որոշում, այստեղ ևս խարխիղով գյուղացիներին: Աշարը, կամ տասանորդը, ինչպես քիչագրում է հարկի անվանումը, պետք է կազմեր բերքի 1/10 մասը: Որոշ փոփոխություններից հետո այն բարձրացել էր և անցյալ դարի վերջին քառորդին զանձվում էր բերքի 1/8 մասը: Սակայն բերքահավաքի սրերին մյուսթեղիմներն իրենց մարդկանցով աշխատում էին կորզել բերքի 1/7-ը՝ «Հօգուտ պետություն»: Հարկերի մի մասը պահանջվում էր մուծել կանխիկ դրամով, որը, որպես կանոն, գյուղացու մոտ համարյա միշտ բացակայում էր: Այդ դեպքում պետական հարկահավաքներն անխղճորեն բռնազրավում էին պարտք ունեցողներին շարժական ու անշարժ գույքը և ապա այդ ամենը ցածր գներով վաճառելով՝ գումարի մի մասը յուրացնում էին, իսկ մյուս մասը՝ հանձնում պետական գանձարկղին: Վանի մերձակայքում գտնվող Սվաստան գյուղի բնակիչներից, այդ կարգով, բռնագրավել և վաճառել էին 70 ուխար՝ 2251 դուրուշով, երբ դրանց արժեքը կազմում էր 4360 դուրուշ: Բռնագրավված անասունները, հացահատիկը և նույնիսկ պողատու ծառերը ևս վաճառել էին դրանց գների 50 %-ով միայն: Նույն բախտին էին արժանացել գյուղացիներից խլված գույքը, գործիքները ու այլ իրեր²:

¹ Гиргас В., 374. — 375. էջ 32.

² ՏՃ՝ ս թՊԻԻԻ Ժախը, 1907, № 18, էջ 12:

Պայուսթյուն ունեւր գյուղացիներին թաւանելու մեկ ալլ մի-
չոց: Կալը զերշանալուց հետո ցորինը կիտվում էր զեզերով, հա-
տուկ մեով ու նշաններով, որը խախտելու իրավունք ունեւր
միայն հարկահաճաքը (շահեան): Այդ արվում էր հարկ զերցնե-
լու նպատակով բերքը շափելու համար, որը կատարվում էր
հատուկ պատրաստված խոշոր կոտով: ԵՇահեան ավերակ ու
մոխիր կցաներ ամենքի գլխին: Եվ հեք գյուղացին, որ լուր շե-
նեւրուն (դեզ) շափ քրտինք էր թափած, կզիտեւր օր-ցերեկով իր
թաւանն ու նահատակութունը: ԵՇահայի խմբին զելը կուզար
հովիվը, նախորդը, քահանան, տիրացուն, վանահայրն ու
փոքրավորը, զզիրը, զուռնային ու դավուլչին, ազքատն ու փերե-
զակը (շարչին), բուրբը, բուրբը իրենցը տանելու Հասնողը, թրա-
լուններու պես, բան մը բռնած կտուցին, կտաներ ու կտաներա՛:
Ենզե գյուղացու շարքաշ աշխատանքի արդյունքը հալվում ու
ոշնշանում էր նրա և թշվառ ընտանիքի ազքերի առջև և ոչ ոք ի
զինակի չէր, կամ չէր ցանկանում պաշտպանել նրա իրավունքն
ու շահը:

Նման մի ծանր պատկեր է իր շեենթումա ներկայացնում
Բաֆֆին: Հայազգի կապալառու թոմաս էֆենդին պարծենում էր
հարկերը հավաքելու ժամանակ իր ցուցարեւրած հնարագիտու-
թյամբ: Աշաշկերտի գյուղերից մեկում ամի գյուղացի հունեը
հնձն էր, կալը կալսել էր և ցորինի մաքուր շեզը կիտել էր կա-
լումը: Ինձ կանչեց, որ շափել տամ և տասանորդը զեր առեմ:
Ես պահանջեցի, որ տասանորդի փոխարեն զուտ փող տա: Նա
պատասխանեց, թե փող չի կարող տալ, և ազելացրեց, թե զուք
ցորյան ստանալու իրավունք ունեք և մեզ պահանջող ցորյանը
ստացեք... Մտքումս սասցի, ես քո հերը կանիծեմ և քեզ ցույց
կտամ, թե ինչ բան է իրավունքը: Կալի ցորինը լլափեցի և թո-
ղեցի ալնպես մնաց: Անձրևները եկան, և ցորինը խոնավութուն-
նից ծլեց, այրվեցավ, փտեց և ոշնշացավ: Այն ժամանակ զնացի
և սասցի, թե իմ իրավունքից չեմ անց կենա, տուր ցորինը:
Բայց որտեղի՞ց պիտի տար, ցորինը դարձել էր մի բորբոսած
մոխրի կույտ: Հիմա տասանորդի փոխարեն փող տուր, սաս-
ցի նրան: Փող չունեք, մի լավ ծեծ ազեցի, հրամայեցի եզները
ծախեցին և փողը ստացա՞: Բերված փաստերը շափազանց

¹ Համբարեւումյան Վ., Գյուղաշխարհ, էջ 130:

² Բաֆֆի, Երկերի ժողովածու, Հատ. երրորդ, Ծր., 1882, էջ 151:

ընտրու էն տարրեր տեսանկյուններից իրականութունը ցուց տալու համար:

Անօրինականութիւնները զործագրում էին անողորմարար, հատկապէս քրիստոնյաների եկատմամբ: Քերզրումում, — գրում է էմ. Գիլոնը, — որանդ կա 8000 տուն մահմեդական, նրանք վճարում են 395 հազար պիաստր (զուրուշ), միևյդեռ քրիստոնյաները, որանց անտեսութիւնների թիվը կազմում է միայն 2000, մուծում են 430 հազար պիաստր¹: Ընդհանուր եզրակացութիւնն ըստ ետմակի և այլոց ուսումնասիրութիւնների այն է, որ անցյալ դարի վերջերին թուրքական կառավարութիւնը շուտով էր անտեսապէս հալումաշ անել քրիստոնյա տարրը, քայքայել նրանյութականը և գրանով ստիպել կամ մահմեդականանալու, կամ թողնելու հայրենի հողը, գաղթելու²: Ամենամեծ շարիքը, ինչպէս ասվեց, անօրինական հարկազրումներն էին, որոնք պետական հարկերից դուրս և նրանցից անկախ, կատարվում էին բուչուր այն անձանց, կամ մարմինների կողմից, որոնք ի վիճակի էին այդ անել: Տեղական իշխանութիւնները, վաշխատունները, գործելով սուլթանի անունից և հանուն շարիաթի, ավաղակարար ու ինքնակամ գոսիում, թալանում ու քայքայում էին աշխատավոր ժողովրդի անտեսութիւնը: Այդ երևույթների քաղաքական ու բարոյական հետևանքների հետազոտումը թողնելով այլ ուսումնասիրողների, նշենք միայն գրանց ազգեցութիւնը երկրի անտեսական կյանքի վրա: ՄԼԵ ու փոքր պաշտոնյաները, որոնք Վարուժանի արտահայտութիւնով «երկյուղից մուլված բռնակալներ» էին, իրենց ծառայութիւնը կատարում էին, սակայն չէին ապահովում պետութիւնի կողմից: Ամիսներ, երբեմն տարիներ շատանալով իրենց աշխատավարձը, նրանք օգտագործում էին պաշտոնական դիրքը, ոչ միայն կենսական կարիքները բավարարելու, այլև հարստանալու համար: Դողան Ավչրօղլուն բերում է տեղական զոռքայի սզործունեութիւնը հետևյալ պատկերը: Այդ մարդը 200 լիբրայով ձեռք էր բերել մի աշիրեթի տասանորդը հավաքելու իրավունքը, որը իրականում, այսինքն՝ տուրքը հավաքելուց հետո, պետք է կազմեր հազար

¹ Проф. Джалов Эм., Положение дел в Турецкой Армении, Сборник «Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 г.», изд. II, М., 1896, стр. 339.

² Ետմակ, էջ. աշխ., էջ 68:

լիբա: Բայց նա կորզել էր 1400 լիբա: Ստացվում է, որ այդ քրոնակալը 800 լիբա պետական գանձից, 400 լիբա հարկատուից, ընդամենը 1200 լիբայի կողմնակի եկամուտ է ապահովել իրեն: Ինչպես տեսնում ենք, հավաքված գումարների զգալի մասը նրանք յուրացնում էին և մի շարք հիշեցումներից հետո միայն մնացածն ուղարկում պետական գանձարկղին:

Վիտալ Քինեյի հաշվումներով, 1888 թ. հավաքված հարկերի գումարը եղել է այնքան շատ, որ տեղական ծախսերը դուրս գալուց հետո էլ Տրայիզոնի վիլայեթում մնացել էր 20 միլիոն, իսկ էրզրումի վիլայեթում՝ 14 միլիոն պիաստր, որոնց մի մասը նա չէր հասել պետական գանձարան:

Շրանտիական փոխհուպատոս Վալլոնը հաղորդել էր, որ Բալկանյան մի գավառում, Էանապարհների վերանորոգման համար 1896 թ. հավաքել էին 1.700 լիբա (40 հազ. ֆրանկ): Սակայն հավաքված գումարը իր նպատակին չժառայեց: «Դրամը ծախսել են ուրիշ կարիքների համար, իսկ Էանապարհները մնում են այն վիճակում՝ ինչպիսին ստեղծել է բնությունը և փշաքրել են մարդիկ»: Երբեմն իշխանութիւնների գործելակերպը չէր տարբերվում ավազակախմբերի արածից: Այսպես, կառավարութիւնը որոշել էր նյութական օգնութիւն ցույց տալ 1903 թ. մակեդոնական ապստամբութիւն ճնշման հետեանքով տուժած ժողովրդին: Օգնութիւն չափերը որոշելու համար նշանակվել էին հանձնաժողովներ: Վերջիններս ձգձգում էին կամ պարզապես չէին վճարում առանձին բնտանիքներին հասանելի ընչին դրամը: Հաճախ էլ, թուրքական զինված խմբերը շրջապայում էին հանձնաժողովների անդամների հետ, երբ վերջինները դուրս էին գալիս բնակավայրերից, զինված ավազակները բնակիչներից խլում էին որպես օգնութիւն ստացած դրամը՝ սչինթարկվողների խստորեն ծեծելով:՝

Հարկահավաքների ամենասովորական և վնաս հասցնող զեղծումներից մեկը հետևյալն էր: Տեղական իշխանութիւնների համաձայնութիւնով մուխտարը սյուրացնում է հարկի մի մասը

¹ АвциоКли Доған, Търктые' nin dūzeni (Dün, Bugün Yarın) Onuncu basım, İst. 1976, birinci kitab, s. 177.

² Colnet Vital, La Turquie d'Asie, Paris, 1891, t 1, p. 35, 176.

³ «Вестник Европы», 1903, кн. 4, стр. 681.

⁴ Եւրոպ. տեղք. № 12, էջ 811:

և այն ցույց է տալիս իբր Կոստանիկ պանդխտութեան գնացած անձերի վրաս¹։ Այսինքն՝ գլուղից գուրս գտնվող պանդխտանի-րին համարում էին ժամանակին հարկը չմուծող, որը դառնում էր իբր պարտք պետական գանձարանին։ Երբ վերջիններս վերադառնում էին հայրենիք, որպեսզի ազի արցունքով ու տանջանքով հավաքած դրամով որոշ չափով բարեկամներին իրենց քայքայված տնտեսութեան վիճակը, նրանց դրամը գրավվում էր Եպարտքի գիմացա։ Իսկ եթե մնում էր ինչ-որ գումար, այն էլ յուրացնում էին մյուս պաշտոնյաները, իբր այն բանի համար, որ նրանք սծածկել էին դրամը եղած ժամանակ գրամատիրոջ Եկոմիտանիս (Հեղափոխական) գառնալու հանգամանքը։

Եպարտքի սրհնքների համաձայն ամեն մի քարձրաստիճան պաշտոնյա կամ մահմեդական ճանապարհորդ իրավունք ունի իր ուղևորութեան ընթացքում, հանգստյան և սնվելու համար կանոնապահել քրիստոնյաների քնակարաններում, որոնք, ըստ պահանջի, պարտավոր էին նրանք օր պահել շէյուրինա, կերակրել նրան ու նրա ուղևորներին, խնամել նրանց ձիերին։ Այս պարտականութիւնը քնակարանի համար դարձել էր իսկական շարիք։ Ե՛լուրս էին գալիս ոչ միայն պաշտոնական անձինք, այլև ճանապարհորդներ, կամ զվարճանալու գուրս եկած կալվածատերեր, ցեղապետներ, շէյխեր, բնիկեր, զինվորական ու ոստիկանական աստիճանավորներ։ Քիչ չէին դեպքերը, երբ այս կամ այն հողատեր, ցեղապետ կամ աստիճանավոր գլուղ էր գալիս մեծ խմբով, օրերով ու շաբաթներով ապրում այնտեղ, որտեղ սնվելուց զատ նրանք թույլ էին տալիս կամայականութիւններ, բռնարարում էին կանանց, իրենց հետ տանում աղջիկներին, բռնութեամբ քշում անասուններին, զողանում կամ վերցնում էին թանկարժեք իրեր և այլն։ Այդպիսի շէյուրաստի-րութիւնը կարող էր քայքայել նույնիսկ հարուստ գլուղացու տնտեսութիւնը։ Այս պատճառով էլ շէյուրներն աշխատում էր օր առօր կանապարհել իր շէյուրներին, նույնիսկ եթե պետք էր դրա համար վճարել քատամի վարձ (քոխ ջիրեսիս), կամ որպէս նվեր տալ փող, արժեքավոր իրեր, զարդեր և այլն։ Ուշագրութեան արժանի է, օրինակ, Հեռույալ փաստը։ Մակեդոնիայի սանջակներին մնկում մյուսներինքը ժանդարմների հետ հավաքելիս է եղել ճանապարհային տուրք։ Սակայն սա նրան չի

¹ Պոպլյան Ե., Եջվ. աշխ., էջ 57.

քաղաքացի և նա որոշել է գործել այլ կերպ: Հաջորդ տարիներ, որպէս ճանապարհաշինարար բանվորներ, նա այդտեղ է ուղարկում ավազակների: Մրանք մի ամբողջ ամիս ապրում են տեղացիների հաշիվն՝ սցեքեկը հանգստանում էին, իսկ զիշերը կոզոպատում գլուղացիներին: Քալանած իրերը նրանք կիսում էին ժանդարմների հետ: Եվ քանի որ վերջիններս ամիսներով աշխատազարմ չէին ստանում, իսկ դրամի կարիքը մեծ էր, նրանք սիրով ընդունում էին սիրենց քամիներ: Գլուղացիներն այդ կոզոպատողներից ազատվելու համար ստիպված նզան կաշառել մյուսներին ֆին և միայն դրանից հետո ավազակներն ու ժանդարմները հեռացան գլուղից¹:

Այդպիսի դեպքեր տեղի էին ունենում ամենուր: Չափն անցած օրինազանցություններից մեկը՝ դրամ կորզելու նպատակով անմեղ, բայց հարուստ մարդկանց ձերբակալումն էր: Նման պարագաներում պահանջվում էր խոշոր փրկագին, առանց որի մերբանդանների հարազատները չէին կարող ազատել իրենց բարեկամին: Ետքից այս մեղ կարող էր մեծահարուստին զարնել աղքատ, իսկ նրան թալանողներին հարստացնել: Ե. Օսլանն իր հուշերում պատմում է կամայականութան նման մի դեպք՝ Աերաստիայի գլուղերից մեկի նախկին բռնիչ մասին, որը ոտը մը ձերբակալվեց ու տարիներով բանտը մնալի ետքը, կրքեր էր ազատիլ՝ իր ամբողջ հարստությունը մաս առ մաս կերցնելով պաշտոնյաներուն: Գլուղը՝ իր տունը վերադառնալով՝ թափուր գտնել էր դայն², Կորցնելով ամբողջ հարստությունը և բուրբ հարազատներին, նա հեռացել էր գլուղից, Կ. Պոլսում զարնել բեռնակիր: Ավելի ուշ, հալ փախստականների համբարներում, որոնք ստեղծվել էին Քուրքիային հարևան երկրներում 1895—1896 թթ. կոտորածներից հետո, նա տերտերի պարտականություններ էր կատարում: Հմ. Գիլոնի վկայությամբ, Բիթլիսի բանտապետ Արդուկադիբը, նման մի շարք գործողություններից հետո, նոր տուն էր կառուցել, որի վրա ծախսել էր 5500 ֆունտ, և ըստ տարածված լուրերի, երկու չամ երեք թուրք վաճառականներ առևտուր են անում նրա դրամագլխով, մինչդեռ նա ամսական ստանում է ընդամենը հիսուն շիլինգ աշխատազարմ³:

¹ Ե՛՛՛ «Вестник Европы», 1903, кн. 4, стр. 686.

² Օսլան եղանդ, Երկրի մարդկան, հատ. 4, էջ 254.

³ Джалон Эм., Положение дел в Турецкой Армении, сборник «Положение армян.», стр. 358.

Օսմանյան բանտը սարսափելի էր քրեական և մանավանդ քաղաքական հանցավորների համար. Բայց այն սոսկալի էր հատկապես այն անմեղ մարդկանց համար, որոնց, թաշանելու նպատակով, նեթարկում էին անասելի տանջանքների, ծաղր ու ծանակի, մինչև զահիճները չէին ստանում իրենց սպանելիքը. կամ մինչև տանչահար զոհը մահանում էր: Չարչարանքները, մեծը հաճախ կազմակերպվում էին քրեական հանցագործների ոգևորությամբ, որի հետևանքով բանտարկյալների համար անասելի վիճակ էր ստեղծվում: Այդ նույն նպատակով օգտագործվում էին նաև շարչարանքի գործիքներ, որոնց մեջ տխուր հրուշակ էր վախելում հանրահայտ ֆալսիվան: Հաս ականատեսների պատմածի, պատմվողի մերկ ոտքերը գրվում էին երկու՝ հատուկ սարքած փայտերի արանքում, սեղծվում էին, բարձրացվում վերև և սկսում էին թաց ճիպտաներով, կամ նույնիսկ մահակներով, հարվածներ հասցնել զոհի ոտքերի կրունկներին ու թափերին, մինչև ուշագնաց լինելը: Ապա արյունաթաթախ ոտքերն իջեցվում էին ազաչրի մեջ և տանջանքը շարունակվում էր... ԵՍՐՐ շատ ուշ, վերջին ժամանակներս, — գրել է Բաֆֆին, — կարգացի ինկվիզիցիայի հնարած գործիքների նկարագրությունը և նրանց տեսակները, զարմացա, թե ինչպես է պատահել, որ կաթոլիկ եկեղեցու հանճարը, որ այնքան զորավոր էր տանջանքի մեքենաներ ստեղծելու մեջ, բոլորովին ի նկատի չի առել ֆալսիվան...¹:

Վերևում բերված համառոտ նկարագրություններից հետո զարմանալի չի թվա, եթե ասենք, որ գրականություն մեջ չեն արձանագրված դեպքեր, երբ կայսրության որևէ հարուստ քրիստոնյա հպատակ դուրս գաք բանտից, պահպանելով իր բարի անունը և հարստությունը: Դա հնարավոր էր միայն երկու դեպքում՝ եթե նա ընդուներ մահճեղականություն, կամ դառնար իշխանությունների գործակալը, մատուցեր նրանց հատուկ ծառայություններ:

Այդպիսով, շահագանց բազմերանգ ու բազմաթիվ էին կողոպտելու և զոհվելու մեներն ու մեթոզները: Դրանք ուղղակիորեն ազդում էին երկրի տնտեսական զարգացման և նրա տեմպերի վրա:

Մյուս կողմից հողի պետական սեփականությունը և հողագ-

¹ Բաֆֆի, Երկեր, հատ. 4, Եր., 1928, էջ 256.

տագործման նպահակները չէին նպաստում Հողագործութիւնի զարգացմանը: Զինվորականների ձեռքում գտնված հողի անմիջական արդյունքը թիչ էր հետաքրքրում տերերին, քանի որ նրանք միանգամայն րավարարվում էին իրենց Հողամասերից ստացած հարկերով: Բանակում իր ամբողջ կյանքն անցկացնող թուրք գյուղացիին զինվորական ծառայութիւնի համար ստանում էր վարձ, ցանկելու սերմ, ձի, զենք և համաձայն որենցի ազատված էր որոշ հարկերից: Կենդրի բացասական կողմն այն էր, որ նա չէր կարող իրեն նվիրել Հողագործութիւնը: Ուրեմն, հաճախ բացակայում էր հիմնական աշխատավորը, իսկ կանայք, երեխաներն ու ձերերը ի վիճակի չէին որակով կատարելու պահանջվող աշխատանքները: Լեռնաբար, մահմեդական գյուղացուն պատկանող հողը թիչ արդյունք էր տալիս: Այս պատճառով էր նա նախընտրում էր զբաղվել անասնապահութամբ, որը համեմատաբար նվազ աշխատատար էր ու ավելի թեթև իրենց զերն էին խաղում այստեղ նաև թուրքերի քոչվոր լինելու դարավոր ավանդույթն ու ձգտումները, որ պակաս կարևոր գործոն չէր նրանց կյանքում: Այս ամենը հանգեցնում էր գյուղատնտեսութիւնի հետամնացութիւնը և քայքայմանը: Տիրող վերնախավը ստիպված դիմում էր ուսույթին, որը մեծ դեր էր կատարում նաև տնտեսութիւնի կարևոր մասը հանդիսացող գյուղատնտեսութիւնի զարգացման ասպարեզում:

Ճ. Էնգելսի նշած «երրորդ գերատեսչութիւն», հասարակական աշխատանքների գերատեսչութիւն, գործունեութիւնի վերլուծութիւնը ցույց է տալիս, որ օսմանյան պետութիւնը շատ թիչ էր մտածում այդ բնագավառն աշխուժացնելու մասին:

Վերարտադրութիւնի խնդիրը չէր հուզում երկիրը կառավարողներին: Բարենորոգումները վերաբերում էին վարչական մարմինների ֆունկցիաներին, իսկ սոցիալ-տնտեսական կարգերի վրա նրանք որևէ լուրջ ազդեցութիւն չունեցան: Մինչդեռ երկրի զարգացման հիմնական նախապայմանը վերնաշենքի ակտիվ ու զրահան քաղաքականութիւնի անհրաժեշտութիւնն էր: Փեմալ Աթաթուրքը կայսրութիւնի կործանումից հետո անդրադառնալով նշված պրոբլեմին, ասել է. «Ով կովում է սրով, ի վերջո հաղթվում է նրանց կողմից, ովքեր կովում են արորով, և զիջում է իր տեղը նրանց: Այդպես պատահեց Օսմանյան կայսրութիւնը հետո: Բուլղարները, սերբերը, հունգարները, ռումինացիները կապվեցին արորին, նրանք ասպահովեցին իրենց կեն-

ցազը, ամբապնդեցին իրենց ուժերը, իսկ մեր ազգը քարշ էր գալիս ահա այդպիսի ֆաթիհ-նվաճողների հետևից, չէր աշխատում իր հայրենիքում և ի վերջո, հաղթվեց նրանց կողմից¹:

Այս իրավացի եզրակացությունը բխում էր կայսրությունում տիրող տնտեսական փոխհարաբերությունների հիշատակներից: Օսմանյան պետությունը, Արևելքի շատ երկրների նման, մեր ներկայացրած ժամանակաշրջանում ուներ յափազանց հետամնաց տնտեսություն: Նրա բնորոշ կողմը՝ տնտեսաձևերի քաղձազանություն էր, որն ինքնին արգելակում էր կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը: Այսպես, կայսրության հսկայական տարածքի վրա միամասնակ գոյություն ունեին համայնական-ցեղային հարաբերություններ՝ արարների մոտ և Քրդստանում, ամենուր տիրապետող էին ֆեոդալական կախվածության փոխհարաբերությունները, հարկերը և ոհնտան վճարում էին բնատուրքով, կոռի կամ աշխատանքային այլ ձևով, գրամով և այլն: Մյուս կողմից, կային արդեն մասնավոր հողատիրություն, տնայնագործություն, որի արտադրությունը ոչ միայն ներքին գործածության համար էր, այլ նաև շուկայի: Գար առևտրականների շոշափելի խավ և կապիտալիստական արտադրության բավական զարգացած մակարդակ:

Տնտեսադեռ Ա. Լեկովսկու ուսումնասիրությունները նրան հանգեցրել են այն եզրակացության, որ բրազմակացութանն տնտեսության գոյությունը մի ֆորմացիայից մյուսին անցնելու շրջանի գլխավոր սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշն է²:

Բազմաթիվ փաստերի առկայությունը Օսմանյան կայսրությունում ևս հաստատում է բերված հետևության եղմարտությունը: Քուրթիայի համար XIX դարը իրապես հանգիստացավ անցման շրջան՝ մի հասարակարգից դեպի մյուսը: Սակայն հիշյալ պրոցեսն այնքան էր դանդաղ ու տանջալից, ֆեոդալական փոխհարաբերությունները՝ այնքան տիրապետող, որ նոր կարգերի երևան գալը և նրանց զարգացումը հաճախ չէր նկատվում կամ հաշվի չէր առնվում: Առանձին վայրերում՝ հողի բռնագրավումները, գյուղացիներին ուժով հողին ամբացնելը այնպիսի տպա-

¹ Атаюрк К., Избранные произведения и речи М., 1966, стр. 269.

² Ленковский А. Н., Малая буржуазия: облик и судьбы класса, М., 1978, стр. 105.

վորութիւնն էին թողնում, որ երկրում տեղի է ունենում ֆեոդալացման նոր պրոցես:

Պետք էր հաշվի առնել նաև արտաքին գործոնների՝ կապիտալիստական Արևմուտքի ազդեցութիւնն ու թուրքիայի կիսապազուժ գառնալու ընթացքը:

Այս վերջին պրոցեսը ուղղակի անդրադարձավ տեղական արտադրութիւն վրա, զգալիորեն քայքայեց նրան, տեղական շուկան հեղեղեց կապիտալիստական երկրների էժան, գեղեցիկ ու որակով ապրանքներով: Հետզհետե ավելացավ գյուղատնտեսական հումքի և մթերքների արտահանումը երկրից, ուժեղացավ գյուղացիութիւն շահագործումը: Միաժամանակ, նշված տեղաշարժերի հետևանքով, անեցին ու ընդլայնվեցին առևտրական կապերը խոշոր տերութիւնների հետ, խտացան միջնորդ կամ կոմպրադորական քուրճուազիայի շարքերը:

Սակզծվեց մի իրավիճակ, երբ կայսրութեան տիրող խավերի և արևմտյան խոշոր տերութիւնների շահերը համընկան և երկու կողմերի նպատակը դարձավ պահպանել Օսմանյան կայսրութեան ամբողջութիւնն ու նշանում տիրող ֆեոդալարեւոյնութիւնները: Ամենախիստ քննադատութիւն ենթարկելով եվրոպական երկրների քաղաքականութիւնը Քուրքիայում, Կ. Մարքոսը գրում էր, որ նրանք մինչև իրենց զիրքերը ամբապնդելը չէին մտածում օգնութիւն մասին: «Միայն այժմ, երբ Օսմանյան կայսրութեանը հասցրին վերջին աստիճանի խարխուլ վիճակի, գտնում են, որ կարելի է պահպանել փշեչու պատրաստ այդ պետութիւնը՝ եվրոպական հազասարակչութիւնը պահպանելու պատրվակով...»¹ Անցյալ դարի 50-ական թթ. կեսերին գրած բազմաթիւ հոդվածներում Կ. Մարքոսն ու Յ. էնզելսն անդրադարձել են գոյութիւնն ունեցող իրավիճակը պահպանելու խընդրին և ցույց տվել նրա երկու կողմը: Որպեսզի կասեցնեն ցարական Ռուսաստանի առաջխաղացումը, եվրոպական մեծ տերութիւնները տեղականորեն հայտարարում էին իրենց վճռականութիւնը՝ ամեն զնով պաշտպանելու իրենց արտաքին քաղաքականութեան հիշյալ սկզբունքը: Հարցի մյուս կողմը այն է, որ status quo-ի պահպանումը քրիստոնյա հպատակների համար տեղանակում է պարզապէս հազիբականացնել Քուրքիայի կող-

¹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 10, стр. 83.

մից նրանց կենդանութեամբ¹։ Պարզ է, որ այդ ժողովուրդները պետք է փնտրեն իրենց ազատագրման ուղիները, իրենց զաշնակիցներին ու պայքարեն մինչև վերջնական ազատագրումը։

Անընդհատ պատերազմների ժամանակաշրջանը վերջանալու կապակցութեամբ, անց քրիստոնյա ժողովուրդների աշխատանքային գործունեութեան նշանակութունը երկրի տնտեսութեան բոլոր բնագավառներում։ Գրանք XIX դարի երկրորդ կեսին զգալի վերելք ապրեցին կապիտալիստական հարաբերութիւնների հիմքի վրա։ Զուգահեռաբար ընթանում էր քրիստոնյա ժողովուրդների բուրժուական խավերի ձևավորումը, որը չէր կարող չազդել երկրի ընդհանուր առաջընթացի վրա։ Այդ բոլոր երեւոյթներն իրենց արտահայտութիւնը գտան քաղաքական կյանքում, այսպես կոչված «*նեֆորմատորական*» շարժման մեջ։ Լանբահայտ է, որ բարեփոխութիւններ մացնող պետական որոշումներն ու ակտները հանդիսանում են երկրի ներքին, հասունացած պահանջների և ժողովրդի սոցիալ-տնտեսական կյանքում կատարվող տեղաշարժերի հետևանք։ Մակայն նշված օրինակափոխութիւնը մասամբ միայն կարելի է ընդունելի համարել Քուրցիայի համար։ Ա. Միլլերը նշում է, որ բարենորոգումների առաջին շրջանը Քուրցիայում չէր կապված երկրի առաջընթացի հետ։ Նրա կարծիքով, «*նեֆորմ*»ների հիմնական, եթե ոչ միակ պատճառը՝ տիրող դասակարգի փոքրիկ, բայց լուսավորյալ խումբի ձգտումն էր՝ «*նեֆորմ*»ների միջոցով փրկել կայսրութիւնը վրահասնող կործանումից»²։

Անշուշտ, նման նպատակ էին հետապնդում թանգիմաթի շրջանի բարեփոխումները։ Բայց, Գլուչևանեյի հաթթը շերիֆում և Լաթթը Լուսայութեում անպայման հաշվի են առնվել ներքին որոշակի ու կոնկրետ տեղաշարժերը և ժամանակի արտաքին պայմանները։ Տիրող սոցիալ-տնտեսական փոխհարաբերութիւններում չփոխելով որևէ բան, դրանք, այնուամենայնիվ, արտացոլում էին վերնախավի որոշ շերտերի ձգտումը՝ ինչ-որ չափով բարելավել կայսրութեան վարչական մարմինների գործունեութիւնը և գոնե արտաքին սվայաներով ետ լինալ նվազակալ երկրներին։

1830-ական թթ. վերջերին հիմնվեցին ֆինանսների, ներքին

¹ Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 9, стр. 31.

² Миллер А. Ф., Мустафа-паша Вайрактар, стр. 73.

և արտաքին գործերի մինիստրութիւններ, 1847-ին՝ լուսավորութիւն մինիստրութիւն, 1858-ին՝ Հասարակական աշխատանքների և այլն: Բայց մինչև XIX դարի վերջը վարչական ապարատը հիմնականում մնաց նույն մակարդակի վրա, որովհետև տեսնում օրենքի ուսմանը հին սովորութիւններն ու կարգը հնարավոր չէր վերակառուցել առանց լուրջ և արմատական փոփոխութիւնների:

Իսկ տնտեսութիւն հիմնական ճյուղը՝ գյուղատնտեսութիւնը, վարչական ղեկավարութիւն ստացավ միայն դարավերջին, երբ 1894 թ. կազմակերպւեց երկրագործական մինիստրութիւնը: Նրան Հանձնարարված բնագաղափարների և ուղղութիւնների թիվն այնքան մեծ ու լայն էր, որ կասկածելի էր, թե նորաստեղծ գերատեսչութիւնը կարող էր ընդգրկել այդ ամենը: Մեր միտքը Հաստատելու համար թվարկենք մինիստրութիւն վարչութիւնները. երկրագործական, անասաների, հանքերի, արհեստների, անասնաբուժական, գյուղատնտեսական բանկի, առևտրական, վիճակագրական և մի շարք ուսումնական Հաստատութիւններ¹:

Ինչպես տեսնում ենք, կենտրոնական իշխանութիւն մարմինները դարավերջին դեռևս չունեին համապատասխան մասնագիտական ուղղութիւն:

Թեֆոսմատորական շարժման ամենակարևոր իրագործութիւնը պետք է համարել Քուրքիայի սահմանադրութիւն հռչակումը՝ 1876 թ. դեկտեմբերի 11 (23)-ին: Այն մշակվել էր Միդհատ փաշայի և նրա մերձավորների շանքերով (նրանց թվին էր պատկանում նաև Հայ Հասարակական գործիչ Քրիզոր Օսյանը): Սահմանադրութիւն որոշ հիմնական դրույթներ կրկնում էին Անգլիայի, Եվրոպայի և եվրոպական այլ երկրների սահմանադրութիւնների առանձին հոդվածներ: Սակայն Քուրքիական իրականութիւնն իր ծանր կնիքը դրեց սահմանադրութիւն հոդվածների մեծ մասի վրա: Հստակաբար այդ հիմնական օրենքի, նրա տարածքում բնակվող բոլոր ժողովուրդները Հայտարարվում էին բուսականներ (հոդվ. 8):

Միանգամայն իրավացի կերպով Բ. Յազեկան նշում է, որ կայսրութիւն բոլոր ժողովուրդներին Հայտարարելով բուսականներ և կայսրութիւնը՝ ամբողջական միասնութիւն, որը եր-

¹ Տե՛ս Արմէյանց Լ., Գյուղատնտեսի տարեցույցը, 1914, Կ. Պոլս, էջ 126:

րեք չպետք է բաժանվի մասերի, սահմանադրութունը բնավոր-
 մացնում էր քուրքերի տիրապետութունը հպատակ ժողովուրդ-
 ների վրա¹: Հռչակվում էին նաև բուրժուազեմոկրատական որոշ
 ազատութուններ² անկի (հոգվ. 10), խզճի և սեփականության
 (հ. 21) և այլն: Արգելվում էին գույքի բանազրավումը, անօրի-
 նական սուլանքները, հարկադիր աշխատանքը (հ. 24), ինչ-
 պես նաև՝ օրենքով չնախատեսված տուրքերով հարկադրելը
 (հ. 96): 115-րդ հոգվածի համաձայն արգելվում էր սահմանա-
 գրության օրենք հոգվածի գործադրության զազարեցումը: Սա-
 հայն 113-րդ հոգվածը սուլթանին իրավունք էր վերապահում
 հայտարարելու պաշարօգական գրութուն և այդ պայմաններում
 զազարեցնելու սահմանադրության գործողութունը, մանավանդ,
 եթե քիայսրության տարածքի օրենք մասում նկատվել են ապրս-
 տամբության նշաններ³: Հիմնական օրենքն ընդունելու կապակ-
 ցությամբ պառլամենտի հանդիսազուր նիստում սուլթան Արգու-
 Համիդը հանդես եկավ հատուկ էտառով: Նա հավաստիացրեց բո-
 լորին, որ իրեն արված իշխանության ամբողջ ուժով կպաշտպա-
 նի սահմանադրական կարգերը: Միաժամանակ նա հայտարա-
 րեց, որ սահմանադրության հիմնական սկզբունքները սահմա-
 պատասխանում են շարիաթի գրույթներին, էլնում են մեր
 անկեկալութուններից, հակումներից և մեր մեծ ցանկութունից՝
 ապահովել բոլորին բարօրութուն և երջանկութուն⁴:

Հանրահայտ է սահմանադրության և պառլամենտի կողմնա-
 կիցների ծանր պայքարի պատմութունը ներքին ռեակցիոն
 ուժերի դեմ, նրա հռչակումից հետո: Պայքարն ավարտվեց
 առաջինների պարտությամբ: 1878 թ. փետրվարի 2(14)-ին մեծ
 վեզիր Ահմեդ Վեֆիկ փաշան պառլամենտի նիստում ընթերցեց
 սուլթանի ֆերմանը՝ պառլամենտն անսահմանափակ ժամկետով
 արձակելու մասին, կազմած, իբր, երկրում տիրող քաղաքական
 բարդ իրավիճակի հետ⁵: Այդ ժամկետը շարունակվեց ավելի
 քան 30 տարի: Խոստացված ազատութունները մնացին թղթի

¹ Фадеева И. Е., Мидхат-паша, жизнь и деятельность, М., 1977, стр. 86.

² Մարտի, 1877, № 2, էջ 60—76: Ահհրամեյա ձեռ գտնում էլ էլ, որ սահ-
 մանադրության տեքստի առաջին քարգմանութուններից մեկը հայերեն թարգ-
 մանութունն էր, որը և ջիբովում է այստեղ:

³ Նույն տեղը, էջ 57—58:

⁴ Եճ'ա սկրոթ, 1911, № 9, էջ 66—67.

վրա և երկիրը ընկալ ծանր, մղձավանչալիս վիճակի մեջ: Սկզբ-
վեց Արզու-Համիդի բռնատիրութիւնն ժամանակաշրջանը, որը
պատմութիւն մեջ հայտնի է «զուլումա» որակմամբ: Մինչդեռ
ժողովուրդները և շատ գործիչներ ու քաղաքագետներ հալածա-
ցել էին սուլթանի կեղծ հայտարարութիւններին, որ նա իբր հա-
մոզված է, թէ կայսրութիւնն սմիակ փրկութիւնը սահմանա-
դրութիւնը գործադրելու մեջ է՝: Սակայն անկախ Արզու-Հա-
միդի և նրա նախորդների քաղաքականութիւնից, XIX դ. 60—
70-ական թթ. այդ շարժումն ընդգրկեց քաղաքական, տնտեսա-
կան և կուլտուրական կյանքի բազմաթիւ բնագաղափարներ: Ինչ-
որ շափով հաշվի առնվեցին նաև ոչ թուրք ժողովուրդների ազ-
գային շահերը: Կառավարութիւնն ընդունեց հույն պատրիարքի
նոր, ավելի ճշտված իրավունքները (1864), նույնը կատարվեց
բուլղարական էկզարխի և հրեական համայնքի խախտմամբ այդ
իրավունքների հետ (1870): 1861—1864 թթ. ընթացքում կիրա-
նանին արվեց ինքնավարութիւն:

Թուրքահայերի ազգային սահմանադրութիւնը մշակելու հա-
մար դեռևս 1854 թ. կազմվել էր սահմանադրական հանձնաժո-
ղով: Նրա մշակած նախագիծը երկար ու սուր վեճերի միջուկը
տու՛մ քննարկվել էր ազգային ժողովում: 1860 թ. մայիսի 24-ին
այն վերջապես ընդունվեց: Կառավարութիւնն կողմից վավերաց-
վեց 1863 թ. մարտին: Ընդ որում հոգովածների թիվն իշեցվեց
150-ից 99-ի, մասնավորապես, զավառների բնակչութիւնն իրա-
վունքների վերաբերյալ հոգովածների հաշվին: Սակայն արված
սահմանափակ հնարավորութիւնները դիտվեցին շափազանց և
1870-ին առաջարկվեց դրանք վերանայել:

Կառավարութիւնը թուրքահայերի սահմանադրութիւնը կըր-
կին հաստատեց 1874 թ. մայիսին, իսկ համիդյան շրջանում այն
փաստորեն չէր գործադրվում: Հայերի հասարակական կյանքում
կարևոր այդ փաստաթղթի նախապատրաստման և իրակա-
նացման շրջանում տեղի ունեցան զգալի տեղաշարժեր: Աշխա-
տավորութիւնը շահագործող վերնախավից՝ ամիրաններից, վաշ-
խառուներից, հողատերերից, առևտրականներից ու հոգևորա-
կաններից պահանջում էր հաշվի առնել իր պահանջները: Սահ-

¹ Said paşanın hatratı, İst., 1910, t. 1, s. 14.

² Տե՛ս Սարգսյանի Ա., Օսմանյան հայերի ազգային սահմանադրու-
թիւնը, «Երբ», 1910, № № 1, 2, 3, 5.

ժանադրութիւնն ընդունումը և ժամանակավոր գործադրումը, անշուշտ, այդ պայքարի գրական արդյունքներից մեկն էր:

Այս բույր կիսաու-պոստ բարենորոգումները կամ գրանք իրականացնելու փորձերը կարելի է համարել ֆեոդալական պետութիւնն զիջումներ՝ ժամանակի պահանջներին, ևնազորվող բուրժուական խավերին, մասնավորապէս, քրիստոնյա ժողովուրդներին բուրժուազիային: Նույն կարգի երևույթներից են միջնակարգ մասնագիտական ուսումնական հաստատութիւններին՝ լիցենզիան և կոլեջներին հիմնադրումը, որտեղ ընդունվել կարող էին ևնականորեն բույր ժողովուրդների ներկայացուցիչները: Պետական խորհրդի աշխատանքներին մասնակցելու իրավունք ստացան բուլղարները, հույները, հայերը, հրեաները և ուրիշ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ: Սակայն երանք կարող էին կազմել խորհրդի անդամների մեկ երրորդ մասը միայն և, հետևաբար, լիին կարող զննական ազգեցութիւնն ունենալ խորհրդակցական այդ մարմնի աշխատանքների վրա: Նշանակալից երևույթ էր նաև այլազգի թուրքահայտակար գործիչներին ու մտավորականներին պատասխանատու պետական պաշտոններ հանձնարարելը:

1868 թ. հայ տնտեսագետ Գրիգոր Ազաթունը մտնում է կառավարութիւն կազմի մեջ որպէս հասարակական աշխատանքների միեմար: Իր պաշտոնական գործունեութիւնն մեջ զգալի հաշտութիւնների հասում մեկ ուրիշ երևելի հայ՝ Արթին փաշա Գազյանը: 1868 թ. նա ընտրվեց պետական խորհրդի անդամ, 1870-ին՝ ֆինանսների միեմարութիւնն խորհրդակցական, 1872-ին՝ հանքաց և անտառաց խորհրդի կառավարիչ, 1873-ին՝ արտաքին գործերի միեմարութիւնն խորհրդակցական և միեմարի տեղակալ: 1860—1870-ական թթ. խոշոր գիվանագիտական դեմք էր նաև Գրիգոր Օսյանը¹: Հայ և այլազգի ղեկավար գործիչների ցուցակը կարելի է շարունակել: Մեր ուսումնասիրութիւնն համար, սակայն, կարևորը հիշյալ փաստերն արձանագրելն է, որպէս զիննախավների ստիպման նահանջ՝ նոր կարգերի դժվարին, բայց համար հարձակման պայմաններում: Համիդյան ռեժիմը դանդաղեցրեց, բայց ի վիճակի լիզամ կանցնել այդ պրոցեսը: Հետագիւրումները և ընդման քաղաքականութիւնն ավելի ևս խո-

¹ «Արտ», № 6—7, էջ 102—104.

բացրին ներքին հակասութունները և ժառանգրին ու արագացրին կայսրութիւն անկումը:

Հակասութունների խորացման լափազանց ցայտուն օրինակ է ազգային հարցի ծայրահեղ սրումը և ազգային շարժումների աճը երկրում: Փաղաքական այս երևույթը մեծապես բարդանում էր սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման ֆունի վրա: Օսմանյան կայսրութիւն իրականութեան հիշյալ յուրահասակութիւնը, ինչպէս նշել է Ֆ. Էնգելսը, բացատրւում է նրանով, որ սքաղաքակրթութեան առաջընթացին կրողը հանդիսանում են ոչ թէ թուրքերը, այլ մյուս ազգերի ներկայացուցիչները: «Էնեց սլավոնական և հունական բուրժուազիան է հանդիսանում բոլոր քաղաքներում և առևտրական կետերում հենարանն ամեն մի տնտեսի քաղաքակրթութեան, որն իսկապէս թափանցում է երկրից ներս»¹:

Միևսլորապէս քրիստոնեյա ժողովուրդներն էին տոն տալիս տնտեսական ու մշակութային կյանքի զարգացմանը, որը թուրք վերնախավը դիտում էր որպէս այդ ժողովուրդների դիրքերի ամբաստանում ի հաշիվ Օսմանյան կայսրութեան թուլացման: Ինչպէս նշում է Ֆ. Էնգելսը, թուրքերը, օգտագործելով սքաղաքացիական և ռազմական պաշտոնում իրենց մոնոպոլիան², ձրգտում էին խեղդել հպատակ ժողովուրդների կողմից ինքնուրույնութեան ցուցաբերելու ամեն մի փորձ՝ թաղաքականութեան և թէ տնտեսութեան բնազավառներում: Դեռ ավելին, թուրք վերնախավն անում էր ամեն ինչ, որպէսզի ձուլի, թուրք և մահմեդական գարննի իր հպատակ այլազան ժողովուրդներին: Դժբախտաբար այս հարցում նա հասած որոշ հաջողութուններին: Այդ բանը վկայող փաստերը լափազանց շատ են և հաճախ զրանք ունեցել են ողբերգական նրանդ: Բերենք միայն մի կարեւոր փաստաթուղթ, որը ռազմակողմանիորեն բնութագրում է տիրապետող շրջանների ազգային քաղաքականութիւնը: Այն պատկանում է թուրք հայանի ռեֆորմատորներից մեկի, երբեմնի մեծ վեպիւր և արտաքին գործերի մինիստր Յուսուֆ փաշայի գրչին: 1859 թ. նա գրում է իր քաղաքական կտակը, որը հասցեագրված էր սուլթան Աբդուլ Ազիզին՝ Արդու-Համիդի հորը: Այդ կտակում, արձանագրելով իր հարևաններից Օսմանյան

¹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 9, стр. 25.

² Եւրի սեղը:

կայսրութիւնն եւ մեաւու հանգամանքը և նրա անկման ռեալ վտանգը, Յուսոյ փաշան գտնում էր, որ եզարհուրիւի ազնաջ հեռացնելու համարս սուլթանը պետք է բանցյալից անշատվազով մեզ դեպի մի նոր կյանք առաջնորդի:

Այդ նոր կյանքի ուղին նա տեսնում էր Եվրոպային մերձեցնելու, մեծ պետութիւնների օգնութիւն վրա հենվելու, Ռուսաստանին շնորհակցելու մեջ: Ներքին քաղաքականութիւնն բնագաղափարում նա խորհուրդ էր տալիս փոխել բոլոր քաղաքական և քաղաքացիական հաստատութիւնները:

Այնուհետև նա սովորածնութիւն մեծ գործը իր ազարտին հասցնելու և շիւշումութիւնը փրկելու համար առաջարկում էր ամբաստանել կայսրութիւնը՝ բարենորոգումների միջոցով: Վարչական և տնտեսական կարգի ռեֆորմներից բացի, նա շափազանց կարևոր էր համարում հետևալը. բնութիւնը գործերի մասին մեր բոլոր շահերը պետք է ձգտեն մի նպատակ միայն, այն է՝ մեր ցեղերի համաձուլումը: Առանց այս համաձուլմանը մեր կայսրութիւնն միութիւնը ինձ անկարելի է թվում:

Այնուհետև, Յուսոյ փաշան մեծապետական օսմանիզմի դիրքերից ելնելով, գնահատում է առանձին հպատակ ժողովուրդների պատմական դիրքը և յուրովի տալիս է նրանց ազգային պայքարի նշանակութիւնը: Եթեք չէ,— գրում է նա,— որ մոռանանք Հունաստանը՝ ինքնին անկարևոր մի երկիր, բայց ձանձրացուցիչ գործիք մի (որևէ) թշնամի պետութիւնն ձեռքում... Մեր քաղաքականութիւնն նպատակը պետք է լինի, հետագայում շափազանց հույները մեր միութեան քրիստոնեաներից: Ամեն բանից ազնիւ՝ մենք պարտական ենք բուլղարներին հեռացնել հույն եկեղեցու տիրապետութիւնից՝ առանց նրանց կցելու ռուս կամ հոսմեական կղերականութիւնն: Նույն ոգով նա շարունակում է թվարկել բոլոր այն ցավոտ խնդիրները, որոնք կապված են փոքր ժողովուրդների պատմական բախտի ու պայքարի հետ: ԵՄի Մոնթենեզրո (Չեռնոզորիա— Ղ. Ի.), մի սերբիական իշխանութիւն, մի հայկական թագավորութիւն, շունեանալով ամենափոքր օգուտ ոչ իրենց և ոչ մարդկութիւնն, կարող են առաջել կամ նվազ ցնորական պետութիւն լինել...: Նրա կարծիքով, շափազանց վտանգավոր են ինքնուրույն դառնալու ձգտումները, որ ցուցաբերում են փոքրաքանակ ժողովուրդները:

ԵՄանանվորապետ հայերը,— կարգում ենք սկսակումս,—

Հակումն են ցույց տալիս զնպի ստեղծութուն, և խելացիութունն է նրանց հոսանքը շահավորել, ասպարեզ տալով միայն նրանց, որոնք պարկեշտորեն ընդունում են մեր կայսրութիւն միավոր սկզբունքը¹։ Այս փաստաթուղթը պետք է դիտել ոչ միայն որպէս գործունեութիւն ծրագիր, այլև պրակտիկ քաղաքականութիւն, կոնկրետ իրավիճակի ամփոփում։ Անշուշտ, իրականութիւնը շատ ավելի մտալլ ու անողոք է եղել, քան որն է արձանագրութիւն կամ Հիշատակութիւն։ Հետևաբար, ազգային իդեալը ներկայացնող և բարենորոգումները բնութագրող այս և նման բազմաթիւ փաստաթղթեր քեզ բացարձակ կներպով արտահայտում էին ֆեոդալական վերնախավի ձգտումները, սակայն երկրի գրութիւն իրական պատկերը չէին տալիս նույնիսկ մտաւոր շահով։ Պարզ է միայն, որ բոլոր թուրք ռեֆորմատորները, տասնյակ տարիներ ձգտել են մի Հիմնական նպատակի՝ ամեն զեղով պահպանելու ռազմաֆեոդալական կայսրութիւնը, եթէ ոչ զենքի ուժով, ապա բարենորոգումների էանպարհով։ Նրանց պատկերացումների մեջ տեղ չի արվել ոչ մի ժողովրդի ազգային ձգտումների և բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդների պայքարն իրենց ազատագրման համար գիտվել է որպէս տիրապետող թուրք ժողովրդի հանդեպ թշնամական ստեղծութիւն։

Բերված միտքը ցայտուն կներպով ապացուցվում է Բալկանների նկատմամբ վարվող կենտրոնացման քաղաքականութիւնը։ 1864 թ. վերջերին բալկանյան համարյա բոլոր երկրները միավորվեցին այսպէս կոչված «Դանուբի վիլայեթի» մեջ։ Այդ քալն ուղղված էր բալկանյան ժողովուրդների բարձրացող ազգային-ազատագրական շարժումների դեմ։ Սակայն թուրք կառավարողների ջանքերը ոչ միայն Բալկաններում, այլև նվաճված բոլոր երկրներում, ապարդյուն էին, քանի որ իրար արմատապես հակասող՝ տիրապետող և կեղեքվող ժողովուրդների շահերը չէին կարող համընկնել։ Խոսքը, անշուշտ, վերաբերում է ոչ միայն քրիստոնյա, այլև մահմեդական ժողովուրդներին՝ արաբներին, ալբանացիներին, լազերին և ուրիշներին, որոնք անցյալ դարի երկրորդ կեսերին սկսել էին սպրել իրենց ազգա-

¹ Յուսոյ փաշայի քաղաքական կտակը. «Արտ», 1910, № 6-7, էջ 173-175.

ինն զարթոնքը: Հենց այդ ժամանակ են ասվել Կ. Մարքոսի հանձարեզ, ապագան կանխատեսող, հետևյալ խոսքերը. «Փանի զեռ կենսունակ ժողովուրդը կաշկանդված է ստարերկրյա զավթողի կողմից, ես անհրաժեշտաբար իր բոլոր ձգտումները, իր ամբողջ եռանդն ուղղում է արտաքին թշնամու դեմ, և քանի նրա ներքին կյանքը կմեա այդ ձեռք չլիարձան, ես ի վիճակի չե՛ պայքարելու հանուն սոցիալական ազատագրման»¹: Այդպիսով, ազգային ազատությունն ու անկախությունը սոցիալական պրոբլեմները լուծելու նախապայման են հանդիսանում: Մինչդեռ հանրահայտ է, որ ազգային հարցի առանցքը Օսմանյան կայսրության վերնախավի քաղաքականության մեջ եղել են մեծապետական շովինիզմի գաղափարախոսությունն ու հոգեբանությունը, որոնցից շարունակյալն ձևավորվել անգամ թուրք առաջադեմ գործիչներն ու սեֆորմատորները, ինչպես նաև՝ սեֆորմատորական շարժումն ամբողջապես:

Կանգ շառնելով ազգային քաղաքականության այլ խնդիրների վրա, անհրաժեշտ է նշել, որ նրա բոլոր սկզբունքային հարցերը զրեթե միատեսակ էին հասկացվում ու մեկնաբանվում թե՛ սնակցիոն և թե առաջադեմ թուրք գործիչների կողմից: Հասարակական նման երևույթի բացատրությունը հավանաբար պետք է փնտրել թուրք ժողովրդի դարավոր տիրապետությունից եկող հոգեբանություն մեջ, որի համար պարարտ հող էին հանդիսանում ոչ միայն հաղթական արշավանքների և նվաճումների արդյունքը ու պատմությունը, այլև մահմեդական կրոնն ու շարիաթը: Այդ գործոնների ազդեցության նոր արտահայտությունների առկայությունը մեր օրերում և մեծապետական նկրտումների երևան գալը որոշ շրջաններում՝ ցույց են տալիս դարերից եկած գաղափարների ու սովորույթների կենսական ուժը, որի հետ չի կարելի հաշվի չնստել:

Վ. Բ. Լենինը խոսելով Բալկաններում Օսմանյան կայսրության տիրապետության ու ազդեցության մասին, հատկապես նշել է, որ ազգային ճնշումը միշտ էլ հանդիսացել է մեկը սմիշնազարի հզոր այն մնացորդներից, որոնք խիստ կասեցնում են հասարակական զարգացումը և պրոլետարիատի աճը»²:

Զարգացման ցածր աստիճանին գտնվող ու ետ մնացող եր-

¹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 18, стр. 555.

² Լենին Վ. Բ., Նիժ., հատ. 23, էջ 188.

կըրնեքը և ժողովուրդները կապիտալիզմի և ապա իմպերիալիզմի շրջանում, որպես կանոն, դանձում էին առաջավոր ու բարձր զարգացած տերութիւնների գաղութը, կիսագաղութը, կամ երանց ազդեցութեան ուրաշը: Պատմութեան տրամաբանական այս ընթացքը հասկանալի է եղել իրենց ինքնուրույնութեան համար պայքարող ժողովուրդների առաջավոր մասին և հաշվի չի առնվել թուրք վերնախավի կողմից: Որպես օրինակ բերենք հայ մտավորական Նովհ. Հակոբյանի «Ստար միջամտութիւն» խորագրով քննադատական հոդվածը Կ. Պալսի առաջադեմ թերթերից մեկի՝ «Հայրենիքի» էջերում:

Վերլուծելով թուրք կառավարողների ներքին քաղաքականութեան հետադիմական էութիւնը և դրա հետևանքները, հեղինակն ընդգծում է, որ այդ բուրժուազիայի տուժել են ոչ միայն հպատակ ժողովուրդները, այլև իրենք՝ թուրքերը: Կառավարութեան կողմից գործադրվող բռնութիւններն ու կամայականութիւններն արտաքին միջամտութեան առիթ տվեցին: Հարստահարութիւնները, ասպատակութիւններն ու շարժիքը ֆիզիկապես ոչնչացրին քրիստոնյա ժողովուրդների մի մասին: Սրա արդյունքը եղավ անտեսութեան մեջ զլխավոր ակտիվ տարրի թուլացումը և օտար կապիտալի ազդեցութեան ուժեղացումը երկրի ներսում, «...Հուլները տարր մն էին այս երկրին մեջ, — շարունակում է հեղինակը, — աշխատասեր ու քաղաքակիրթ, կողոպտվեցան, շարժվեցան, մինչև որ թուրքի մեկ մասը իրենց բաժին հանվեցավ: Թուրքիան կորսեցուց: Հրեաները նույն պատճառներով աշխարհիս ամեն կողմ սփռվեցան: Թուրքիային գացին և ուր որ հաստատվեցան՝ անհունապես նպաստեցին իրենց նոր հայրենիքին քաղաքակրթութեանը...»:

Հոգովածագիրն այնուհետև ելում է Բուլղարիայի ազատագրման կարևորութիւնը նրա ժողովրդի համար: Անկախ գոյութեան «33 տարվա մեջ Դանուբի եզերքները այլևս արյուն ու թաշան տեղի չունեցան... Թուրքիա կորսեցուց: Ու կորսեցուց Բեսարաբիան, Մուղադիան, Վալաքիան, Սիբիրիան, Մոնթենեգրոն և Բոսնիա-Հերցեգովինան»: Հեղինակը հատկապես ծանրանում է հայկական հարցի վրա, ցույց տալով անօրինականութիւնների ու շարժերի բացասական հետևանքները: «Հայերը աշխատասեր ու արտադրող ժողովուրդ մ'էին, իրենց բախտին հետ հաշտված ու սամանյան հայրենիքը յուրացուցած: Կառավարութիւնը տարվե տարի ընդարձակ շահ մ'ունեւր հայկական

տուրքն, անևարե և ձեռնարկներն: Տարբ մը վերջապես երկրին մեջ ու երկրին մասը, որ կարող էր աստիճանական առաջխազացմամբ պատվար մը դառնալ ստար անտեսական արշավանքին ու մրցումին դեմ: Այս կարևոր հետևութիւնը և իրական գնահատականը երբեք հաշվի չառան կայսրութիւն կտաւ՝ վարչիները: Երանք շարունակեցին և ավելի հաճախ գիմեցին բոնի միջոցների՝ իրենց հպատակներին հանդեպ: Եւրոպայը կատարելեցան՝ Անտոն Հարստութիւնը, որ երկրին արտագրող գրամագլխին մեկ մասը կկազմէր, կողողովեցաւ՝ ոչնչացվելու համար: Աւ հետևանքը: Ընտանեքը պարզ է: Օտարը առանց գրամագլխի, կամ աննշան գրամագլխով Քուրքիա մտաւ, ու ստար անտեսական տիրապետութիւն շրջանին Քուրքիա տարվետարի հայկական արյունին տուգանքը վճարեց: Աւ իր իսկ ժողովուրդին խեղճութիւնն ու խաղթութիւնը մնաց ու կմեաւ՝

Այսպիսի համարձակութիւններ ու հետադարձ մեկնարանութիւններ սեւորիներէն-սաղատութիւնն, սրերին, թուրքական իրականութիւն պատկերն էր գծագրում՝ Վահան Քեքեղյանի, Երվանդ Օսլանի, Լեոն Բաշլյանի, Արփիար Արփիարյանի և ուրիշների խմբագրութիւններ լույս տեսնող «Եւրոպայի» լրագիրը: Համարյա նույն ժամանակաշրջանում գրած «Քուրքիայի իրադարձութիւնների շուրջը» հոդվածում, Բ. Կնուկյանցը ողջունելով երիտթուրքերի հաղթանակը, գրաւ պատճառներից մեկը համարում էր սուլթանական Քուրքիայի կառավարողների ազգային սխալ քաղաքականութիւնը: Եւ ինչ որ, — գրում էր նա, — բորբոքելով ստրկացված ազգերի աստիճանը, թուլացնում էր պետութիւնը, որի պահպանմամբ առանձնապէս շահագրգռված էին թուրքերը: Պետութիւն թուլացումը առաջ էր բերել տիրութիւնների միջամտութիւնը կայսրութիւն ներքին գործերին»:

Բազմազգ, հսկայածավալ կայսրութիւն մեջ ազգային հարցը դարձել էր ամենադժգոյսն ու հիվանդոտ խնդիրներից մեկը: Միջնադարյան ձեռքով ուժի ու կամայականութիւնների գործադրումը ավելի էր սրում այն, քանի որ հետզհետե կազմակերպված էին դառնում ազատագրական պայքարի ուժերը և ավելի սխտեմատիկ ու նպատակասլաց՝ գրանցելով իրենց:

Քուրքիայի քաղաքական կյանքին քաջածանոթ Պ. Տամի-

1 «Եւրոպայի», 4/17, սպտեմբ, 1902, Կ. Պոլսի
2 Կնուկյանց Բազում, Շեփեր երկեր, Երևան, 1972, էջ 542:

լովք մեր դարասկզբին գրում էր, որ ազգային քաղաքականութիւնը երկրի համար ունի բազմազան ազդեցութիւն ոչ միայն ուրիշ պետութիւնների հետ նրա պայքարի ելքի, այլև նույն իսկ Օսմանական կայսրութեան գոյութեան համար՝ Վերջինիս բարեկամները և ցավակիցները միանում էին այդ կարծիքին, միջոցներ էին փնտրում, խորհուրդներ տալիս, ամեն կերպ մեղմելու ազգամիշյան հակասութիւնները, քուլացնելու շովինիստական քաղաքականութիւնը, զգալով այդ թուրքի հասցրած մեծ վնասները թուրքիայի առաջընթացին՝ Ուղղակի կործանաբար էր նրա ազդեցութիւնը հպատակ ժողովուրդների պատմական դարգացման վրա: Ինչպես իրավացի կերպով նշել է թուրքացի գիտնական Բ. Մեհգարովը «Թուրքական ֆեոդալական պետութիւնը նվաճված ժողովուրդների տնտեսական և կուլտուրական զարգացման էանպարհին հանդիսացել է անվնասման արգելիչը (ընդգծումը մերն է— Ն. Բ.): Ընկն այդ պատճառով նրանք նրբեք շահագործողները թուրքական տիրապետութեան հետ, զենքը ձեռքին անընդհատ պայքարում էին հանուն իրենց ազատութեան»:

Հայ և բալկանյան ժողովուրդների ներկայացուցիչների կարծիքներից հետո բերենք նաև արար Հեղինակի տեսակետը քրեներակվող հարցի վերաբերյալ:

«Արարների ազատամբութիւնը XX դարումն աշխատութեան մեջ Ամին Սաիդը թուրքների տիրապետութեան ժամանակաշրջանը որակում է որպես հետադիմութեան ու նահանջի շրջան, երբ ստանալով լծացում էր ապրում, գլուխատնտեսութիւնը հասավ իր անկման, խեղճութիւնն ու ազրատութիւնը բարձրացան ահալոր շահերի: Ավելի վատ բան չէր կարելի հնարել, քան թուրքների մտքած կարգը, այսինքն՝ պետական հարկերը գանձելու համար ստեղծած կապալային (իլթիզամ) սխտեմը»:

¹ Томилов П. А., Отчет о поездке по Азиатской Турции в 1904 г. СПб., 1907, стр. 4.

² Şişli Şahatahtınский М., Криво мусульманской жизненной способности, Турецкий сборник, СПб., 1909. Шуйеби Ахмед, Административное право, Мир ислама, т. I, 1912, и др.

³ Снегаров Н. С., Турското владичество — пречка культурното развитие на българския народ и другите балкански народи. София, 1958, стр. 201.

⁴ Амин Саяд, Восстание арабов в 20 веке, пер. с араб. М., 1964, стр. 15.

Ռեֆորմների փորձերը ույնչ չափին Եզ միայն այն ժամանակ, շարունակում է Հեղինակը, երբ արարական երկրները արժանվեցին Քուրքիայից, կարճ ժամկետում հասան ավելի բարձր աստիճանի, քան նրանք զանվում էին Քուրքական տիրապետության շրջանում, իսկ նրանցից մի քանիսը, բույր քնազալաններում, հասկապես լուսավորության և արտադրության բնագավառում, հասան ու անցան Քուրքերին¹։

Կապիտալիստական հարարությունների հաղթանակի կողմնակիցները հատկապես լավ էին պատկերացնում ազգային հարցի լուծման անհրաժեշտությունը, թեկուզ բուրժուական դեմոկրատիայի շրջանակներում։ ԵՄուրեւ ամսագիրը 1906 թ. իր համարներից մեկում, կանգ առնելով Քուրքիայում տեղի ունեցող զեպքերի, ազգամիջյան բախումների և քաղաքական վիճակի վրա, օրինակ բերելով սուսական առաջին հեղափոխության փորձը, գրում էր. «Ռուսաստանի մեծ հեղափոխությունը ցույց տվեց նոր ուղի։ Նա ապացուցեց, որ խառն ազգաբնակչություն ունեցող պետություններում առանձին ազգերի կյանքի բարելավումը կախված է ամբողջի ռեֆորմներից և բարեկալումից, և թե նրա առանձին մասերը հնարավորություն չունեն բաժանվել և պահպանել իրենց անկախ վիճակը»²։ Կյանքը ցույց տվեց, որ ամբողջ կայսրությունում կատարվող բարեփոխումների փորձերը շտեղծեցին ցանկալի առաջընթաց, կամ նորմալ զարդացման պայմաններ։ Ամբողջը, իր հերթին, խանդարեց մասերի, կամ հպատակ ժողովուրդների ու երկրների զարգացումը։ Դեռևս 1858 թ. Գ. Չիխաչևը գրել է. «Քուրքական ազգային արդյունաբերության ներկայիս անկումը բացատրվում է ոչ թե ազգաբնակչության անընդունակությունով, այլ ավելի շուտ կառավարության հանցավոր անփութությամբ, կառավարություն, որը չկարողացավ խթանել աշխատանքի արդյունաբերության բնագավառում կամ թեկուզ հեռացնել այն արգելքները, որոնք խանգարում էին նրա զարգացմանը»³։ Այս տեսակետը բաժանում են ոչ միայն Քուրքիայում տիրող կարգերին քաջաձանոթ օտար Հեղինակները, այլև իրենք՝ Քուրք գործիչներն ու մտավորականները, որոնք իրենց հայրենիքի հետ մեայը համարում էին իշ-

¹ Амун Санд, Եզվ. աշխ. էջ 18.

² ԵՄուրեւ, 1906, № 7, էջ 119.

³ Чихачев П. А., Великие державы и восточный вопрос, стр. 104.

խանութիւնների բնատիրական քաղաքականութիւնն և անշնորհքութիւնն Հետևանք

Անցյալ դարի վերջի և մեր գարասկզբի Հայտնի գործիչներից Վիլզանս Թերթի տնօրէն և խմբագիր Մուրադ բէլը (Վիլզանսի Մուրադ) երիտթուրքերի Հեղաշրջումից Հետո երկրի վիճակը բնութագրում է այսպէս. «Անգնկ գիտեմանք, որ բնակալութիւնը և զուտմը մեղացած էին ազգային կյանքը և շարունակ հտադիմելու վրա էինք»¹:

Արդու-Համիդի ժամանակաշրջանի պատմութիւնն վերաբերյալ ծավալուն աշխատութիւնն Հեղինակ Օ. Նուրին բոլոր դժբախտութիւնների աղբյուրը և Հետամնացութիւնն պատճառները ևս Համարում է ներքին գործոնները: Նրա կարծիքով, Հիվանդագին երեսյիները քուլացրին կայսրութիւնը և պայմաններ ստեղծեցին ստարներին ներթափանցման Համար:

«Անգը Հյուսիսում էր, — գրում է Օ. Նուրին, — անիրավութիւնների, անարդարութիւնն, զուտմի և բնակալութիւնն տակ: Բոլոր պետական Հիմնարկութիւնները գործում էին գողութիւնն, բնութիւնն և դամանութիւնն սկզբունքներով: Բանակի Հոգին Հանդիսացող սպանների շրջանում կարգապահութիւնն նշույն անգամ չէր մնացել... Քե ղինվորականութիւնն շրջանում և թե այլուր իրավունքը և արդարութիւնը տուանց կաշտոքի կամ մեկի բարձր Հովանավորութիւնն չէր կարող գոյութիւն ունենալ»²:

Քուրքիայի բանվորական կուսակցութիւնն նախագահ տիկին Քեհիշե Բորանի կարծիքով, Քուրքիան չկարողացավ տուաւոր երկրների Հետ Համընթաց քայլել Հետևյալ պատճառներով. առաջինը՝ երբ Արևմուտքն ընթանում էր կապիտալիստական Հարաբերութիւնների Հաստատման ուղիով, բամբակն Հասարակութիւնը չանքեր էր գործադրում կենտրոնացված ֆեոդալիզմ կառուցելու Համար, և երկրորդ, աշխարհագրական Հայտնագործումների ու առևտրական Հիմնական ճանապարհների տեղափոխման Հետևանքով Քուրքիան և Միչերիբրականի այլ երկրներ կորցրեցին բանցյալ առևտրական նշանակութիւնը և «Անատոլիայի խոշոր առևտրական և արհեստագործական կենտ-

¹ «Անատուրք շարուն բնակին Հայթական ժուռն Բ. Կ. Պոլսո, Պրակ տուռն, Կ. Պոլս, 1899, էջ 21:

² Nuri Osman, Abdülhamid sanı ve devri saltanatı. İst., 1911, s. 11 : 3

բունները հանգեցին և մնացին ետ¹։ Ներքին և արտաքին գործունեւորի միացյալ ազգեցութիւն վերաբերյալ իր կարծիքի մեջ Բ. Ռոբանը մեծակ չէ։ Նրա տեսակետները բաժանում են ուրիշ թուրք հեղինակներ, որոնց մեծ մասը հակված է երկրում բուն գրած շարիքների համար մեղավոր հանաչել գլխավորապէս արտաքին ազգեցութիւնը։ Այդ համոզմունքն ունի նաև Քուրբանկան Հանրապետութիւն շտապին մարզը²՝ Փ. Աթաթուրքը։ Եվ այդչէքի ու այլասերման ուղիով զայսրութիւն անկումային երթը նա բացատրում է այն հանգամանքով, որ պետութիւն զեկավարները կառավարում էին, լսելով իրր դրսի խորհուրդները և երբեմն իրենց քաղաքականութիւնը կապում էին արտաքին թշնամիների շահերի հետ։ Հետևանքը եղել է այն, որ «Քուրքիան ամեն դար, ամեն որ և ժամ գնում էր վայրընթաց ուղիով և այլասերվում։ Այնուհետև Փ. Աթաթուրքը ամփոփում է. «Եթե այդ հետադիմութիւնը տեղի ունենար միայն նյութական արժեքների բնագավառում, ապա այն չէր ունենա որեւէ նշանակութիւն։ Գծրախտաբար, անկումը գիտվում էր նաև բարոյական ուրառում։ Անկասկած, այն մեր մեծ երկիրը և մեծ ժողովրդին կորստի հասցնող հիմնական գործոնն էր³։ Քուրբանկան Հանրապետութիւն առաջին պրեզիդենտին կարելի է հասկանալ այսպես, որ երկրի անկումը կապված է եղել վերնախավի բարոյական վարքագծի, կամ նրա քաղաքականութիւն հետ։ Ուրիշ ենթադրութիւն անկը դժվար է, քանի որ զուտ բարոյական գործոնները առանց հասարակական վերնաշենքի ակտիվ միջամտութիւն, կամ պետական քաղաքականութիւն, չէին կարող այդպիսի լուրջ նգնամամի առաջ կանգնեցնել մի հսկայական կայսրութիւն և նրանում ապրող ժողովուրդներին։ Հետեւաբար Փ. Աթաթուրքը ևս հանգում է այն եզրակացութիւն, որ վճռական է, այնուամենայնիվ, ներքին գործոնների ազգեցութիւնը։ Ժամանակակից Քուրքիայի տնտեսութիւն պրորիմների մասնագետ, սովետական տնտեսագետ Ի. Ալիբեկովը, վերլուծելով կայսրութիւն զարգացման տեմպերը և ընթացքը, նույնպէս գտնում է, որ «Հենց միայն ներքին գործոնները ինքնին այնքան բազմաթիվ և նշանակալից էին, որ բավական էին ուժեղ

¹ Boran Behice, Türkiye ve Sosyalizm Sorunları, İst, 1968, s. 9.

² Кемаль Мустафа, Путь новой Турции, т. IV, М.—Л., 1934, стр. 56.

կերպով արգելակելու թուրքական արդյունաբերության (մենք կազմիլացնեինք նաև ամբողջ անտեսության— Ն. Ի.) զարգացումը. եթե նույնիսկ բացակայեին արտաքին ազդեցության գործոնները¹:

Այդպիսով, միանգամայն տարրեր ժամանակների, տարրեր գասակարգերի ու տեսակետների ներկայացուցիչներ շարիքի արձատն իրավացիորեն փնտրել են տիրապետող կարգերի և Օսմանյան կայսրության նույն զարեքով ամբաստնադրված հասարակական փոխհարաբերությունների մեջ: Մարդիկ, որոնք կոչված էին կենսազործելու ընդունված օրենքները, կատարելու նշված բարեփոխումները, հենց իրենք էլ խախտում էին, կամ իրենց կամայական գործողություններով պետական այդ փաստաթղթերի արժեքը հավասարեցնում էին դրանց վրա ծախսած թղթի արժեքին:

Թուրքական բռնապետության կողմնակիցներն ու պաշտպանները շափազանց լավ գիտեին իրենց ուժը և լայն հնարավորությունները՝ գործելու ցանկացած ձևով և առանց վարանելու խախտում ու անտեսում էին կառավարական օրենքները: Դա միանգամայն համապատասխանում էր երկրի տիրապետող խափի շահերին և հաճախ ելնում էր սուլթանի անձից, նրա մերձավորներից, ցեղապետերից, հողատեր-ֆեոդալներից ու իշխանավորներից: Խախտումները թելադրում էին, առաջին հերթին, Բարձր դռան պաշտոնյաները: Անթիվ ու անհամար են նման փաստերը ու նրանց նկարագրությունները՝ պատմական և գեղարվեստական գրականության, պաշտականների ու պաշտօնայինների հուշագրությունների և պարբերականների էջերում:

Բերենք միայն մեկ պատմական փաստաթուղթ: Դա Արզուլ-Համիդի խոստովանությունն է մերձավորներից մեկին, որն արձանագրվել է ցարական Ռուսաստանի ռազմական գործակալ գեղապետ Պեչկովի զեկուցագրում: ԵՍ գիտեմ,— տաել է սուլթանը,— որ իմ շուրջը բոլորը թալանում են և նույնիսկ հսկայական հարստություն են զիջում՝ շորթումներով ու կառաչքով: Բայց Թուրքիայում չկան մարդիկ, որոնք, եթե հանգամանքները նրանց թույլ տան, չեն թալանի. ես նախընտրում եմ իշխանության զեկին թողնել հին թալանիների: Նրանք արգեն հարուստ

¹ Алибеков Н. В., О причинах промышленной отсталости полуколоннальмской Турции; «Etudes Balkaniques», 1975, № 3, p. 86.

նն, գիզել են իրենց հարստութիւնը և եթէ շարունակում են թաշանել, ապա այնպիսի շափերով, որոնք ինն հայտնի են Փոքր կաշառք երանք շին վերջնի: Իսկ նոր աննկազորութիւնները քաղցած են, լրավարարված ախորժակով և, իհարկէ, թաշանելու են ավելի շատ, մինչև որ շկշանան: Հնարի տեղափոխումը ահա այս պատճառով կվտարացնի ստեղծված իրավիճակը, և միամտմանակ ինն համար կլինի աննպաստ, որովհետև Հնարին ես իմ ձեռքում եմ պահում Հննց երանով, որ գրանց անցյալը ինն հայտնի է և որնէ բան պատահելու զհպարտ նրանք շափազանց շատ բան կկորցնեն:

Իրենց կամքից անկախ նրանք ինն համարում են: Մինչդեռ նոր մարդկանց համարմութիւնը, եթէ նրանք կորցնելու բան չունեն, ես վստահել չեմ կարող...»¹:

Բացարձակ իրականութիւնն արտահայտող և գրանով էլ ոչ սովորական այս հայտարարութիւնն ունի իր ներքին արամարանութիւնը: Կայսրութիւնն առաջին դեմքը, առանց ծածկելու, թնութազրում է իր զնկազարած պետական վարչական սխտանը և իր վերաբերմունքը զնպի նմանորինակ բարքերը:

Օգտվելով սուլթանի հովանավորութիւնից, բարձրաստիճան պաշտոնյաները բացարձակ շարաշահում էին իրենց զիրքը՝ գոսիլու, շորթիլու և հարստանալու նպատակով:

1905—1908 թթ. աղմկալից գործարքներով հայտնի դարձան սուլթանական կառավարութիւնն երեք մինիստրներ: Դրանցից մեկը Ջիհնի փաշան էր, որը զբաղեցնում էր ֆինանսների և հասարակական աշխատանքների մինիստրների պաշտոնները ու ճզել էր նահանգապետ մի շարք վայրերում, նա բոլոր կաշառք իսկապես շէր վերցնում ու սկաշառքի նվազագույն շափ էր սահմանել 500 հազար ֆրանկը: Ինչպես նշեցին թերթերը, Ջիհնի փաշան միայն բնազդազի ճանապարհի համար ստացել էր մոտ մեկ միլիոն ֆրանկ²: Իսկ ծովային մինիստր Ջելալ փաշան նավատորմում և զինատեսչութիւնն սխտանում այնպիսի բարքեր էր մտցրել, որ ծառայողները բացարձակ կերպով գողանում ու վատնում էին պետական միջոցները և այդ սսպարեզում մրցում իրար հետ: Վաճառքի էր հանվում ամեն բան, սկսած սկոուլաներից, պաշտոններից, հումքից և վերջացրած

¹ АБИП, т. 178, с. 28.

² «Երկրի ճայնը», 1906, № 10, էջ 8:

չոգենազների ժխենելույննրով: Գնումներ կատարելու և պատվերներ տալու համար մինիստրությունը հասկացված միջոցների ինք տասներորդ մասը յուրացվում էր պատվիրատուների և պատվիրներն ընդունողների կողմից, և իհարկե, մինիստրը իր սեփական շահի համար ոչ մի հարմար առիթ բաց չէր թողնում: Ռազմական արհեստանոցների՝ Քոփհաննի պետ մարշալ Ջեքի փաշան պատվիրներ էր տալիս և զենքի ու զինամթերքի գնումներ էր կատարում այն երկրներում կամ ընկերություններից, որտեղից առավել կաշառք՝ սրախշիչս ստանալու հնարավորություններ կային: Իսկ սուլթանը, Հենց Ջեքի փաշայի ասելով, շատ լավ տեղյակ էր այդ ամենին և երբեք չէր պատժում իր հավատարիմ անձանց մինչև այն պահը, քանի դեռ համոզված էր այդ հավատարմության առկայության մեջ: Ընդհակառակը, նա ինքն էր իր մերձավորներին նշանակում ավելի բարձր պաշտոնների, նվիրում նոր ազարակներ, մեծ գումարներ, պարգևատրում շքանշաններով, կոչումներով և այլն:

Իր արքանյակներին եկամտաբեր պաշտոններով ապահովելու համար սուլթանն ընդլայնեց պետական խորհրդի և սուսիկանություն խորհրդի կազմը, առաջինի անդամների թիվը հասցնելով 30-ից 300-ի, իսկ երկրորդին՝ 20-ից 150-ի:

Հսկայական գումարներ էին ծախսվում սուլթանի պալատի ու պալատականների վրա: Քաղաքական ընտանիքի անդամների հետ միտսին վերջիններիս թիվը հասնում էր մոտ 12 հազարի, և դրանց ապրուստի համար ամսական ծախսվում էր կես միլիոն ոսրլի:

Քուրք առաջադեմ զրականություն հայտնի դեմքերից Քեֆիկ Տիքրեթի հետևորդ և շղուլումիս վերջին տարիների ականատես գրող Խալիդ Ջիա Ուշազլըզիլը այդ շրջանը բնութագրել է հետևյալ խոսքերով. «Ամբողջ երկիրը՝ վիլայեթներից մինչև կազաները, ներսից ու դրսից ուտում էին սրգիբը: Երկրի բոլոր հարստությունները կառավարությունն ուղղում էր պալատի անկուշտ երախը: Մասաներն ընտրվում էին դավաճաններից, մինիստրները՝ զոզերից, ստոր մարդկանց ու սրիկաններին շնորհ-

¹ 26-ա սերիթի էախը, 1908, № 3, էջ 5.

² 26-ա նույն տեղը, № 3, էջ 8:

³ 26-ա նույն տեղը, № 3, էջ 8:

վում էին բարձր պաշտոններ, շքանշաններ էին կախվում Համազգիստներից, որոնց ներսում կեղտից բացի ոչինչ չկար...¹

Համաձայն Պ. Զիխաշևի Հաշվումների, անցյալ դարի կեսերին սուլթանի և նրա ընտանիքի ծախսերը կազմում էին կայսրության եկամուտների մեկ յոթերորդ մասը, մինչդեռ բոլոր մեծ պետությունների նման ծախսերը շատ ավելի նվազ էին: Օրինակ, Ռուսաստանում դրանք կազմում էի պետության եկամուտի 1/20, Ավստրիայում՝ 1/30, Ֆրանսիայում՝ 1/50, իսկ Անգլիայում՝ 1/200 մասը²: Վարչական ապարատի չափազանց կարևոր մասն էր կազմում լրտեսների բանակը: Լրտեսների քանակը Արգուլ-Համիդի օրոք անցել էր քառասուն հազարից: Գերմանացի լրտգրող Բ. Շտերնը «Հիլվանդ մարդը» հոդվածաշարում, նկարագրելով Քուրքիայի իրականությունը մուսլիմ ծախքերը, հատուկ տեղ է հատկացնում ստրկականության և լրտեսների գործունեությանը: «Ինչպես Քիոսկի գազանի ծախսերի վերջին ցուցակում, — գրում է նա, — սուլթանի ապահովության վրա հսկող 43.000 լրտեսների Համար նշանակված է մի քանի միլիոնի հասնող պատկանելի գումար: Անչքան լրտեսներից 3000-ը միայն պալատի՝ Ինչըզ-Քիոսկի Համար են գործում, իսկ մնացած 40.000-ը ցրված են ամբողջ տերության մեջ³: Հեղինակը նշում է, որ Քուրքերից բացի լրտեսություն են անում հրեաները, հույները, հայերը, եվրոպացիները և բոլոր նրանք, ովքեր ունակ են նման ստոր և մուսլիմ գործերի: «Այդ մարդկանց պարտականությունն է հսկել մինիստրների, զինվորականների, շեյխների, սովթանների, մասնավոր մարդկանց և օտարազգիների վրա, մեքենայություններ հետքել, դավադրություններ սարքել, մեկը մյուսի դեմ զինել, դեսպանատներից լուրեր բերել կամ նրանց տեղեկություններ հաղորդել...

Մասան մատնում է իր տիրոջը, որդին՝ հորը, տերը ծախում է իր ծառաներին, իսկ հայրը՝ որդիներին⁴:

Նման բարքերը ծաղկում էին հատկապես ռուսումիս տարիներին, թեև լրտեսի աշխատանքը ծանր չէր, բայց ստորացուցիչ էր, այդ պատճառով էլ այն զեահատվում էր բավական բարձր:

¹ Фигш Р. Г., Турецкие дневники, М., 1977, стр. 46.

² Si's Чихачев П. А., Великие державы и восточный вопрос, стр. 191.

³ «Մուրե», 1905, № 3, էջ 28.

⁴ Նույն տեղը:

Օթև Քուրքիայում կար մի պաշտոն, որի համար տերութունը վճարում էր կանոնավոր ու ժամանակին, դա լրտեսութունն էր Ծ. Օսյանը ավել է լրտեսի արգահատելի կերպարը, որից բաժնն մարդ կվախնար ու կրցածին չափ խույս կուտար, որովհետև գիտեին, թե վախիած կայսերական ամեն մեկ շնորհները անչոր մատուցյան մը կամ ստորին լրտեսության մը վարձքն էին:

Այդ տիպի մարդը եղիտենայով իր ազգած սարսափը, ինքզինք կը պարտադրեր ամեն ընտանիքներու, որոնց տունը կմըտնար կնչներ անպատկառ աներեսությամբ մը և ամենքը ստիպված էին կեղծ մեծարանքով պատվել զինքը¹:

Ահա այսպիսին էր Քուրքական վարչական ապարատի կարեւոր պաշտոնեություններից մեկի պատկերը, որի գործելակերպը ընտրոշ էր ամբողջ Հիերարխիայի համար: Լրտեսների կողքին և նրանցից բացի, գոյություն ունեւ ժողովրդական մասսաների ճշման ու անիրավությունների մի ուրիշ ողակ՝ օրենքի պահապանների ու գործադրողների, ժանդարմների (զապիի) ու ստիկանների բազմությունը: Քիչ չէին անօրինական գործառնությունները, որոնք տեղական իշխանությունները հանձնարարում էին կատարելու հենց ստիկանին, գիշերվա պահապանին, կամ թաղայինին: Մրանք կանոնավոր կերպով ոտնիկ չէին ստանում և որպես կանոն կապված էին գողերի, ավազակների ու տարրեր տիպի հանցագործների հետ, որոնց օգնելու համար, հաճախ ունեին ավարի ու թալանի իրենց բաժինը: Ստեղծվել էր թավական սերտ ու մնայուն ընկերակցություն՝ քրեական հանցագործների, ստիկանության և այսպես ասած սպասարկողների՝ միշտ Կերչինները՝ գիշերապահ-րեկչիները, հրդհհհհհհհթուումբայինները, նավակների տերերը կամ քայլքչիները, հրչակավոր համբալները, բոլորը օգտագործում էին յուրաքանչյուր առիթ, որպեսզի ապահովեն իրենց նյութական շահը:

Բ. Ետերնը հենց նման գործողությունների համար էլ դրանց բոլորին անվանել է սկես ստիկանություն: Նրա անդեկությունների համաձայն սպասարկողների՝ ամեն մի խումբ Կ. Պոլսում թաղկացած էր մի քանի հազար մարդկանցից: Անհրաժեշտության դեպքում դրանք գործում էին փոխադարձ համաձայնությունով, և որովհետև սպասարկման վարձատրությունը

¹ Օսյան Երզնկ. Երկրի ժողովուրդ, հատար հիցքերը, Երևան, 1902, էջ 42—43:

շատ շնչին էր, նրանք աշխատում էին զողանալ, հրդեհել և տպաթալանել, սրպեսզի մեռնունայն տուն լվերադառնան: Քնակչության այդ քածը խափի կատարած դերը Քուրթիայի քաղաքների տարրյա կյանքում, նրա ազգեցութունն այնքան նշանակալից է եղել, որ անցյալ դարի կեսերին դրան անդրադարձել են եուլյիսկ Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը: Ընդհանուր առմամբ ազգաբնակչության գլխավոր պատվաբը... — գրել են նրանք, — Հանդիսանում է Կ. Պոլսի և մի քանի խոշոր այլ քաղաքների խաժամուժը: Մեծ մասամբ Քուրթական ծագում ունեցող այդ խաժամուժը, շնայած այն հանգամանքին, որ իրեն աշխատանք ավողները գլխավորապես քրիստոնյա կապիտալիստներն են, նա խանդուտ կերպով պաշտպանում է իր երևակայական գերազանցությունը և անպատիժ կերպով վայրագություններ կատարելու իր ունի իրավունքը¹: Կ. Մարքսի կարծիքով, կայսրության մայրաքաղաքում և մյուս կարևոր կենտրոններում արևելյան բարբարոսության և ժամանակակից քաղաքակրթության համակեցություն հետևանքով է, որ սթեռոհրատական կայսրության այդ կենտրոնը եվրոպական սրտգրեսի համար դարձավ լուրջ արգելք²:

Կենտրոնի օրինակով էին գործում տեղական իշխանությունները: Նրանք նա կոզոպտում էին պետական դրամարկղը. թալանում ժողովրդին, բացարձակ կերպով զրազվում կաշառակերություններ, կատարում անօրինականություններ, բայց երբեք չէին պատժվում: Միայն պետք էր կատարել իրենց պետերի և բարձրաստիճան իշխանավորների կամքը, աշխատել նրանց գահացում տալ և հավատարիմ լինելու տպավորություն թողնել:

Սթեռնան գործելակերպը բավարարում էր ավելի բարձր իշխանավորներին, նրանք մեռնում էին: Ըսկ հիմն լսվե անցած կամայականությունների համար ժողովրդի դժգոհությունը այնպիսին էր, որ պետք էր պաշտոնյային տեղափոխել, ապա, սրպես կանոն, նրան առաջ էին քաշում և տալիս ավելի բարձր պաշտոն:

Այսպիսի ուղի էր անցել, օրինակ, բազմաթիվ վայրերում եահանգապետի կամ վալիի պաշտոններ վարած Քյամիլ փաշան: Իր դիրքը շարաշահելու, կաշառք վերցնելու, ցոփ ու շվայտ կյանք վարելու համար 1879 թ. նա հանվեց հերթական պաշտոն:

¹ Маркс К., Энгельс Ф., Соч. т. 9, стр. 6—7.

² Եսկն տեղը, էջ 239:

նից: Արդու-Համիդն այդ պատիժը Համարեց լափազանց և մի քանի ամիս Հետո նրան կարգեց պաշտոնյաներ նշանակող Հանձնաժողովի նախագահ և ապա վահուֆալին տիրույթների մինիստր: Այդ բոլորից Հետո նա շորս անգամ նշանակվեց մեծ վեզիր: Քյամիլ փաշան եղել է Հայահալած քաղաքականության Հնգինականներից ու գործադրողներից մեկը և, Հավանաբար, այդ պատճառով էլ Համարյա մինչև իր կյանքի վերջը (1915 թ.) շոյ-վել ու խրախուսվել էր թե սուլթանների և թե երիտթուրքերի կողմից:

Մամուլը նշում էր, որ տավազակութունը կարծեք թե տիրապետող ժողովրդի պաշտոնապես ճանաչված արտոնութունն է, որը չի Համարվելու որևէ լիակատարութունը, վախենալով, որ կզիտվի ոչ ժողովրդականն¹:

Մակեդոնիայում 1895 թ. գործում էին 150 ավազակախմբեր, որոնք կատարել էին մոտ 4 Հազար զինված գործողութունների, որոնց ժամանակ թալանվել էին մեծ Հարստութունների, եղել էին զոհեր: 1903 թ. մակեդոնական ապստամբութունը ճնշելուց Հետո, իշխանութունները սկսեցին ավելի ևս խրախուսել այդ երեւելույթը: 6 ամսում դրանք թալանել ու Հրկիզել էին 76 գյուղ²: Արևմտյան Հայաստանի Համարյա բոլոր գավառներում ևս գործում էին նման ավազակախմբեր: Փոխվում էր նրանց կազմը կամ ավազակապետը: Բայց նրանք մշտապես կային, որպես աշխատավորության ֆիզիկական գոյությանը սպառնացող և նրա հյուսիս ծծող տարրեր: Դիարբերի վիլայիթի Պալու գավառի 17 գյուղերում միայն 1877 թ. Հարստահարութուններից, ավազակութուններից, գույքի բռնագրավումից, Հրդեհներից, անասունների քշելուց և այլ Հետապնդումներից տուժել էին ավելի քան 4 Հազար մարդ, գլխավորապես Հայեր: Տուժածների թվում կային ուրիշ քրիստոնյա ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև աշխատավոր քրդեր ու թուրքեր³:

Փաստերը վկայում են, որ ռեֆորմների Հուսկումը և նոր օրենքների ընդունումը լամբապնդեցին օրինականութունը և լրարելավեցին իշխանության մարմինների գործունեութունը: Երկրում տիրող սովորութիւնները ավելի անմիջական ու խոր ազ-

¹ «Вестник Европы», 1903, кн. 4, стр. 694.

² 26-е воюе անգը, գիրք 5, էջ 122.

³ 26-е Երկան Հայց պատմութուն, գիրք 4, էջ 232—237.

գեցություն ունեին տեսեսության բնագավառը հսկելու և զնկազարնելու կարևոր գործում: Փամանակակից բազմաթիվ թուրք հեղինակներ քննադատում են իրենց հայրենիքում տիրող նման գրությունը: Այսպես. Քուրքիայում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը վերլուծող մի աշխատության մեջ նշված է. «Քուրքերի սովորույթների համաձայն ապրելու և մասամբ էլ պետության կառուցվածքի պատճառով, գրամատերական և տեսարական ասպարեզը օտար էր մեծամ թուրքերի համար»¹:

Նման երևույթի ծագումը հիմնավորելու, թերևս և արդարացնելու նպատակով հեղինակը գրում է. «Քուրքերն իրենց տաղանդը զինվորական ասպարեզում էին ցուցաբերում: Այս մարզում ուղղակի մրցում էին իրար հետ... Իսկ արդյունաբերության և գիտության մարզերում նորություն բերող մարդիկ համարյա թե չունեինք»²:

Տիրող խավերի ներկայացուցիչների զավակները նախընտրում էին գտնուել զինվորական, պաշտոնյա, կառավարիչ, բայց չէին ցանկանում աշխատել, 'տքնել ու շարշարվել դժվարին ու մրշտապես բարձր դիրք չերաշխափորող տեսեսական ու կուլտուրական կյանքի ոլորտում: Մյուս կողմից, ժողովրդի ստորին շերտերի կրոնական ֆանատիզմը, երկրի խոշոր կենտրոններում կշիռ ունեցող խաժամուժի սանձարձակ ու անպատիժ գործողությունները մշտապես բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծում պահպանողական ու հետագիմական տարրերի համար: Այս բոլորի հետևանքով, ինչպես նշում է Յ. Էնգելսը, «քաղաքակրթության ուղու վրա կանգնելու թուրքական կառավարության բոլոր փորձերը հանգում էին անփառունակ կործանման...»³:

Քուրքական իրականությանը և երկրին քաշածանոթ Պ. Չիխաչևը, որը երկրում իր գործունեությունը սկսել էր 1838 թ. ուսական ղեկավարության կցորդի պաշտոնում և ավարտել այն 1858 թ., որպես գիտնական ու ճանապարհորդ, Քուրքիայում տեղի ունեցած բարեփոխությունների փորձերը գնահատում է հետևյալ կերպ. «ԺՅԵ 20 տարվա ընթացքում,— գրում է նա,— շնայած ամենավճռական ղեկավարի թեղադրանքին, շնայած ամե-

¹ Türkiye'de sermaye piyasasının kurulması, Ist., 1964, s. 54.

² Նույն տեղը, էջ 55:

³ Маркс К. и Энгельс Ф., Сов., т. 9, стр. 6.

նահանգիսամբո խոստումներին, թուրքական կառավարությունը չկատարեց ոչ մի քայլ՝ քաղաքակրթության խոշոր հարցերի շուրջ և սոցիալական կարգավորման ճանապարհին, այդ տեղի ունեցավ ոչ այնքան այն բանի հետևանքով, որ «չէր ցանկանում», այլ նրա համար, որ «չէր կարողանում» և երբեք չի կարողանա...»¹:

Քանզիմաթի հետևանքով երկրի ղեկավարման մեջ բուրժուական տարրերի թափանցումը որոշ դրական ազդեցություն ունեցավ պետական գործերի վրա: Քանզիմաթի հիմնական օրենքներից հետո սկսվեց մի ժամանակաշրջան, երբ իրար հետևից լույս աշխարհ եկան պաշտոնական փաստաթղթեր, որոնք ամենից առաջ ընդլայնեցին մասնավոր սեփականության սահմանները և օրինական տեսք տվեցին նրա ապահովության գործին: Այսպես, 1858 թ. ընդունվեց հողային կոդեքսը, որը շահագանց կարևոր էր գյուղատնտեսական մեծ երկրի համար:

Կոդեքսը որոշակի դարձրեց մասնավոր սեփականատերերի իրավունքները, զգալիորեն ավելացնելով դրանց թիվը: Մեկ տարի անց օրենք ընդունվեց հողի և անշարժ գույքի վերաբերյալ ժառանգական իրավունքի մասին: 1871 թ. օրենքը սահմանեց անշարժ գույքի վաճառքի կանոնները: Այս օրենքները և մի շարք որոշումներ ու կարգադրություններ հետզհետե ամրապնդեցին բուրժուական փոխհարաբերությունները ոչ միայն քրիստոնյա, այլև մահմեդական (թուրքերի, արաբների և այլն) ժողովուրդների մոտ: Քանզիմաթից հետո, հատկապես երկրի խոշոր կենտրոններում, բավական հզորացած այլազգի բուրժուազիայի կողքին սկսում է ձևավորվել թուրք ազգային բուրժուազիան և տարրեր խավերից սերված թուրք մտավորականությունը:

Այդ տեղաշարժերի քաղաքական հետևանքներից մեկն էր սնրիտասարգ օսմանների² ընդհատակյա կազմակերպություն հրևան գալը: Այդ կազմակերպությունն ընդգրկեց թուրք մտավորականության առաջավոր ներկայացուցիչներին: Նրա ղեկավարներն էին թուրք առաջին շուրջապարիչները Իբրահիմ Մինաօֆին, Նամըկ Քեմալը, Ջիա քիլը, Ալի Սուալի էֆենդին և ուրիշ:

¹ Чухачев П. А., Եջ. աշխ., էջ 12:

² Այժմ ընդունված է նրանց կաշի քրիստոսարգ թուրքերը՝ շարժման հենց սկզբից, օձ՝ Петросян Ю. А., Младотурецкое движение, М., 1971.

ներ: Եւրոման Հոգևոր Հայրը Հանգիսացա՞վ ժամանակի խոշոր պետական գործիչ Ահմեդ Միդհատ փաշան:

Յու. Պետրոսյանը գտնում է, որ Օսմանյան կայսրութունում XIX դ. սերկորդ կեսից սկսվում է քաղաքական քաղաքական պայքար՝ ֆեոդալամիապետական ուժիմի դեմ: Պայքարի նպատակն էր՝ ստեղծել քաղաքական այնպիսի անհրաժեշտ պայմաններ, որոնք կապահովեին երկրի տնտեսական ու կուլտուրական առաջընթացը և նրա զարգացումը կապիտալիստական ուղիով¹:

Այսուհանդերձ, նման զարգացման հնարավորութունները, ինչպես վերևում նշվեց, լստիազանց սահմանափակ էին, Հենց մահմեդական ազդեցության և քաղաքական քաղաքական պետութան առկայութան և նրա հետադիմական բնույթի հետևանքով: Այդ պետութան քաղաքացիական պատմությունը բնութագրվում էր կրոնական դոգմաների վրա, որոնք արգելում էին այլազան մտազոգություններին դեռ մահմեդականների հետ նույն պայմանների մեջ: Այս պահանջից հետևանքը նշանակում էր սխալմի նախաձեռնումը խոտհրդանիչի հիմնական սկզբունքի խախտումը²: Այսպես է որակում մահմեդական օրինականությունից դուրս գալու անգամ մտայնությունը քուրդական իրականության քաղաքական անգլիացի Հոգևորական Մ. Մարքուլը: Մանսուրեաների կարծիքով, նույնիսկ սուլթանը՝ մահմեդականների Հոգևոր և քաղաքական միահեծան պետը, պետութան ու եկեղեցու ղեկավարը, իրավասու չէր խախտելու իսլամի հիմնական սկզբունքը: Սովորույթ և միաժամանակ օրենք Հանգիսացող այս կարգը և մահմեդականների ու քրիստոնյաների բախտը հավասարապես տնօրինող սուլթանի կառավարությունը քաղաքականությունը՝ տնտեսական, քաղաքական և կուլտուրական ասպարեզներում, մշտական բախումներ էին ստեղծում տարբեր կրոնների պատկանող մտազոգությունների շահերի միջև, մշտապես գանդաղեցնելով ամբողջ երկրի զարգացման ընթացքը: Բոլոր դեպքերում իսլամը հանդես էր գալիս որպես իր հետևորդները՝ ախրապետությունն ապահովող զենք, որը, Կ. Մարքուլի աշտահալարությունը, բանհավատներին հաշտարարում է օրենքից դուրս և ստեղծում է մահմեդականների ու անհավատների միջև անընդհատ թշնամություն վիճակ³:

¹ Պետրոսյան Յու. Ա., էջ 6, աշխ., էջ 209.

² Махколы М., Султан и держава, СПб., 1897, стр. 156.

³ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 10, стр. 167.

Իրերի նման գրութիւնը Ֆրանսիացի արեւելագետ-պատմա-
բան Պ. ժանաիզոնը համարում է բնականորէն իրավունքի
խոշոր թերութիւն, որը բոլոր սոցիալական խավերին պե-
տութեան մեջ միավորելու փոխարեն, անց է կացնում սահմա-
նափակումներ՝ հավատացյալների ու անհավատների միջև:
Այնուհետև նա հայտնում է այն համոզմունքը, որ վերջինները
«Լերբեր չեն կարող դառնալ քաղաքացիներ, բառիս բուն իմաս-
տով: Նրանք կմնան սարուկներ (ilotés)՝: Իրականում օսման-
յան Քուրքիայի հպատակ ժողովուրդների վիճակի մեջ համար-
յա ոչինչ չփոխվեց մինչև կայսրութեան անկումը: Գործին շօ-
նեցին ո՛չ աշխարհի առաջագոյն հասարակայնութեան ներկա-
յացուցիչների բազմաթիվ բողոքները, ոչ էլ պետութիւնների մի-
ջամասութիւնը: Այդ միջամասութիւնները, ընդհակառակը, հե-
տըզհետև վատացրին ոչ թուրք ժողովուրդների գրութիւնը: Կրո-
նական հոգի վրա տեղի ունեցող հետապնդումներից բացի,
նրանք ենթարկվեցին քաղաքական ճնշումների, որոնց հաշոր-
դեցին հայաթանքները ետև տնտեսական, մշակութային ու կեն-
ցաղային բնագավառներում, իսկ դրանց արամարանական
ավարտը հանդիսացան կոտորածները:

Իրականութիւնը հաստատեց Կ. Մարքսի այն գրութիւնը, որ
մահմեդականների, քրիստոնեաների ու այլ կրոնների ներկա-
յացուցիչների իրավունքների հավասարեցման փորձերը ֆեոդա-
լական ուժերի տիրապետութեան պայմաններում չեն կարող
դրական վախճան ունենալ: Նա գտնում էր, որ դա կարելի էլինի
միայն այն դեպքում, եթէ մահմեդական պետութիւնը հնարա-
վոր լինի անշատել եկեղեցուց, իսկ կրոնը՝ քաղաքականութիւ-
նից: Քուրքական պետութիւնը, — գրել է Կ. Մարքսը, — ինչ-
պէս բոլոր արեւելյան պետութիւնները, իր հիմքում ունի պե-
տութեան ու եկեղեցու, քաղաքականութեան ու կրոնի շփոթանց
անբաժանելի համարյա թէ նույնացում: Քուրքական
կայսրութեան և նրա կառավարողների համար Ղուրանը միաժա-
մանակ հանդիսանում է թե՛ հավատի և թե՛ օրենքի աղբյուր:

Նման պայմաններում օրենքի առջև բոլոր ժողովուրդների
հավասարութեան պահանջն ամապայման կենանակիր իրականու-
թեան մեջ՝ Ղուրանը փոխարինել էր քաղաքացիական օրենս-

¹ Gentizon Paul, Mustapha Kemal ou l'«Orient en marche», Paris, 1929, p. 203.

գրքով, այլ խոսքով կեշանակեր՝ քանզի թուրք Հասարակության կառուցվածքը և նրա փլատակների վրա ստեղծել նոր իրավիճակ՝ Իսկ դա բուլղարովի ընդունելի չէր սամանյան կառավարողների համար: Նրանց անհամաձայնությունը Հաստատող բազմաթիվ փաստերից նշենք մեկը միայն: Վերջինիս արժեքը պայմանավորված է նրանով, որ այն դուրս է եկել Եռնիքումատրա սուլթան Արղուլ Մեջիդի գրչի տակից: Ցանկանալով հանգրստացնել Բեհեզյան շրջաններին, որոնք վախեցած էին Պյուլհանելի հաթթը շերիֆի՝ 1839 թ. հրովարտակի հուլիսյան փաստով, սուլթանը հատուկ ֆերմանում գրում էր. «Մենք չսեղիք, որ մարդիկ, որոնք չեն հասկացել մեր ցանկությունների իմաստը, երևակայում և ենթադրում են, որ մեր պետություն ենթարկվել կարգը և քաղաքական վիճակը պետք է փոփոխվեն: Նման սխալ հավաստիացումները նպաստում են Հասարակական կարծիքը մթաղենելուն»¹: Ավելի պարզ չիս ասի: Միապես, որը զեկավարում էր երկիրը թանգիմաթի ժամանակաշրջանում, հավատացած էր, որ բարեփոխումները կայսրության կայեքում առանձին փոփոխություններ չէին մտցնելու:

Այդ տեսակետը բաժանում էին բուլղար փոքր ու մեծ կառավարիչները, կայսերական բուլղար պաշտոնյաները և հատկապես իսլամ հոգևորականությունը: Կ. Պոլսի ուսուական ղեկավարատան երկար տարիների թարգման Ա. Մորգոմաննը գրել է, որ իմամները, մուլանները, մյուսթեֆլիները, խոշաները, դերվիշները, մեդրեսեներին ուսանող-սոֆթանները բացարձակ կերպով զեմ էին դուրս գալիս թանգիմաթին, և նրանց համար հատկապես անհամատեղելի էր մահմեդականների և քրիստոնեների բազմահավասարության գրույթը»²:

Միգուցե հենց այդ պատճառով էլ բազմաթիվ, մասնավորապես մայրաքաղաքից հեռու գտնվող վայրերում թանգիմաթի Եռնիքումների վերաբերյալ ոչինչ չէր հազորովում ժողովրդին՝ գլխավորապես մահմեդական Հասարակությունը: Թանգիմաթի հակառակորդների շարքերում էին գտնվում նաև քրիստոնյա ժողովուրդների վերնախավը և հոգևորական ղեկավարները: Այսպիսով, բուլղար նրանք, որոնց շահերին համապատասխանում էր

¹ Маркс К. и Вигельс Ф., Соч., т. 10, стр. 130.

² Engelhardt Ed., La Turquie et le Tanzimat..., Paris, 1854, От. I, p 5

³ Са'е Новакча А. Д., История Турции, Л.-д., 1978, т. IV, часть третья, стр. 91.

կայսրությունում տիրող իրավիճակը, դեմ դուրս եկան թանգր-
մաթին:

Ռեֆորմների կենսագործման ճանապարհին լուրջ արգելք
պետք էր համարել երկրի ղեկավարների (Մուսաաֆա Ռաշիդ,
Ալի և Ֆուադ փաշաներ և ուրիշներ) այն կարծիքը, որ ոչ մի
բարեփոխություն չպետք է թուլացնի Օսմանյան կայսրության
հիմքը հանդիսացող թուրքերի ղեկավար դերը և իսլամի ու շա-
րիաթի ազդեցությունը: Նույնիսկ ընդդիմադիր տարրերը և նրանց
ամենաձախ թևում գտնվող գործիչները չէին կարողանում ձեր-
բազատվել ազգայնական ու կրոնական գաղափարախոսության
սահմանափակ մտեցումից: Խոսելով «երիտասարդ օսմանե-
րի» հոսանքի լիդերի՝ Ալի Մուսվիի և նրա «Մուհեբբաթ» թերթի մա-
սին, սովետական թուրքագետ Ա. Ժելյաչակովը գրում է. «Վուսա-
վորության և կուլտուրայի վերափոխման օգտին ելույթ ունեցող
«Մուհեբբաթ» միամասնակ կոչ էր անում խառնուհեղձ հեռանկ (ընդ-
գծումը մերն է— Ն. Ի.) իսլամի դոգմաներին, իսկ հասարակա-
կան կյանքում և կենցաղում՝ հին սովորություններին»:

Նույն հեղինակը մեկ այլ աշխատության մեջ նշում է, որ
Ալի Մուսվիի քաղաքական տեսակետների բնորոշ կողմը այն էր,
որ նշված բարենորոգումները մտցնելու և դրանք հիմնավորե-
լու անհրաժեշտությունը քարոզելիս նա պահանջում էր «եչակետ
ուսեհալ իսլամի պատմությունը, հենվել Ղուրանի ու շարիաթի
դոգմաների վրա»:

Մինչդեռ, բազմաթիվ աշխատությունների մեջ խոսվում է
Օսմանյան կայսրության անտեսության ու կուլտուրայի զարգաց-
ման դժգոհությունների մասին և շրջանցվում կամ անբավարար
ուշադրություն է դարձվում գաղափարական-կրոնական գործո-
նի ազդեցության վրա: Մեր նկարագրած ժամանակաշրջանից
նույնիսկ մեկ դար հետո էլ Արևելքի մի շարք երկրներում մեկը
ականատես ենք այդ գործոնի հաճախ վճռական նշանակությա-
նը՝ հատկապես սոցիալական ու քաղաքական խնդիրների լուծ-
ման բնագավառներում: Այդպիսով, վերնաշնչի ազդեցության
վերաբերյալ մարքս-լենինյան տեսությունը նորից ու նորից հաս-
տատվում է հասարակական կյանքի պատմության անցյալի ու
մեր օրերի փաստերով:

¹ Желтиков А. Д., Печать в общественно-политической и культурной
жизни Турции, М., 1972, стр. 109.

² «Народы Азии и Африки», 1972, № 3, стр. 136.

Այդ երևույթի ցայտուն օրինակ է Հենց Օսմանյան կայսրութունը, որի վերնաշինքի բացասական ազդեցության մասին խոսվեց բավական հանգամանալից։ Նորից հիշենք, որ Կ.Մարքսը քառասունամյակից կայսրութունում տիրող փոխհարաբերությունները և առանձին ժողովուրդների դերը քաղաքակրթության առաջընթացի գործում, նշում է. որ թուրքերի քաղաքացիական ու ազգական մեղադրանքը երկրի կառավարման մեջ սկզբնական ազդեցություն անհնար ու թուրքերի ուժը կվերանձին թուլություն, պահպանվելով միայն որպես արգելք՝ առաջընթացի հանապարհին¹։

Վ. Ի. Լենինն իր Հերթին Քուրցիայի անցած պատմական ուղին գիտել է որպես ստեղծական տանջալից անկում և քայքայում, տանջալից մանավանդ ժողովրդի բոլոր աշխատավոր և շահագործվող մասսաների համար²։ Օսմանյան ռազմաֆեոդալական կայսրության պատմական դերի ու ազդեցության վերաբերյալ կա նաև ՄՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի սժամաշխարհային պատմություն և հրատարակության մեջ տեղ գտած շատ կարեւոր ու խոսացված հետևյալ գնահատականը. «... Քուրքական ժողովրդի տակ ընկած բալկանյան, կովկասյան, արաբական և այլ ժողովուրդների համար այն հանդիսացավ պատմական աղետ (ընդգծումը մերն է — Վ. Ի.), երկար ժամանակ կասեցնելով նրանց տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման պրոցեսը։ Քուրք ֆեոդալների նվաճողական քաղաքականությունը, միաժամանակ, ուներ ժայռահեղ բացասական հետևանքներ Հենց իր՝ Քուրք ժողովրդի համար։ Աշակցելով միայն ֆեոդալական ընտրանիի հարստացմանը, այդ քաղաքականությունն ուժեղացրեց վերջինիս տնտեսական ու քաղաքական իշխանությունն իր սեփական ժողովրդի վրա։ Քուրք ֆեոդալները և նրանց պետությունը, հյուսիսում ու քայքայելով երկրի արտադրողական ուժերը, Քուրք ժողովրդին դատապարտեցին հտտամնացության՝ տնտեսական և կուլտուրական զարգացման ասպարեզներում³։

Ամփոփենք. Օսմանյան ռազմաֆեոդալական կայսրության վերնախավն իր ձեռքում կենտրոնացնելով ամբողջ իշխանու-

¹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соц. т. 9, стр. 25.

² Անթ. Վ. Ի., Տիժ, հ. 10, էջ 373.

³ «Всемирная история», М., 1958, т. IV, стр. 544.

Յլուներ, Հենվելուզ իսլամի գաղափարախոսութեան ու շարիաթի սրենքներին, Հին սովորույթների վրա, Հետևողականորեն պայ-
քարում էր ֆեոդալական հարաբերութիւնները պահպանելու հա-
մար, ամեն կերպ արգելակելով կապիտալիստական կարգերի
զարգացումը: Մինչդեռ օսմանյան ֆեոդալիզմը, սկսած XVII
դարից, ապրում էր հեռզհետե խորացող ձգնաժամ և մոտենում
էր իր անկմանը: Հիշյալ նրևույթներն արտահայտվում էին թե
սոցիալ-տնտեսական, և թե հասարակական-քաղաքական կյան-
քի բնագավառներում: Նախ, կայսրութեան հարստութեան Հիմքը
կազմող հողը և նրա ընդերքը միայն իրավական իմաստով ու
ձևականորեն էր համարվում պետական սեփականութիւն: Փաս-
տորեն հողը գտնվում էր ժամանակին իրենց ժառանգութեան հա-
մար այն ստացած զինվորականների, պաշտոնյաների, ռազմա-
բյուրոկրատական ապարատի այլ ներկայացուցիչների, կապա-
լառուների, առևտրականների, վաշխառուների և այլոց ձեռքում:

Փայքայվում էր կայսրութեան հզորութեան Հիմքը հանդիսա-
ցող մեծաթիվ եկեղեցական բանակը: Այստեղված ու կարգա-
պահութիւնից զուրկ նրա զորագնդերը անցյալ դարի սկզբնե-
րին ֆիզիկապես ունշացվեցին: Սակայն ռազմական ուժի վրա
Հենվելու գարավոր սովորույթը, և հսկայածավալ կայսրութեան
ը պահպանելու խնդիրը, ստիպեցին ստեղծելու նոր բանակ:
Վերջինս շարունակեց մեալ որպես կայսրութեան հզորութեան
Հիմնական աղբյուրը: Զինվորականները իրենց ձեռքում պահե-
ցին երկրի վարչական շրջանների, պետական մի շարք մար-
մինների ու կազմակերպութիւնների ղեկավարութիւնը:

Այնուհետև, իրենց ազդեցիկ դիրքը պահպանեցին վարչա-
կան, մանավանդ ֆինանսական մարմինները և դարերով ստեղծ-
ված հարկային քայքայիչ սխտեմը:

Ամեն բան արվում էր կայսրութեան Հնացած վարչական
օղակները անխախտ պահելու և բոլոր փոփոխութիւնները, ըստ
էութեան, կրում էին ձևական բնույթ: Մինչդեռ կյանքը և ար-
տադրական նոր հարաբերութիւնները պահանջում էին զար-
գացման ընթացքին համապատասխանող պայմանների կապի-
տալիստական հարաբերութիւնները դեռևս չափազանց թույլ էին
ու չձևավորված և ի վիճակի չէին պատռելու տիրող փոխհարա-
բերութիւնների կեղևը: Սակայն առաջինների բնական զաշխա-
կիցներն էին հեռզհետե աճող և սխտեմաարիկ բնույթ կրող գյու-
ղացիական և աղզային-աղատագրական շարժումները, որոնք

Ֆրենց Հերթին Հանդիսանում էին ավատական կարգերի Եզեա-
մամի արտահայտությունը:

Այսպիսով, XIX դարը Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների
Համար մի Հասարակարգից զեպի մյուսը անցնելու ժամանակա-
շրջանն էր, որի ընթացքում բուրժուական հարաբերությունները
չափազանց թույլ տեմպերով, բայց նկատելիորեն ամրապնդում
էին իրենց դիրքերը:

Այնուամենայնիվ, օսմանյան Ֆեոզայիզմն ու թուրքական
կարգերը, որոնք հենվում էին սաղմարյուրոկրատական բռնա-
պետության և իսլամի վրա, զիռես չափազանց զորեղ էին ու
ձրկրում պահպանում էին իրենց ազդեցությունը:

ԿԱԳԻՏԱԿԱՆ ԶՄԵՐ ԼԱՐՄԱՐՎՈՒՄ Է

Օսմանյան կայսրությունը նվաճել է իր սահմանների մեջ էր առել աշխարհագրական շափաղանց բարենպաստ դիրք, քնական խոշոր հարստություններ ու մարդկային մեծ ուսուրաներ ունեցող բազմաթիվ երկրներ: Գրանց թվին էին պատկանում Հին քաղաքակրթության կարևոր կենտրոններ Առաջավոր Ասիան, բալկանյան իշխանությունները, Լուծաստանը իր կղզիներով, Լյուսիսային Աֆրիկայի մեծ մասը և ժամանակավորապես գրավված մի շարք այլ երկրներ: Կայսրության տարածքը Հինդ անգամ ավելի էր այսօրվա Քուրդիստանի տարածքից: Կայսրության համար ներքին լենը էին դարձել Սև ու Մարմարա ծովերը, իսկ Միջերկրականի կեսից ավելին գտնվում էր նրա հսկողության տակ: Քվում էր, թե ստեղծված էին բնական բոլոր պայմանները մեծածավալ կայսրության տնտեսության ու կուլտուրայի արագ զարգացման համար:

Նշված դրական հանգամանքները ի նկատի ունենալով, թուրքական պատմիչականության ներկայացուցիչ Օ. Կոյմենը, 1970 թ. Լենինգրադում կայացած տնտեսության պատմության միջազգային 5-րդ կոնգրեսում հայտարարեց. «Ջուտ տնտեսական հայեցակետից ելնելով, Օսմանյան կայսրության տնտեսության զարգացման հեռանկարները ոչ վատ էին, ոչ էլ լավ, համեմատած այն երկրների պայմանների հետ, որոնք մինչև 1830 և 1870 թթ. հետո կարողացան դրանք հաջողությամբ իրացնել»¹:

Ինչո՞ւ թուրքիան չկարողացավ իրացնել այդ բարեհաջող պայմանները: Կապիտալիզմն իր զարգացման ընթացքում, ըստ մարքա-լենինյան ուսմունքի, պետք է անցնի երկու շրջան.

¹ Коймен О., Имперализм свободной торговли. Османская империя, изд. «Наука», М., 1970, стр. 10.

17. Անմիջական արտագրողների բնատնտեսության փոխարկումը ապրանքային տնտեսության և 2) ապրանքային տնտեսության փոխարկումը կապիտալիստական տնտեսության¹։

Հեղհանուր ձևով այս ուղին անցել են թե՛ զարգացած և թե՛ բազմաթիվ նախկին գաղութներ ու կախյալ երկրներ, բնականաբար նաև Օսմանյան կայսրությունը։ Նշված վերափոխումները տեղի են ունեցել թե՛ գյուղատնտեսության, և թե արհեստների ու արդյունարհերության բնագավառներում։

ա. ֆեոդալական հարաբերությունների փայտայումը

Կայսրության տնտեսության հիմնական էլուզը հանդիւսացող գյուղատնտեսությունը հարուստ փաստական նյութ է մատակարարում անցման երկու փուլերի պատկերը լիարժեք ներկայացնելու համար։

Հանրահայտ է, որ Արևելքի մի շարք երկրների, ի թիվս որոնց նաև Քուրդիայի, զարգացման վրա վճռական ազդեցություն է ունեցել Հողի պետական սեփականությունը։

Մասնագետների կարծիքով, այդ հանգամանքը զարգացման որոշ փուլում սուսում է արգելակել նոր տնտեսական ձևակարգափոխության տարրերի անըն², կամ բուրժուական հարաբերությունների ձևավորումը։

Հողի պետական սեփականության պայմաններում, ամենից առաջ, ստեղծվել էր այնպիսի գիճակ (միգուցն և հոգերանություն), երբ նրա խելացի ու նպատակահարմար օգտագործման մեջ հաճախ շահագրգռված չէին ոչ նրա անվանական տերերը, ոչ էլ նրա մշակողները։ Այդ բանը ցույց կարվի կոնկրետ օրինակներով։ Այստեղ ուզում ենք միայն նշել, որ կայսրությունում Հողի հսկայական տարածություններ մնում էին անօգտագործելի։ Այն երկրին մեջ, — գրում է Ա. Ալպոյաշյանը, — վերլուծելով Վան լեռնեփի նկարագրությունները Հողային Հարցի վերաբերյալ, — ուր նույն Հողին վրա տարրեր ցանք մը կատարելու գրությունը անծանոթ է, ուր Հողը առատ է և աշխատող ձեռք-

¹ Վ. Ի. Անիև, ՕժԺ, Կ. 1, էջ 101։

² О генезисе капитализма в странах Востока (XV—XIX вв.), М., 1962, стр. 367.

ըր սակավ, մշակելի հողին մեկ մեծ մասը անհրաժեշտաբար անմշակ կմնա՝:

Ըստ 1908 թ. վերջերին ուսական ուղղմական գործակալի ներկայացրած ղեկուցագրի, Քուրքիան ի վիճակի էր հացահատիկի միջազգային շուկայում մրցել Ամերիկայի ու Ռուսաստանի հետ:

Մինչդեռ արարական հողերի երեք-քառորդը չի մշակվում և նույնիսկ Սամարայի մուսակայքում կան ընդարձակ ու ազատ (անմշակ— 2. Ի.) դաշտեր²: Հայտնի անտեսագետ Վ. Քոթոմյանցի կարծիքով, մշակվում էր կայսրութիւն հողերի միայն 10 %-ը³: Պ. Զիխաշևի հաշվումները հիմք ընդունելով, Ս. Քոֆչյանը գտնում է, որ Փոքր Ասիայի պատագործվող հողերը կազմում էին ընդհանուր տարածութիւն 40 %-ը⁴: Ռուս լրագրողուհի Ա. Տիրկովան բերում է հողագործութիւն միևնույնիսկ ավելաները, որոնց համաձայն Եմվրուպական Քուրքիայի բարեբեր հողերի 3 %-ն է մշակվում⁵, իսկ Տրիպոլիում՝ միայն 0,66 %-ը⁶:

Մեկ ուրիշ ուս անտեսագետ գրում է, որ արարական երկրների, մասնավորապես Միջագետքի ռեսուրսները սիրապես Փանտաստիկ են, ի նկատի առնելով զլիսավորապես գրանց պտտնչիակ հողորութունը, քանի որ այժմ մշակվում է կուլտուրաների համար պետքական հողերի միայն 1/20 մասը⁷: Այս ավելաները հաստատում է նաև Բասրայի ուսական հյուպատոս Ա. Ադամովը⁸:

Բազմաթիվ աղբյուրների ընդհանուր գնահատականն այն է, որ մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը կայսրութիւն գյուղատնտեսութիւն մեջ պատագործվում էր պիտանի հողային

¹ Ալվալայան Արշակ, Պատմութիւն Եմվրուպայի, Գաղթի, 1922, էջ 1217:

² ЦГАВМФ, ф. 898, оп. 1, л. 6, л. 47.

³ 34-е «Современный мир», 1908, № 10, стр. 20.

⁴ 34-е Քոֆչյան Ս., Երիտասարդ Քուրքիայի և Հայերը, էջ 38: Նույնը հաստատում է Կոնստանդնուպոլիսի «Այլաբահարութիւն Եմվրուպայի պետութիւն» գրքում, 4. Պոլս, 1912, էջ 179:

⁵ 34-е «Вестник Европы», 1912, кн. 5, стр. 316.

⁶ Кеchedжи-Шапавалов М. В., Экономическая Турция, Пг., 1915, стр. 31.

⁷ АЕПР, Новый турецкий стол, л. 7643, 1904, л. 3, Адамов А., О положении земледелия в Ираке Арвбском.

տարածութունների 5—7 %-ը Այդ եռույնը հաստատում է ակադեմիկոս Պ. Փուկովսկին, որը Քուրքիայում իրերի գլխավոր ուսումնասիրելուց բացի, հենվում է 1927 թ., այսինքն՝ հանրապետական Քուրքիայում անցկացված հողերի պաշտոնական հաշվառման արդյունքների վրա և նշում է, որ օգտագործվող տարածութունները կազմում էին պիտանի հողերի միայն մոտ 5 %-ը¹։

Այսպիսով, երկրի հիմնական հարստությունը հանդիսացող հողը չափազանց վատ էր օգտագործվում, իսկ դա՝ տնտեսության ցածր մակարդակի արտահայտություններից մեկն էր։

«Օսմանյան ֆեոդալները,— գրում է Խալիս Օթանը,— տընտեսական գործունեությամբ՝ հողի շահագործմամբ և անևարով չէին զբաղվում։

Հողը հանդիսանում էր տուրքերի աղբյուր։ Իսկ հարստացման գլխավոր աղբյուրը՝ պատերազմներն էին և դրանց հետևանքով ավարը, հարկերը և ստրկությունը...»²։

Հողի հարկը ստանալիս հողատիրոջը երբեք չէր հետաքրքրում, թե հողի որ մասն է մշակվում։ Նա, ամենայն հետևողականությամբ, պահանջում էր որոշակի հողատարածության տուրքը, կամ իրեն հասանելիք գումարը։ Հողային սահմանները մեծ մասամբ հաշվի չէին առնվում, որովհետև մինչև 1913 թ. գոյություն չունեին հողերի սահմանազծում կամ հողաչափություն։ Միայն առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Քուրքիայի Մեջլիսը հայ դեպուտատների առաջարկով օրենք ընդունեց երկրում հողաչափություն մտցնելու, այդ օրենքի կիրառման, հողերի ցուցակագրման և դրանց գնահատման կարգի մասին³։

Սակայն պատերազմը խանգարեց իրագործելու այդ օրենքը։ Հողատիրության և՛ հողագործության ձևերը, ինչպես ամենուր, համապատասխանում էին ռազմաֆեոդալական, բյուրոկրատական զերնախավի շահերին։

Ամենախոշոր հողատերերը սուլթաններն էին, նրանց հարա-

¹ 36՝ Жуховский П. М., Земледельческая Турция, М.—Л., 1933, стр. XXIII.

² Онан Халис, Развитие на капитализма в Турция, София, 1961, стр. 18.

³ 36՝ Левский Н. А., О правовом положении землеуладения в Турецкой Армении, Пг., 1916, стр. 13.

գատները, բարեկամները և մերազմողները: Ա. Համբարյանի ավյալներով, օրինակ, Արզու-Համիդի արքունական հողերը (սենիէ) կազմում էին 37 միլիոն դյոնում կամ մոտ 3.458 զեսյա-սին: Սրանք գտնվում էին Բազդազի, Բասրայի, Մոսուլի, Հալեպի, Գամասկոսի, Ադանայի, Բեյրութի և Նրուսուղեմի վիլայիթների ամենաարդավանդ շրջաններում: Անցյալ դարի երկրորդ կեսին ընդունված օրենքներն ու կառավարական որոշումները, այնուամենայնիվ, սկսում են հաշվի առնել նաև մյուս հողատերերի իրավունքները: Փաղաքացիական ընդհանուր օրենսգրքի (մեչեյե) մեջ ձևակերպվում են սեփականություն իրավունքների կարևոր դրույթները (գնման ու վաճառքի կարգը, գրավ դնելու, պահպանություն հանձնելու, ժառանգականության խնդիրների մասին և այլն), սեփականության պաշտպանություն սկզբունքները: Հրատարակվել էին առանձին օրենսդրական ակտեր, սուլթանի հրամաններ ու կարգադրություններ, որոնք վերաբերում էին հողային օրենսդրությանը: 1857 թ. ընդունված օրենքով, ժառանգության իրավունքը տարածվում էր տղամարդկանց արյունակից բարեկամների ութ սերունդների վրա: Ժառանգները ճանաչվում էին սեփականատերեր և վճարում էին պետական հարկեր ու կարող էին վաճառել կամ ուրիշներին հանձնել իրենց պատկանող հողերը: Այս ամենը, նաև իրավական տեսակետից, արձանագրում էր ֆեոդալական հողատիրության հզանմամբ: Նոր հողատիրությունը ծավալվեց զլխավորապես «էրազի միրիե» (ավելի ճիշտ «էմիրիե») կոչվող հողերի վրա:

Անցյալ դարի վերջերին այդ հողերի մեծ մասը պատկանում էր մասնավոր մարդկանց կամ կազմակերպությունների: Հողային հարաբերությունների խոշոր մասնագետ Գ. Բաքրաձեն նշում է, որ «էրազի միրիե հողերին տիրապետելը Քուրդիստանում հողատիրության ամենատարածված ձևն է»¹:

Վիլայիթների հողային վարչություններին իրավունք էր տրված որոշել հողակտորի գինը, վաճառքի ենթակա հողակտորները մտցնել կազաստրի (հողային մատյանների) մեջ և վաճա-

¹ Համբարյան Ա. Ս., Ազրաբայի հարաբերությունները Արևմտյան Հայաստանում, էջ 25.

² Бақрадзе Дм., Исторический очерк турецкой системы землевладения, Тифлис, 1889, стр. 20.

անչիս, նոր տիրոջը տալ փաստաթուղթ՝ քոչուան: Տեղական իշխանութունների տված Հիշյալ փաստաթուղթը քսկտը է ապագայում փոխարինվիւր վերջնական փաստաթղթով՝ քափուով, որը արվում էր Կոստանդնուպոլսի պետական կենտրոնական Հիմնարկից ԵՊՖտերհաննիցա՝: Բաղձաթիվ տեղերում արձանագրված այս կարգը, որն ըստ ամենայնի ձևակերպված էր թղթի վրա, իրականում ազդեցութուն կամ իրավական ուժ չունէր, քանի որ տեղական իշխանութունները, Հոգատերերը և զանազան զոտրանները Հաշվի չէին նստում ոչ մի փաստաթղթի հետ, մանավանդ, եթե այն պատկանում էր ոչ մահմեդականի: Բավական էր մեկ-երկու կեղծ վկա, որպեսզի նախապես կաշտոված դատավորը վճիռ հաներ Հօգուտ որևէ ցեղապետի, շեյխի կամ ազալի և ոչ թե Հոգապարի անպաշտպան տիրոջ:

Գ. Սրվանձայանցը վկայում է, որ Խարբերդի շահերն մեծով մասամբ բեկերու սեփականութումն էին և թափուն իրենց վրա ըրած քիչ քանցաութումը... Խարբերդի բեկեր կամ Հոգատերեր կատարյալ ավատներ են... իրենց երկրագործներն ալ կատարյալ ստրուկներ, այնքան ստրկացած էին, որ չէին գիտեր, օգտվում էին արդյոք որևէ իրավունքիցա՝: Այնուհետև նա գրում է, որ Զարսանճագի 25 աղաներից ամենահարուստը՝ Իսաբեկը, ունի 30 գյուղ և մազրա (մշակելի արտեր, դաշտեր, գյուղից գուրս գտնվող գոմ, փարախ): Եկնկեց վար ունեցողներ կան՝ 12, 10, 6, 4 և այլն կտոր գեղեր: Ասոնք բոլորը իրենց գեղերու Հոգերը իրենց անվան թափու ըրած են առանց բնակիչներին Հարցվելու...» Իսկ այնտեղ, որտեղ Հոգատերերը կամ գյուղացիները թափու ունեն և Հարկ են վճարում, միևնույն է, այդ բոլորը սկզբ գրվին ի Հաշիվ աղաներուն, և անոնց անվան քոչանները կը տրվին...»:

Գոգան Ավչըրդյուն նույնպիսի վիճակ է նկարագրում Ելեր Ֆայի և Երա Հարավարևելյան վիլայեթների մասին խոսելիս: Այստեղի գյուղերը գեղերի սեփականութունն են թափուով. — գրում է նա: — Ամենաաղքատ գեղերին տեր է 3—4 գյուղի: Կան գեղերի, որոնք ունեն 30—40 գյուղեր և Հավա-

¹ ИГВНА, ф. 400, оп. 1890, л. 36, л. 47.

ИГНАЛ, ф. 1405, оп. 77, л. 5876, лл. 21—23.

² Սրվանձայանց Գառեփն, Երկեր, Հատ. 2, Ծր., 1982, էջ 362.

³ Նույն տեղը, էջ 292—294.

քում են այդ գլխադիրի համարյա ամբողջ եկամուտը: Գլխադասին աշխատում է մի կտոր շոր հացի համարը¹:

Ա. Ալպոյաշյանը ազնուականներ Պողոս աղա Աւանյանի ունեցվածքը գրավելու մասին հետևյալն է պատմում. «Քոզասի և Փաղար Փլոյի իշխանութիւնները մեր բարեկամին հողերուն ամենեն արժեքավոր դաշտերը քնարեցին, հիմնավորելով մահ-մեղական կեղծ վկաներու վկայութիւն վրա, թե (իրք) երեք տարիէ ի վեր չէին մշակված, սպառազեն և հազթանդամ խումբ մը չերթնէր զրկեցին, որ այդ դաշտերուն տիրանան: Այս չերթնէները Պողոս ազայի բնական տունեն մղոն մը հեռու հաստատվեցանք²: Դրան հետեւում են գողութիւնները, կեղծ-բումներն ու բռնութիւնները, որոնց հետևանքով ազարակաները ստիպված թողնում է իր հողերն ու գույքը և հեռանում:

Այդպիսով, սեփականութիւն իրավունքի հաստատման արշալույսին բարձրական հարաբերութիւնների նոր բարձրացող և չափազանց թույլ ծիւծիւր անմիջապէս ենթակա էին գնուև ամուր ֆեոդալական կարգերի կամայական և անօրինական վերաբերմունքին: Դրա հետևանքով նրանք ոչնչանում էին, ապագայում նորից երևալու համար, կամ ապրում էին առանց էապէս զարգանալու, վտիտ ու անգույն, հաճախ դառնալով հին կարգերի կցորդը:

Հասկապէս ծանր էր քրիստոնյա արդիւնաբերողի, արհեստավորի, վաճառականի ու հողագործի վիճակը: Իշխանութիւնները նրանց համար ստեղծում էին հատուկ դժվարութիւններ: Օրինակ, աշխատում էին արհեստականորեն սահմանափակել հողատիրութիւնը բուլղարների, սերբերի, հույների, հայերի, հրեաների և այլ ոչ մահմեդական ժողովուրդների մօտ, կասեցնել նրանց տնտեսական զարգացումը, կամ կապիտալիստական հարաբերութիւնների ծավալումը գլխադասնութիւնների մեջ:

Ա. Կոլլուրակիներ իր ուսումնասիրութիւններում նշում է, որ Արևմտյան Հայաստանի ու Քրդստանի շրջանների քրիստոնյա բնակչութիւնը, հատկապէս 1877—1878 թթ. ուսումնարանական պատերազմից հետո, հետզհետեւ զրկվում էր իր սեփական հողերից ու գույքից: Այդ շրջաններում մահմեդականների տնտե-

¹ Avcioğlu Doğan, Türkiyenin düzeni, onuncu baskı, birinci kitap, s. 179.

² Ալպոյաշյան Ա., էջ. աշխ., էջ 1217.

տությունների հողաբաժինները կազմում էին միջին հաշվով 60—80 դյոնում, որը 6,5 անգամ ավելի էր, քան քրիստոնյա ընտանիքներն ունեին: Վերլուծելով հայ հողատերերի և ընդհանրապես գյուղացիների վիճակը, նա գրում էր, որ նրանց հարկման մասնագիտական քունեն 10 անգամ ավելի Հերկվոզ հողեր, քան հայերը: Իսկ եթե ըստ ազգային պատկանելության միացնենք հողատերերի խմբերը, ապա նշված հարաբերությունը մեծ չափով կաճի հողուտ մասնագիտական տարրի¹:

Հողազրկման ու գույքազրկման պրոցեսը անասելի կերպով արագացավ, հատկապես Արևմտյան Հայաստանում, «համիդյի» զեզերի կազմակերպումից և Սասունի շարժերից հետո: Անցյալ դարի 90-ական թթ. երևան եկան քուրդ ֆեոդալների նոր կազմածրեր և ընդլայնվեցին ու ամրապնդվեցին աղանների, բեկերի, շեյխերի և ցեղապետների տնտեսությունները:

Քուրդիայի սոցիալ-տնտեսական կյանքին նվիրված իր բազմահատոր աշխատության մեջ Ս. Յերասիմյանը արձանագրում է մշտապես տեղի ունեցող այդ երևույթը՝ չլավ կազմակերպված և համեմատաբար ավելի զորավոր քուրդ ցեղապետները թալանում էին հայկական գյուղերը: Այնուհետև նա նշում է, որ Քուրդական իշխանությունները այդ շրջանների հարկերի զանազանը գրել էին քուրդ վերնախավի վրա: «Արդյունքն այն եղավ, որ քրդերը պետության հանձնած տուրքի դիմաց, բազմապատիվը հայերից էին հափշտակում², Իսկ հայը վճարում էր թե քրդերին և թե Քուրդ իշխանություններին, որի հետևանքով նրա տնտեսությունը հետզհետե քայքայվում էր և կախյալ վիճակը ուժեղանում:

Ռուսական վերարեսակցման վարչության պետի օգնական Ա. Տատիշչևը ստեղծված դրությունը զնահատել է որպես «հողային լրիվ խառնաշփոթություն, որը ծագել է Քուրդական կառավարության սխառեմատիկ ձգտումով՝ գրավել հայերի հողերը՝ հողուտ քրդերի³: Միշտ և ամենուր՝ սրածանիք, որ տիրես քաղաքականությունը, ի վնաս ժողովուրդների մերձեցման ու բարեկամության: Այդ պրակտիկան իրացվում էր նաև հողը բաժա-

¹ Колубакин А. М., Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, т. I, ч. I, стр. 380.

² Yerasimos Stephanos, Azgelsimipitk sârunde Türkîye, t. III, n. 1007.

³ ЦГНАЛ, ф. 31, д. 305, л. 43.

նելիս և վերաբաժանելիս: Իշխանութիւններն աշխատում էին ցրել ցրիստոնյաների հողաբաժինները՝ ամեն մեկին մի քանի հողակտոր հատկացնելով տարբեր վայրերում և համարյա միշտ մահմեդականների հողերի միջև: Վերջիններին համար պայմաններ էին ստեղծվում հեշտութիւմը յուրացնելու իրենց հարեանների բաժինը, սգտագործելով ամեն պատեհ առիթ:

Ռուսիս նշում է կառավարութիւնը Կ. Պոլսի պատրիարքի ներկայացրած պաշտոնական դիմումի (Քաջրիբ) մեջ, շարզերից հետո հայկական համայնքի ընդհանուր վնասը, մտաւոր հաշվումներով, կազմում է 7000 կտոր հափշտակված հողեր, արտավայրեր (100 դյունում և ավելի տարածութիւմը), տարրեր ախպի շինութիւններ ու անշարժ գույք (ավելի քան 100 հազար լիբա արժողութիւմը): Այնուհետև Քաջրիբում նշված է, որ երկու ամսում պատրիարքարանի կատարած սահմանափակ քննութիւնները ցույց են տվել, որ միայն Անատոլիայում գրավված են 113 վանք (մի քանիսը իրենց կալվածքներով), 27 եկեղեցի, 16 գերեզմանատուն, նմանապէս հայ ժողովրդին պատկանող 18 մեծ և փոքր կալվածներ...»¹:

Քրիստոնյա ժողովուրդների դեմ պատերազմելիս կամ նրանց շարժումները ճնշելիս, մասնավորապէս հայերին կեղծքեղիս քուրդ վերնախավի և աշիրեթիների օգնութիւն դիմելը՝ եղել է թուրք զինավարների քաղաքականութիւն ընդհանուր կողմերից մեկը: Կ. Պոլսում ռուսական դեսպան Մ. Գիրսը, ամփոփելով Քուրքիայի կառավարութիւնի դիրքը Արևմտյան Հայաստանի խընդիրների վերաբերյալ, իբ 16. 11. 1912 թ. զեկուցագրում նշում է, որ սկսած 1890-ական թթ. «հողային հարցն սրբատօրե սուր կերպարանք է ստանում. հողերի մեծամասնութիւնը գրավել ու գրավում են քրդերը, իսկ կառավարութիւնը ոչ միայն չի արգելում, այլև նույնիսկ հովանավորում և աջակցում է այդ գրավումներին»²: Քուրքերի գրգմամբ քրդերի գործելը արձանա-

¹ Անատոլիոյ ամանյան վիշաթներում հողային հարցի մասին հայկական պատրիարքարանից 1903 թ. սեպտեմբերի 7 թվով բարձր սաղազումութիւն, ներքին, արդարադատութիւն և զգվանեցների մինիստրութիւններին ներկայացված և մասուցված Քաջրիբի պատեն, ձևագիր, էջ 2, ՀՊՄ 9Ա արևելագնութիւն ինստիտուտի արխիւ:

² Հայաստանը միջազգային զբոնադիտութիւն և ռզմտական արտաքին քաղաքականութիւն փաստաթղթերում (1926—1932): Պրոֆ. Զ. Ս. Կիրակոսյանի խմբագրութիւմը, Եր., 1972, էջ 182:

գրված է ոչ միայն փաստաթղթերում, կամ պատմական ուսումնասիրություններում, այլև գեղարվեստական գրականության մեջ: Հայ և օտարազգի գրողների բազմաթիվ երկերի մեջ նշված է. «Գիկույի «Բայազետ» վեպը, որտեղ նկարագրված են 1877—1878 թթ. սուլթանական պատերազմի գրամատիկական զեպքերից մի քանիսը: Ռուս կազակը դիմելով իր սպային, ասում է. «Ճանապարհը հիմիկվա մամանակներում ծանր է՝ թուրքը մեր դեմ նորից քրդին է կուսաղեցնում»¹: Իսկ մահմեդական քուրդն իր պարսն իր համարում կատարելու սամանյան պետության կարգադրությունները թե պատերազմի պայմաններում և թե խաղաղ մամանակ, քանի որ դրանց իրագործումն իրեն ևս լայն հնարավորություններ էր ընձեռում վերցնելու, հափշտակելու, թալանելու՝ սասանալու, թիր բաժինը»²: Հատկապես ծանր էր աշխատավոր գյուղացիների գրությունը լեռնային շրջաններում և այն դաշտավայրերում, որտեղ գտնվում էին քուլժոր կամ կիսանստակյաց քրդերի դշուզներն ու յայլանները: Այսպես քուրդ ավագանին գործում էր ավելի ազատ: Ցեղապետի, բեկի, ազայի, շնյիսի կամքը օրենք էր, հակառակ զեպքում նրանք հրամարվում էին ուսյայի հանդեպ իրենց ցուցարներած «Հովանավորությունից» և խեղճերը ենթարկվում էին ավելի սարսափելի կամայականությունների: Այդ սկարգըս կայսրության գյուղական վերջին տասնամյակներին, սկսած հատկապես 1870—1880-ական թթ., բուլոբի համար դարձել էր բնականոն երեսյթ և ինչպես կենտրոնական ու տեղական իշխանությունները, այնպես էլ հողատիրներն ու գյուղացիները համակերպվել էին ստեղծված գրությունը: Որպես հազվագյուտ օրինակ, Գ. Սրվանձաթյանցը նշում է սասանձին գյուղեր, որտեղ երիտասարդները գինված պաշտպանում էին իրենց ազատությունը, անձը և ինչքը, իրենք էին հավաքում ու հանձնում պետության հարկերն ու տուրքերը:

Բայց քրդական ցեղերը մեծ մասամբ իրար մեջ բաժանել էին գյուղերը և բուրաքանյուսթը իր գեղերեն տարեկան տուրք կերթա կանու, նույնիսկ Ակնա վանքն, և բուլոբ գյուղորայք Ակնա, Արարկիթի Զմշկածագի և այլն³, Երբ Գ. Սրվանձաթյանցը փորձել է բողոքել հարկահավաքների անսանձ գործողությունների դեմ,

¹ «Дорога по покениним временам не легка: турка опять противу нас курда бесит». См. Пякуль В. «Валзет», Л., 1961, стр. 17.

² Սրվանձաթյանց Գարեգին, Երկեր, հ. 2, էջ 297:

նբանցից մեկը, տվել է իրենց մտածելակերպին շատ բնորոշ պատասխան. «Մենք կը պաշտպանենք և զոհ կուտանք մեր անձը տուրք վճարողներուն, բայց չվճարողներին կողոպտելով, սպանելով աստժո կամքը կը կատարենք»¹:

Գյուղացիները, այդ բռնականությունից անստիպան, պարտավոր էին տուրքերն ու հարկերը մուծելուց բացի, մշակել քուրդ ավագանու հողերը, խնամել անասուններին, կատարել տան ծառայի պարտականությունները: Այդ ամենից զատ, նրանք հարկադրվում էին սննդամթերքներ, վառելիք և այլ անհրաժեշտ նյութեր հանձնելու պարտավորություններով: Տիպիկ օրինակ կարող են ծառայել երկու հայ գյուղերի փոխհարաբերությունները երկու քուրդ աշիրեթների հետ: Վանի վիլայեթի Կյավաշ գավառակի Խորթենց գյուղը ուներ 25 ծուխ և օրը աշիրեթին տալիս էր տարեկան 250 սլաք, 625 փութ թխված հաց, 5 փութ յուղ, 120 զույգ բրդյա գուլպա², Հարեան Մչկանց գյուղի 13 ծխերը տալիս էին մյուս աշիրեթին՝ 226 սլաք, 126 փութ հաց, 3 փութ յուղ և 80 զույգ գուլպա: Իսկ երկու տնտեսություններ, ամառվա ամիսներին, պարտավոր էին հավ և նու մատակարարել գլխավոր աշիրեթապետին³: Տարիներով հաստատված վերահիշյալ փոխհարաբերությունները համարվում էին արդեն բնականոն և ստեղծել էին համապատասխան հոգեբանություն՝ քրդերի և թե հայերի մոտ:

Ե. Դաշտենցը բնորոշաբար վերաբերվում էր նման մի պատկերի Փրիստոնյա բնակչության բարեկամ քրդական շեկո ցեղի մեծավոր Ավեսի հաշիկ Խորդեպանին հովիվ ընդունելիս նրան ասում է. «— Բայց պայման եմ կապում, դու պետք է ընտանիք կազմես: Փո կինը և երեխաները շարաթական երկու օր պարտավոր են աշխատել իմ արտերում: Կինը պետք է գարնանը և ամռանը քաղհանի իմ արտերը, անձեղներից ու ճեղղուկներից պաշտպանի իմ ցանքը: Աշխատելու պետք է գազպա քաշի ինձ համար, դրամ չերտի, շաղգամ հորի, մտանը բուրդ գլխի ու թել մանի:

— Համաձայն եմ, աղա:

— Դու կլինես իմ հովիվը, բայց, երբ կարիք զգացվի, պար-

¹ Սեֆանյանց Գաբգիկ, Երկիր, հ. 2, էջ 357.

² Кожабахин А. М., Ելվ. աշխ., էջ 122—123.

³ Լույս տեղը, էջ 124.

տաճոր եւ սարից իջնել գյուղ իմ արանքը շրնու և իմ հունձը արչերից պաշտպանելու համար: Իսկ ձմռանը դու պետք է իմ տանիքների ձյունը թափես, իմ թափը (տերև) սարից քերես տուն: Այդ բույսի դիմաց եւ պարտաճոր եմ քո կյանքը պաշտպանել զտանգներից:

— Իսկ զա՞րձը:

— Վարձք էլ կտանես: Թայց ամենամեծ վարձքը էն կլինի, որ ազատ ման կգաս քո պապերի հողի վրա՝:

Եվ հաչին իրավունք է տալիս Խոզեզանին հաճաքելու հինգ ընկուչենու ծառերի թերքը ու անտառի բարիքները: Ահա այսպիսին էին ձիավորի և ձիու միասնությունից պայմանները: Հային կամ քրիստոնյային մահճեղական մեծամեծները պետք է թույլ տային ազրելու իր հայրենիքում:

Սակայն շպետք է կարծել, որ քրիստոնյա գյուղացիների վիճակից շատ ավելի լավ էր քուրդ ուսյաների, թուրք և ընդհանրապես մահճեղական գյուղացիների գրությունը: Խոսելով արևելյան վիլայեթներում քուրդ ավագանու կողմից գործադրվող բռնությունների ու սոցիալական ճնշման մասին, Գոզան Ավչըրուզուն ընդգծում է, որ նրա տիրապետությունից տարածքում որևէ կողմ գյուղացին համարվում էր բնիքի հպատակը: Այդ շրջաններում հողը և գյուղացու արտադրությունից միջոցները հանդիսանում են աշխրթի ուսնների, բնիքի, ազաների սեփականությունը: Գյուղացին չունի ոչ տուն, ոչ էլ մի թիվ հող: Որպես մարտա եւ ազատատանում է ազայի, բնի, աշխրթապետի հողում...¹ Կայսրություն վերնախավն անխնա կեղծքում էր բազմազգ երկրի բույս գյուղացիներին:

Վերջիններս, ըստ էություն, մինչև XVIII դարը պետական գյուղացիների վիճակում էին գտնվում, քանի որ նրանց գրությունը կարգավորվում էր պետությունից կողմից: Այդուհանդերձ, Ն. Տեդորովը հարկ է համարում ընդգծել գյուղացիների անձնական կախվածությունից բացակայությունը այն ձևով, որը կարող էր լրջորեն սահմանափակել գյուղացու հնարավորությունը՝ տնօրինելու իր անձը²: Իրավական առումով այս կարծիքը հիմնավորված է, քանի որ կայսրությունում գոյություն չունեին

¹ Դաշանեց Խայկ, Խոզեզան, Երկր. հրատ. Ծր., 1860, էջ 66.

² Анциоѳіа До ан, Ելվ. աշխ., էջ 178—179.

³ Тодоров Н., Балканский город, стр. 180.

Ճորտատիրական հարաբերություններ: Սակայն քաշ հայտնի է և այն, որ անձի ազատությունը գյուղացու համար շափազանց պայմանական էր, քանի որ փաստորեն նրա բախտի տերը, ի վերջո, մեծ ու փոքր իշխանավորներն էին: Երկրի և նրա գյուղերի սոցիալ-քաղաքական իրավիճակն էր որոշում նաև գյուղացու անձնական ազատության խնդիրը: Այս իմաստով էլ ճիշտ է ցիտվող աշխատության քննադատ, ակադեմիկոս Վ. Գրոտուշի այն դիտողությունը, որ բազմաբնակչության իրավական և փաստական դրության մեջ գյուղացու ունեւր զգալի հակասություն, որ արտահայտվում էր ամենուրեք¹:

Գյուղացիությունը գրեթե բոլոր երկրներում ամենաբազմատարր զատակարգն է: Օսմանյան կայսրությունում ևս կային ազատ գյուղացիներ, բարոակներ և զանազան տարիճանի կախվածություն մեջ գտնվող գյուղացիներ: Վերջիններիս մեծ մասը կիսաբար (որթակչի) և մարապա (մարաբա, մըրապա) գյուղացիներն էին, որոնք որոշ ժամանակով վարձակալում էին կալվածատերերի վարելահողերը: Մարապան, ելնելով իր հնարավորություններից, հողատերերից վերցնում էր նաև լժկան անասուններ, գործիքներ, սերմ և նույնիսկ դրամ: Նա պետք է հողատիրոջը վերադարձներ ստացածի վարձը և հարկերն ու տուրքերը մուծելուց հետո բերքի 1/5-ը, 2/5-ը, 3/5-ը կամ 4/5-ը հանձներ նրան: Այդ մասերը որոշվում էին հողից բացի գյուղացու վերցրած լժկանով, սերմով և այլն:

Եկիսարա-Մարաբաները, — գրում է Ա. Համբարյանը, — այդ բոլոր դեպքերում կալվածատիրական հողի մշակման հետ մեկտեղ կատարում էին նաև նրա տնային ու դաշտային բոլոր աշխատանքները²: Ա. Համբարյանը ցույց է տալիս գյուղացիների Ֆեոդալական կախվածության մյուս ձևերը, որոնք որոշակի կերպով գյուղացու ունեին թուրքիայում: Այդ ձևերը այսպես կոչված զաֆիրությունն ու կշլաղությունն էին, և որոշ տեղերում՝ ճորտության դեպքերը:

Ամփոփենք: Ուսումնասիրողների մեծ մասի կարծիքով, գյուղացին հիմնականում անձնապես ազատ էր, սակայն սոցիալ-տնտեսական պայմանները, քաղաքական իրավիճակը և գյուղացու ունեցող կամայականությունները փաստորեն սահմանա-

¹ «Вопросы истории», 1974, № 11, стр. 191.

² Համբարյան Ա. Ս., Ազատական հարաբերությունները... էջ 70—71:

փակում էին նրա իրավական ազատությունը: Վերլուծելով այս քուլտը հասարակական երևույթները և գյուղում տիրող փոխհարաբերությունները, Ն. Բերքեսը գտնում է, որ գոյություն ունեցող սեփականություն իրավունքի և հողատիրության խառնաշփոթության, «հարկերի ու պարտքերի անկայության պայմաններում վերացված էր գյուղացիների մեծամասնություն անտեսական վերականգնման հնարավորությունը: Միջակ հողատերն անգամ լուսեր ո՛չ պարտքից ազատվելու, ոչ էլ վարկ ու տնտեսական սմանակություն ստանալու հնարավորություն: Դեման պայմաններում երազել անգամ չէր կարելի ժամանակակից գյուղատնտեսական մեթոդների կիրառման մասին»¹:

Ն. Բերքեսի հաշվումների համաձայն մեր դարակողքին շիֆտիկները և աղաները, որոնք կազմում էին գյուղատնտեսությունը գրազվողների 5 %-ը, ստիրապետում էին մշակելի հողերի երկու երրորդին: Իսկ գյուղական տնտեսությունների 887 տոկոսին պատկանում էր հողերի 35 տոկոսը միայն: Հեղինակի կարծիքով, գյուղացու մեկ շնչին ընկնող հողատարածությունը, միջին հաշվով, կազմում էր կես հեկտար: Իսկ ստացվող քերքի մոտավորապես կեսը, հողային ռենտայի ձևով, մարաբանների և օրթակիների կողմից տրվում էր հողատերերին²: Արձանագրված են բազմաթիվ դեպքեր, երբ բարերեր ու մշակելի հողերը գտնում էին անօգտադրժեղի ու անապատային տարածություններ: Այսպես, Հայկարանլի քուլտը ցեղապես չուսկին փաշան անգլիացի հայտնի ճանապարհորդ կինը եղբայրներին բացատրել է, որ իրենց հողերի մի մասը չի մշակվում, որովհետև բերքը դժվար է տեղափոխել կամ արտահանել՝ ճանապարհներ, հազարդակցության միջոցներ և շուկաներ չիսնելու պատճառով: Իսկ երբ կինը եղբայրները Վանա լճի ափին տեղավորված Սալ գյուղի բնակիչներին հանդիմանում են նրանց ազատիկ ապրուստի, ցնցոտիներ կրելու, բարերեր հողերը երեսնիվայր թողնելու մեջ, գյուղացիները պատասխանում են. «Անօգուտ է աշխատելը, քանի որ գյուղացուն թույլ չի տրվում օգտվելու իր աշխատանքի արդյունքներից»³:

¹ Berkes Niyazi, İki yüz yıldır neden bocalıyoruz? „Yon“, № 1, s. 57

² Տե՛ս եւլիս տեղը, էջ 26:

³ Տե՛ս Լևոն Խ. Փ. Ե., Армения, Тифлис, 1910, т. II, стр. 27.

⁴ Նույն տեղը, էջ 184:

Տասնյակ տարիներ իրերի վիճակը մնացել է անփոփոխ, իսկ առանձին միջոցառումներ լուրջ ազդեցութիւն չէին կարող ունենալ իրերի սոցիալ-տնտեսական հարաբերութիւնների վրա:

Ենթադրութիւններ լուր պարտքերի բացը ծածկելու համար.— գրել է Բաֆֆին,— այն աստիճան է հարստահարում նրանց (գյուղացիներին— Շ. Ի.), որ ժողովուրդը շատ չէ ցանոս, որովհետև արդիւնքը չէ կարողանում լրացնել այն հարկերը, որ պետք է վճարէ կառավարութեանը¹: Այդպիսով, ե՛ պետութիւնը, ե՛ կալվածատերը, ե՛ վանքն ու հոգևորականը՝ բոլորը տանում էին իրենց բաժինը: Առյուծի բաժինը՝ բերքի 75—85 %-ը ընկնում էր հողատիրոջը: Գյուղացին անգամ բերքառատ տարիներին հազիվ էր կարողանում ապահովել իր ընտանիքի մի քանի ամսվա ապրուստը, ապա ստիպված էր լինում կրկին գիմել աղային կամ որևէ վաշխատուի:

Գյուղացու թշուառ վիճակը աղային չէր կարող ստիպել ազատել նրան իր հանդեպ ունեցած պարտականութիւնների կատարումից: Անհրաժեշտութեան դեպքում նա գիմում էր ուծի, ստիպում էր կատարելու իր կամքը: Վարդո գաղտնակում մի քուրդ կալվածատեր 10—12 զինված հրոսակներով տասնյակ գյուղացիներին քշել էր իր հանդերը և ստիպել հեձել ու հավաքել խոտը: Երեք ուր գյուղացիները ձրի աշխատել էին և քացի այդ կերակրել կալվածատիրոջն ու նրա մարդկանց²:

Մշեցի մի մարաբայի վկայութեամբ պարտքերն այնքան շատ էին, որ նա ոչ միայն չէր կարողանում փակել դրանք, այլև ստիպված գրավ էր դրել իր ինչքը: Պարտատերը նրանից պահանջում էր ապագա բերքի կեսը, եղոր գյուղացին մինչև քաղաք փոխադրել պարտի, և ձմեռն փոխատուի (պարտատիրոջ— Շ. Ի.), ձիերն, զոմեշներն դարմանելու, խնամելու հոգը: Ասոնցմե զատ, գյուղացին ամառը՝ 2—3 ամիս փոխատուն իր ծարաններով ու մանչերով իր տունն աի հյուրընկալի, և նորա տնտեսն ու պետքերն աի հոգա, որպեսզի հունձքի բաժանման ատեն արտը գա և հսկե, որ գողութիւն չլինի³:

1879 թ. Կարսից դեպի էրզրում, Մուշ նանապարհորդելիս, հայ անվանի գրող Ատրպետը նկարագրել է գյուղերում տիրող

¹ Բաֆֆի, Երկեր, հատ. 3, 1933, Եր., էջ 81:

² ՏՊՊՊՊ հայոց պատմութեան, գիրք 49, էջ 81:

³ Հանգե գրական և պատմական, Մովսէս, 1888, գիրք 1, էջ 288:

ազգաստութիւնը, գյուղացիների շափազանց ծանր կյանքի պայմանները, նրանց կախյալ վիճակը:

Ատրպախը դա բացատրում է այն անասելի թշվառութիւնը, որը ստիպում է սամբողջ ընտանիքով, 10—15 հոգով աշխատել ազալի հողի վրա, որ գոն արդյունքի կեսը հասնի իրեն: Անշուշտ, ամէլի զարգացած շրջաններում երկու կողմի համար էլ վեարելիքը սրտակի էր և գյուղացու, շահը որոշ շափով պաշտպանվում էր: Այսպես, Տրապիզոնի վիլայիթում ունեան (իշար) վեարվում էր մշակվող կուլտուրայի համապատասխան ու պայմանավորված շափով՝ բնատուրքի ձևով: Բացի այդ, ամեն ընտանիք պարտադիր կերպով, շարաթական երեք օր աշխատում էր կալվածատիրոջ հողերում: Ով լծկան անասուն ուներ, պարտավոր էր մեկ օր հերկել, իսկ մյուս օրը ցանել: Զի ունեցողը պետք է ազալի ընտանիքը տաներ յայլա և վերագործներ տուն և այլն¹:

Ճեղգալական վերնախավն օգտագործում էր շահագործման բոլոր ձևերը՝ կոռն ու բեզլարը, այսպես կալված անդարիան, որը Ն. Ահառյանը մեկնարկում է որպես ժողովրդի կամ բոնի աշխատութիւն², հարկազդի ու վեարովի աշխատանքը՝ գուգահե-նարար և այլն: Հեռագհտե երևան էին գալիս վարձու աշխատանքով ապրող մշակներ՝ բաւարակներ:

Այս բոլորի կողքին ամբապնդվում ու ընդլայնվում էր կրոնական կազմակերպութիւնների պատկանող հողատիրութիւնը՝ վակֆը: Մահմեդական երկրներում լինելով ավատական կարգերի սլուններից մեկը, նա շարունակում էր իր բացասական ազդեցութիւնը գործել կայսրութիւն գյուղատնտեսութիւն զարգացման վրա: Այդ ազդեցութիւն նշանակութիւնը կզատնա ակնասու, եթէ հիշենք, որ երկրի տանձին շրջաններում վակֆին էին պատկանում հողերի 40—70 %-ը:

Հսկայածափալ վակֆային հողերը բաժանվում էին երեք կարգի: Առաջինն այն հողերն էին, որոնք ուղղակի պատկանում էին մզկիթներին, շամիներին և տարբեր թիպի կրոնական կազմակերպութիւնների: Երկրորդն այն հողերն էին, որոնք

¹ Ատրպախ— 1878—1928—20-ամյակ, սոկյա հորձայան հայ հեղափոխութիւն, լեկնական, 1927, ձեռագիր, էջ 12:

² Տէ՛ս ս՛Մուրե, 1899, № 10, էջ 1214:

³ Ահառյան Ն., Հայերեն արժատական բաւարան, Կ. Ս, Եր., 1971, էջ 182:

եկամուտները ծախսվում էին դպրոցների, գրադարանների և մասամբ հիվանդանոցների, ճանապարհների, շրամատակարարման և այլ հասարակական կարիքների վրա: Երբորդը մասնավոր կամ ընտանեկան հողերն էին, որոնք բազմաթիվ ֆեոդալական հարկերից ազատվելու նպատակով հանձնվում կամ վաճառվում էին վակֆներին, հողերը կազմակերպություններին վճարելով միայն բերքի 3 ½-ը¹:

Առաջին երկու ձևերը գոյացել էին սուլթանի և այլ երևելիների նվերներից, իսկ վերջինն ունեւր տիրոջ կամայականութուններից պաշտպանվելու ընույթ, սակայն ձևով նվիրարարության նման էր: Ինչպես հշտտրին մեկնարանում էօրենսգետը, այստեղ սեփական օգուտն ավելի մեծ դեր էր խաղում, քան կրոնապաշտությունը: Տվյալ դեպքում հողատերը կորցնում էր սեփականատիրության իրավունքը, բայց և իր երեխաների համար ապահովում էր հարկերից ազատված սեփականություն անձնամխելությունը²: Տեղին է նշել, որ այս իմաստով Կ. Մարքսը վակֆը բնորոշել է որպես սմշտական մասնավոր սեփականություն³, որը ենթակա չէ պատահականության ու կամայականությունների և ինչ-որ շահով ապահովում է հողի անվանական տիրոջ կյանքի պայմանները: Հետաքրքրական է, որ հաճախ այդ միջոցին էին գիմում նաև քրիստոնյա հողատերերը:

Ենյա բուր կեղծքումներից հետո, — գրում է Ռ. Լյուքսեմբուրգը, — քրիստոնյա գյուղացուն այլ փրկություն չէր մնում, քան մի կտոր հող per oblationem (կամավոր նվիրարարում — Լ. Ի.) փոխանցել մահմեդական եկեղեցուն և ապա տոկոս վճարելով վերցնել այն՝ որպես վարձակալական, բայց գոնե տասներորդական տուրքից զերծ, հող⁴:

Հողօգտագործման այս ձևը շահագործման ու կեղծքման դեմ գյուղացիության բողոքի արտահայտություններից մեկն էր:

Կասկածից վեր է, որ նրան նույնչափ անողորմ և հետևողա-

¹ ՏՃ՝ սՄԻՐԵՆ, 1888, № 5, էջ 777: Հուս որոշ ուղղություններ՝ 3 ½-ը:

² Das Ottomantische Ymobilienrecht. Von dr. Emiclii Fryda von Kaurimsky. Journal Weltwirtschaftliches Archiv, 9 Band, Yema Januar 1917, Heft I, p. 40—41.

³ «Советское востоковедение», 1958, № 4, стр. 15.

⁴ «Բանբեր Ծրանի Համալսարանի», 1871, № 2 (14), էջ 140: ՏՃ՝ ս. ակագ. Գ. Նոբիրալեյանի՝ «Եթզա Լյուքսեմբուրգի հողմեջ արեւելյան հարցի մասին հրատարակւմը, էջ 137—147:

կան կերպով շարունակում էին շահագործել նաև հողատիրակաները: Ընդհանուր հետևանքն այն էր, որ վակֆային հողատիրությունը ժաղջվում էր և ամրապնդում ֆեոդալիզմի դիրքերը երկրում: Նրա տիրապետությունը գյուղերից և անձայրամիր հողերից բացի տարածվում էր նաև որոշ քաղաքների վրա:

Սովետական ակաեմիայի մասնագետներից Մ. Մևիերը «Վակֆի գերը Օսմանյան կայսրության քաղաքներում» իր ուսումնասիրության մեջ ցույց է տալիս, որ վերջիններում տեղական ինքնավարության մարմինների (մունիցիպալիտետների) բացակայությունը վակֆերին հնարավորություն էր ընձեռնել կառավարելու գրանց պարտականությունները: Նրանք քաղաքներում կառուցում էին տներ, շուկաներ, չրատարներ, բաղնիքներ և այլն, ստանալով գրանց եկամուտները: Վակֆը քաղաքներում տիրապետում էր առևտրական օբյեկտների, գրառվում էր վաշխատությանը և ուրիշ շահավետ գործառնություններով: Հեղինակի եզրահանգումը այն է, որ վակֆի ուժի ցուցաբերումը, նրա գործնական ակտիվությունը և պետական մարմինների ֆունկցիաներին խանգվելը, «Օսմանյան կայսրության ներքին թուլության պատճառներից մեկն էր, պատճառներ, որոնք հասցրին նրա անկմանը»¹:

Սուլթանական կառավարությունները սկզբնական շրջանում օգնում էին վակֆային հողատիրության ամրապնդմանը: Սակայն որոշ ժամանակից հետո սահմանափակում էին նրանց իրավունքները, գրավում գրանց գույքը:

Նման քայլերից մեկը հանդիսացավ 1863 թ. հատուկ մինիստրության ստեղծումը, որը իրր կանոնադրելու էր փոխհարբերությունները, թերևս ավելի շատ պաշտպանելով կրոնական կազմակերպությունների շահերը, ի վնաս երկրի առաջընթացի:

Ֆեոդալիզմի գոյության և ազդեցության արտահայտությունները բազմաթիվ ու բազմապիսի են: Սակայն սոցիալ-տնտեսական առումով գրանց ունեն որոշակի սահմաններ, «Ֆեոդալիզմը, — գրել է Վ. Ի. Լենինը, — հենվում էր հողագործական կենցաղի և բնատնտեսության տիրապետության վրա»²: Որքան և ինչպե՞ս էին փոխվում գրանց կայսրության տարած-

¹ «Вопросы истории», 1979, № 12, стр. 125.

² Լենին Վ. Ի., Ելժ, հատ. 21, էջ 435.

քի վրա անցյալ դարում և մեր դարասկզբին: Նախ անհրաժեշտ է ընդգծել, որ երկրի տարրեր շրջաններում չափազանց տարատեսակ էին կատարվող փոփոխությունները՝ թե՛ իրենց բնույթով և թե՛ զարգացման տեմպերով:

Հողագործական կենցաղը և բնատնտեսական փոխհարաբերությունները կապիտալիստական կարգերի առջև ամենից շուտ ընկրկեցին բալկանյան երկրներում: Այնուհետև տնտեսության որևէ մասերը սկսեցին զարգանալ Միջերկրական ու Սև ծովերի մերձափնյա շրջաններում: Այդ պրոցեսի վրա ամենիշխան ազդեցություն ունեցան այնպիսի առևտրաարհեստավորական խոշոր կենտրոններ, ինչպիսիք էին Կ. Պոլիսը, Իզմիրը, Բուրսան, Բելջուրը, Բաղդադը, Մոսուլը, Հալիպը, որոնց հետ սերտ առևտեսական կապեր ունեին մերձակա բնակավայրերն ու շրջանները:

Բուրժուական փոխհարաբերությունների ազդեցության արտահայտությունը երևան եկավ հատկապես մասնավոր, քրպես կանոն, կապիտալիստական, հողատիրության մեջ:

Նիշյալ շրջաններում անցյալ դարի երկրորդ կեսերին այն-ձևավորվեց և արագ կիրպով ընդլայնեց իր սահմանները:

«Ենչոր հողատերերից շատերը,— գրել է Ա. Ռուպյանը,— իրենց հողերը մեծք բերեցին վերջին տասնամյակների ընթացքում: Կարծեք թե ընդառաջելով այս երևույթին պետությունը բավական էժան գնեցով վաճառում էր հողակտրոնները: Գրանք գնում էին բնեծ մասամբ քաղաքի կապիտալիստները»¹: Այս բանը տարրեր չափերով տեղի էր ունենում ամենուր: Մասնավոր հողատիրությունը անցյալ դարի երկրորդ կեսին հատկապես ամբապնդվեց բալկանյան երկրներում: Նրա հիմնական մեջ այսպես կոչված լիֆտիկությունն* էր «Մակեդոնիայի համարյա քույր հողերը կազմում են թուրք «լիֆտիկիների» սեփականությունը»,— գրել է Գ. Իսաբովը մեր դարասկզբին²: Նրա հաշվումներով լիֆտիկների ընդհանուր թիվն այս շրջանում կազմում էր 15 հազար, որոնց մեծ մասը պատկանում էր թուրքերին³:

¹ Рупян А., Современная Сирия и Палестина, Пг., 1919, стр. 62.

² Գլխո բռտից՝ մեկ զույգ լիֆան, որով որվա ընթացքում կարելի է որոշակի տարածություն վարել:

³ Ե՛ս «Вестник Европы», 1903, кн. 4, էջ 668.

⁴ Ե՛ս Եույն տեղը, էջ 674:

Կայսրութեան ասիական մասում զբանք նոր էին կազմավորվում, բայց, ինչպես նշվեց, մասնավոր Հողատիրութեանը այստեղ ևս զարգանում էր արագ կերպով: Կարևորն այն է, որ այդ զարգացումը երկրի տարրեր վայրերում ընթանում էր կապիտալիստական ուղիով: Այսպես, Սիրիայի Համա քաղաքի շրջակա հողերը պատկանում էին սահմանափակ խոշոր գերզատանների, որոնք ունեին մի քանի հազար անգամներ և որոնք սպորում էին վարձակալներից ստացած հողային օկուպացիայի կամ քաղաքային գոյքերից գանձվող վարձի հաշվին: Հյուսիսային Սիրիայի շատ քաղաքների մոտ գանձվող սահմարյա բոլոր գյուղերը պատկանում են քաղաքային հարուստ ընտանիքների¹:

4. Պուլի խոշոր բանկիրներից հույն և Զարիֆին Բաղդադի վիլայեթում գնել էր 50 հազար հեկտարից ավելի հող, որտեղ ցանվում էին բրինձ ու բամբակ²: Անցյալ դարի վերջերին արդեն Անատոլիայում ևս թիւ չէին այն կալվածքները, որտեղ արտագրվում էին օսլանքային հացահատիկ, զանազան տեխնիկական կուլտուրաներ և այլն: Սակայն կային հազար և ավելի հեկտար տարածութեամբ կալվածքներ, որոնք օավելի լավ արտահանական պայմաններում կարող էին տալ տասնյակ և հարյուր հազարավոր ուրյիների տարեկան եկամուտ³: Երկրի արևելյան շրջաններում, մանավանդ հայերի հողերը խլելուց հետո, ստեղծվել էին հսկայական տարածութուններ միացնող հողատիրութուններ, որոնք ընդգրկում էին երբեմն մի ամբողջ գավառ: Գրականութեան մեջ և մամուլում այդպիսի հողատերերից հայտնի էին Հաջի Իզզեթ փաշան վերին Մեզրայում, վաշխառու Քեմիթ օղլու ընտանիքը Վանում և այլն: Հարստացող մահմեդական հողատերերն աշխատում էին ձեռք բերել գլխավորապես անշարժ գույք՝ տներ, կարվան-տարայներ, բաղնիքներ, պաղատու այգիներ ու մշակելի հողեր: Եսլանիսկ տնտեսական զարգացման ավելի ցածր աստիճանի վրա գտնվող քուրդ ավատատերերը օտիրում էին լայնարձակ կալվածների, մեծ լափերով զբաղվում էին հողագործութեամբ և ոլիտարարութեամբ: Այդ նպատակի համար նրանք իրենց արամադրութեան տակ ունեին մի քանի հարյուր քուրդ ընտանիքներ, որոնք չէին պատկանում որևէ աշի-

¹ ՏՆ՝ Рупини А., նշվ. աշխ., էջ 22.

² ՏՆ՝ «Турецкий сборник», էջ 139.

³ ИГВИА, ф. 82, оп. 86, л. 3049, л. 352.

քննի, կրթման էլ քրիստոնյաներ, որոնց գտնվում էին բառիս
ընդ իմաստով նրանցից մշտական կախման մեջ...»¹

Արևաևագրելով այս առանձին երևույթները, անհրաժեշտ է
ընդգծել, որ կապիտալիստական կարգերի զարգացմանը Քուր-
քիայում տան էին տալիս ոչ մահճեղական ժողովուրդները նաև
գյուղատնտեսության մեջ: Երկրի բոլոր շրջաններում գոյություն
ունեին սլավոն, հույն, հայ, հրեա, ասորի խոշոր հողատերեր,
որոնց կապված էին շուկաների հետ: Մակեդոնիայում գտնվող
35 հազար լիթուիկներից 200-ը պատկանում էր քրիստոնյա-
ների ու հրեաների և հենց դրանք էլ հանդիսանում էին ապրան-
քային, կապիտալիստական տնտեսություններ՝ կենտրոնացված
Մալոնիկ, Կաստորիա և այլ խոշոր քաղաքների շրջակայքում:
Հույներով բնակեցված շրջանների կենտրոններում ստեղծվել էին
բազմաթիվ հույն հողատերերի խոշոր ազարակներ, որոնք իրենց
միջոցները վաճառում էին մոտակայքում գտնվող քաղաքների
շուկաներում: Արևմտյան Հայաստանում ոչ բոլոր խոշոր հողա-
տերերն էին թուրք կամ քուրգ: Կային հայ ազարակատերեր,
որոնք մրցում էին իրենց խավի մահճեղական ներկայացուցիչ-
ների հետ: Ա. Կոլլուրակիևի կարծիքով, նրանց թիվն անց
տասննապիս անցյալ դարի 80—90-ական թթ.: Մինչև 1877—
1878 թթ. պատերազմը, գրեթե նա, հողի սեփականատերեր էին,
գլխավորապես քրիստոնյա սլավոնները, գյուղական համայնքնե-
րը, իսկ մեծահարուստ քաղաքացիներն ունեին անշարժ գույք
միայն քաղաքներում, շահամարնակվելով հողեր ձեռք բերել երկ-
րի ներքին շրջաններում և պարապել հողագործությամբ ու
անասնապահությամբ... Այժմ մեզ հայտնի են մոտ 30 գյուղեր,
որանց քաղաքացի հայերը, ի թիվս որոնց 43 ընտանիքներ, արի-
քապետում են քիչ թե շատ նշանակալից վարելահողերի և խո-
տաղաչաների»²:

Պալու գավառակում հայտնի էին երկու հայ խոշոր կալվա-
ծատերեր՝ Խաչմատյան և Արփաշյան: Նրանք անոգոք կերպով
շահագործում էին ամբողջ շրջանի գյուղացիությանը և հատկա-
պես հայերին: Այդպիսին էր վիճակը նաև Բիթլիսում, Մուշում,
Բուլանջիսում: Գյուղացիների հանդեպ իրենց զաժանությամբ
Բուլանջիսի գավառում հայտնի էին սերկու հարուստներ՝ Գևորգ

¹ ЦГВИА, ф. 82, оп. 86, л. 3049, л. 85.

² Коллюбакин А. М., Ելժ. ալի., էջ 255:

Մեկիցյան Ցոնչալու գլուզից և Մանուկ Մկրտչյան Քըզուքից¹ թիւ չէին զնպօքրը, երբ, ելնելով իրենց դասակարգային շահերից, տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներ շահագործելու նպատակով միանում էին և ստեղծում ժամանակավոր միություններ: Ա. Կոլլուրակինը նշում է. «Այն զնպօքրում, երբ հաջ կուլակներն ինչ-որ պատճառով չէին կարողանում գործել ինքնուրույն կերպով, նրանք համամայնություն էին կնքում ազգեցիկ թուրքերի կամ քրդերի հետ: Այսպես, օրինակ, Վանում Քեմիր օզլի հզոր թուրք ընտանիքն ուներ իր կողմնակից հայերը: Որոնք թուրքերի հետ միասին թալանում էին իրենց հայրենակից գյուղացիներին², Հայ և մյուս քրիստոնյա մողովուրդներին պատկանող մեծահարուստները հաճախ էին օգտագործում թուրքական ըլուրտկրատիայի թույլ կողմերը: Փողի ու կաշառքի օգնությամբ նրանք մեծք էին քերում հող և գույք, դառնալով սամանյան ֆեոդալական կարգերի կողմնակիցներն ու պաշտպանները: Այս հանապարհով, մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը, մեծ քանակությամբ հայեր, հրեաներ ու հայեր դարձել էին ազարակատերեր կամ հողատերեր: Այսպիսով, մի կողմից բազմաթիվ քրիստոնյա հողատերեր հողազրկվում էին, իսկ մյուս կողմից առաջ էին գալիս ժամանակի պահանջներին համակերպվող և նոր պայմանների ծնունդ հանդիսացող նոր հարուստներ: Վերջիններս շատ հաճախ հենց թուրքերից էին զնում գույքն ու հողը: Մեր դարասկզբին Բալկաններում թուրք լիֆայիկյիները հաճախ էին նրանց վաճառում իրենց ունեցվածքը և տեղափոխվում երկրի թուրքական շրջանները:

Ռուս գիվանագետ Ս. Տուխոլկան 1910 թ. իր հաշվետվություններից մեկում գրում էր. «Թուրք խոշոր հողատերերի թիվը վերջին տարիներին պակասում է այն բանի հետևանքով, որ նրանց հողերը զնում են քրիստոնյաները, հատկապես, Ամերիկայից վերադարձող քուլդարները: Սկսած 1903 թ. ապստամբության ժամանակաշրջանից, թուրք բնիկը վստահ չլինելով վազվա օրվա համար և վախենալով Մակեդոնիայում բազարական բարդություններ ծագելուց, հոծարությամբ վաճառում են իրենց տիրույթները...»³, նրիսթուրքերի շարժման ժամանակա-

¹ Колюбакин А. М., 2-й. т. 143.

² Եւր. տեղը, էջ 144.

³ АВПР, Новый турецкий стол, л. 7601, а. 4.

չրջանում, ինչպես նշում է Վահե Հայկը, Արևմտյան Հայաստանում ևս բնակիչի տնտեսական զիջակը թիչ մը բարելավվեց շնորհիվ Ամերիկայի գաղթականներին հասած սուլլարներում: Այդ կերպով բազմաթիվ հողեր գեղեցկան հայ գյուղացիին կողմեն, առաջ եկան բիոցը կալվածատերերը...¹

Երկրի տնտեսապես ավելի զարգացած մասերում այս երեւոյթները հաճախում էին բուրժուական հարաբերութիւնների ամբապնդումը և նույնիսկ հաղթանակը: Իսկ ավելի հետամնաց և թուրք տիրապետութիւն ժանրութիւն տակ տառապող շրջաններում (Արևմտյան Հայաստան, Քրդստան) քրիստոնյա նույնութիւնի՝ նոր սեփականատերերի առաջ գալը ժամանակավոր երևույթ էր միայն՝ անզարձ կերպով վերացված գեներցիոյի տարիներին: Այսուհանդերձ, կայսրութիւն գոյութիւն վերջին 50—70 տարիների պատմութիւն մեջ կարելի է արձանագրել երկու հակառակ երևույթների գոյութիւնը Քուրդիայում՝ ինչպես ֆեոդալական, այնպես էլ կապիտալիստական խոշոր հողատիրութիւն անը: Առաջինն արդյունք էր հին գերերեյների զանազան կարգի հողատերերի ու նրանց ժառանգների հսկայական ֆեոդալական կալվածների առկայութիւն ու նորերի ստեղծման պրոցեսի: Հին ու նոր ավատատերերը պահպանում ու ընդլայնում էին իրենց հարստութիւնները՝ շնորհիվ սուլթանական կառավարութիւնների ու տեղական և կենտրոնական իշխանութիւնների բարյացակամ վերաբերմունքի, գոյութիւն ունեցող անորինականութիւնների, կամայականութիւնների, ավազակութիւն ու թալանի, որոնց ենթակա էին մահմեդական աշխատավարութիւնը և, հատկապես քրիստոնյա ժողովուրդները:

Հողատիրութիւն մյուս՝ կապիտալիստական, ձևը նոր, բուրժուական արտադրական հարաբերութիւնների զարգացման օրինակով և օրինկտիվ հետևանքն էր: Անցյալ դարի վերջերին ընդլայնվում էր նաև ֆեոդալական միջին հողատիրութիւնը: Այստեղ հողօգտագործման ձևերը հար և նման էին խոշոր հողատիրութիւն մեջ տիրապետող ֆոխհարաբերութիւններին: Ինչպես նշում է խղրի խոշոր մասնագետ Տ. Արսլանյանը, բոնիցը շին ապրում իրենց ազարակներում, լավագոյն գեպքում, իրենց քավականութիւն համար, գալիս են միայն քաղի ժամանակն:

¹ Վան Հայկ, Խորհրդ և տնօր սփօզէն զաշուր, Նյու Յորք, 1933, էջ 22:

² Арсланнан Дикран, Система сельского хозяйства в Османской империи, Л.-Д., 1932, стр. 33.

նա հարկ է համարում նշել, որ միշին ու խոշոր հողատիրութիւններ տարածված չէր ասորոյն երկրով մեկ, այլ խմբված էր մեծ քաղաքների շուրջը: Իսկ երկիրը հանդիսանում էր փոքր արհեստագիտական մի ծով, որը և աննպաստ պայմաններ էր ստեղծում նրա տնտեսական զարգացման համար:

Խոշոր ու միշին տնտեսութիւնները ևս հաճախ էին կատարակվում ու քիչ էր պատահում, որ հողը մշակվեր ամբողջական մեծ տնտեսութիւնների ընձեռած առավելութիւններով:

Չյուզացի վարձակալների միջև բաժանված մեծ ազարակներն ու տիրութիւնները փաստորեն փոխակերպվել էին սոցիալազնիական ձիւրի մի կոնցլոմերատիւ, որը գյուղատնտեսութիւն մեջ զարթել էր մեծ ու տիրապետող ուժ: Քուրքիայի պայմաններում դրանց զարգացումը չէր կարող զրկել նորմալ հունի մեջ, ահա այդ պատճառով էլ տնտեսութիւնների այդ ծովը երկրի համար սեփե չարքա՝ հանդիսացավ: Ներկայացվող հողագրագործման ձևերը, որոնց մեծ մասը իրենց բնութիւնով կամ էութիւնով ֆեոդալական էին, ինչպես նշվեց, խանդարում էին կապիտալիստական հարաբերութիւնների առաջընթացին: Սակայն վերջիններս կարողանում էին գտնել սողանցքեր, մի կաշուիստակից մյուսին անցնելու, փոխանցվելու միջոցներ, ահել ու համակերպվել:

Այդ սողանցքերից մեկը ապրանքադրամային հարաբերութիւնների մուտքն էր գյուղ, գյուղատնտեսութիւն մեջ:

Հայ հասարակական գործիչ ու հրապարակախոս, «Մշակութեքի» խմբագիր Գ. Արծրունին բազմիցս անդրադարձել է Քուրքիայի ու Արեւմտյան Հայաստանի տնտեսական դրութիւնը: Այսպես, օրինակ, 1879 թ. նա կարգացել է մի շարք գոտախոսութիւններ՝ «Քուրքաց հայերի տնտեսական դրութիւնը» թեմայի շուրջը: Որպես լիբերալ բուրժուազիայի գաղափարախոս, նա ցավով է նշում կապիտալիստական կարգերի համար չափազանց անևսկ զինակը Քուրքիայում, որի տիրող շրջանները հաճախ ուղղակի արգելակում էին դրանց զարգացումը: Իր նյութներում Գ. Արծրունին հրապարակախոսի ու գեղագետի վարպետութիւնը ցույց է տալիս, թէ ինչպիսի դժվարութիւններ են հաղթահարում և շրջանցող միջոցներ ձեռնարկում նոր հասարակարգին ձգտող խավերը, որպեսզի կարողանան պահպան-

¹ Арсланян Дикран, Եզ. աշխ. էջ 22.

Կեղ իրենց գոյութիւնը, զարգացնել իրենց տնտեսութիւնը և
 կատարել պետութիւն օրինական և անօրինական պահանջները:
 «Հայ գյուղացին,— գրել է Գ. Արծրունին,— բացի զխահար-
 կից, վճարում է տերութիւնը իր բերքերից տասանորդն էլ, վա-
 յին տասանորդի հազարելը հանձնում է մի որևէ կապալառուի,
 որ իհարկե, խարդախորեն տասանորդից ավելի է պահանջում,
 մանավանդ որ ինքը վաչին նպաստում է այդ զեղումներին:
 Փաշան մի պայմանով միայն հանձնում է կապալառուին տա-
 սանորդի հազարելը, որ սա պարտավորվի հազարածի մի մասն
 իրեն տալ: Հայ քաղաքացին մի տնտրական գործ, մի արդու-
 նագործական ձեռնարկութիւն է սկսում, մի արքունի կապալ է
 հանձն առնում,— փաշան, կայմակամը, մյուզիբը, փաշայի
 ողնականը, նրա քարտուղարը... ամենքը իրենց մասն են պա-
 հանջում...»¹ Ավելի քան հարյուր տարի առաջ կատարած այս
 ամփոփումների ճշմարտացիութիւնը հաստատովի է բազմա-
 թիվ նոր փաստերով նոր ուսումնասիրութիւնների մեջ Մեզ
 հետաքրքրող հարցի իմաստն այն է, որ շնայած այդ ամենին,
 զարգացումը կապիտալիստական ուղիով, այնուամենայնիվ, տե-
 զի է ունեցել: Ըննց այդ դասախոսութիւնների մեջ Գ. Արծրու-
 նին նշում է, որ գրամը արդեն կարևոր դեր է կատարում ոչ
 միայն քաղաքում, այլև գյուղում: Հարկերի, ունտայի, պարտ-
 քերի և այլ վեարումների մի մասը, անցյալ դարի կեսերից,
 սկսել էին պահանջել դրամով: Փանի որ վերջինս շատ հաճախ
 էր արժեզրկվում, բնականորեն աճում էին հարկերի գումար-
 ները, որոնք գանձվում էին պետական ամուր կուրսով:

Մյուս կողմից, պաշտոնյաներն ու հարկահազմաքներն աշխա-
 տում էին տուրքը կամ ունտան գանձել «եւրքմն քնամքնեւով,
 հաճախ դրամով, քանի որ պահանջարկը փոքր էր, իսկ ճանա-
 պարհները վատ»²: Ուրեմն մթերքը տեղում վաճառելը հնարա-
 վոր կամ ձեռնտու չէր, իսկ դուրս ուղարկելը դժվար էր և ոչ
 միշտ ապահով: Այդ պատճառով ավելի հարմար ու հեշտ էին
 դրամական գանձումները: Փողի դերի վրա կանգ է առնում
 Հ. Մուրադյանը իր «Զօղափրութիւնը Թուրքիայում» շահեկան
 ուսումնասիրութիւն մեջ: Նա գրում է, որ Թուրքիայում, սրացի

¹ Արծրունի Գրքեր, Թուրքաց հայերի տնտեսական գոյութիւնը, Քիֆլիս,
 1934, էջ 22.

² ԱԳՅՈՒ, ֆ. 82, ռ. 3053, ռ. 134, ընդգծումները մերն ճշ.

սակուց կտրվում ու գործադրվում է նաև արձաթի գրամը, քայքայեալական բուրբ տուրքերը, բացի աշարից, կառավարութունն ստանում է սակու հաշվով, զեզուելով արձաթ գրամների արժեքի տարբերութունը¹։

Ըստ բուրբ ավյալների, փողի անհրաժեշտութունը մուտք է գործել գյուղ՝ կապված առաջին հերթին հարկերի վճարման և ապա առևտրական, տնտեսական կապերի ու այլ կարիքների հետ։

«Չքաղտութունը անասելի է, — եշել է Ատրպետը, — քուսկութունը գրամի երես չի տեսնում, հարկերը վճարելու նարազութուն չունի, պիտի պանդխտին կամ անասունների պիտի տանին քաղաքները ծախելու, որ սև փող նարեն և հարկահանի էրաններից նոզուրեն²։

Դրամ աշխատելու արժատացած ձևերից մեկը պանդխտության գնալն էր՝ աշխատանք նարելու համար թափառելը կայսրության մեջ ու նրա սահմաններից դուրս։ Պանդխտության կամ գաղթականության պատճառները, անշուշտ, շատ ավելի խոր են, քան միայն փող աշխատելու կարիքը, ինչքան էլ այն լինեք ծայրահեղ։ Այստեղ հիմնականը՝ տեղի տնտեսական հնարազորութունները տարբեր հանգամանքներով սղտագործել չկարողանալը և հաճախ սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական գործունեների ազդեցության հետևանքով արտագրական միջոցներից զրկվելն էր։

Օսմանյան կայսրության տարածքում քրիստոնյաների և ընդհանրապես ռայայի ունեցվածքը խլելու, նրա աշխատանքի արդյունքը յուրացնելու և այլ սոցիալական ու տնտեսական կամայականութունների ֆոնի վրա անասելի ծանր էին ազդային ու կրոնական հանգամանքներով տեղի ունեցող քաղաքական հետապնդումները, շարյարանքներն ու ֆիզիկական հաշվեհարգարը։ Ահա թե ինչու Օսմանյան կայսրության մեջ գաղթականութունը միայն նոր տնտեսական փոխհարարութունների արդյունք չէր։

Օսմանականից հեղինակը «Արաբս ամսագրի 1889 թ. համարներից մեկում, գաղթականութունը մեծ շարիք անվանելով, այսպես է նկարագրում այդ երևույթը. «Ամբողջ վիլայիթներ

¹ Մուք, 1889, № 10, էջ 1212.

² Ատրպետ, էջ. աշխ., էջ 13.

Հազարներով դատարկվում են երիտասարդ աշխույժ ուժերից, որոնք թշվառ միեւակի մեջ թողնելով իրենց ընտանիքը, երկիրը, Պորթ արդյունաբերությունը ցրվում են Հեռավոր վայրեր ու նոստ, վերջ է վերջո, կորուսա է սպանւում: Այսօր այդ պանդխտութեան և զաղթականութեան հոսանքը տանում է իր հետ ոչ միայն մի գյուղի, մի ավանի, մի նահանգի երիտասարդական և այրական ուժերը, այլև Կեսարիայից սկսած մինչև Բայազետի վերջին գյուղի արդյունաբերող ուժերը¹:

Այնուհետև հողմածում կոնկրետ թվերով ցույց է տրված պանդխտութեան բերած ավերը: «Մշո Խասգյուղը, հազիվ 250 տնից է բաղկացած, ունի մոտ 400 պանդուխտ, Նորշենը՝ 200 տուն, ունի 300 պանդուխտ, Բերրակը՝ 120 տուն, ունի 200 պանդուխտ»: Ընդհանուր հաշվումներով, Արևմտյան Հայաստանի գյուղական ամեն մի ընտանիք անցյալ դարի 80—90-ական թթ. ունեւր իր պանդուխտը², Նրանք, որպես կանոն, իրենց երիտասարդ տարիներին 5—10-ը անց էին կացնում օտարութեան մեջ, իսկ երբեմն էլ չէին վերադառնում: Ընդհակառակը, Նրանց թիվը գնալով աճելւանում էր: Որևէ մեծ քաղաքում հաստատված պանդուխտը կանչում էր հորը, եղբորը, բարեկամին, ընկերուչը: Օրինակ, եթե 1880-ական թթ. սկզբներին Մշո գավառից փոք վաստակելու էր գնում տարեկան 200 մարդ, ապա 1885-ին գավառից Հեռացել է 500, հաշորդ տարին՝ 1500 մարդ և այլև: Այդ թիվը անելով տարեկան հասել էր 2—3 հազարի³:

Ենդրի մյուս կողմն այն էր, որ գյուղի երիտասարդութունը գնալով Կ. Պոլիս, Իզմիր, Տրապիզոն, կամ արտասահմանյան որևէ երկիր՝ աշխատանք էր գտնում մեծագույն դժվարութեամբ, քանի որ մասնագիտութունը չունեւր և ստիպված էր կատարել ծանր ու սև աշխատանք: Իհարկե, հողազրկված գյուղացիների մի մասը մնում էր գյուղում և դառնում վարձու աշխատավոր, քատրակ: Բայց, ինչպես ճիշտ նշում է Ա. Համբարյանը, Արևմտյան Հայաստանում և ասիական Քուրճիայի շրջաններում քատրակի աշխատանքը դեռևս քիչ էր սպասագործվում, քանի որ շատ կային կախյալ գյուղացիներ⁴: Կաստամոնիից մի ազարա-

¹ «Արաբու», 1889, դեբ և, էջ 2—3.

² Ե՛ւ նույն անգր.

³ Ե՛ւ նու Յարսեջի Ալան, Հարազատ պատմութուն Տարսու, էջ 27.

⁴ Ե՛ւ նու Համբարյան Ա. Ս., Տղ. աշխ., էջ 7:

կատեց գտնում էր, որ իրեն ձեռնառու չէ գրտից մարդ վարձելու
քանի որ կիսրաք աշխատանքն իր ազարակում ամենաբնորոշում
և ցածր վարձատրվող աշխատանքի ձևն է՝ Ահա այս պատճա-
ռով էլ երկրի ասիական մասում նոր փոխհարաբերություններն
ապրում էին չափազանց անկատելի առաջընթաց և հաստատում
Տ. Արսլանյանի այն միտքը, որ կիսրաքությունն ու պրոգրեսը
միանգամայն հակադիր երևույթներ են՝

Ինչ վերաբերում է Քուրդիայի արևմտյան շրջաններին, ազա-
այտեղ կապիտալիստական հարաբերությունները զգալիորեն
ավելի զարգացած էին Այստեղ ավելի շատ և հաճախ էր սզ-
տագործվում վարձու աշխատանքը. սենտան, սրպես կանոն,
գանձվում էր գրամով, գյուղացուց բոլոր հարկերը պահանջում
էին նույնպես գրամով, գյուղացու աշխատանքի արդյունքի գնա-
հատականը կատարվում էր շուկայի միջոցով, լայն թափ էր
ստացել տնայնագործությունը, որի արտագրանքը նույնպես շու-
կա էր հանվում:

Նշված շրջաններում գյուղացիները գրկվելով հողից և այլ
արտագրամիջոցներից, դառնում էին վարձու աշխատող կամ
պրոլետար: Սակայն ազատված բանվորական ուժը ոչ միշտ էր
սգտագործվում՝ երկրում կապիտալիզմի զարգացման ցածր
ժակարգակի պատճառով: Այսպես, սկսած անցյալ դարի
80-ական թթ. Ադանայի վիլայեթի և հարևան շրջանների տա-
րնկան սնալ պահանջը կազմում էր մոտ 100 հազար սեզոնային
բանվոր, մինչդեռ առաջարկը ավելին էր երկու-երեք անգամ:

Բնորոշ է, որ Ադանայի բնակիչներին ընդհանուր թիվը հաշ-
վելիս (որը մեր դարասկզբին հավասար էր մոտ 45 հազարի),
մտցվում էր նաև 12—15 հազար արտագնաց բանվորների քա-
նակը, որոնք տարնկան երեք-չորս ամիս ապրում էին քաղա-
քում և շրջակայքում՝ բամբակի բերքը հավաքելու և այն զտելու
համար՝

Այս վիճակը Քուրդիայում շարունակվեց տասնամյակներ:

Մեր և կարագրած ժամանակից 20—30 տարի անց, 1909 թ.

¹ Տե՛ս «Аграрный вопрос и крестьянское движение», Справочник,
т. IV, стр. 175.

² Տե՛ս Арсланян Д., նշվ. աշխ., էջ 47:

³ Տե՛ս Կիրիլյան Լ. Ա., Քնայնարհիվ բուսորեն, 2-րդ հրատ., Վենետիկ,
1902—1906, էջ 370.

ժաշխիսին, Սերաստիայի (Մըզաս) հրեսփոխան և Տաղավարյանը Մեշլիսի նիստում հանդես է գալիս մի հանգամանակից Հասովսի Մանրամասն նկարագրելով երկրում տիրող ծանր վիճակը, վերլուծելով անտեսութիւն տարրերը քննադատակաների եւ մնալու պատճառները, եւ ընդգծել է ժողովրդի անելանելի դրութիւնը՝ սվեքոհիշյալ աննպաստ պայմաններու մեջ գտնվող զավառներու երկրագործները, — ասել է նա, — ստիպված են կարենաք ապրելու համար իրենց ընտանյաց զոնն երիտասարդ մի անդամն զրկել ի Պոլիս, և կամ մի այլ ժովեղրյա քաղաք, ուր իրրն բնակիիր և կամ այլ նմանորինակ ստոր արհեստներով կշանան գոցել իրենց ընտանյաց պլուստնի բացն...»¹

Ը. Ավինին ևս ներկայացնելով գյուղացիական անտեսութիւն քայքայման և գյուղի շերտավորման պրոցեսը, հատկապէս նշում է աշխատավոր գյուղացիների անելանելի դրութիւնը։ Ընչազուրկ գյուղացին, գրում է նա, «Բանվորութիւնն էր անում զգուշատեսնութիւն մեջ, հանքահորներում և անցնում էր մեկ վիշալիթից մյուսը։ Այդ մասսան հնարավորութիւն չունեցավ տեղական կերպով աշխատելու նույն գործի մեջ և զառնալու մասնապէս բանվոր»²։

Այդպիսով, բանվորական ուժը կենտրոնանում էր նազահանդիստներում, ժովեղրյա և ընդհանրապէս, խոշոր քաղաքներում ու բնակավայրերում, որտեղ այն օգտագործվում էր սեզոնային աշխատանքներում, իսկ հաճախ մեղում էր անգործ։ Ընտեարար, նշված վայրերը դարձել էին յուրահատուկ կենտրոններ, որտեղ հավաքվում էին աղքատ և հողազուրկ, գյուղից փախած կամ վաճառված գյուղացիներ՝ պատրաստ առաջարկողի պայմաններով կատարելու ամեն մի աշխատանք։ Նման երկվույթի գոյութիւնը Վ. Ի. Լենինը համարել է զարգացող կապիտալիստական հարաբերութիւնների ցուցանիշ, որը բազմաթիվ բանվորական շուկաներն են ստեղծվում, որտեղ հազարավոր բանվորներ են հավաքվում և որ վարձողներ են գալիս»³։

Այնուհետև նա տարրեր ձևերի աշխատանքի օգտագործումը համարում է միանգամայն բնականոն և հատուկ բանն մի ան-

¹ Տե՛ս. Տաղավարյան և, Երկրագործութիւն, անտեսուց և հանքաց զարգացումն ու շահագործումն, Վ. Պոլիս, 1909, էջ 8.

² Avni Hüseyin, Bir yarım müstemleke olus tarihi, Ist., 1932, s. 60.

³ Ա՛յն է Վ. Ի. Ե՛լի, հաս. 3, էջ 289.

ցումային ժամանակաշրջանին՝ Համար Իսկ Ծ. Էնգելը գրել է. «Ամեն տեղ, ուր անձնական հարաբերությունը գուրս է մզվում գրամական հարաբերությամբ, բնապարհակը՝ գրամական վնասում, այնտեղ ֆեոդալական հարաբերության տեղը բռնում է բուրժուականը»¹.

Բուրժուական հարաբերությունների զարգացման կարևոր ցուցանիշներից մեկը հողը առուծախի առարկա դարձնելն է և նրա գնի շարունակական աճը: Այդ բանը Քուրցիայում սկսվում է անցյալ դարի 60-ական թթ. և հետզհետե թափ է առնում ու մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը հողի գինը բարձրանում է շուրջ 10 անգամ: Անշուշտ, հողի գնի այդպիսի արագ աճը բացատրվում էր ոչ միայն նրա արդյունավետության բարձրացմամբ, սգտագործելու հնարավորությունների ընդլայնմամբ և տեղական պահանջարկի մեծացմամբ: Այս ամենի վրա պետք է ավելացնել օտար մեծահարուստների ու կապիտալիստների փոզմից, տարբեր նպատակներով, հող ձեռք բերելու աճող ցանկությունը և պրակտիկ գործունեությունը: Հետևանքը եղավ այն, որ հողը դարձավ ֆոխանակային արժեք, որի գինը որոշվում էր կապված նրա որակի, տեղի, սգտագործման հնարավորության և այլ հանգամանքների հետ: Այսպես, մեր դարասկզբին Միչին Անատոլիայում (Բալքաններ) հողի գյուղումը արժեք 15 ֆրանկ², Դեպի արևելք ընկած շրջաններում նրա գինը տասանվում էր 44—66-ից մինչև 880—1760 ֆրանկ կամ 2—3-ից մինչև 40—80 թուրքական լիրա՝ Միրիայում գյուղումը գնահատվում էր 5-ից մինչև 30—50 ֆրանկ (նայած երկաթուղու և ծովի հեռավորությանը, բնօրինների հարձակումների վտանգին և այլն): Լիբանանում նրանք բարձր էին 10—20 անգամ³, Երկրի արևմտյան շրջաններում խաղողի այգիները վաճառվում էին գյուղումը 100—400 ֆրանկով: Արժավենու պլանտացիաները արժենին եուլնքան և ավելին, ձիթապտղից երբեմն՝ 2000-ից ավելին:

¹ Անիմ Վ. Ի., Ելթ, Հատ. 2, էջ 225.

² Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., изд. I, т. XVI, ч. I, М., 1937, стр. 442.

³ Տե՛ս «Գյուղատնտեսի արժեքայքը», էջ 40.

⁴ Տե՛ս «Кавказское хозяйство», 1918, № 1—2, էջ 21.

լիրան = 22 ֆրանկի = 8 ու 50 փ.

⁵ Տե՛ս Рущин А., Ելթ. աշխ., էջ 28.

Զգալիորեն ավելացել էին կուլտուրական բույսերով (բամբակ, ձխախոտ, քնշուք և այլն) և պտղատու ծառերով զբաղեցված տարածութիւնները: Եթիւրական շարաքաղաքները 1908 թ. համարներից մեկում զետեղել էր մի թղթակցութիւն Խարբերդից, որից տեղեկանում ենք, որ վերջին 20—25 տարիների ընթացքում շերամարուծութիւնն այնքան էր զարգացել, որ նրա արդյունքը ավելացել էր մոտ 20 անգամ: Եւրոպայի մեջ, — կարգում ենք այնուհետև, — որըստօրե հառաչացող զբաղում մ է շերամարուծութիւնը... երկրագործը իր ամենաընտիր արտը կ'հասկացնէ թթենիին:

Նշանավոր հողատեր մը կ'ըսեր, — «1000 սակիի մոտ արտեր ունիմ և այս արտերն ոմանց շուրջ մեկ-երկու կարգ թթենի տնկված են: Այս թթենիներն ավելի հասույթ կստանամ քան ամբողջ արտերնս»: Լեզիսակի հաշվումներով ցորենի ամենաընտիր արտը, ուր մեկ շարք ցորեն կարելի է ցանել և ստանալ 4 թուրք. լիբալի արդյունք, եթէ օգտագործվի թթենիների համար, 5—8 տարուց հետո օգուտը կկազմի 50—60 լիբալ:

Նման հեռանկարը և հողի ավելի նպատակահարմար օգտագործման ձգտումը խիստ բարձրացրեց հողի գինը: Այս բանը հասկացան թե՛ ազատ գյուղացի սեփականատերերը, թե՛ հողատեր-ազաները, շեյխերն ու ազարակատերերը:

Այդ նշանակում էր նաև, որ այն հիմքը, որի վրա հաստատված էր թուրքական ֆեոդալական հողատիրութիւնը և հողային օրենքը, անցյալ դարի վերջին սկսեց տեղի տալ դրամի անող ազդեցութեան և ուժի հանդեպ: Լիբյալ պրոցեսին ակտիվորեն օգնում էին գյուղում հաստատուն դիրքեր զբաղված առևտրական կապիտալը և վաշխատուները:

Եանութիւնը և վաշխատու, որոնք հաճախ հանդես էին գալիս մեկ անձի մեջ, դարձել էին գյուղի պարտադիր կերպարները: Գյուղացիների անասելի կարիքն ու շքավորութիւնը, հաճախակի տեղի ունեցող բնական աղետները, անբերրի տարիները, շուկաների հեռավորութիւնը, տեղում գյուղատնտեսական մթնոլորտները փողի վերածելու դժվարութիւնը և այլն, գյուղի բնակիչների համար այդ երկու անձնավորութիւններին զարմբեց

¹ Եթիւրական, 1908, № 8, էջ 261—266.

զին Եջանկալիս: Քյուլաքիները փող, կամ սերմ էին խնդրում հարկերն ու պարտքերը մարելու, ամենամյա ցանքը կատարելու համար, պարտք էին վերցնում հարսանիքի, կնուկի, մահվան դեպքերում և կենսական բազմաթիվ այլ կարիքների համար: Եվ նրանք, որպես կանոն, երբեք չէին կարողանում պարտքը մարել ու ստիպված էին համաձայնվել պարտատիրոջ ստորկացուցիչ պայմաններին: Տոկոսի չափերը որոշում էր վաշխատուն և հետև կամ սովորությամբ հաստատված ոչ մի սահման չէր ընդունում:

Համապատասխան ուսումնասիրությունների, համփոքրական նոթերի, ժամանակի մամուլի ավյալներով տոկոսի ընդունված շափը կազմում էր 100-ից 50—60, Երբեմն այն հասնում էր 200—300-ի՝ Համաձայն Կ. Մակ-Քոսնի, վաշխատունները կորում էին 30—100 %¹, Ռեզումե հն նաև այլ թվեր: Կողպուսը հասնում էր տնտեսի չափերի, երբ գյուլաքիս պարտավորվում էր իր պարտքը և տոկոսները վճարել բերքահավաքի ժամանակ՝ բնամթերքով: Այդ դեպքերում պարտատերը պահանջում էր մթերքների գինը, համեմատած շուկայականի հետ, իշնցնել 25—50 %-ով: Այդ տգորակներն ու գյուլի ցնցերը այնքան արագորեն էին հարստանում, վաշխատութունը այնպիսի շահարիքործ էր դարձել, որ նրանով զբաղվում էին ոչ միայն առևտրականներն ու հողատեր-ազանները, այլև շնչիները, հոգևորականներն ընդհանրապես, վանքերը, զինվորականներն ու պաշտոնյաները: Մի խոսքով, պարտք էին տալիս բոլոր նրանք, ովքեր կարող էին այդ անել:

Քրականության մեջ և մամուլում հաճախ կարելի է հանդիպել գարեք շարունակ կրկնվող այն կարծիքին, որ իբր Ղուրանը և շարիաթը մահմեդականներին արգելում են զբաղվել վաշխատությամբ: Այդ կարծիքը, անշուշտ, ունի որոշ ձևական հիմքեր: Ան. Մասսեն գրում է, որ «վաշխատութունը կատեգորիկ կերպով արգելված է Ղուրանի բազմաթիվ կետերով»²: Նույնը կրկնվում է նաև ուրիշներ: Մեր կարծիքով, այս հարցում առավել հիմնավոր ու գիտական մոտեցում էր ցուցաբերում սովետական

¹ Տե՛ս «Մատթե», 1880, № 2537.

² Տե՛ս Մակ-Քոսն Կարալա, Наш новый протекторат. М., 1884, стр. 102.

³ Մասսե Ա., Ислам, стр. 128.

իսլամազհես Գ. Քերիմովը: Նշված երևույթին տալով պատմական և սոցիալական բնույթ, նա գրում է. «Նահապետաֆեոդալական շարժացած տնտեսական կապերի արտացոլման հետևանքով պետք է բացատրել վերջրած պարտքի դիմաց տոկոսային հավելում ստանալու խստիվ արգելումը շարիաթում»: Տոկոսը այդպիսով, հայտարարվում է սեւաբան, արգելվում է, սակայն թողնվում են բազմաթիվ սողանքներ: Քվարկենք դրանց մի մասը: Պարտապանը կարող է ինչ-որ, անշուշտ, նյութական արժեքի որևէ ձևով՝ շնորհակալություն հայտնել պարտքատերերին, հրավիրելով էաչի, նվերներ տալով և այլն: Առաջինը մի քաղաքում հատուկ նպատակով կարող է շատ գումար հանձնել, մի այլ վայրում երկրորդից ստանալով ավելի քիչ՝ փաստորեն վնասելով տոկոս: Վաշխատուն իրավունք ունի տրված գումարի դիմաց որևէ իր, անշարժ գույք և այլն պահանջել որպես գրավ: Եթե պարտքը չի վերադարձվում, գրավը դրված հարստությունը կարող է յուրացվել կամ վաճառվել, և այլն: Եարիաթի նման ձեռնարկային մեկնարանումը շափազանց շատ ուղիներ էր բացում ապահովելու հարուստ վերնախավի շահերը և հնարավորություն էր բնականում օգտագործել հարստություն դիզելու այս կարճ ու հաստատուն ուղին:

Գ. Քերիմովը եզրակացնում է, որ «Ֆեոդալական, և ապա կապիտալիստական հարաբերությունների հետագա զարգացումը յուրը ուղղումներ մտցրեց փոխառության հարաբերությունների պրակտիկայի մեջ: Ինչքան էլ որ շարիաթը իսլամի գոյության ամբողջ պատմությանը ընթացում. պայքարից վաշխատության դեմ՝ նա շարժողացավ այն արմատախիլ անել մահմեդական հասարակության միջից: Դեռ ավելին, շարիաթի օրենքներն իրենք էին նպաստում վաշխատության ծելի-ծաղկելուն, հօգուտ վերջինիս ուղիներ բացելով տարրեր իրավական հնարքների համար»:

Վերնախավի ներկայացուցիչների անձնական շահերի պահանջով, ամեն ինչ կատարվում էր բացարձակ, առանց քաղվելու Իզուր չէ թուրքիայում շափազանց հաճախ օգտագործվում ժողովրդական ասացվածքը՝ «Դրողը դու, չնշողը դու, ով քեզ կասի՝ սխալ ես դու»:

¹ Керимов Г. М., Шарият и его социальная сущность, стр. 26—27.

² Նույն տեղը, էջ 27, շեղվածք մերն է:

* Yazan sen, bozan sen, kim diyoc ki yalansın?

Ի վերջո, իբր արգելված կենսական որոշ երևույթների օրինական տեսք տալու նպատակով, իսլամի բուրժուական ունեւորման որ Մուհամմեդ Արդոն, անցյալ դարի վերջին պաշտոնական հայտարարեց և մահմեդականներին իրավունք արժեց իրենց կապիտալներից տոկոսներ ստանալու և գրամբ բանկերում տեղավորելու: Սակայն մինչև այդ էլ, մեր ուսումնասիրութեան ամբողջ ժամանակաշրջանում, համենայն դեպս անցյալ դարի սկզբից հարուստ մահմեդականը մեծ եռանդով ու հետևողականութեամբ գրառվում էր վաշխատութեամբ: Արևմտյան Հայաստանում հողային իրավունքն ուսումնասիրող Ն. Լենսկին վաշխատութեանը համարում է Անատոլիայում ապրող ազա-կույակի սմիակ գրառումներն ու նրա սմիակ իղեալը¹: Ինչքան քիչ էր վարդաջած շրջանը, զավառը կամ գյուղը, այնքան վաշխատան ազաւ էր և անողորմ:

Նիսիի Բերքեքը Անատոլիան կոչում է պրախտ վաշխատուների համար²:

Դրամապարանքային հարաբերութեանների վարդաջումը, իր հերթին, ընդլայնեց գրամական գործողութեաններ կատարողների շրջանակը: Ընդհանրապես պաշտոնյաները, մահմեդական հողատերերը, ցեղապետներն ու շեյխերը հարկահավաքութեան գործին զուգահեռ բացարձակ կերպով իրենց ձեռքն առան նաև վաշխատութեանը:

Ա-դոն պատմում է, որ զամբուկեցի քրդերի ցեղապետի օրդի և համիդի գնդերի ղեկավարներից Մամեդ բեկը Վանի շրջակայքում ուներ երեք գյուղ, 1300 սոմար հող, 2000 ուխար, 70—80 եզ, կոյ, զոմեշ և 20 մի: Այդ բոլորը նա ձեռք էր բերել Սասունի շարդերից հետո ու կիտելով հսկայական հարստութեան՝ դարձել էր շրջանի խոշոր վաշխատուներից մեկը: Ա-դոն ասել էին, որ քրեկի ոսկիները շատ-շատ են, զնա մինչև 10 հազար: Նա իր ոսկիները տոկոսով է տալիս, 40—50 գյուղ էլաթ ունի, չկա մեկը, որ պարտ չլինի բեկին³:

Եարունակելով իր ճանապարհը դեպի Բիթլիսի գավառը, Ա-դոն կանգ է առնում Ջրհոր գյուղում, նա նկարագրում է գյուղի բնակչութեան վիճակը, որ կամայականութեանների հետե-

¹ Ленский Н. А., укав. прова. стр. 19.

² Berkes Niyazi, İki yüz yıldır., s. 58.

³ «Նոր հասարակ», 1912, № 3, էջ 104Է:

վանքով «Հայաժանքների ու ժանր տուպանքների պատճառով ժողովուրդն ընկավ վաշխառուների թողը. վաշխառուները Հանդիսանում էին Բիթլիսի հարուստ քրդերը...» Գյուլի 60 տեղյ միայն 5 տուն էր ազատ պարտքից: ԵՎերջին 15 տարիների ընթացքում պարտքի տեղ կորցրել էին իրենց հողերի կեսը 30 ընտանիք, միանգամայն զրկվել էին հողից 25 ընտանիք: Վերջիններիս ընդհանուր պարտքը կազմում էր 1700 ուրլի: Զկարողանալով վճարել, պարտքը, նրանք կորցրեցին իրենց հողերը, քրայց դարձյալ պարտքից շաղատվեցին¹: Վաշխառուն, անկախ ազգից ու կրոնական պատկանելությունից, իսկական ցեղ էր գյուղացու համար:

Վանի ետիսպատերազմյան վիճակին նվիրված հոգվածաշարում Ա. Գարրինյանը (Սեբուկ) սՄուրեա ամսագրի էջերում մի քանի առիթով հիշատակում է Հայ վաշխառուներին, ասումք ս՛լ աստված ունեին, ս՛լ խիղճ, ս՛լ գութ, նրանք անվախ կոռուպտում, ձեռում, արյունացում էին անում իրենց ճանկը ընկնողին²:

Հոգվածաշարում ցույց է տրված, որ անցյալ դարի 80-ական թթ. նրանք շատ ամուր գիրքեր էին գրավում Վանի վիլայեթի անտեսություն մեջ, 1894—1896 թթ. չարդերը նրանց մեծ մասին հասցրեցին մահացու հարվածներ, ոչնչացնելով նրանց եթե ոչ Ֆիզիկապես, ապա տեսեսպես Սակայն արհավիրքի տարիներից շատ քիչ ժամանակ անց նորից վերակենդանացան Հեերը և բարձրացան ու ամբողջովեցին նորերը: Ուսումնասիրելով մեր դարասկզբի իրերի վիճակը, հեղինակը գրում է. «Վանում կարելի է ցույց տալ հարյուրներով տներ, այգիներ, արտեր, շահված կահ-կարասիները, որոնք այս ու այն պարտապանից խլել են վաշխառուները, իբրև իրենց արդար իրավունքը³: Բերած փաստերից կարելի է եզրակացնել, որ տղուկների այդ խավը միշտ էլ իր շարքերում ունեցել է տարբեր ազգերի ներկայացուցիչներ: 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո կամաց-կամաց իշխանությունների հովանավորությունը վայելող վաշխառու մահմեդականների թիվը մեծացավ: Խաժակը հարկերի մասին գրած իր հետաքրքիր հետազոտություն մեջ ուղղակի ասում է. «Առաջ աչար զնոզ վաշխառուների մեջ կային

¹ «Նոր Հասնք», 1914 թ., № 6, էջ 546—547:

² «Մուրեա», 1904, № 9, էջ 22:

³ Նույն տեղը, էջ 23:

Հայեր, թուրքեր, հույներ, հրեաներ Իսկ վերջին 10—11 տարի-
 ների ընթացքում բոլոր վաշխառուները քաղաքակալացի ման-
 մեղականներ են՝ թուրքեր, քրդեր¹։ Վաշխառու, նշում է աշ-
 եուհեակ եսածակը, հետապնդում է իր պարտապաններին ամե-
 նուր։ Պանդուխտ գնացածներին իրենց ձեռքից բաց չէին թողնում
 վաշխառուների գործակալները։ Նրանք իրենց ձեռքին ունենա-
 լով համապատասխան փաստաթուղթ (պոլիս) հետևում էին, որ
 պարտքերը գանձվեն ամենուր և անհրաժեշտ հավելումով։ Այդ-
 պիսով, Եփեսոսացիները կամ վաշխառուները, որ նրկրում փող
 են տալիս 100—150 ֆ-ով, Պոլսում ստանում են պարտք առ-
 նողի կորորից, դավակից կամ հորից։ Այդ փոխառուների 9/10-ը
 թուրքեր ու քրդեր են և միմիայն 10 ֆ-ը հագիվ հայեր²։

Այս ասպարեզից քրիստոնյաներին վտարելու պրոցեսը տե-
 վեց տասնամյակներ և, ինչպես մյուս բնագավառներում,
 ավարտվեց մահճեղական վերնախավի հաղթանակով։ Պատեա-
 որ այն քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժերն
 էին, որոնք բնորոշում էին երկրի ներքին կյանքը։

ԵՍԻԿԻ Ժայռա շարաթաթերթում զետեղված հողմածաշարում
 ձեռնիլը մանրամասնորեն կանգ է առնում մեր դարասկզբին տե-
 ղի ունեցած փոփոխությունների վրա և նշում, որ քրիստոնյա-
 ների համար ստեղծված անապահով վիճակը նրանց ստիպում
 էր թիշ-թիշ ասպարեզեն քաշվիլս և տեղը գիշել ու և հարբա-
 տություն ունեցողին։ Հեղինակը գտնում է, որ կարողությունից
 զրկվելուց բացի, քրիստոնյան չէր կարող հարկահավաք մնալ
 նաև այն պատճառով, որ նա սկզբախնար գյուղերը պտտիլ և
 երկրորդ, որ կարևոր է, նթի նույնիսկ վերջներ (հարկահավաքի
 պարտականությունները— Լ. Ի.) չէր ստանար պետք եղածին
 չափ։ Հրամայել գյուղացուն, մանավանդ թուրքին, չէր կարող³։

Գրականություն մեզ և մամուլում ցույց է տրված նաև խնդրի
 մյուս կողմը։ Կուտակված հարստությունը մահճեղական տար-
 րերի մտա հաճախ էր վերածվում անշարժ ու անօգուտ գանձի,
 չէր դառնում կապիտալ, հասարակական զարգացման գործոն։
 Այն օգտագործվում էր գլխավորապես որպես սոկոսով տրվող
 դրամ, վաշխ, և այդ ճանապարհով էր կատարում իր շրջանա-

¹ Կամակ, Հարկերը Տակաստեում, էջ 66, ընդգծուք մերն է։

² Եւյն տեղը, էջ 67։

³ ԵՍԻԿԻ Ժայռա, 1906, № 8, էջ 14։

առիթունը: Ահա այդ դեպքում, նա հեռզհետե քայքայում էր Հին Հողատիրութունը, զրկելով ունեցվածքից թե խոշոր և թե մանր հողատիրերին: Կ. Մարքսը վերլուծելով վաշխառության ազդեցութունը Հին կացութեանը քայքայելու վրա, գտնում էր, որ այդ պրոցեսի էֆեկտն աամրողչապես կախված է պատմական զարգացման աստիճանից և դրանով պայմանավորված հանգամանքներից: Միաժամանակ, Կ. Մարքսն ընդգծում է Արևելքի երկրներում վաշխառուի և երա ցանցն ընկած մարդկանց հարաբերութունների առանձնահատկութունները: «Վաշխառութունը ասիական ձևերի առկայության դեպքում,— գրել է նա,— կարող է գոյութիւն ունենալ շատ երկար ժամանակ, առաջ լրերելով ոչ մի ուրիշ բան, բացի տնտեսական և քաղաքական կոռուպցիայից»: Հենց այդպիսի դեր էլ կատարեց և մինչև այսօր շարունակում է կատարել վաշխառուական կապիտալը Քուրքիայում:

Կայսրութիւնում տնտեսական անկումը շափազանց ակնառու էր, մասնավորապես, գյուղատնտեսութիւնն մեղ: Վերնում բերած և բազմաթիվ ալլ օրինակներ, դարեր ի վեր բնորոշ էին օսմանյան տիրապետութիւնն տակ հեծող գյուղի և կեղեքվող գյուղացիութիւնն համար: Նորն ի հայտ եկավ XIX դարում, երբ կապիտալիստական հարաբերութիւններն զարգացման պայմաններում առևտրային ու վաշխառուական կապիտալն սկսեց որոշ դեր խաղալ որպես նոր արտադրամեկի նախադրյալ: Սակայն դրանց փոխազդեցութիւնը կախում ունեւր նոր կարգերի զարգացման աստիճանից: Քնքան ավելի ուժեղ է զարգացած առևտրային ու վաշխառուական կապիտալը,— գրել է Վ. Ի. Լենինը,— այնքան ավելի թույլ է արդյունաբերական կապիտալի (կապիտալիստական արտադրութիւնն) զարգացումը և, ընդհակառակն»: Իսկ կապիտալիստական արտադրութիւնն զարգացումն անխուսափելիորեն առաջ է բերում գյուղացիական տնտեսութիւնն քայքայում, գյուղացիութիւնն պրոլետարացում, կուլակութիւնն, որպես դասակարգի, ձևավորումն ու ամրապնդումը: Մինչդեռ Քուրքիայում այդ ամենը կատարվում էր շափազանց դանդաղ,

¹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 25, ч. II, стр. 143.

² Նույն տեղը, էջ 146:

³ Լենին Վ. Ի., ՃլԺ, Կ. 3, էջ 211:

Քշգառ վիճակի առջև կանգնեցնելով Հոդից զրկված գյուղացուն, որի ազատված ձեռքերը Հաճախ մեռած էին առանց աշխատանքի և ես, բանվոր գասակարգի շարքերը լրացնելու փոխարեն, դառնում էր լյուսմակն: Տնօրի էր ունենում այն, ինչ արձանագրել էր Վ. Բ. Լենինը Թուատասանի զարգացման պրոցեսն ուսումնասիրելիս՝ «առևտրային ու վաշխառուական կապիտալի ինքնուրույն զարգացումը մեր գյուղում կասեցնում է գյուղացիութայան քայքայումը»¹: Ահա այդպիսին է առևտրային ու վաշխառուական կապիտալի երկակի բնույթը: Քուրքական գյուղում տիրող պատկերը հար և նման էր այստեղ նկարագրած պրոցեսին՝ Առևտրային ու վաշխառուական կապիտալը մեծ ու փոքր արտադրողներին ներգրավում էր շուկայական հարաբերությունների մեջ, արագորեն քայքայում էր նրանց տնտեսությունը: Ես հազարման ֆեոդալական ու նախաֆեոդալական ձևերի հարատևումը՝ և նույնիսկ ուժեղացումը, այնուամենայնիվ, ի վիճակի չէին բուլտրովին արգելակելու ետք արտադրանդանակի զարգացումը: Գյուղատնտեսական արտադրանքի ապրանքային մասը հետզհետե աճելանում էր: Քուրքիան դառնում է միջազգային շուկա հասցահատիկ, թարմ ու չորացած մրգեր, բունշարիզեն արտահանող կարևոր երկրներից մեկը: Ըստ 1910 թ. աղվյալների, նրա արտահանությունը 30 % -ը կազմում էին մրգերն ու բունշարիզենը: Միաժամանակ, մեծ թափով աճում էին բամբակի, ծխախոտի, այլ տեխնիկական կուլտուրաների, միսպուտի պլանտացիաների և շերտմարտություն համար ոգտագործվող Հոդային սաքածությունները: XIX դարի վերջին տասնամյակում գյուղատնտեսության կարևորագույն Եյուդերից անասնապահությունը ևս սերտ կապեր է հաստատում ներքին և արտաքին առանձին շրջանների շուկաների հետ: Իսկ Օսմանյան կայսրության համար, որտեղ որոշ ժողովուրդներ ու ցեղեր զբաղված էին գլխավորապես անասնապահությամբ, այդ հանգամանքն ուներ մեծ նշանակություն: Լենինիով պաշտոնական սովյալների վրա, ռժուրակնա շարաթափերից հազարդել է, որ միայն ԵԱսիական Քուրքիո մեջ 45 միլիոն ուլխար, 7 միլիոն հասարակ այժ, 2 միլիոն էնկյուրիի (Անգորայի) այժ և 3 միլիոն եզ, կով և այլն կգտնվեն², Եթե անասունների ընդհանուր

¹ Լենին Վ. Բ., ԵՍԺ, Կ. 2, էջ 212.

² Ռժուրակն, 1907, № 2—3, էջ 712.

քանակը բաժանենք երկրի ազգաբնակչության թվի վրա, կստացվի, որ մեկ մարդուն ընկնում էր երկու գլուխ անասուն: Սա բավական բարձր ավյալ է, որ շուկաներն ազգամտքով երկրներու Սակայն անասնապահական տնտեսությունը վարվում էր հին, պապենական ձևով, նրա հիմնական շրջանները գտնվում էին երկրի հետամնաց լեռնային մասերում և Արարիայի անապատներում: Մյուս կողմից, Քուրքիայի խոշոր քաղաքների շուրջը նոր էր միայն հիմք դրվում եվրոպական իմաստով ինտենսիվ անասնաբուծությունը: Այսպես, Կ. Պոլսի մերձակայքում գտնվող Զաթուլա, Իզմիտ և մի քանի այլ դավառակներ մայրաքաղաքին մատակարարում էին կաթ, միս, շահարեղեն, ձու, մեղր, փայտի ածուխ, տեղական արդյունաբերություն և արհեստավորների արտադրանք և այլն ապրանքների: Իզմիրը, Տրապիզոնը, Քեյրուքը, Բազդագն ու Գամահոսն ունեին իրենց մատակարարող քաղաքամերձ շրջանները: Երկու դարերի սահմանագծում, կայսրություն ամբողջ տարածքի վրա կային Վ. Ի. Լենինի արտահայտությամբ քաղաքամերձ տնտեսություններ, որոնք ևս նշանավորում էին կապիտալիստական հարաբերությունների մուտքը Քուրքիա: Հիշյալ տնտեսությունների տեղ մանր հողագործն առևտուր էր անում իր քամեն ինչով քիչ-քիչ, և՛ տնով վարձու տալով այն ամառանոցավորներին ու տնվորներին, և՛ իր քակով, և՛ իր ձիով... հացամթերքով, անասնակերով, կաթով, մսով, բանջարեղենով, թփապաղով, ձկնով, փայտեղենով և այլն...»¹

Քաղաքային առող բնակչության պահանջների համեմատ անում էին կաթնատու անասունների տված մթերքների քանակը, թռչնաբուծական տնտեսությունների թիվը: Միտը, կաթը, ձուն, բուրգը, կաշին դառնում էին նաև արտահանության ապրանքներ: 1910 թ. երկրի արտահանության 10 %-ը կազմում էր բուրգը:

Կապիտալիստական արտադրության հետագա զարգացումը իր հետ բերեց ագրոտեխնիկական միջոցների և մեքենաների ավելի լայն օգտագործում, ստեղծվեցին ֆերմերների առանձին տնտեսություններ: Հետևաբար, նոր խթան ստացան շուկայի համար արտադրվող մթերքների արտադրությունը, տնտեսու-

¹ Տ՛՛ս Խոստան, Աշխարհագրություն..., էջ 219, 262—263:

² Լենին Վ. Ի., Ելժ, Հաս. 2, էջ 376—377:

թյունների մասնագիտացումը և հետագա զարգացման հեռանկարները:

Ժամանակի պահանջին ընդառայելով, նույնիսկ պետական իշխանություններն անհրաժեշտ գտան գյուրացնելու երկրի արևտեսություն մեքենայացումը:

1874 թ. նոյեմբերին սուլթանը հրապարակեց հատուկ իրագրե, որով մաքսային հարկերից ազատվում էին ներմուծվող մեքենաները և գյուղատնտեսական գործիքները: Օրենքում նշված էր, որ արտեսությունը տարածվում է բոլոր այն բնակավայրերի ու գործիքների վրա, որոնք գործի են դրվում շոգու կամ որևէ այլ ուժի միջոցով...»¹:

Մեքենաների ներմուծումը արագորեն աճեց: Գրանք ուղարկվում էին Ռուսաստանից, Նվրնպայից ու Ամերիկայից: Եստով ստեղծվեցին հատուկ առևտրական հիմնարկներ, որոնք զբաղվում էին միայն գյուղատնտեսական գործիքների ու մեքենաների ներմուծմամբ և վաճառքով:

Անցյալ դարի վերջերին այդ ասպարեզում առաջնակարգ դիրք գրավեցին Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները: Իզմիրի ԱՄՆ-ի հյուպատոսը 1900 թ. իր հաշվետվության մեջ հայտնում էր, որ այդ քաղաքի շրջակայքում շատ տնտեսություններ հրաժարվել են արտրից և սանցել նորագույն ամերիկյան գույքաների օգտագործմանը: Վերջիններից Քուրթիայում վաճառվում է տարեկան մինչև 2000 հատ: Հնձող մեքենաները թանկ են, այդ պատճառով դրանք ներմուծվում են մոտ 300 հատ»²: Ամերիկյան արտահանողները հետզհետե խորանալով երկրի ներքին շրջանները, հաշորդ 1901 թ., արդեն ետրպուտում (Խարբերդ) հիմնեցին գյուղացիական գործիքներ ու մեքենաներ վաճառող ընկերություն:

Իհարկե, նկարագրվող փոփոխությունները հեշտ ու հանգիստ չէին ընթանում: Տեղական բնակչությունը զգվարություններ էր հրաժարվում հին սովորություններից ու մշակման ձևերից և նրա պահպանողականությունը հաղթահարելու համար անհրաժեշտ էին զգալի ջանքեր:

Տեղի էին ունենում մեքենաներ փյաջնելու, կամ ուղղակի

¹ АВПР, Новый турецкий стол, д. 3701, л. 11.

² «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1901, № 2, стр. 113.

շարդուփշուր աննու զնպքեր: Ծ. Լեփսիուսը օրինակներ է բերում նման գործողությունների մասին: 1909 թ. Ազանայում երիտթուրքերի կազմակերպած շարդերից հետո, գրում է նա, բառաչին բանը, զոր թուրք գյուղացիները ըրին, ուրիշ բան չէր, բայց և՛ իսրայելի հարյուրավոր շոգեշարժ կամակները (կաշիշ մեքենա) և արտերը, զորս հայ գյուղացիները Եվրոպահն բերել աված էին, շահագործելու համար Կիլիկիո դաշտը¹:

Նման զնպքեր շատ էին պատահում հատկապես արևելյան շրջաններում, որտեղ ամեն մի նորը, առաջավորը կապվում էր հայերի, հույների ու հրեաների հետ, որոնց զեմ հաճախ էին սուր ճոճում երկրի հետադիմական տարրերը և կառավարության ու վերնախավի ներկայացուցիչները: Մովսիսյա և արևմտյան ավելի զարգացած մասերում նորամուծությունները դառնում էին սովորական և խոշոր հողատերերը բազմաթիվ գյուղատնտեսական աշխատանքներ կատարում էին մեքենաներով:

Ատանայի լայնածավալ դաշտորին մեշ, — գրում էր «Քյուրակն» շարաթաթերթը 1906 թ., — 150 քւմ. երկարության և 40 քւմ. լայնության միջին տարածություն մը վրա 58—60 մեծ կալի մեքենաներ օրը 850—900 թուն ապրանք կ'արտադրեն... կան նաև 5—600 հնձող մեքենաներ²: Մի քանի շարաթ հետո նույն թերթը Ամասիայի, Մարզվանի և հարևան գավառներից տպագրում է հազորգում, որտեղ խոսվում է առատ բերքի մասին և ապա նշվում, որ առաջա հունձք մը կալ ընել վերցնելը ամիսներու կը կարոտի, և շատ անգամ վերջացնելի առաջ ձմեռը վրա հասնելով, կալին մեկ մասը բացօդյա կը մնա անձրևի և մյուսի տակ: Հնձելու և կալի մեքենաներու պակասությունը այս տեսակ առատության տարիներուն մեշ ալ ավելի կը շեշտվի: Քղթակիցը զարմանք է արտահայտում, որ «Պոլսի և Իզմիրի երկրագործական գործիքներ ծախող կարևոր վաճառատուները չեն կարողանում իրենց ապրանքը հասցնել գավառները³: Երկրի զարգացման ցածր մակարդակը, այդպիսով, պատճառ էր հանդիսանում զգալի կորուստների և տնտեսական անապահով վիճակի, նույնիսկ այն զնպքերում, երբ կալին բնության բարիքներից օգտվելու բարենպաստ պայմաններ:

¹ Լեփսիուս Նոնաենն, Հայաստանի շարդերը, Կ. Պոլս, 1919, էջ 258:

² «Քյուրակն», 1906, № 19, էջ 452:

³ 56-ր նույն տեղը, № 24, էջ 575:

Որպէս գրական երեսօյթ, անհրաժեշտ է նշել գլուխաւորապէս Վաճառ կաղերք պատրաստելու առանձին փորձերը: 1880-ական թթ. մաս երկու տասնյակ դպրոց-ուսումնարաններում և բարձրագույն ուսումնական հաստատութիւններում սովորում էին հարչութեան երկրամասերը նշված հաստատութիւններէն հիշատակութեան արժանի էին բարձրագույն երկրագործական (Ազանա, Հալեպ, Կ. Պոլիս), անասնաբուժական և անասնաբանական (Կ. Պոլիս) դպրոցները: Գործում էին նաև այգիագործական, կաթնատնտեսական, շրա շերամաբուժական և գործնական վարժարաններ, նահանգական կենտրոններում կաշին շրա ազարակ-դպրոցներ (Իֆթիխ մեթթեպէի) և այլն: Այս ուսումնական հաստատութիւնները, որոնց ղեկավարները մեծ մասամբ այլազգի մտավորականներ էին, հանդիսացան թե կաղերքի պատրաստման և թե գիտական նորութիւնների ու գրական փորձի կուսակման ու տարածման յուրահասուկ կենտրոններ:

Երկուգլուխաւորութեան գիտութեան մեջ, — գրում է Հ. Արամյանցը, — մասնավոր տեղ և նշանակութիւն ունի շերամաբուժութեանը, որուն նվիրված է Գնորդ էֆ. Քորգոմյանը, Պրուսայի շերամաբուժութեան բարձրագույն վարժարանի մեծանուն տնօրէնը¹: Գ. Քորգոմյանը իր Հերթին ցույց տալով վարժարանի դերը հիշյալ բնագավառի զարգացման մեջ, գտնում է, որ գիտական նվաճումների պրոպագանդան օգտագործելով մրցման միջոցը, զգալի դեր է կատարում երկրի շերամաբուժութեան ապարկում: Երկրամ պարծենաց խոստովանիլ, — գրում է նա, — թե շերամի մրցումները, շերամաբուժական վարժարանիս նպատակին լրացուցիչ մասը կազմեցին: Եթե այսօր սմանյան երկրի շերամ բունելու հարմար տեղերու մեջ վանդակներու (փերեյիթ) վրա շերամ սնուցելու լավագույն կերպը ըստ բավականի ընդհանրացած տեսնվի, ապա մրցմանց անվիճելի արդյունքն էս²:

Ակնհայտ է սակայն, որ հաճախ, տեղում և եվրոպական երկրներում պատրաստած բարձրորակ կաղերքը չէին օգտագործվում իրենց մասնագիտութեամբ, կամ անհրաժեշտ պայմաններ չէին ստեղծում նրանց նորմալ աշխատանքի համար: Միջոցի ղեկաւորատաւ Ն. Տաղավարյանը 1909 թ. նիստերից մեկում ուղ-

¹ Երկուգլուխաւորութեան տարեցույցը, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 9.

² Նույն տեղը, էջ 7.

զակի հայտարարեց. «ՅՎրոպայի մեջ երկրագործութիւնն սովորելու համար զրկված ուսանողներն օսմ. հայրենիքն օգտված չէ ցարդ և այս դրութիւնը չէ կարող օգտվիլ»¹: Եւ թերում է հետեւյալ օրինակը. մինչև 1896 թ. ՅՎրոպայում այդ մասնագիտութեամբ սովորած 58 հոգուց 35-ը դարձել է պետական պաշտոնյա, միայն 4-ը՝ երկրագործ, իսկ մնացած 17-ը՝ աշխատում է այլ բնագավառներում: Ն. Տաղավարյանը փորձում է բացահայտել այդ երևույթի արմատները: Եւ այն կարծիքին էր, որ գյուղատնտեսութեամբ զբաղվելը ձեռնառու գործ չէր, կապիտալ ներդնել գյուղատնտեսութեան մեջ՝ շահավետ չէր: Մտնելով զրամազուտի միայն 4 % շահ կարող էր թերել: «Մինչդեռ, որն է այլ եղանակով 100-ին 10 տոկոսը միշտ ապահովված կրնա համարվի...»²: Բնականաբար, գյուղատնտեսութեանից կապիտալ արտահոսք էր կատարվում դեպի առևտուրը, նպատակահարմար էր համարվում զբաղվելու վաշխատութեամբ և այդպես կառավելու գրուղատնտեսութեան հետ, քան ուղղակի զբաղվել գրանով: Ինչ վերաբերում է գյուղացուն, ապա նա բնականաբար անտարբեր էր իր հողի նկատմամբ, որովհետև նա գիտեր, որ ինչքան բարձր եկամուտ էլ հողը երան թերեր, գրանից իր սեփական վիճակը ոչ մի շահով չէր բարելավվելու³:

Զափազանց աննշան էր նաև գյուղատնտեսական գրամարկդերի գնը, որոնք հիմնադրվեցին դեռևս 1867 թ., և որոնց նպատակը գյուղատնտեսական արտադրութեան բարելավումն էր: 1888 թ. երանք միավորվեցին և ստեղծվեց առաջին ազգային գյուղատնտեսական բանկը Քուրթիայում: Բանկի գոյութեամբ իրր թե պետք է վերջ դրվեր գյուղացու կախվածութեանը վաշխատուից և առաջինին հնարավորութեան տրվեր օգտվելու պետական օգնութեանից՝ սերմացու, գործիքներ և այլն ձեռք բերելու համար: Բայց ոչ մի նման քան տեղի չունեցավ: Բանկը հենց սկզբից սպասարկում էր հարուստ ու միջակ հողատերերին և պետական պաշտոնյաներին: Փոխառութեանը տրվում էր միայն երան, ով ուներ գույք կամ կալվածքներ՝ ունեցվածքը արժեքի 50 տոկոսի շահով միայն: Փոխառութեանը հատկացվում էր մինչև մեկ տարով՝ սերմեր և գյուղատնտեսական գոր-

¹ Տ. Բ. Տաղավարյան և., Ելմ. աշխ., էջ 13, բնագրումը մերն է:

² Եւր. Կոզլը:

³ Турецкий сборник, стр. 140.

ծիքներ ձեռք բերելու համար: Կար փոխառվումթյան մեկ ուրիշ
 մե, որը արվում էր 1-ից 10, նույնիսկ մինչև 15 տարով՝ պարտքի
 դիմաց գրավ դնելով հողը կամ գույքը և տարեկան 6 ½-ի
 (փաստորեն 9 ½) հավելումով: Պարտքը ժամկետին չմուծելու
 դեպքում գրավ գրված ինչքը վաճառվում էր:

Այսպիսով, զարգացած երկրներում սովորական և նորմալ
 երևույթ դարձած գյուղատնտեսական բանկը և նրա վարկերը,
 փոխանակ ինչ-որ չափով բարելավելու գյուղատնտեսության
 ընդհանուր վիճակը և օգնելու գյուղացիներին ու հողատերե-
 րին նոր, ավելի բարձր մակարդակի հասցնելու իրենց արտա-
 գրութունը, հանգիստացան վերջիններիս տնտեսական քայքայ-
 ման նոր միջոց: Երկրի ասիական մասում այս բուլորի հետևան-
 քով տեղի ունեցած աղքատացման ու քայքայման դեպքերի
 քանակը հնարավոր չէ հաշվի առնել: Բայց ակնհայտ է, որ այդ
 պրոցեսը կրում էր մասսայական բնույթ: Իսկ Միքիայում, Ա.
 Թուպպինի հաշվումներով, հիպոթեկային պարտքի զգալի աճի
 հետևանքով, գյուղատնտեսական բանկն ամեն տարի իր սե-
 փականությունն էր հայտարարում բազմաթիվ հողակոտորներ,
 որոնք վաճառվում էին անուրդով և կազմում էին պարտքատե-
 րերի գրավ գրած գույքի արժեքի 15—30 տոկոսը¹:

Հատ պաշտոնական տվյալների, բանկի գոյության առաջին
 տարում՝ 1889 թ., այն գրավ գրած գույքերի դիմաց տրամադրել
 էր 160 հազար թուրքական լիրա վարկ, 1900 թ.՝ արդեն 2923
 հազար, 1910 թ.՝ 5435 հազար, իսկ 1914 թ.՝ 6123 հազար թուր-
 քական լիրա²: Նույն տվյալների համաձայն բանկի մաքուր եկա-
 մուտը աճելով՝ 1892 թ. 77885 հազար թուրքական լիրայից
 1910 թ. հասել էր 192235 հազարի, իսկ 1913 թ.՝ 211 759 հա-
 զար լիրայի: Պատերազմի տարիներին այն իշել էր մոտ 10 ան-
 գամ, իսկ 1917 թ.՝ կազմել ավելի քան 454 մլն. թուրքական լի-
 րա³: Հետևաբար, գյուղատնտեսական բանկը, իր գոյության երեք
 տասնամյակի ընթացքում, հետզհետե իր ձեռքում էր կենտրո-
 նացրել երկրի հիպոթեկային ամբողջ վարկը, երկրորդ պլան
 մղելով մանր ու մեծ քաղաքային ու գյուղական վաշխատունե-
 րին: Եժրկրագործական բանկը, — 1914 թ. գրել է Շ. Արամ-

¹ ՏՃ՝ Թուպպին Ա., Երգ. աշխ., էջ 101:

² Yostatistik yilligi, cild 7, 1934—35, s. 448.

³ ՏՃ՝ Եռյն անգլ., էջ 451:

լանցը, — հակառակ իր նպատակին, դարձած է ներկայիս իսկական ու մարմնացած վաշխառուական կեդրոն մը և արդեն պաշտոնական հիմնարկութունները չեն կրնար սպասված օգտակարութունը մատուցանել: Այսօր ան կօզնն անոր, որ հող ունի, որ կալվածք ունի... իսկ երեսն իսկ չի նայիր այն գեղջուկին, որ միայն կորովի բազուկ, արտադրելու ընդունակութուն, երկիրը հարստացնելու փափակ ունի...»¹

Վ. Բ. Լենինը կապիտալի նման ձևերով կուտակումը բնութագրել է որպես կապիտալիստական հարաբերութունների զարգացում հողագործութւյան մեջ, որի բնորոշ գիծը հանդիսանում է շինարարական գյուղական տնտեսաախրոջ անշատվելու պրոցեսը²: Բացատրելով իր միտքը, Վ. Բ. Լենինը գրել է, որ սոցիալական տնտեսաախրոջից հողի անշատման պրոցեսն արտահայտվում է երկու ձևով՝ վարձակալական սիստեմով և հիպոթեկային պարտաբեռնվածութւյամբ³: Եվ իսկպես, թե Ռուսաստանում և թե Քուրքիայում այդ երկու ձևերն էլ հետզհետե հողատերերին զրկում էին իրենց արտ ու դաշտից և նրանց ստիպում դառնալու կախյալ գյուղացի, բատրակ, կամ հեռանալու քաղաքներ և այլ երկրներ՝ աշխատանք ճարելու նշված երեզուլթն ակներև էր հատկապես տեխնիկական կուլտուրաներին հատկացված հողատարածութւյունների ընդլայնման և դրանց ագրոտեխնիկայի նոր միջոցներով մշակելու ասպարեզում: Հատուկ ուշադրութւյան առարկա էր դարձել ծխախոտը, որն ամենաշահավետ գյուղատնտեսական կուլտուրաներից էր և, մեծ մասամբ, արտահանվում էր 1888 թ. դրա մշակման և արտահանման մեծաշնորհ իրավունքը արվեց Ֆրանսիական սինծիռ ընկերութւյանը: Վերջինս նյութական շահագրգռվածութւյան, համոզելու, ուժ գործադրելու և այլ միջոցներով աշխատում էր բարձրացնել ծխախոտի արտադրութւյունը: Դա նրան հաջողվեց, որովհետև հեղհետե անում էր ծխախոտի պահանջը թե ներքին և թե արտաքին շուկայում: Այսպես, 30 տարվա ընթացքում այդ կուլտուրայի ցանքատարածութւյուններն ավելացան երեք անգամ, համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին հասնելով

¹ Երկուստեանով տարեցույցը, էջ 67:

² Լենին Վ. Բ., ԾԸԹ, Կ. 4, էջ 122:

³ Նույն տեղը, էջ 126:

մոտ 600 հազար գյուղացի: Երկու անգամ ավելացավ ժխտաբար արտադրությունը և նույնքան անգամ՝ մեկ աշխատողի արտադրողականությունը: Այդ ամենն, անշուշտ, արդյունք էր ոչ միայն մշակման առաջավոր մեթոդների, այլև գյուղացիների ինտենսիվ շահագործման:

Մի շարք անբարենպաստ տարիներից հետո լափազանց բերքառատ եղավ 1899 թվականը: Այդ տարի հացահատիկների բերքը կազմեց 200 միլիոն ֆիթից ավելի և Քուրքիան զարմավ միջազգային շուկա հացահատիկ արտահանող երկրներից մեկը: Զգալիորեն անեց մրգերի, յուղատու կուլտուրաների ու համեմունքների արտադրությունը: Այս ընդհանուր տենդենցն արտահայտում էր այն իրողությունը, որ Քուրքիայում հեռզհեռե ձևավորվում ու ընդլայնվում էր ներքին շուկան և զարգանում ու անում էր արտաքին տեսությունը: Այդ երևույթին մեծապես նպաստում էին երկաթուղային ցանցի ընդլայնումը և հողորոգակցություն միջոցների բարելավումն ընդհանրապես: Հողի շահութաբերություն բարձրացումն անմիջապես արձագանք գտավ շուկայի հետ կապված կալվածատերերի մոտ: Օրինակ, Մոսուլի շրջանում հարուստ քաղաքացի հողատերերն իրենց վարձակալ գյուղացիներից պահանջեցին բերքի 1/10-ը անշրջի և կեսը՝ շրջվի հողերից¹:

Պալու քաղաքի մեծահարուստ խաշմաթյանը, Քեֆեջոյ գյուղի գյուղացիներից տրեքի 50 %-ի փոխարեն պահանջում էր 60—70 %, գյուղացիներին պարտադրելով տեղափոխել այն Պալու, երբեմն էլ հարպուտ (հարբերո), նայած թե որտեղ էր նա վաճառելու հացը²: Առուծախի առարկա զարման ոչ միայն հացն ու տեխնիկական կուլտուրաները, այլև գյուղատնտեսական մթերքները: Վաճառողը հաճախ ինքը հողատերն էր լինում: Քիչ չէին դեպքերը, երբ այդ բարիքները վաճառվում էին միջնորդների ձեռքով: Շուկայական հարաբերությունների զարգացման արդյունք հանդիսացավ գյուղատնտեսության մասնագիտացումը երկրի խոշոր շրջաններում կամ վիլայեթներում, երբեմն էլ առանձին գավառներում ու գավառակներում:

¹ Գյուղումը հավասար է 313—319 շառ. մետրի, կամ մոտ 1/10 հեկտարի:

² 34* Томков П. А., Отчет о поездке по Азиатской Турции в 1904 г., стр. 286.

³ ЦГВИА, ф. 82, оп. 86, л. 3053, л. 135.

Մասնագիտացումը կապված էր քն արտաքին շուկայի և քն տեղական պահանջարկների աճի հետ։ Արևմտյան Հայաստանի շրջաններից հարևան վիլայիթներն էին արտահանվում ցորեն, շրիկ, թարմ և չոր մրգեր, բանջարեղեն և այլն։ Լայնորեն հայտնի էր և Վանի վիլայիթից դուրս էր տարվում Արտամես գյուղի խնձորը, Խարբերդից բամբակը տեղափոխվում էր էրզրում, Ռիթլիս, Դիարբեքի և Նուշիակ Ծվրուպա։ Անցյալ դարի 90-ական թթ. մի շարք շրջաններում բամբակը դաշտերից դուրս էր վանում Նուշիակ ցորենը և հացահատիկն ընդհանրապես Պալուսի շրջանում, օրինակ, Մուրաղլայի գետափի լավագույն արտերը արամազրվում էին բամբակի կուլտուրային, որի զբաղեցրած տարածություններն անցել էին մշակող հողերի 25 ⅓-ից՝ Բամբակի մեծ մասն արտահանվում էր, բայց մնացածը մշակվում էր տեղում։ Ականատեսը արձանագրել է, որ մանածագործությունն այստեղ կատարվում է միայն արհեստավորների ձեռքերով, սակայն այն սլափազանց լավ՝ վիճակում է։ Հաշվումները հանգեցրել են այն եզրակացություն, որ Պալուս քաղաքում և նրա գյուղերում մոտ 140 մանարաններ են աշխատում, ապահովելով 500—700 բանվոր-բանվորուհիների բավարար վաստակը՝ Գյուղատնտեսության մասնագիտացումը և մթերքների, մանավանդ նրանց ապրանքային մասի աճը, նկատվել էր դեռևս մինչև արևելյան հզնաժամը և 1877—1878 թթ. ուս-թուրքական պատերազմը։

Ա. Կոլլուրակինը գրել է, որ Մուշ—Րուլանիսի դաշտավայրում, Ենպաղչուրի, Խեուսի, Քղիի, Դերշանի, էրզրումի, Ծրզընկայի, Վանի, Խարբերդի, Դերսիսի շրջաններում հայերը բնակություն մեծ չափերով զբաղվում էին հողագործությունը բոլոր այն վայրերում, ուր տեղը հնարավորություն էր տալիս նրանք ունենին բազմաթիվ եղջերավոր անասուններ, իսկ առանձին ձայրերում՝ ուշխարի մեծ հոտեր, զբաղվում էին գյուղատնտեսության մյուս ընտանիքներով՝ բանջարաբուծությունը, պարտիզպանությունը, մեղվաբուծությունը, գինեգործությունը, մշակում էին բամբակ և այլն՝ Իր ուսումնասիրություններում հեղինակը հողագոր-

1 ЦГВИА, ф. 82, оп. 86, л. 3053, л. 137.

2 ԷՃ՝ և նույն տեղը, թերթ 180.

3 Коллюбакин А. М., Материалы для военно-статистического обозрения..., т. I, ч. 1, стр. 119.

ծութիան մակարդակը և արդյունավետութիւնը կապում է ոչ միայն հողի բերրիութիւն, նրա տեղի ու աշխարհագրական դիրքի, այլև բնակչութիւն սովորույթների հետ: Այսպէս, նա զբաղւում է, որ քրդերը, իրենց պատմական ու կենցաղային սովորույթների համաձայն, մեծ մասամբ զբաղվում են անասնապահութիւնով, թուրքերը՝ անասնապահութիւնով ու երկրագործութիւնով: Սակայն ամենալավ ու սրակալ հողագործները՝ հույներն ու հայերն էին: Բուրի վրա, անշուշտ, հսկում են սհարուտները և զանազան կուլակ-միջնորդները: Պարտիզայնութիւն և գինեգործութիւն զբաղվող ամենամեծ անասնաբուծիւնները քաղաքներում են խոշոր սեփականատեր թուրքազալարներին, քաղաքացի հայերին և զլլրաշներին ու գյուղացիները վարձակալում են գրանց: Արեւմտյան Հայաստանում համարյա ամենուր, անասնութիւն տարրեր սմանդակ բնագավառները մեծ ոգնութիւն են բերում հողագործութիւնը: Այստեղ կան ամբողջ գյուղեր, որոնց բնակչութիւնը համարյա չի զբաղվում հողագործութիւնով, ապրելով մեծ մասամբ զանազան արհեստներով՝ մանածագործութիւնով, կոշիկակարութիւնով, դարբնութիւնով և այլն¹:

Ազգային ու կրօնական տարրերութիւնները բացասական դեր էին կատարում, խանգարում էին գյուղացիների դասակարգային միավորմանը, կամ մթաղնում դասակարգային գիտակցութիւնը, հաճախ սոցիալական բախումները վանելով հետին պլան, որ օգուտ էր միայն վերնախավին: Այդ երևույթն իր անցանկալի ու երբեմն ճակատագրական հետքն էր թողնում արևմտասիւն վրա: Բայց արձանագրված են բազմաթիվ դեպքեր, հատկապէս գյուղացիական ու ազգային-ազատագրական շարժումների վերելքի շրջաններում, երբ թուրքական բռնապետութիւնը դեմ կռիւ էին դուրս գալիս բուրք կեղեքված ու հալածված խավերի մարդիկ անկախ կրօնից ու ազգութիւնից: Եվ որովհետև շարունակվում էին գյուղացիական սեփականութիւն անօրինական հասփշտակումներն ու բռնութիւնները, ապա գրանց առաջ էին բերում ակտիվ ռեակցիա՝ բուրք մողովորդների աշխատավորների կողմից:

Համաձայն մի աղբյուրի վկայութիւն, անցյալ դարի երկրորդ կեսին, պայթարում, որ մղում էր բխողազ երկրագործը

¹ Коллюбакки А. М., указ. произв., стр. 220.

կալվածատիրոջ դեմ, մահմեդական իսկական գյուղացիությունը (իննեք դա թուրք, թե քուրդ) չէր մասնակցում (կալվածատիրոջը ոգնելու նպատակով — Ն. Ի.), այլ ընդհակառակը, շահագրգռված էր այն բանում, որ հողը անակ տաներ հայ գյուղացիությունը, քանի որ այդ հողթանակը կրեթևացներ նաև մահմեդական գյուղացիության գրությունը»¹։

Միանգամայն արգարացի է Ի. Հյուսթերը, որն օսմանյան պետությունը անվանում է գյուղացիության շահագործմանը նպատակով ժանդարմական կառավարություն»², Վերնաշինքը հետևողական կերպով ձգտում էր պահպանել ու կոնսերվացնել բազիսում գոյություն ունեցող փոխհարաբերությունները։ Անկողմնակալ մասնագետների կարծիքն ընդհանուր է այն հիմնական խնդրում, որ հասարակական նոր կարգերի անցման ուղիներում զամենակալեւոր արգելիք... Հանդիսանում էր մասնավոր սեփականություն անապահովությունը սուլթանական կառավարության ու տեղական փաշաների կամայականություններից»³։ Իսկ թուրքական ազգային բուրժուազիան, որը պետք է գլխավորեր նոր, կապիտալիստական կարգերին կողմնակից ուժերի պայքարը ֆեոդալիզմի ու նրա հարուցած արգելքների դեմ, ի վիճակի չէր, որ իրագործելու իր պատմական առաքելությունը։ Դեռ ալեյին, ինչպես նշել են Թուրքիայի կոմունիստական կուսակցության ղեկավարները, հետագայում էլ նա լցանկացավ սգնալ խոշոր ֆեոդալական հողատիրությունը ինչ-որ չափով սահմանափակելու և հողային ռեֆորմ անցկացնելու ուղիով, որը և հանդիսացավ գյուղատնտեսության մեջ կապիտալիստական հարաբերությունների դանդաղ զարգացման և նրանում ֆեոդալական ու կիսաֆեոդալական հարաբերությունների գործող մնացուկների պահպանման պատճառներից մեկը»⁴։

Մինչև այժմ էլ ամեն մի նորընտիր Մեչլիս ու նոր նշանակված բուրժուական կառավարություն, անկախ կուսակցական պատկանելությունից, իր պարտքն է համարում փոշիների տակից դուրս բերել ազրարային հարցը, քննարկել ու վիճարկել

¹ ИГИЛ, ф. 408, оп. 77, л. 270, л. 5—6.

² Huxley Y., Türkiye köy iktisadiati, Ankara, 1934, s. 131.

³ Ермеев Д. Е., Этногенез турок, М., 1971, стр. 176, *ընդգծումը մերն է*։

⁴ Демир Якуб, Охан Халас, Турция: пути развития. «Проблемы мира и социализма», 1965, № 5, стр. 68.

այս կամ այն նախագիծը, չկատարելով սակայն ոչ մի գործնական քաջ դեպի վերջնական նպատակը: Ծեռդալական Հարաբերությունների կայուն վիճակը, կալվածատերերի և երանց շահերը պաշտպանող իշխանությունների հզորությունը, կապիտալիստական Հարաբերությունների անասելի գանգաղ առաջընթացը, գյուղացիների ցածր կենսամակարդակը, Հետամնացությունը, անաարբերությունն ու քաղաքական պատսիզությունը Հասցրին այնպիսի գրություն, որ գյուղացիությունն ակախվորեն չէր էլ ձգտում լուծելու հողային հարցը: Երկնկախվորեն ստեղծված պայմանները, շնայած առանձին շրջանների ու տնտեսությունների զարգացման բարձր մակարդակին, նույնիսկ ամերիկյան տիպի ֆերմաների գոյությունը, կարող էին ապահովել գյուղատնտեսության զարգացումը միայն պրուսական ուղիով: Այդպես էլ եղավ և այդ հանգամանքն իր կեիքը գրեց նրկրի Հետագա զարգացման վրա:

Նշված բոլոր երևույթների անկայությունը, անշուշտ, չի նշանակում, որ Քուրթիան, ինչպես փորձում են պնդել առանձին հեղինակներ, զարգացել է ինչ-որ ուրույն ընթացքով:

Քուրթիայի հողային Հարաբերություններն ուսումնասիրող Մուադ Աքսուլը գտնում է, որ իր հայրենիքում կատարվել է հողային սեփականության արանաֆորմացիա՝ կիսաֆեոդալական ու ֆեոդալական ձևերից դեպի բուրժուականը, դեռևս անցյալ դարի վերջերին¹: Կան նաև քոլորովին հակառակ կարծիքներ, որոնք ընդհանրապես չեն տեսնում ոչ մի զարգացում գյուղատնտեսության մեջ կամ տեղաշարժեր նկատում են միայն քաղաքներում: Այդպիսին է խոշոր տնտեսագետ Վ. Քոթոմյանցի կարծիքը: Երիտթուրքերի շարժման կապակցությամբ բնութագրելով նրկրի տնտեսական վիճակը, նա գրել է. «Քուրթիան կապիտալիստական է միայն իր գլխավոր քաղաքային կենտրոններում: Իսկ Փոքր Ասիայի ներքին մասն ամբողջապես գտնվում է բնատնտեսության վիճակում»²: Իհարկե, հեղինակավոր մասնագետը սխալվում էր: Այնտեղ նա զարգանում էին բուրժուական Հարաբերություններն ու ծլարձակում կապիտալիստական կարգերը: Դա անկասկած է: Վեճի առարկա է այն պրորբեմը, թե այդ պրոցեսը ներքին զարգացման հետևանք էր, թե արտաքին

¹ «Sov. Vostok», Tükiye'de toprak meselesi, ist., 1969, s. 40—43.

² «Современный мир», 1908, № 10, стр. 17.

ազդեցութեան՝ առևտրի, կուլտուրական ու տնտեսական կապերի և այլ գործոնների Արևմտյան Հնդկականների մեծագույն մասը երկրորդ կարգի գործոնների կողմնակիցն է։ Նրանց ազդեցութեան տակ մի շարք ժամանակակից թուրքաղետներ արտաքին կապերին և հասկապես արտաքին առևտրին վերագրում են վնասական նշանակություն կայսրության տնտեսական կյանքում, որի մասին ղեռնա կիսովի ներքնում։ Մինչդեռ հարուստ ազրյուրների, գրականութեան և մամուլի նյութերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ երկրում տեղի ունեցող սոցիալ-տնտեսական նպաստները՝ նոր հարաբերությունների ծնունդը և նրանց դանդաղ զարգացումն արգասիք էին հիմնականում տեղական գործոնների, որոնք կայսրության ժողովուրդների ամբողջ պատմական ընթացքի վրա ունեցել են րախտոտը նշանակություն։ Իհարկե, չի կարելի ժխտել նաև արտաքին ազդեցության կարևորությունը կիսազաղութային երկրի համար։ Այդ մասին կիսովի իր տեղում։ Առայժմ հիշենք՝ Վ. Բ. Լենինի գրությունները ներքին և արտաքին առևտրի ազդեցության մասին՝ կապիտալիստական հարաբերությունների օրինակաբար զարգացման վրա։ Ելնելով Կ. Մարքսի իրացման տեսությունից, Վ. Բ. Լենինը գտնում էր, որ ներքին ու արտաքին շուկաների ազդեցության խնդիրը անհրաժեշտ չէ հասկանալու համար, թե ինչպես է տեղի ունենում ամբողջ հասարակական կապիտալի վերարտադրությունն ու շրջանառությունը, այսինքն՝ արդյունքի իրացումը կապիտալիստական հասարակության մեջ¹։ Երբուհանելով իր մեկնարանությունները, Վ. Բ. Լենինը գրել է, որ արտաքին շուկայի հարցը պատմական հարց է այս կամ այն երկրում. այս կամ այն ժամանակաշրջանում կապիտալիզմի զարգանալու կոնկրետ պայմանների հարց²։ Ուրեմն, Վ. Բ. Լենինը գտնում էր, որ որևէ երևույթի էությունը հասկանալու համար անհրաժեշտ է կոնկրետացնել և պարզեցնել իրավիճակը, վերցնել խնդրի գլխավոր, կարևոր կողմը, որպեսզի հնարավոր լինի հաստատել այս կամ այն գրություն։ Ահա այս իմաստով էլ ներքին և արտաքին շուկաների համատեղ ազդեցության խնդիրը կապիտալիզմի զարգացումը հասկանալու համար նա համարում էր ոչ պարտադիր։ Բնատորեն տեսական

¹ Լենին Վ. Բ., ԵԼԹ, հատ. 4, էջ 82—88.

² Նույն տեղը, էջ 101.

առումով սնանկ այդ բաժանումը, — գրել է Վ. Ի. Լենինը, — հատկապես քիչ պետքական է այնպիսի երկրների համար, ինչպիսին է Ռուսաստանը¹։ Ուզում ենք նորից կրկնել, որ Օսմանյան կայսրությունը բազմաթիվ հասարակական երևույթներով և, մասնավորապես, տնտեսական կյանքի որոշ կողմերով նման էր Ռուսաստանին և լենինյան այս սահմանումները կարելի է տարածել նաև Օսմանյան կայսրության վրա։

Վ. Ի. Լենինի համոզմամբ, այդ հասկացողությունը կարելի է փոխարինել մեկ ուրիշ բաժանումով, այսինքն՝ սկապիտալիզմի զարգացման պրոցեսի մեջ զանազանելով, որինակ, հետևյալ կողմերը. 1) Կապիտալիստական հարաբերությունների կազմավորումն ու զարգացումը (լիովին բնակեցված և զբաղեցրած սվյալ տերիտորիայի սահմաններում). 2) Կապիտալիզմի ընդլայնումն այլ տերիտորիաների վրա (մասամբ բուլղարիան շրջապատում և հին երկրից ելածներով բնակեցվող, մասամբ զբաղեցրած համաշխարհային շուկայից և համաշխարհային կապիտալիզմից հետո կանգնած ցեղերով)։ Պրոցեսի առաջին կողմը կարելի էր անվանել կապիտալիզմի զարգացում գնդի խորքը, երկրորդը՝ կապիտալիզմի զարգացում լայնքով։ Այդպիսի բաժանումը կընդգրկեր կապիտալիզմի պատմական զարգացման ամբողջ պրոցեսը...²։

Մեր կարծիքով, Օսմանյան կայսրության սոցիալ-տնտեսական զարգացումն ունեցել է նման պատկեր։

բ. Կապիտալիզմի դանդաղ առաջընթացը

Սոցիալ-տնտեսական վերահիշյալ տեղաշարժերի պատկերը, որը գյուղում զգալիորեն քողարկված էր, շափազանց ակնառու կերպով հանդես էր գալիս առևտրի և արդյունաբերության բնագավառում։

Գարեբով աշխույժ առևտրի ուղիներով հայտնի Արևմտյան Ասիան Թուրքների գրավումից հետո կորցրեց իր այդ նշանակությունը։ Սակայն մի քանի խոշոր քաղաքներ ու երկաթուղիներ³։ Կ. Պոլիսը, Իզմիրը, Տրապիզոնը, Հալեպը, Բեյրութը, Բաղդադը, Բասրան, Ալեքսանդրիան և ուրիշներ, պահեցին տնտես-

¹ Լենին Վ. Ի., ԾԺԺ, հատ. 4, էջ 108։

² Նույն տեղը։

սական ու մշակութային կենտրոնների իրենց զերը նաև թուրքական օկուպացիայի առաջին շրջանում: XVIII—XIX դարերի ընթացքում, երբ ուղղակիան Հաղթարչալները զաղարեցին կուսակման ազրյուր լինելուց, կապիտալիստական Հարաբերությունների զարգացմանը Համընթաց, ուժեղացավ կապն այդ կենտրոնների և երբի շրջանների միջև, շնորհիվ առաջին Հերթին ըրիստոնյա ժողովուրդների զործունեության:

Թուրք խոշոր քաղաքական զործիչ կոմս Սարահեղզինը ռուրքերը և առաջադիմությունը խորագրով իր հողվածաշարում անզրագանում է պատմական անցյալին և փորձում է ջույց տալ առանձին ժողովուրդների զերը կայսրության տեսնական կյանքում, Հիմնադրվելով նաև նրանց զործունեության ուղղության պատկանները: Միջին դարերում թուրքերի մղած «հաջող պատերազմներու պատուը,— զրեւ է ես,— սուրի ժայրով գրավված Հարասությունները, ավարը, մեղկացման պատճառ կղանային, ազատ կացուցանելով զանոնք զոյության Համար անհրաժեշտ բաները հայթայթելու որևէ ճիգն և իրենց ապրուստը ձեռքով հողեն քաղելու ամեն մտահոգությունն»¹: Գրավման սկզբնական շրջանում լինելով խաշնարած ու վաշկատուն, թուրքերն ավելի ուշ սովորեցին հողագործություն, բայց միշտ մնացին զինվորական, կառավարիչ ու պաշտոնյա՝ իրենց գրաված հողերի վրա և շարունակեցին պատերազմել: Նման զործելակերպը, կամ զինվորական հաղթարչալները, գրում է այնուհետև Սարահեղզինը, թուրք տարրի համար ունեցան բացիալական շատ ծանրակշիռ հետևանքներ: Միևնույն եվանձված ազգերը կրնային զրազվիլ իրենց հողագործական, ճարտարապետական և առևտրական աշխատանքներով, թուրք տարրը կլքեր իր սշախը, թողուր իր հողերը, ցան ու ցրիվ կլար ամեն կողմ, թե իրեն զինվորական և թե իրեն պաշտոնյա և հասարակականապես կկորսվեր անսահման կայսրության մեղք², Իրականորեն ներկայացրած այս պատկերին որևէ բան ավելացնելը մեղքվում է ավելորդ: Բայց երբ բնվանված ազգերի շնորհիվ արտադրողական ուժերը զգալի առաջընթաց ապրեցին և երկրի տեսնությունը զարձավ եկամտուների և պետական ծախսերի

¹ Սարահեղզինի հողվածաշարը սպաղել է «La Revue» հանգեք, որտեղից այն արտատպել է «Երկրի մայն» շարաթաթերը, 1207 թ., № 10, էջ 4:

² Նույն տեղը:

զլխավոր աղբյուրը, տիրող շրջաններն սկսեցին անմիջական հետաքրքրութիւն ցուցաբերել անտեսական խնդիրների վերաբերյալ, աշխատելով կարգավորել արտադրութիւնն ու առևտրի հետ կապված հարաբերութիւնները: Առաջնակարգ ու կարևոր դարձան սեփականութիւն հարցերը: Դադարեց գործելուց օսմանյան այն դատարանը, որ զբաղած էր մասնավոր կալվածների և սեփականութիւնց զբաղելովս¹:

Վաճառականութիւնը զարգացնելու և առևտրական կապերը կանոնավորելու նպատակով, անցյալ զարի 20-ական թվականներին, դեռևս շունեհալով սեփական առևտրական օրենսդրութիւն, թարգմանվեցին ֆրանսիական օրենքները: Այսուհանդերձ, շարունակեցին գործել սովորույթների հետ կապված հարաբերութիւնները ու շարիաթի օրենքները և զբախ մտցված օրենքները առևտրի զարգացման վրա շունեհան Երեկ արդեցութիւն: 1847 թ. առևտրի ու երկրագործութիւն միևիտարութիւնը ևս չկարողացավ կատարել իր դերն առևտրի կարգավորման ասպարեզում: Տարիներ անց, երբ հաստատվեց քաղաքացիական օրենսդրութիւնը կամ ստեղծվեց կայսրութիւն օրենսդրութիւն (մեչելի), նրա 36-րդ և 44-րդ հոդվածներն առևտրի վերաբերյալ առաջարկում էին միայն ընդհանուր դրույթներ: Ահա այս պատճառով էլ առևտրական կյանքը միևնույն կայսրութիւն վերջը շունեհալով իր կարգ ու կանոնը և երկրում շարունակեցին գործել հին սովորույթներն ու պրակտիկայի մտցրած նորմերը: Եթուրական առևտրական շարաթաթերթը դեռ 1908 թ. անհրաժեշտ էր համարում պրոպագանդել այդ սովորույթները, Եթուրականները,— կարգում ենք այնտեղ,— երկու մասի կրածանվին՝ 1. Ընդհանուր սովորութիւն (ուրֆը սամ.), 2. մասնավոր սովորութիւն (ուրֆը իաս), այսինքն՝ ընդհանուր վաճառականութիւն կամ մասնավորապես անոր այսինչ կամ այնինչ էլուդին հատուկ, ուրիշ տեսակետով մալ առհասարակ ամեն երկրի, կամ այսինչ երկրին ամբողջութիւն կամ թե միմիայն անոր մեկ մասին մեչ գործադրել կրնան ըլլալ²: Այնուհետև հոդվածում նըշվում է, որ սովորույթներում հակասութիւններ ծագելու դեպքում միշտ նախընտրելի է տեղական կամ տվյալ բնատրվառին հատուկ սովորութիւն:

¹ Եթուրական, 1876, № 1, էջ 221:

² Եթուրական, 1908, № 19, էջ 286:

Փաստերը ցույց են տալիս, որ առևտրի զարգացմանը զուգընթաց անհրաժեշտ պայմաններ՝ օրենքներ, ընդհանուր շահեր, միասնական ֆինանսներ և այլն, որոնք պետք է ապահովեն առևտրի անվտանգությունը և մատուցեն տարրական հարմարություններ, չեն ստեղծվել ու շատ նրևույթներ զարգացել են ինքնիշխան, պատահական դեպքերին ու ցանկություններին ընդառաջելով: Անշուշտ, պետական շրջաններն ամեն կերպ աշխատում էին կարգավորել առևտրի ու արդյունաբերության վիճակը: Այդ շահերն ակներև են թեկուզ մի շարք անհրաժեշտ օրենքներ ընդունելու մեջ: Գրանցից կարևորները հետևյալներն են: 1860 թ. օրենքներ հրապարակվեցին առևտրական և խառը գատարաններ հիմնելու մասին: Տեղական առևտրական գատարանները կազմվում էին նախագահից և չորս անդամներից, որոնցից երկուսը պետք է լինեն մահմեդականներ, իսկ երկուսը՝ քրիստոնյաներ: 1863 թ. օրենք ընդունվեց ժողովին առևտրի վերաբերյալ: Բազմաթիվ օրենքներ ընդունվեցին մաքսային տուրքերի մասին, որոնցից էր 1874 թ. օրենքը՝ մաքսային ներքին հարկադրումները վերացնելու վերաբերյալ, որը շափազանց կարևոր էր առևտրի ազատ ծավալման տեսակետից: Բայց այդ օրենքը մինչև 1900 թ. մնաց թղթի վրա՝

Նշանակալից միջոցառում էր առևտրական գրասենյակների ստեղծումը մայրաքաղաքում (1878) և այդ առևտրական խոշոր կենտրոններում: Առաջինի կազմում կային առևտրական խավերի 24 ներկայացուցիչներ, վիլայիթներում դրանց թիվը հավասար էր 12-ի, գավառներում՝ 8-ի, իսկ գավառակներում՝ 4-ի: Գրանց ազգնությունը գործնական կյանքում կախված էր նախագահի կամ անդամների աշդեցիկ լինելուց, իշխանավորների հետ ունեցած հարաբերություններից ու այլ պարագաներից: Բնչոր դեպքերում գրասենյակների երևան գալը հաստատում էր անցյալ դարի վերջին քառորդին բավական զարգացած առևտրական կապերի գոյությունը: Իհարկե, զարգացումն այս բնագավառում ևս ընթացել էր շափազանց ծանր, մի քանի տասնամյակ առաջ ունենալով պարզունակ ձևեր: Օրինակ, Վանք մինչև անցյալ դարի կեսերն ունեցել է միայն ներքին պահանջները բավարարող առևտուր, իսկ արտաքին կապերը սահմանա-

¹ Տե՛ս՝ Петросян Ю. А., «Новые осматы» и борьба за конституцию 1876 г. в Турции, М., 1958, էջ 23.

փակված են եղել Քիթլիս քաղաքով: 1870-ական թթ. այն ընդ-
լայնվել է՝ ընդգրկելով Կարինը, Այնթապը, Գիարրեքիրը, Խար-
րեքը, Քոջատը, Սզերքը և այլ քաղաքներ: 1876 թ. զեկտեմ-
բերին Վանում բռնկված հրդեհի հետևանքով այրվել էր մոտ
հազար խանութ, որոնց տերերի մի զգալի մասը սնանկացել էր:
Մյուս մասը իր գործը շարունակել էր վարկի օգնությամբ և քիչ
մասը միայն, ունենալով կուտակումներ, նորից էր բացել առև-
առքական իր կետերը Վանում և այլուր: Փոքր-ինչ կենդանացած
առևտրին նոր հարված են հասցնում 1894—1896 թթ. զեպտեբրը:
Տեսեսական կյանքը այս անգամ էլ ապրում է նոր վերելք, բայց
առևտրականների և արհեստավորների խավը կորցրել էր հա-
վատը իշխանությունների նկատմամբ: Ահա թե ինչու «Վանի ես-
հանգը ներկայումս հողվածաշարի հեղինակ Ա. Գարրինյանը,
որից քաղված են վերևում բերված փաստերը, արձանա-
գրում է. «Այժմ թե վաճառականները և թե հասարակ խա-
նութպանները ավելի վարկով են գործում, քան թե գրամազու-
խով. պետք է ասել, որ Վանի առևտրականները իրատ զգու-
շությամբ են վերաբերվում զեպի իրենց վարկը, որովհետև եթե
վարկի վստահությունը մեղտեղից վերացվի, կարելի է ասել՝
առևտրով զբաղվողների 90 %-ը անգործ կմնա և սովածու-
թյան կմտանվի»¹: Նման անելանելի վիճակը երկրի կառավա-
րողների ներքին քաղաքականության ուղղակի արդյունքն էր ու
հետևանքը:

Առևտրի դարգացման պատկերն ավելի ամբողջական ներ-
կայացնելու համար բերենք մեկ օրինակ ևս: Անցյալ դարի կե-
սերին Մուշի մեջ կար ընդամենը 10—15 խանութ, որոնք ի վի-
ճակի էին բավարարելու սեղեցիի ու դաշտեցի համայնքիս պա-
հանչարկը: Նկարագրվող ժամանակահատվածում «խանութպա-
նին անծանոթ էր Սև ծովի եզերքը, Տրապիզոնի և Կարնո վա-
ճառաշահությունը: Իր առևտրի հրապարակը քույր Բաղեշ (Քիթ-
լիս) քաղաքն էր...»: Առևտուրը ավելի շատ նման էր ապրան-
քափոխանակության: Ժամանակակից առևտրի պայմաններ,
չափեր ու ձևեր գոյություն չունեին: «Փոխանցումը քիտով (քի-
սեն— 500 դրշ.) էր, պայմանները շատ տարբեր էին այժմեն,
տուրևառի գործառնությունը փոխադարձ վստահության վրա

¹ «Մուրե», 1904, № 8, էջ 20—21:

Հիմնված էին. միամիտ և անկեղծ հավատարմութիամբ մը և առանց վկայի, մուրհակի ու երաշխավորի՝¹

Այդպիսի պարզ ձևերը հասուիկ էին գազառական կենտրոններին: Նույն պայմաններում չէր գտնվում, անշուշտ, առևտուրը վիլայիթների գլխավոր քաղաքներում: Վերևում արգեն նշվեց, որ կարինում ու Տրապիզոնում և նման այլ վայրերում առևտուրը մեծ շահ էր բերում: Իսկ մայրաքաղաքը, Իզմիրը, Բեյրութը, Գամասկոսն ու Բաղդադը եղել ու մնում էին ներքին, արտաքին ու տարանցիկ կամ տրանզիտային առևտրի կարևորագույն կենտրոններ: Ըննց նույն խոշոր, տրանզիտային առևտրի կենտրոններ հանդիսացող քաղաքները գարձան այսպես կոչված կոմպրադորային բուրժուազիայի ծննդավայրերը: Այդ բուրժուազիան հարստացավ միշտորդ առևտրի օգնութիամբ և ապա իր ձևերում կենտրոնացրեց ֆինանսական տարրեր տեսակի գործառնությունները, գառնալով ամիրա, սառաֆ, գրամափոխ: Մեծարանակ առևտուրն ամբողջապես նրանց մենաշնորհ իրավունքն էր: Գուսի մի քանի տասնյակ խոշոր առևտրական մասնագիտացված տներ ապրանքներով ապահովում էին հարյուրավոր ու հազարավոր միջին վաճառականների, որոնք իրենց հերթին գրանք փոխանցում էին ավելի մանր խանութպաններին ու կրպակատերերին, իսկ վերջիններս՝ շարժիներին: Անցյալ դարի կեսերին հաստատված այս սխեման է հետագա Հիսնամյակում կրեց որոշակի փոփոխություններ: Առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչ և մտավորական Յ. Մըրմըյանը այսպես է նկարագրում Հիշյալ պրոցեսը: Խոշոր վաճառատուների շուքի տակ երկար տասնամյակներ գոյություն ունեւր տերկորդական վաճառողներու խումբ մը՝ օտանի ըսված, որոնց ձեռն էր հատորով (թոփով) վաճառելը տեղացի ու գազառացի վաճառող էսնեֆներուն, մինչ հակով վաճառումն՝ առանձնաշնորհումն էր վերոհիշյալ մեծ վաճառականներուն: Այս խտրանքը տեւց մինչև 1880, երբ մեծ վաճառականք ալ սկսան հատորով բաց վաճառել ու այսպես օտանությունը, որ բանուկ ու զատ արհեստ մըն էր հրապարակին միջակ գրամազլիխ և միշասահման կարողության տեր անձերու մեջ, հետզհետեւ նվազեցավ և անհետ եղավ՝ մեծ վաճառականներու ազահության և շահագի-

¹ տերկրի Լալեր, 1907, № 27, էջ 12—13:

առաջնակ պատճառով¹։ Իսկ պատճառը բազմականին լուրջ էր, քանի որ մեծածախ առևտուրը զգալիորեն ավելի պակաս շահ էր բերում, քան մանրածախը։ Ասածը կարելի է հաստատել մի շարք օրինակներով։ Օրոսմի Բակ արտահանող ընկերությունը 1899—1914 թթ. իր փայտանրերին օտարերկան շահ էր վճարում 10—14 %²։ Մինչդեռ երկրի ներքին շրջաններում՝ Բիթլիսում, Խարբերդում, Խնուսում, Վրդիում, և այլուր, շահի տոկոսը սեղմորոպական ապրանքների վաճառքից կազմում է 75 և 100%։ Այնուհետև նշվում է, որ ծովազրյա քաղաքներում բարձր եկամուտ էր բերում ոչխարի և բրդի վաճառքը³։ Նույնիսկ զարգացած խանութպանների շահը հասնում էր մինչև 20 %-ի։ Այս երկվույթների զուգընթաց տեղի էր ունենում հեռահեռ առողջագրում՝ կապերը խզելու մայրաքաղաքի մեծածախ առևտրականների հետ, որը և վերջիններին ստիպում էր զբաղվել նաև մանր, առօրյա վաճառքով։ Բանն այն էր, որ երկրի մյուս կենտրոններում՝ Իզմիրում, Տրապիզոնում, Սամսոնում, Քեյրուսում և ուրիշ քաղաքներում հեռահեռ կազմակերպվում էին մեծածախ առևտրական տներ և ընկերություններ։ Գաճառի խանութպանին ավելի ձեռնառու էր կրճատել իր ճանապարհը ու այցելել մոտակայքում գտնվող վաճառատունը, քան թե ժամանակ կորցնել մայրաքաղաք հասնելու համար։ Ամփոփելով 1906 թ. առևտրի ավյալները, ռեյտրակներ նշում է՝ «Տրապիզոնի, Սամսոնի, Իզմիրի, Սելանիկի հրապարակները սկսել են մրցել Պուտ հրապարակին հետ... ոչ միայն այս նավահանգիստներու հանախորդները Պուտն չեն հայթայթեր իրենց տեսակները, այլ նաև սկսած են սաստիկ մրցում մը ընել։ Գարասուի, Այազնի, Գոնիայի վաճառականները Իզմիրի կը հայթայթեն իրենց ապրանքը և նրա զընկայի, էրզրումի վաճառականները Տրապիզոն կգիմեն, ուրկն կընան ավելի աման կերպով հայթայթել իրենց պետքերը»⁴։

Ամփոփման մեջ ուշադրություն է հրավիրվում նաև այնպիսի փաստերի վրա, որ Պուտի խոշոր առևտրականներն աշխատում են մասնաճյուղեր բացել այս նոր կենտրոններում, իսկ

¹ Թուրքալայց հին վաճառականությունն ու վաճառականը 1740—1890, գրքի V (ըմբռյան) Ճ. Գ., Կ. Պուտ, 1908, էջ 24։

² ՏԷ՝ Թուրքիան, նշվ. աշխատ., էջ 187։

³ ՏԷ՝ ԱԳՅԱ, փ. 82, օտ. 24, չ. 3049, չ. 115։

⁴ ռեյտրակներ, 1906, № 51—52, էջ 1202։

Քուրսայի, էրզրումի ու այլ մեծ քաղաքների ցիւ թե շատ ունևոր վաճառականները փորձում են ուղղակի կապեր հաստատել նաև եվրոպական առևտրական տների ու առանձին արտասահմանյան ընկերությունների հետ: Եարաթաթերթը իր հաջորդ տարվա հունվարի տեսություն մեջ այս բուր երևույթները դիտում է որպես փոփոխություններ, որոնք հետզհետե դառնում են սրտշակի, որը նման է սառևտրական կատարյալ ապակենտրոնացման¹: Մինչդեռ, հենց շարաթաթերթի նյութերը, հարուստ փաստական տվյալները, առևտրի հետագա զարգացման և առաջավոր եվրոպական ձևերի՝ Քուրթիա մուսք գործելու ապացույցն են: Մեծ վաճառատների հաջողությունները, միջին ու մանր վաճառականների սնանկացումը և մրցումն ու պայքարի ուժեղացումը միանգամայն բնականոն են հենց կապիտալիզմի զարգացման պրոցեսի համար: Այնուամենայնիվ, ինչպես երկրի տրեսեսություն մյուս բնագավառներում, այստեղ էլ կալին զարգացումը դանդաղեցնող և խանգարող հանգամանքներ: Գրանցից մեկը գոյություն ունեցող վարկային սխտեմն էր, որն արգելակում էր առևտրական կապիտալի արագ շրջանառությունը:

Ց. Մըբմբյանի տվյալների համաձայն, վարկի ժամկետը պայմանավորված էր ապրանքը վերցնող վաճառականի բնակավայրով: ԵՊայմանաժամերը, — գրում է նա, — շատ անգամ առանց թուղթի և օտորազրություն, Ռումելիի և Անատոլուի համար մինչև 120—140 օր կերկարատևեին, իսկ Կ. Պոլսի և շըբչակայից համար՝ մինչև 61—91 օր²: Նշված ժամկետի ավարտին վարկով ապրանք վերցրած վաճառականը զալխ էր պարտատիրոջ մոտ, վեարում էր տարած ապրանքի գինը և վերցնելով նորը, վերադառնում էր իր բնակավայրը: Այս փոխհարաբերությունները երկու-երեք տասնամյակների ընթացքում այնքան սովորական էին դարձել, որ գրականության մեջ և մամուլում արձանագրվել է, որ երկու դարի սահմանազլխին առևտրականների փոխադարձ կապերի հիմքը դարձել էր վարկը: Ըստ ԵՊուրակնի³ բնորոշման, Եգավառներու մեջ առևտրականները երեք կարգի կըրածանվին: Առաջին գասակարգը մազազանի կկոչվի...: Սրանք տեղացի վաճառականներին ապահովում էին ապրանքով, կատարում զլխավորապես մեծաքանակ առևտուր:

¹ ԵՊուրակն, 1907, № 5—6, էջ 89.

² Մ (ըմբոյան) 3. Գ., նշվ. տշխ., էջ 59.

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՐԿԱՆԻ ԳՐԱԳՐԱՐԱՆԻ ԿԱՄ ԳՅՈՒՂԵՐՈՒ ԽԱՆՈՒՍԱՅԱՆ-
 ԵՆԵ ԵՆ, որոնք տեղական սպասուածի համար փոքրաքանակ կծա-
 խեն: Երբորդ գասակարգը պոխնանի կկոչվի Ասոնք շրջուն
 առևտրականներն են, որոնք ժաղազաճիներն ու խանութպան-
 ներն կգնեն և գյուղերու մեջ կծախեն: Վերևում նշված ժամ-
 կեաւերը մեծաքանակ առևտուրը կատարելիս հատկացվում էր
 ժաղազաճիներին, կամ գավառական կենտրոններում առևտրա-
 կան առևտրականներին: Խանութպանները, վերջիններից իրենց
 ապրանքները ձեռք բերելուց հետո, պարտավորվում էին գու-
 մարը վերագործենել շարաքվա վերջին, և կամ 31, 61, 91 սրվան
 մուրհակներ կուտան: Ասոնց վարկի սահմանն է սովորաբար
 100—150 ոսկի¹: Ամենածանր վիճակում էին գտնվում պոխ-
 նաճիները, շրջող մանրածախ առևտրական-շարժիները, որոնք
 սովորաբար դրամ բուրգովին շունենին և առևտուր էին անում
 միայն վարկով: Իրենց ապրանքը, մոտ 500 լիբրայի արժեքի,
 սրանք հայթայթում էին առաջին նրկու կարգի խանութներից և
 գյուղերում վաճառում ավելի քան կգնով: Վարկի ժամկետը
 160—180 օր էր, որովհետև նրանք սգարնան միջոցին գյուղե-
 րու մեջ ապառիկ կծախեն հողագործներու, աշնան գանձելու
 պայմանով: Աշնանը նրանք տվյալ ժամանակի շուկայական
 գներով ապրանքի փոխարեն վերցնում էին գյուղատնտեսական
 մթերքներ, բուրդ, աղֆտիկ և այլն: Այս բոլորը պոխնաճիները
 հանձնում էին վարկատիրոջը, որը զգալի շահով դրանք վաճա-
 րում կամ ուղարկում էր ավելի խոշոր կենտրոններ: Իսկ պոխ-
 նաճի²ն, նրանց տաժանակիր աշխատանքը տալիս էր տարեկան
 միջին հաշվով 20—40 լիբրա, ու նրանք կարող էին ընտանիք
 պահել ԵՊԵ միկնուշն առեն արտ մը, այդի մը ունենան...³:

Էինում էին զեպքեր, երբ վերցրած վարկը ուշացվում, կամ
 չէր վերագործվում պարտատիրոջը: Պատճառները, որպես կա-
 նոն, անբարենպաստ պայմաններն էին, երբեմն՝ սնանկացումը:
 Առևտրական գրասենյակների հաշվետվութուններում բերված
 են ոչ միայն փաստերը, այլ նաև սնանկացման պատճառները,
 որոնց մի մասը մտացածին էր: Գոյսի ուսական գլխավոր
 հյուպատոսը 1903 թ. հուլիսի 31-ի իր զեկուցագրում նշում է,

¹ ԵՊԻՍԿՈՒՍԻ, 1906, № 2, էջ 171.

² Եւլն տեղը, էջ 172.

³ Եւլն տեղը, էջ 173.

որ մանավանդ թուրք առևտրականների բնականացման զեղբերը բազմաթիվ էին դարձել: Այդ բնականացումները և անկարող հայտարարելը տեղական առևտրականների մեջ վերջին ժամանակներս ոգտագործվում են որպես հեշտ նկատուածի և սպեկուլյացիայի միջոց: Ապացուցվել է, որ թուրք վաճառականներից շատերը մեծ քանակութամբ ապառիկ ապրանքներ են գնում արտասահմանյան առևտրականներից, հետո արագ կերպով դրանք վերավաճառում են, ձեռք են բերում անշարժ գույք, որը հաստատում են իրենց բարեկամների կամ ծանոթների անունով: Գրանից հետո նրանք նորից են վերցնում ապրանքներ, ավելացնում իրենց պարտքը, միաժամանակ պարտավորվելով մյուս անգամ վճարել ճիշտ ժամանակին: Բայց խոստումը մնում էր լույս խոսք: Այդ երևույթն ավելի շատ էր կրկնվում, երբ վարկով ապրանք տվող վաճառականը հայ, հույն կամ հրեա էր լինում: Նրանցից թուրք վաճառականները ոչ մի վախ չունեին: Պարզ է, որ թուրքական իրականութանը հատուկ այս երևույթն ուղղակի իմաստով մեծ հարված էր հասցնում առևտրի զարգացմանը, ինչպես նաև անվտանգութուն սերմանում առևտրականների միջև՝ մանավանդ մահմեդական վաճառականների նկատմամբ:

Առևտրի ծավալմանը զուգընթաց տեղի էր ունենում նրա հետագա մասնագիտացում: Զտփազանց շահավետ գործ էր դարձել առևտրական միջնորդութունը, որն ուներ բազմաթիվ ուղղութիւններ և ալլազան բնույթ: Էգեյան ծովամերձ շրջաններում, սրինակ, որպես միջնորդ հանդես էին գալիս գյուղացիներից հավաքած միջոց, և հատկապես թուրք տեղագիտող ուղտապանները: Մրգեր հանձնելու վայրը Իզմիրն էր, գեորդները՝ կոմիսիոներ կամ միջնորդ առևտրականների մեկ այլ խումբ: Մըրգների շուկայում վաճառելով ապրանքը և ստանալով դրամը (ուղտապանները — Ն. Ի.) անմիջապես հաշիվը փակում էին գյուղացիների հետ, ինքնակամ կերպով որոշելով գինը, որի հետ գյուղացիները ստիպված էին համակերպվել: Այնուհետև, Իզմիրի միջնորդ վաճառականը տեսակավորում էր միջոցը կամ թուրք և այն վերավաճառում արտահանող առևտրականին: Այս-

¹ АВПР, Полетархив, т. 1638, л. 1.

² Tacalan Nurdogan, Ege'de Kurtulus Savasi baslarken, „Milliyet“, 11.10.1970.

պես, մրգեղենն անցնելով գլուղացուց ուղտապանին, նրանից միջնորդ վաճառականին և ապա խանութպանին կամ արտահանող անձնավորությանը, հետզհետե թանկանում էր, հավելյալ ծախսերը բարձրացնում էին նրա գինը: Անհրաժեշտ էր վճարել բազարկի, նրա ծայրերը կարելու կամ քանդելու համար, տեղափոխող քանվորմանին, պահեստապահին և այլն¹: Այս պայմաններում, բնականաբար, միջնորդ բոլոր ողակներն ոգտվում էին հանգամանքից և արագորին հարստանում:

Միջնորդներն սևեխն համարյա բոլոր խոշոր առևտրական տները, ընկերութունները, արտադրական միավորումները և այլն: Միջնորդների մի խումբը զբաղվում էր միայն ապրանքների տեղափոխելով: Մյուսը ներկայացնում էր արտահանող կազմակերպութունների շահերը (տեղական մթերքներ ու ապրանքներ էր գնում և ուղարկում համապատասխան հասցեներով): Երրորդ խումբը կատարում էր ներմուծվող ապրանքների ընդունումը և այլն: Կոնիալում նման հանձնարարութուններ էին կատարում 30 խոշոր առևտրականներից մի քանիսը: Այսպես, ապրանքներ տեղափոխելով էին զբաղվում Գ. Աշխյանը, Հ. Մազուտյանը և ուրիշներ: Տեղական ապրանքներ հայթայթում և արտահանում էին Բ. Կյուտենյանը, Ս. Մելմուրյանը, Գ. Տիրացույանը, Հ. Գանիեղյանը, Սարաֆյան եղբայրները, Հաչի Նազար Պալթալյանը, Ալայրեյզազի Սատրք բեյը, Զիյերզազի Հաչի Ալի և Դերվիշ էֆենդիները, Փարլազազի Հազզը էֆենդին, Վասիլաքի Լուրիախը, Սերաֆիմ Գոզնիս ողուն և ուրիշներ: Ներմուծվող ապրանքների հանձնառու էր Գրիգոր էֆենդի Փետիճյանը և այլն²: Անցյալ դարի վերջերին այս պատկերն ուներ կայսրության քաղաքների մեծազույն մասի առևտրական կյանքը, քանի որ հիշյալ քաղաքներում ազգաբնակչութունը քաղվազ էր և մահճակալների կողքին բոլոր քիչ թե շատ հոծ բնակավայրերում ապրում էին հույներ, հայեր և հրեաներ, որոնք այդ դործում գլխավոր դեր էին կատարում: Մյուս կողմից, քանի որ միջնորդ առևտուրը շափազանց շահավետ էր, նրանով զբաղվում էին բոլոր նրանք, ովքեր հնարավորութուն և կարողութուն ունեին՝ անկախ ազգութունից ու կրոնական պատկանելությունից: Հիշյալ զբաղմունքը հանդիսացավ առևտրական և

¹ „Mihyet“, 11. 10. 1970.

² Տե՛ս «Բյուրակն», 1906, № 15, էջ 249—260.

կոմպրադորային բարժուագիայի ձևավորման կարևոր ուղիներին մեկը: Այդ պրոցեսին նպաստեց կամ զրա զարգացման փուլը Հանդիսացավ առևտրի մասնագիտացումը, այս կամ այն ապրանքների կենտրոնացումը առանձին առևտրական տների ու ընկերությունների ձեռքում: Օրինակ, Հաշիպում կային առանձին վաճառատներ, որոնք զբաղված էին միայն բրդի և բրդյա ապրանքների առուծախով, ուրիշները վաճառում էին միայն գորգեր, ճոթնղեն, կաշիներ, ներկեր, երկաթեղեն, կոշիկեղեն և այլն: Բ. Գույումեյանի և Յ. Քյուրապյանի առևտրական տները կատարում էին բրդի, բամբակի, այծի մորթու և զորգի մեծաքանակ արտաժամ, Պ. Պապիկյանը և Մ. Մահակյանը վաճառում էին մանած, լեղակ և օճառ, Վարդերես Ծկավովը կատարում էր Անատոլիայի առևտրականների Հանձնարարությունները, Գ. Զինրչյանը և իզրայրները՝ Նույնպես, Լ. Մինասը զբաղված էր մանուֆակտուրայի մեծաքանակ վաճառքով, Վ. Մարքորույին և ընկ.՝ բրդի, Գարլ Կոխ, Զոյինկեն և ընկ. և ուրիշներ՝ Հանձնակատար վաճառականություններ, Ա. և Ն. Լոմսի, Ժ. Անտրեա՝ բանկիրներ էին և այլն: Առևտրական գործի այս խոշոր ներկայացուցիչներն ունեին իրենց միջնորդները, գործակալները, ներկայացուցիչները երկրի տարբեր վայրերում ու տեսեսությունների քաղաքներում:

Բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ անցյալ դարի 80-ական թթ. սկսած առևտուրը զարգանում էր թե խորություններ և թե լայնքով, մեծանում էր ապրանքափոխանակության ծավալը և Քուրքիա էին մուտք գործում առևտրի նոր միջոցներ ու ձևեր: Սակայն երկրում շարունակում էին գոյատևել առևտրի հին ձևերը: Անհավասարաչափ զարգացումը եղել և մնում էր բնականոն այս ասպարեզում ևս: Դրա լավագույն ապացույցը զարգացած առևտրին զուգահեռ արանդիտային կամ տարանցիկ առևտուրն էր, որը դարեր շարունակ և իր նախնական ձևերով կատարվում էր կայսրության տարածքում և նրա համար սներ կարևոր նշանակություն: Այդ առևտրի հայտնի ուղիներից մեկը՝ Տրապիզոն—էրզրում—Քավրիզ անապարհն էր, որը երկու հարևան երկրներ կապում էր իրար հետ: Բացի այդ, Ց. Էնգելսի օրտահայտություններ, Կոստանդնուպոլիսը և Տրապիզոնը իրենց աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ հանդիսացել են Երեքին

Ասիայի, Տիգրիսի ու Եփրատի հովիտների, Պարսկաստանի ու Քուրքեստանի հետք քարավանային առևտրի գլխավոր կենտրոններ¹։ Գրանց վրայով արտահանվում և ներմուծվում էին արգյունաբերության ու արհեստագործության արտադրանքներ, սննդամթերք, հումք, զեղորայք, համեմունքներ և այլն։ Գ. Ջի-խաչը ընդգծում է, որ ասորանցիկ առևտուրը էրզրումի համար կենսական կարևորություն ունեցող հարց է, և նրա զաղարումը Օսմանյան կայսրության համար կլիներ լուրջ ազեռա՞նք²։ Այս գնահատականը էշմարիա է հասկապես այն շրջանների համար, որոնք գտնվում էին տարանցիկ առևտրի ուղիների վրա։ Գրականության և ժամույի բազմաթիվ էջեր են նվիրված Տրապիզոն—Քավրիզ կարավանային առևտրի ճանապարհի նկարագրությանը և նշանակությանը։ Եթուզանդիոնն Թերթի թղթակիցը խոսելով այդ հանապարհի լավ ու վատ կողմերի մասին, ընդգծում է, որ դրա վրա տեղավորված բոլոր բնակավայրերը, որոնք հանդիսանում էին կարավանների կայաններ, հենց այդ պատճառով էլ ունեին աշխույժ, գործնական կյանք։ ԵՄիայն այդ կարավանաց երթևեկության շնորհիվն կանգուն կմնան, ոմանք ալ միայն այդ պատճառով ծնունդ առած են։ Որպես օրինակ, թղթակիցը ցույց է տալիս, Կարաքիլիսե և Դիադին բնակավայրերը, երրոնք պարզ գյուղային վիճակն քիչ ժամանակի մեջ քաղաքի վերածվեցան։ Ընդհակառակն, այդ գծին դուրս մնացած բազմաթիվ շեներ իսպառ անշքացան կամ անհետացան...³։ Թղթակիցն ավելորդ չի համարում նշել, որ երուզանդակ այդ ուղղությամբ գտնվող գյուղերուն մեջ չկա բան մը, որ դրամ չընե, ոչ միայն մարդոց և կենդանաց ուտելիքներն, այլ մինչև իսկ անասնոց աղտոտություններն, զի պարսիկ ուղտապաններն կզենն զանոնք վաճառելու համար։ Անշուշտ, դրամ էին բերում գիշերելու վայրերը, անասունների ու մարդկանց սպասարկումը, որոշ զեպքերում նաև պահեստներ դառած շենքերը և այն ամենը, որ պետք էին կարավաններին, նրանց վարողներին, պահապաններին և տերերին։

Թեև հանապարհը երկար էր ու զժժարին, սակայն ասք ձղանակներին չափազանց բանուկ էր։ Ծանապարհորդն իր ուղևորության ընթացքում իրար ետևից տեսնում էր տերկայնատա-

¹ ՏԳ՝ Մարքե Կ. և Յուզուս Փ., Եփ., տ. 9, էջ. 12.

² Չիչաչե Ս. Ա., Կուռ. քրոնա., էջ. 102—103.

³ Եթուզանդիոն, 9. 12. 1896.

բած կարավաններ ուղտերու, որք մեկ-մեկ կենդիւնար (180 սիւս)՝ բռնեի շալակած կանցնին ու կերթան...: Կարավանները բաղկացած էին լինում 300—500, երբեմն 800—1000, և նույնիսկ 1500 ուղտերից, որոնց տողանցքը նշվում է մեծ տարածութիւն վրա, անցնելով սլեւ ու ձոր ու կզրավնե տասնյակ կիլոմետր երկարութիւններ¹:

Ուղտորութիւնը տևում էր 30 օր: Որպեսզի կարավանները հանգիստ առնեին, հանապարհը բաժանված էր երեք տեղամասերի՝ 10-ական օր էր տևում հանապարհը Տրապիզոնից մինչև էրզրում, այդտեղից՝ Դիզե, որը սահմանադրին մաքսային մեծ կայան էր, և Դիզեից մինչև Քավրիզ: Մեկ ամսվա ընթացքում, միջին հաշվով, երեք կարավան էր անցնում Տրապիզոնից Քավրիզ և նույնքան էլ վերադառնում էր: Համաձայն հաշվումների, 5—6 օրը մեկ նրանք այցելում էին իրենց կայանները և այդպէս՝ տարվա 7—8 տաք ամիսների ընթացքում: Արևմուտքից եկող կարավանները Պարսկաստան էին տանում եվրոպական ապրանքներ, այնտեղից վերադարձողները՝ զորգեր, պարսկական արտադրութիւն այլ ապրանքներ, մանավանդ, շոր մրգեր, արմավ, պիստակ, նուշ և այլն:

Չոր մրգերի մեծ մասը՝ 66 %—ը Քուրքիայի վրայով արտահանվում էր Արևմուտք²: Կարավանային աշխույժ առևտուրը եկամուտ էր բերում ոչ միայն առևտրականներին, այլև բոլոր նրանց, ովքեր ինչ-որ մասնակցութիւն ունեին առևտրին կամ աշակցում ու սպասարկում էին դրան: Սպասարկման գործը հատկապէս շահավետ էր ուղտատերերի համար, որոնք ապրում էին Քավրիզում, Ուրմիայում, նոյնում կամ Սալմաստում, վարձում էին հատուկ ուղտապաններ և նրանց ուղարկում կարավանների հետ: Մեկ ուղտի համար, որի վրա բարձում էին 180—230 սիւս բռն, պետք է վճարվէր 600—800 ղուլուշ: Ըստ հանապարհային որոշ ծախսեր (կերի, գիշերելու և այլն) հանելով, ապրանքատերերը տեղափոխման վճարը տալիս էին ուղտատերերին, որոնք և հաշվարկում էին իրենց վարձու աշխատավորներին: Քիլոգրամները թղթակիցը գրում է, որ առաջինների եկա-

¹ Օխան քիշ ավելի է 3 ֆունտից:

² «Բյուզանդիան», 7.12.1888:

³ Տէ՛ր Կաշաբ Ա., Экономическое положение современной Персии и ее торговли с прочими странами, «Мир ислама», 1912, № 2, стр. 178.

մուտը բազմական մեծ էր, քանի որ նրանց մեջ կային այնպիսի-
 ները, որոնք պահում էին 1000—1500 ուղտ¹, Այդ մարդիկ հա-
 ճախ գրազվում էին նաև առևտրով կամ ունեին որևէ արդյու-
 նարիական ձեռնարկութուն: Տրանզիտային առևտուրը կա-
 տարվում էր նաև ձիերի, եզների ու գոմեշների միջոցով,
 որոնք ապրանքները սայլերով տեղափոխում էին մի կայանից
 մյուսը, երբեմն էլ սկզբից մինչև վերջ: Ականատեսը գրում է, որ
 1889 թ. նոյեմբերին Կովկասից էրգրում համափորձելիս տեսել էր
 սայլերի մի մեծ կարավան: Հակերի զրա ֆրանսերեն գրված էր
 «Տրապիզոն»: Այդ ապրանքները Եվրոպայից Տրապիզոն—Կա-
 րին—Քալազևսով Պարսկաստան էին ուղղվում: Կարավանի հետ
 նորա սպառնովության համար գնում էին մի քանի ձիավոր ու
 հեռակա տանիկ զափթիկներ...²:

Կարավանի ճանապարհները ապահով չէին ավազակային
 հարձակումներից, այդ պատճառով էլ կարավաններին, որպես
 կանոն, ուղեկցում էին զինված մարդիկ՝ զինվորներ, ժանդարմ-
 ներ, տեղական պահակներ և հաճախ այս կամ այն ցեղապետի
 քուրդ հեծելազորը, որն իրենն էր համարում ճանապարհի ուղղ-
 յալ հասվածք: Այս վերջինները հենց իրենք էլ երբեմն թալա-
 նում էին կարավանները: Անշուշտ, այս քուրդ հավելյալ ծախ-
 սեր էին պահանջում: Եվ քանի որ շահը շատ մեծ էր, առևտուրը
 կատարվում էր մեծացող յափերով և ներքաշում նորանոր քա-
 ղաքներ: Կ. Պոլսի կողքին տրանզիտային առևտուր էին տեսնում
 Ջմյուռնիան ու Ալեքսանդրիաը, Մերսինն ու Բեյրութը, Մինուպն
 ու Սամսունը: Կայսրության ներքին շրջաններում կարավանային
 առևտրի կարևոր կենտրոններ էին Հալեպը և Անկարան, Կոնյան
 և Գամասկոսը, Ալեքսանդր և Կայսերին և բազմաթիվ այլ քա-
 ղաքներ: Ա. Կոլլուրակիիի ուսումնասիրութուններում նշվում է,
 օրինակ, որ Խարբերդը (Խարպութ)³ իր 30 հազարանոց բնակ-
 լությամբ, անցյալ դարի վերջին քառորդին, յափազանց կարևոր
 առևտրական կենտրոնի դեր էր կատարում «Ասիական Քուրդիս-
 յի ամբողջ Հյուսիսարևելյան մասի համար, ունենալով էրգրու-
 մին հավասար նշանակութուն և հա թողնելով Վանը և Նուլիսիկ
 Բիթլիսը, Խարպութում և Մեզրեում կան մոտ 200 խոշոր և 400-ի
 հասնող փոքր ֆիրմաներ: Առաջինները կատարում են ամբողջ

¹ Տե՛ս «Քրոնիկա», 3. 12. 1896:

² «Մուրն», 1889, № 2, էջ 722:

մեծածախ առևտուրը՝ ինչպես ներմուծման, այնպես էլ մանա-
 վանդ արտահանման դժով, իսկ վերջինն, որ զբաղվում են ման-
 րածախ առևտրով¹։ Նման քաղաքներից կարելի է բերել նաև
 երկրի արևմուտքում գտնվող Իզմիրի օրինակը, որ սուպառա-
 ժեն շատ ավելի մեծ քանակությամբ մասնած, որ կներածվի, Անա-
 տուրի ներքին քաղաքները՝ էնկյուրի, Փնոթասիա, Պիլեճեկ, էսկի-
 շեհիր և այլն դրեկուլու դրանզիդ-ով, որու գործողությունները
 կկատարեն տեղացի հանձնակատար-վաճառականները²։ Առև-
 տրական գործառնությունների ծավալումը հետզհետե ավելի ան-
 հրաժեշտ էր դարձնում նրանց վարկավորման գործը և XIX դա-
 րի վերջին քիչ չէր առևտրական ախ տների թիվը, որոնք Ֆինան-
 սավորվում էին բանկերի կողմից։ Եկևտրային կապիտալի
 զարգացումը, — նշել է Կ. Մարքսը, — կազմում է Ֆեոդալական
 արտադրանքից կապիտալիստականին անցնելուն նպաստող զբի-
 խավոր մոմենտներից մեկը³։

Քուրքիայում կազմավորվում էին երկրի խոշոր առևտրական
 կենտրոնները, ստեղծվում ընդարձակ պահեստային տնտեսու-
 թյուններ, բարելավվում ուղիները, կառուցվում էին երկաթու-
 ղազմեր, նոր նավահանգիստներ, ընդարձակվում էր առևտրա-
 վարկային կազմակերպությունների ու բանկերի ցանցը, կազ-
 մակերպվում էին բաժնետիրական ընկերություններ, առևտրա-
 կան միավորումներ։ Առևտրական կապիտալը սկսում էր կենտ-
 րոնանալ որոշ մեծահարուստների և նշված ընկերությունների ու
 միավորումների ձեռքերում։

Օրկու դարերի սահմանադիտին ըզալիորեն աճել էր քաղաք-
 ների թիվը։ Գրանցից 8-ը ուներ 100 հազարից մինչև մեկ միլիոն
 և ավելի ազգաբնակչություն, 15-ը՝ 50—100 հազար և մոտ 120
 քաղաքներում ապրում էր 10 հազարից ավելի մարդ⁴։ Հիշյալ քա-
 ղաքները առևտրական, տնտեսական, քաղաքական, կուլտուրա-
 կան, վարչական և բազմաթիվ այլ կապերով կապված էին ավե-
 լի փոքր բնակավայրերի և գյուղերի հետ։ Այդ կապերը ստեղծել
 էին բարենպաստ պայմաններ հսկայածավալ երկրում ներքին

¹ ЦГВИА, ф. 82, оп. 86, л. 3053, л. 452.

² «Տյուրակե», 1907, № 23—24, էջ 350.

³ Маркс К. и Энгельс Ф., Сов., т. 25, к. I, стр. 365.

⁴ St'w. Annuaire Oriental, Commerce, Yndustrie, Administration, Ma-
 gistrature de L'Empire Ottoman, Constantinople, 1912, p. p. 40—48.

շուկան կազմավորելու համար Գրանք մեծ լափով նպաստում էին այսպես կոչված առևտրային հողագործության զարգացմանը: Իսկ այդ գործոնները միասին վերցրած, վճռական դեր էին կատարում ներքին շուկայի ձևավորման ամբողջ պրոցեսում: Վերջինը, ըստ Վ. Ի. Լենինի, ուներ մի շարք հատկանիշներ: Դա ամենից առաջ, հողագործության մասնագիտացումն էր, որը առաջ է բերում փոխանակություն՝ հողագործական տարրեր շրջանների միջև, հողագործական տարրեր տնտեսությունների միջև, հողագործական տարրեր արդյունքների միջև¹: Մյուս հատկանիշը՝ հողագործության ներքաշումն էր ապրանքային շրջանառության մեջ: Ինչքան արագ էր տեղի ունենում ներքաշումը, քայնքան ավելի արագ աճում է գյուղական բնակչության պահանջարկը՝ սպառման առարկաների նկատմամբ: Մյուս կողմից առևտրային հողագործության զարգացումը ավելացնում էր արտադրության միջոցների ստանալու պահանջարկը: Վերջապես, լորրորդ՝ առաջ է գալիս աշխատանքային ուժի պահանջը, քանի որ գյուղացիության քայքայումը և կապիտալիստական տնտեսության ամրապնդումը բենթագրում է գյուղատնտեսական բաարակների և օրամշակների կոնտինգենտի առաջացումը²:

Այնուհետև, զարգացնելով Կ. Մարքսի գրույթը գյուղի գասակարգային շերտավորման վերաբերյալ, Վ. Ի. Լենինը գրում է, որ գյուղացիության արհուճումը տարրեր գասակարգների՝ ներքին շուկայի կազմավորման կարևոր նախապայման է: Նա իր միտքն ամփոփում է հետևյալ կերպ. «... հողագործական կապիտալիզմի յուրաքանչյուր քայլը դեպի առաջ նշանակում է ներքին շուկայի աճ, շուկա, որ ըստ Մարքսի տեսության, հատկապես հողագործական կապիտալիզմի միջոցով էլ ստեղծվում է»³: Վերնվում մենք փորձեցինք ցույց տալ, որ Օսմանյան կայսրությունում ևս զարգանում էր հողագործական կապիտալիզմը, տեղի էր ունենում գյուղատնտեսության մասնագիտացում: Այսպես, սկսած 1880-ական թթ. գոյացել էին հացահատիկ, բամբակ, ժխախոտ, անասուններ, մրդեղեն, բանջարեղեն արտահանող շրջաններ: Այդ հիմքի վրա էին զարգանում կապիտալիստական

¹ Աճին Վ. Ի., ժլԺ, հատ. 3, էջ 281:

² Նույն տեղը:

³ Նույն տեղը, հատ. 1, էջ 286:

Հարաբերութիւնները երկրի ներսում, ստեղծվում էին տեղական շուկաներ, ընդլայնում էին իրենց կապերն ու ազդեցութիւնը գտնալ շուկաները, որոնք սպասարկում էին աշխարհագրական ամբողջ գոտիներ: Խոշոր կենտրոնների տնտեսական կյանքի աշխուժացումը որոշակի կերպով ազդում էր փոքր քաղաքների ու մեծ գյուղերի տնտեսական զարգացման վրա: Բազմաթիվ օրինակներից բերենք մի քանիսը: Բալլըքեսիրը, որը մեր դարասկզբին ուներ ընդամենը 13 հազար բնակիչ, հայտնի էր դարձել իր արա կոլված գործվածքով, որն օգտագործվում էր վերնագրեանների համար: ԲՆՅուրակնիւ տեղական թղթակցի հազարգման համառայն Բալլըքեսիրի արան շիր տոկունութիւնը և անեղծ գոյններով մեծ ընդունելութիւն գտած է թե Պալլըքեսիրի շրջակա գավառներուն և թե Պրուսայի, Դարտաննիյի, Ռոտտտոյի և մինչև անգամ Իլմիրի և շրջակայից մեծ: Տարին անգամ մը այդ կողմերն վաճառականներ գալով, մեծաքանակ գնումներ կընէին, բայց այս տարի (1906 թ.) գրեթե անպակաս եղան հիշյալ վաճառականները մեր հրապարակին վրա՝ Քղթակցութիւնն արդեն ցույց է տալիս հետզհետե ամրացնող տնտեսական կապերը, որոնք մինչև առաջին աշխարհամարտը դարձել էին մշտական: Նույն ժամանակաշրջանում Խարբերդը և վրոպական ապրանքներ ստանում էր Կ. Պոլսից և Հալիպից, մանուսա (գործվածք) Այնթապից և Արարկիլից, մետաքսի գործվածքներ՝ Հալիպից և Դիարբեքիլից, շաղմա (քող)՝ Քոքատից, Մալաթիայից, Ակնից, շալեր՝ Կյուրնից և այլն¹: Մեր միտքը հաստատելու համար բերենք նաև Վանի օրինակը: Մերուկը (Ա. Դարբինյան) իր հոգվածաշարում գրում է, որ Եվրոպական, ամերիկյան ու պարսկական ապրանքներից բացի ԵՎանն ստանում է թուրքական ապրանքներ թե Պոլսից և թե ներքին քաղաքներից: Այս կարգի քաղաքներից ամենակարևորն են՝ Հալեր, Այնթապ, Դիարբեքիլ, Էրզրում, Խարբերդ, Բիթլիս, Սղերդ և այլն և այլն²: Այնուհետև նա նշում է, որ Այնթապից Վանը ստանում է մետաքսի գործվածքներ և մանուսա, Դիարբեքիլից՝ բամբակ, բրինձ, շարժավ և այլն, Էրզրումից՝ քաթան, կաշվեղեն, գործվածքներ, երշիկ, ապուխտ, Խարբերդից ու Քոքատից՝ բամբա-

¹ «Բյուրակն», 1907, № 3—4, էջ 28.

² Տե՛ս նույն տեղը, № 25, էջ 612.

³ «Մարն», 1904, № 8, էջ 17.

կեղծն և յազմա, Բիթլիսից՝ շամիշ, դոշար, մեղս և այլն, Սղեր-
 գից՝ կաշի, շամիշ, բրդյա գործվածքներ և հագուստներ: Վանք
 Թուսաստան և Պարսկաստան է ուղարկում ձուկ, բորակ, սխտոր
 և չորթան, իսկ Պոլիս, Տրապիզոն, Կարին, Հալեպ, Դիարբեքիր,
 Բիթլիս և այլ քաղաքներ՝ կաշի, մեղս, ձուկ, յուղ, արծաթյա
 զարդեր, սխտոր, բուրգ, կտավատի ձեթ և այլն: Վանի նահան-
 գից ոչխար է արտահանվում Հալեպ, Գամասկոս, Ուրֆա, Այն-
 թապ, Եգիպտոս, մասամբ Պոլիս և այլ քաղաքներ: Սըվասն ալե-
 տեղ արտադրած տարեկան 60 հազար զույգ բրդն զույգաներն
 ուղարկում էր Հալեպ, Դիարբեքիր, Այնթապ և ուրիշ տեղեր¹:
 Իզմիրի յազման վաճառվում էր Այդընի վիլայիթի բուլուր քաղաք-
 ներում և գյուղերում, «Յազմայի մեծաքանակ գետրդներ կուլան
 Գոնեային, Սպարթային, Ուլաքն, Արշիպեղազոսի բուլուր կըզ-
 գիներեն»², Կաշվի վաճառքը կենտրոնացված էր Բնյութում և
 Հալեպում: Վերջինս կաշիներով սպասարկում էր Դիարբեքիրը,
 Մուշը, Այնթապը, Ուրֆան, Սեերեկը, Մալաթիան, Խարբերդը,
 իր հերթին ստանալով տարեկան 5000 շմաղված կաշի, մշա-
 կելուց հետո զրանք ուղարկում էր՝ Պալու, Քզի, Բերկրի, Ակն,
 Արարկիր, Տիվրիկ, Չմշկածագ և այլուր³:

Մարզվանի գործվածքեղենը տարածվում էր «Թուրքիո գրե-
 թե բուլուր կողմերը, մասնավորաբար էնկուրիի, Խուսազենտի-
 կեարի, Գոնիայի կուսակալութունները և աստեց չրչակաները»⁴:

Կարելի էր թվարկել բազմաթիվ տնտեսական ու առևտրական
 այլ կապեր, որոնք ցույց են տալիս սպառողական տարանջանների
 թե պահանջարկի և թե արտադրության աճը, որն իր հերթին խո-
 րությամբ ու լայնքով արդյունք էր արտադրողական ուժերի զար-
 զացման ու կապիտալիստական հարաբերությունների տարած-
 ման: Այսինքն՝ տեղի էր ունենում ներքին շուկայի հետզհետե
 պրոցես, որը սակայն, ինչպես նաև արկրի զարգացումն ամբող-
 չապես, ընթանում էր լավազանց անհավասար:

Նշված պրոցեսում կարևոր դեր էին կատարում տարվա ըն-
 թացքում հաշորդաբար կազմակերպվող բազմաթիվ տոնավա-
 ճառները: Մամուլի տվյալներով, շորս հարևան վիլայիթներում⁵

¹ Տճ՝ «Մուրե», 1904, № 8, էջ 17—18.

² Տճ՝ «Բյուրակն», 1907, № 26, էջ 1025.

³ Նույն տեղը, № 19—20, էջ 485.

⁴ Նույն տեղը, № 29, էջ 1421.

⁵ Նույն տեղը, 1908, № 8, էջ 222.

կատարածներում, Անրատարաբար, Տրապիզոնում և Անկարայում, մեր դարասկզբին գործում էին ավելի քան տասը այդպիսի տոնավաճառներ: Գրանք գարկել էին մեծածախ վաճառական տների ներկայացուցիչների հանդիպման կարևոր վայրեր: Այսպես, Նիքոսարի մոտ գտնվող Զերմուկի տոնավաճառը տեղի էր ունենում մայիսի 15-ին, Սափրագլում՝ սեպտեմբերի սկզբին, Զանկրիինը՝ 13-ին, Զերքեշում՝ 22-ին, Ամասիայում նոյեմբերի 10-ին և այլն: Եթե առևտրական գործառնությունները մի տոնավաճառում անհաշու էին, առևտրականն իր սպրանքներով տեղափոխվում էր հուշորդը և սշխատում այստեղ վերջացնել իր գործերը: Նկատելիորեն ամրապնդվել էին փոխադարձ կապերը, կայունացել մեծածախ վաճառքի պատվերները, որոշակի էին դարձել առանձին խոշոր վաճառականների և ընկերությունների հարաբերությունները: Այս ամենը որոշ չափով էթանացրել, հեշտացրել ու մոտեցրել էին անհրամբշտ հանդիպումները, գործնական կապերը, թեթևացրել շատ հոգսեր: Առևտրական ընկերություններն ամեն կերպ աշակցում էին իրենց համար ձեռնառու տոնավաճառների կազմակերպման գործին: Նրանք աշխատում էին քույր տոնավաճառներում ունենալ իրենց գործակալներին, եթե նրանցում չէր մասնակցում պատասխանատու ներկայացուցիչներից մեկը:

Հետզհետե մնալուն ու մշտական էր դառնում գործակալների ներկայությունը զավառներում, որտեղ հիմնվում էին խոշոր առևտրական տների կամ փոքր առևտրի համար բաժանմունքներ:

Մասնականակից պահանջներով առևտրական գործի բարձր կազմակերպվածություն օրինակ կարող էր հանդիսանալ ժազուժով սերաստացի Իրբանսույան եղբայրների ձեռնարկության հակայական ցանցը: Գրականության մեջ այն ներկայացվում է Քուրքիո մեջ նրբմեմի հայ առևտրական տներուն մեծագույնը, որ իր կնդրունը ուներ մայրաքաղաքին և հիսունն ավելի մասնաճյուղեր զավառի կարևոր կենտրոններուն մեջ¹:

Նույն աղբյուրներից իմանում ենք, որ առևտրական այդ տունը հաշվում էր 45-ից ավելի մեծ մասնաճյուղեր, որոնցից յու-

¹ Տե՛ս «Քուրքիո», 1906, №№ 35, 39, 42, 44:

² Սիմոնյան Յ. Գ., Լույսմատյան գոնական Ամասիո, 1906, Վեների, էջ 302:

բազանչյուրն ուննր մեկից ալելի ենթամասնաճյուղեր՝ գազառի ալելի փոքր քաղաքներում։ Բացի այդ, կենտրոնական քաղաքների շուկաներում կային դրանց առևտրական կետերը, փոքրաքանակ առևտուր կատարելու համար։ ԵՄԻ քանի քաղաքներում մեշ ունեին իրարմե անկախ զույգ մասնաճյուղեր, մին մանիֆաթուրայի և մյուսը՝ մանածի ճյուղը՝ Չափազանց կանոնավոր էր գրված հաշվեհազմության և հաշվապահության գործը։ Իրրանոսյան եղբայրներն ունեին նաև մանուսայի, մետաքսի հյուսվածքների և մետաքսաթելի գործարաններ, որոնց բանվորներին ու ծառայողներին ընդհանուր թիվը անցնում էր 5000-ից։ Մինչև 1915 թ. նրանց գրամագուլիքը կազմում էր 500 հազար թուրքական լիրա։ Զարդերի տարիներին նրանք կորցրին գավառներում գտնված իրենց ամբողջ հարստությունը։ Գուտում եղածը փրկելու համար փոքր եղբայրը՝ Մարուքեն, ստիպված էր մինչև դաշնակիցների կողմից մայրաքաղաքի գրավումը առերես ընդունել մահմեդականություն։ Շարունակելով իր գործը, նա առև գրամագուլիքը պատերազմի վերջին հասցնում է մինչև 16 միլիոն լիրայի։ Իրրանոսյանների ազդեցությունը հասարակական կյանքում ևս բավական մեծ էր։ Նրանք հիմնել էին առևտրական դպրոց, աղյիկների վարժարան, մասնակցում էին դպրոցական, եկեղեցական և մշակութային որոշ հիմնարկների շինարարությունը։ Մեծ եղբայրը՝ Նփրեմը, մինչև պատերազմը գործը ղեկավարում էր մայրաքաղաքում։ ԵԱմբողջ Անատոլիոսի նորընտիր գավառապետներ և նահանգապետներ իրենց պաշտոնատեղիները մեկնելն առաջ կայցելելն իրեն. անոնք դիտեին, թե երթալիք տեղերին Իրրանոսյան եղբայր մեծագույն մասնաճյուղեր ունեին։ Անոնք կհայտնեին համակրանք և տրամադրություն՝ ամեն կերպ ծառայելու, և կխնդրեին համարու ծախուց համար իրր թե փոխառություն։ Մեծ հաճախան շէր մերժեք զիրենք, մինչ հիսուն ոսկի կուտարա՝ Իսկ տեղերում, երբ սրանք այցելում էին մասնաճյուղերը, ապա վերջիններին կառավարիչները խնդրում էին դիմել իրենց՝ բոլոր պակասները (կահույք, իրեղեններ, երբեմն կանխիկ գումար և այլն) լրացնելու համար։ Այս բժամանակավոր փոխառությունը կամ պարտքը, իհարկե, երբեք չէր մարվում, քանի որ տրվում էր անվերադարձ։

¹ Սիմեոնյան Յ. Գ., եղբ. աշխ., էջ 508։

² Նույն տեղը, էջ 508։

Ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացված այս պատկերը անհրաժեշտ համարեցինք զետեղել զբրում, քանի որ այն լափազանց բնորոշ էր Օսմանյան կայսրությունում տիրող փոխհարաբերությունների համար: Այն միաժամանակ ցույց է տալիս, թե կայսրության գոյության վերջին տասնամյակներին, իրոք, զարգացում էր ապրում առևտրական գործը, նույնիսկ երկրի ասիական նահանգներում: Անշուշտ, երկրի եվրոպական մասերում և մասնավորապես Բալկաններում, առևտուրն ուներ ազնիվ բարձր մակարդակ: Այստեղ որոշ լափով կիրառվում էին եվրոպական առևտրի կազմակերպման առաջավոր մեթոդը: Ամեն ինչից բացի, Հեազհետե իրենց զգալ էին տալիս ինքնուրույն զարգացման հնարավորությունները, հատկապես անցյալ դարի վերջին քառորդին: Իհարկե, Բալկանյան բոլոր երկրները կամ չբրտանները չէ, որ վայելում էին առանց կամայականությունների ու թալանի ապրելու իրավունքը:

Մեյպես նշում է Գ. Կոսեղ՝ «Հունաստանը, Սերբիան և Ռուսիան գտնվում էին ազնիվ բարենպաստ պայմաններում, քան Բուլղարիան»: Վերջինս անցյալ դարի առաջին կեսին փաստորեն հանդիսանում էր «Թուրքիայի ներքին պրովինցիան», որի պատահառով կապիտալի կուտակումը և կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը այստեղ ասկածից ուշ և ընթանում էր զանգաղ¹: Բայց թուրքերի հեռանալուց հետո զարգացման տեմպը զգալիորեն արագացավ: Ազատագրված հողերում թուրք ֆեոդալներին փոխարինեցին և բառաչին պլան դուրս եկան թուլզարական բուրժուազիան և բուրժուական մտավորականությունը, որոնք ձևավորվել էին ֆեոդալական ուժիմի պայմաններում²: Վերջին հանգամանքը, այնուամենայնիվ, ունեցավ իր արգելիչող ազդեցությունը և ավատականության մնացուկները զեռ երկար ժամանակ իրենց զգալ էին տալիս: Նման մեկ ուրիշ հանգամանքի վրա մեր ուշադրությունն է հրավիրում Ֆրանսիացի խոշոր պատմաբան Ռոժե Պորտալը: Բուլղարիայի ազատագրումից հետո թուրքերը հեռացան քաղաքներից ու նրանց փոխարինեցին տեղացիները, քաղաքները այսպես ասած «թուլզարացան»: Երկաթուղիները և էանապարհ-

¹ «Исторический врезак», 1956, № 3, стр. 30—31.

² «Освобождение Болгарии от турецкого ига», Сборник документов, т. III, 1878—1879, М., 1967, стр. 9.

ների վրա շինվեցին նոր փոքր քաղաքներ: Վերջիններին թիվը ավելացավ, բայց գլուզերում շարունակում էր ապրել ազգաբնակչության մեծագույն մասը: 1885 թ. Հաշարցած 50 օտարիների ընթացքում Բուլղարիայում «քաղաքային ազգաբնակչության համամասնությունը (հարյուրից՝ 20 %) չէր փոխվում»¹: Նշանակում է, որ կես դարի ընթացքում թույլ էր մնում քաղաքի ազդեցությունը գյուղի վրա՝ իր բոլոր հետևանքներով:

Արժարժվող խնդրի մեծ մասնազեմ ակադեմիկոս Ն. Տոգորովը իր «Բալկանյան քաղաքը XV—XIX դարերում» արժեքավոր աշխատության մեջ ևս նշում է, որ երկրամասի քաղաքների զգալի մասը անցյալ դարում կազմում էին փոքր և միջին քաղաքները: «Այդ տեսակետից,— գրում է նա,— Դանուբի վիլայիթը տարբերվում էր Սերբիայից և Հունաստանից, որոնք ունեին զարգացած քաղաքների ավելի փոքր ցանց և քաղաքային ազգաբնակչության, բացարձակ և հարաբերական իմաստով, փոքր թիվ: Միաժամանակ, այդ պետությունների մայրաքաղաքների բնակչության թիվը մի քանի անգամ մեծ էր մյուս քաղաքների ազգաբնակչությունից, այն դեպքում, երբ Դանուբի վիլայիթում չկար ոչ մի քաղաք, որն այժմ ընկներ իր մեծությունը»²: Այդպիսով, կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման կարևոր ցուցանիշներից մեկը՝ քաղաքների մեծացման պրոցեսը, ևս խոսում էր թուրքական տիրապետության բացասական ազդեցության մասին: Մի խոսքով, նորմալ զարգացման ընթացք ունեին կայսրության կենտրոններից հեռու երկրները, և ընդհակառակը, այդ կենտրոնների ուժեղ ազդեցությունը համակոզմանի բացասական հետքեր էր թողնում դրանցից ավելի մոտ գտնվող շրջանների վրա:

Այսուհանդերձ, ապրանքադրամային հարաբերությունները դանդաղ, բայց հետևողականորեն թափանցում էին ամենուր: Դրա ակնհերքելի վկայության մասին են խոսում թե՛ ներքին, տնտեսության զարգացման փաստերը, թե՛ սահմանամերձ երկրների հետ աշխուժացող առևտրական կապերը: Անցյալ դարի 70-ական թթ. Արևմտյան Հայաստանի և նրա հարևան շրջանների մասին գրած իր հետազոտության մեջ Նա. Մալաման նշում էր. «Երգրումը հանդիսանում է կաշվի առևտրի կենտրոն,

¹ Roger Portal, Les Slaves Peoples et nations, Paris, 1965, p. 368

² Тодоров Н., Балканский город..., стр. 414.

ուր բերում են շահաված կաշիները կովկասից՝ ալեքսանդրապոլցի և մասամբ ախալցխացի հայերը, և որտեղ դրանց փոքր մասը վաճառվում է հենց տեղում, իսկ մեծ մասը գնում են Դիարբեքիշից և Խարպուտից եկած վաճառականները¹։ Հաշախ էրզրումում հումքը և բուրդը կուտակում էին Տրապիզոնի վրայով Եմիրուպա ուղարկելու նպատակով։

Անևորական նման գործողութունները կատարվում էին ոչ միայն հայերի և Թուրքերի միջոցով, Մեր նկարագրած տարիներին նաև հարուստ քրդերը, շեյխերն ու ցեղապետերը, բավական մասոված մեկերով, մասնակցում էին հատկապես անասունների առուծախին։ Եվսին դարում, — կարգում ենք «Արաքս հանգեսի էջերում», — քուրդերը հայ գյուղացիներից գնում են նոցա մի տարեկան մեծ գառները 10—15 դրուշով (80 կ.— 1 ու. 20 կ.), որոնք մի տարի ետի մարգագետիններում արածեցնելուց հետո, քաղաքներն են տանում և Հայեպից եկող ուխտար գետերին ծախում են յուրաքանչյուր ուխտարը 80—100 դրուշով (6—8 ուրլով)²։

Անցյալ դարի վերջերին անասնավաճառութունը հիմնականում անցավ Թուրք, քուրդ, արաք հարուստների ձեռքը։ Երկրի տարրեր ծախրամասերից նրանք ուղևորվում էին անասնապահական շրջանները և մեծ քանակով գնում էին անասուններ։ Գարնան սկզբներում, — գրում էր «Բյուրակն» շարաքաթերթը, — վաճառականն իր գործակալները կղրկե (ընդհանրապես քուրդ կամ լեռցի) գյուղերն ու յալլաները և ուխտարին մոտ 2—3,5 ուրլի, իսկ եղին 8—9 ու. վճարելով կզեն անվազն 2—3 հոս, որոնցից յուրաքանչյուրը բազկացած է 700—1000 դրուխն։ Կան այնպիսիները, որոնք 50—60 շոկ կզենն։ Դրանից հետո անասնատերերը վարձում էին հովիվներ, որոնք կերաշատ վայրերում երկու-երեք ամիս պահում և զիրացնում էին հոտերը։ Այնուհետև սկուզան հաճախորդները, կամ իրենց (անասնատերերը) կսկսին շարժիլ իրենց ուխտարների բանակները դեպի Սև ծովի ափերու նավահանգիստները՝ Տրապիզոն, Սամսոն և այսպե դեպի Պոլիս։ Այստեղ ուխտարը սկսախեն 5—7 ուրլի, իսկ եզր՝ 13, 14, 15 մինչև 20 ու.³։

¹ ИГВНА. ф. 450. л. 107. н. 45—46.

² «Արաքս», 1898, գիրք Ա., էջ 12.

³ «Բյուրակն», 1906, № 3, էջ 13.

Գերմանացի հանապարհորդ էդմոնդ Նաումանը ևս, իր հանապարհորդական նսթերում, գրում էր, որ էրզրումը առևարի աշխույժ կենտրոն է և նրանում ծաղկում է ուխարի մեծացանակ առևտուրը: Նա արձանագրել է այդ առևարի հետևյալ փուլը. «Ուխարը քրդերից գնում են թափառական վաճառականները, որոնք հետո, տասնյակ հազարից բաղկացած հոտերը՝ Տրապիզոնի, Սամսոնի, Հալիպի, հրրեմն մինչև անգամ Ցափայի վրայով Եվրոպա կամ Եգիպտոս են ուղարկում»¹: Իսկ «Բյուրակներ» առևտրական քրոնիկում նշվում է, որ տավարի առևտուրը վանեցի բնակ քանի թուրք վաճառականների հետո, ամփոփված է մանավանդ Հալիպցի հարուստ թուրք թեկնիքներու ձեռքը, և տարեկան հազարավոր ոսկիի գործ կգանա այս ամենաշահավոր նյութին վրա»²:

Տարերային աղետների և հողի մշակման պարզունակ ձևերի առկայությամբ քիչ չէին տարիները, երբ անասնակերի բացակայության պատճառով անասուններ անհետք էր լինում պահել և դրանք վաճառվում էին մեծ քանակությամբ: Այսպես, 1896—1897 թթ. կերի պակասը հասցրեց անասունների գնի անկմանը 2—5 անգամ: 40—50 զուրուշով վաճառվող ուխարն այդ տարիներին արժեք ու աճելի, քան 10—12 զուրուշ: Այդ նրվությունը հաշտորդ տարիներին հանդեցրեց կաթնամթերքների և գյուղատնտեսական մի շարք ապրանքների խիստ թանկացմանը: Գները մեկ տարվա ընթացքում բարձրացան երկու անգամ³: Առևարի զարգացման համար ընդհանուր բարենպաստ պայմանները չէին սպասագործվում ոչ միայն իշխանությունների կամայական վերաբերմունքի, կամ տարերային աղետների հետևանքով: Կային այլ, որչեպիվ ու լուրջ հանգամանքներ ևս: Ամենից առաջ, դրանք ժամանակակից հաղորդակցության միջոցների բացակայությունն էր և գործող հանապարհների անապահով լինելը:

... 1877—1878 թթ. ուս-թուրքական պատերազմը երկրի տիրող շրջաններին ստիպեց լրջորեն խորհել այդ մասին: 1881 թ. սկսվում է խճուղիների շինարարությունը: Գրանք կառուցվում

¹ Նաուման էդ., էրզրում, թարգմ. գերմ., Քիֆիս, 1896, էջ 30:

² «Բյուրակներ», 1906, № 44, էջ 1050:

³ Տե՛ս «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1899, № 33, էջ 263.

էին բազմական արագ տեմպերով, բայց չափազանց ցածրորակ: Վատ էին շինվում նույնիսկ այնպիսի կարևոր կենտրոններն իրար միացնող խճուղիները, ինչպէս Տրապիզոն—էրզրում—Վան ճանապարհը: Էրզրում—Վան ուղեմասի երկաթությունը հաճախ էր 400 վերստի, և շոք ժամանակ քեռնված գրաստներն այն անցնում էին ութ օրում: Իրականում, տարրեր պատճառներով սգրաստների կարավանը հազիվ 13 օրվան մեջ է անում ճանապարհը, իսկ դարևանը՝ 18 օրվան... մոտանալու չէ և այն հանգամանքը, որ շատ անգամ ապրանքները շարաքներով դարսված են մնում այս կամ այն քաղաքում՝ չորեպաններ գտնելու համարս¹:

Վանի սուսական փոխհյուպատոսի մի քանի տարի անց ուղարկած հազորդումից երևում է, թե ինչ դանդաղությամբ է փոխվում իրերի վիճակը: ԵԱևտրական հարաբերությունները Վանի հետ,— գրում էր նա 1909 թ.,— կարելի է անել միայն մաշիսի սկզբից մինչև հոկտեմբերի վերջը և հազիվ նոյեմբերին: Ապրանքները փոխադրվում են գլխավորապէս գրաստի միջոցով, որ անկարելի է դառնում ամեղը՝ խոր ձյունի պատճառով²: Նրա հազորդման համաձայն, կարավանները Տրապիզոն—Ալճազազ քամենարարհաչող հանգամանքներում հասնում են 15—18 օրվա մեջ, որտեղից երանք Վանի ծովով տեղափոխվում են քաղաքը նահապետական նավերով³: Այսուհանդերձ, ժամանակների պահանջի համաձայն, ճանապարհները շինվում էին և 1880-ական թթ. վերջերին խճուղիների երկաթությունը անցավ 10 հազար կիլոմետրից: Հաշորդ 20 տարիների ընթացքում այն ավելացավ ևս 12 հազարով ու առաջին աշխարհամարտի նախօրին թուրքիան ուներ ավելի քան 22 հազար կիլոմետր խճուղիներ⁴:

Սովաչին պետություն հանդիսացող երկրի համար չափազանց կարևոր նշանակութուն ուներ ճանապարհներով ներքին շրջանների հետ կապված նավահանգիստների թվի ավելացումը, նավերի քանակի աճը և համապատասխան առևտրական նավատորմ ունենալու խնդիրը: Մինչդեռ, 1878 թ. Օսմանյան

¹ ԵԱևտրոս, 1889, գիրք Ա, էջ 7.

² ԵՄշակ, 1.09.1909.

³ Նույն տեղը:

⁴ Տե՛ս նաև նյան, Աշխարհագրութուն օսմանյան պետության, էջ 165.

կայսրութիւնն իր 200 առաջատանազներով 20 պետութիւն-
ների մեջ գրավում էր 15-րդ տեղը, իսկ շոգենազները (Օզբա-
տասի հետ միասին) 33-ն էին, այն էլ շափաղանց հնացած:
Բազական է աւել, որ Բելիզիայի 25 նազների տարողութիւնը
գրանցից շատ ավելի բարձր էր¹:

Հայտնորդ 30 տարիների ընթացքում Քուրթիայի նազա-
տորմը աճեց, եսանձյանի տվյալներով, 1912 թ. «Օսմանյան
գրոշին տակ գտնվող» տոնարական նազների թիվը հասավ 110
շոգենազի և 936 առաջատանազի, որոնց ընդհանուր տարո-
ղութիւնը հավասար էր 241 472 տոննայի²: Հստ թուրք աշ-
խարհագրագետ Բ. Դարկուտի, այդ վերջին թիվը շէր անցնում
110 հազարից³: Թվական տարբերութիւնները, սակայն, չեն
փոխում անդի ունեցած աճի բնորոշ կողմը՝ միաժողովների թիվն
ավելանում էր, իսկ նազների տարողութիւնը պակասում: Այդ
նշանակում է, որ ավելանում էր ոչ մեծ նազատերերի քանակը,
որոնք իրենց հարստութիւնը ի վիճակի չէին ունենալու ավելի
մեծ տարողութիւնը նազեր: Հենց այդ վերջինների միջոցով է,
որ Քուրթիան հարեան ծովափնյա երկրների հետ կատարում է
աշխույժ մերձափնյա (կարտասաժային) առևտուր: Կայսրութիւն
ափերը ողողող ծովերում գտնվում էին մոտ 45 մեծ ու փոքր
նազահանգիստներ, որոնցից 24-ը՝ Միչերկրականում, 9-ը՝
Մարմարայի և 10-ը՝ Սէ ծովերում⁴:

Լոցմանական (նազարարային) ծառայութիւնը կատարում
էին գլխավորապես հույները:

Օտար կապիտալի ակտիվ մասնակցութիւնը XX դարի
սկզբում բուն աճ էր ապրում ծովային առևտուրը: Մեծ շափն-
րով ավելանում էին հիշյալ նազահանգիստները մտնող նա-
զերի թիվն ու տարողութիւնը: Այսպես, 1900 թ. հետ համե-
մատած, 1910 թ. մոտ երկու անգամ ավելացավ Կ. Պոլիս այ-
ցելած նազերի տարողութիւնը⁵:

Երկրի ներքին զարգացման շատ ավելի կարևոր գործն
հանդիսացավ երկաթուղային շինարարութիւնը: Այն սկսվեց

¹ Տե՛ս «Բազմազնագ», 1878, հատ. 38, էջ 199.

² Տե՛ս եսանձյան, նշվ. աշխ., էջ 200.

³ Տե՛ս Даркот В. Географиче Турция, М., 1909, էջ 160.

⁴ Տե՛ս եսանձյան, նշվ. աշխ., էջ 200—201.

⁵ Տե՛ս Avni Haseyjin. Bir yarıım müstemleke oluş tarıhi, s. 58.

1856 թ. և կատարվում էր օտարերկրյա ընկերությունների միջոցով ու շափազանց դանդաղ տեմպերով: 1880 թ. Հրապարակվեց կառավարական Հայտարարություն, որտեղ վերամարած տոնով Հայտնվում էր իշխանությունների ցանկությունը՝ երկիրը գուրս բերելու գծվար դրույթունից, անհրաժեշտ շափերով օգտագործելով սեփական բազրյուրները, ավելացնելու նրա Հարստությունը, նրա ևկամուտները, մի խոսքով, անելու ամեն ինչ, որպեսզի նա նորից կարողանա ունենալ նախկին հզորությունն ու հեղինակությունը: Իրականում ստացվեց միանգամայն հակառակ պատկերը: Կայսրության Հարստության ազրյուրները, տնտեսական զարգացման լծակներն ու հսկողական ֆունկցիաները Հետզհետե անցան օտար տերությունների ձեռքը: Եվրոպական կոնցեսիաները սկսեցին հրկաթուղիները կառուցել փոքր հատվածներով: Եվ, ինչպես ճշտորեն նշում է Ա. Սաֆրաստյանը, «Այդ կարճ հատվածները անգլիական և ֆրանսիական շոգենակալին ուղիների շարունակությունն էին Քուրքիայի տարածքի վրա: Այդ գծերի շինարարության նպատակն էր ապահովել անգլիական և ֆրանսիական ապրանքների մուտքը քուրֆական մերձծովյա գոտիները և արտահանել քուրֆական հումքը»¹,

Երկաթուղային շինարարության դանդաղ տեմպերն օտար կոնցեսիաներին ձեռնառու էին նաև այն պատճառով, որ պետությունը նրանց վճարում էր ամեն մի կիլոմետրի համար (կիլոմետրային ապահովություն): Միջին հանգում տարեկան կառուցվում էր 50 կմ երկաթուղի², Այդպիսով, 1856—1918 թթ. ընթացքում կառուցվել էին մոտ 4100 կիլոմետր երկաթուղիներ, որոնք Բ. Դարկոտի որակմամբ, «չէին համապատասխանում Քուրքիայի ոչ սազմական, ոչ էլ տնտեսական կարիքներին: Դրանք Քուրքիային չբերեցին համարյա ոչ մի օգուտ, լնայած որ դրանց շահագործումը շափազանց թանկ էր նստում, որովհետև վարկավորող ձեռնարկատերերը շահույթ չստանալու զնայքում ծախսերը ծածկում էին կառավարության հաշվին»³,

¹ «Вестник финансов...», 1896, № 8, стр. 419.

² Сафрастин А. Х., Размещение и развитие железных дорог Турции (рукопись диссертации), 1948, стр. 29.

³ Сафрастин А. Х., Очерки экономики Турции до мировой войны, т. 132.

Дарюот Б., География Турции, стр. 154—155.

Այսուհանդերձ, երկաթուղիներն անցկացվեցին մեծ մասամբ կայսրութիւն կերպով և մասնաբաժնային ընկերութիւններով, Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններում ու ժողովները գոտիներում և արագացրին համեմատաբար ավելի զարգացած հիշյալ գոտիների առաջընթացը: Երկաթուղիները կառուցվեցին շրջաններն ամուր կերպով կապեց կենտրոնների հետ և արագացրեց հին հատարներու թիւնների քայքայումը: Միաժամանակ երկաթուղային շինարարութիւնը Կ. Մարքսի արտաշայտութիւնը, ուսեղացրեց ժողովրդական մասսաների ազգատութիւնը և հարկերի բարձրացումը այն երկրներում, որոնք արտաշայտում էին գլխավորապէս հում նյութ: Պարզաբանելով իր միտքը, Կ. Մարքսը նշում է, որ սկսած քայն պահերից, երբ տեղական արտադրութիւն ամեն մի արդիւնք հնարավորութիւն է ստանում զառնալու կոսմոպոլիտիկական սակի, շատ ապրանքներ, որոնք առաջներում էժան էին լայն ապառում շինելու պատճառով, ինչպէս, օրինակ, մրգերը, զինին, ձուկը, որսը և այլն, քանկացան և այդպիսով դուրս մղվեցին ժողովրդի ապառումից»:

Եթէ մեր զարտակարգի պարենամթերքների գները համեմատելու լինենք անցյալ դարի կեսերի գների հետ, ապա կտեսնենք, որ նույնը տեղի է ունեցել նաև Քուրթիայում:

Այսպէս, փափուկ ցորենի մեկ քիլոն (240 օխան) 1857 թ. արժէր 25—26, իսկ ամուր ցորենինը՝ 25—30 զուրուշ¹, 50 տարի անց, այսինքն՝ 1907 թ., դրանց գինը համապատասխանորեն բարձրացավ և հասավ 38 և 38—39 զուրուշի², մեկ փութ հզիպատացորենինը՝ 21-ից 26,06 զուրուշի, իսկ թզինը՝ 25—30-ից հասավ 50 զուրուշի: Լորեդենի գները 1,5-ից բարձրացան մինչև 4 զուրուշի, իսկ հում կաշվին ավելացավ 50—100 %-ով³: Անշուշտ, գների ավելացման վրա ազդում էին նաև այլ գործոններ: Օրինակ, մեքենաների և փոխադրման ժամանակակից միջոցների բացակայութիւնը թանկացնում էին որոշ ապրանքների (միթապոդի յուղ, շոք մրգեր և այլն) գները: Սկզբնական շրջանում երկաթուղիներով փոխադրելը շահազանց մեծ ծախսերի հետ էր կապված: Այդ պատճառով էլ ապրանքատերը, իր

¹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 34, стр. 202.

² Տե՛ս Հայաստանի Թուրքիայի «Ceridie Ticaret tercumesi», 5.12.1857.

³ Տե՛ս «Երկրագնա», 1807, № 28, էջ 1221.

⁴ Տե՛ս Նուրի անգը, № 29, էջ 1783.

ցանքների դեպքում: Մայրաքաղաքի փոստը 1897 թ. փակվեց հայկական հեղափոխական կոմիտեաներից մեկի քույրիկները հասցեատերերին ուղարկելու համար: Մինչև անցյալ զարի վերջերը երկրի լեռնային շրջանների փոստային կապն իրականացվում էր զինված ժանդարմների միջոցով շաքաթական մեկ անգամ: Սակայն կային շրջաններ, որոնք զրկված էին նույնիսկ նման անբավարար կապի միջոցներից: Այդպիսինների թվին էին պատկանում Գերսիմը, Պալուն, Չապախուրը և այլ վայրեր, որի հետևանքով անբավարար էին բառևտուրն ու տեղեկական կապերն այդ շրջանների հետ¹: Կապի միջոցների զարգացումը ևս ընթանում էր շտաբային դանդաղ: Սրբաթուրքների հեղաշրջման նախօրեին երկրում գործում էին ընդամենը 1024 փոստային կայան և 188 հազար կիլոմետրից քիչ ավելի հեռախոսային ու հեռագրային գծեր: Համեմատության համար ասենք, որ տարածությունը հարյուր անգամ փոքր Եվրոպայի ունեւ 3—4 անգամ ավելի կապի միջոցներ²:

Հեղաշրջումից հետո վիճակը որոշ շտաբային շտաբային կայանների թիվը անցավ 1300-ից, հեռագրային բաժիններինը հասավ 1017-ի, Բայց զրանք աշխատում էին քիչ քանակությամբ: Ըստ Խանճյանի տվյալների, մի մարզը տարեկան միջին հաշվով ստանում էր՝ Եվրոպայում 95 նամակ, Անգլիայում՝ 65, Գերմանիայում՝ 41, Ֆրանսիայում՝ 27, իսկ Պուրքիայում՝ ընդամենը մեկ նամակ և չորս հոգին մեկ հեռագիր³:

Կապի միջոցների զարգացմանը խանգարում էին ոչ միայն կայսրության փտած կարգերը, այլև ստար ընկերությունները: Վերջիններն անցյալ զարի 80-ական թթ. այստեղ հիմնեցին իրենց փոստ-հեռագրային բաժանմունքները և խանգարում էին թուրքական կապի մարմինների գործունեությանը: Այդուհանդերձ, վերջինները հեղհետեւ ամրապնդվում էին, ձեռք բերում ժամանակակից տեխնիկական սարքավորումներ և բարելավում կապի միջոցների աշխատանքը: Այդպիսով կապիտալիստական զարգացման համար ստեղծվում էին բավարար պայմաններ:

¹ Տե՛ս «Вестник Европы», 1903, кн. 4, էջ 587.

² ЦГВИА, ф. 82, л. 3053, з. 68.

³ Տե՛ս «Ներքաթակ օրացույց», 1908, էջ 106.

⁴ Տե՛ս Խանճյան, Աշխարհագրություն..., էջ 176.

Առևտրական բարձուագիտի դիրքերի ամրապնդման մասին է խոսում երկրում կազմակերպվող բազմաթիվ ընկերությունների, միավորումների, առևտրական նոր տների ծավալած և մեծ շափերի հասած մասնագիտացված առևտուրը: Գործում էին Ըոթնեղենի, Երկաթեղենի, պարենամթերքների, պատրաստի հագուստների և այլ ապրանքների հատուկ վաճառատներ: Գոյություն ունեցող առևտրական օրենքների համաձայն կազմակերպվում էին երեք տեսակի առևտրական ընկերություններ: Կոլեկտիվ ընկերությունը կազմվում էր գույքերի միավորման և ընդհանուր պատասխանատվության հիմունքներով: Այսպես կոչված կոմսանդիտ ընկերությունը միավորում էր առանձին փայտատերերի, սրտնք անդամավճարները մուծելով մասնակցում էին ընկերության գործունեությանը: Սակայն երտնց մի մասն իր վրա էր վերցնում առևտրի կազմակերպումն ու զեկավարումը և կրում էր ինչ-որ անձնական ու նյութական պատասխանատվություն: Երբորդը՝ անանուն ընկերություններն էին, որոնց սգրամազուխները ներկայացնող բաժնեթուղթերը իրարու կփոխանցվին միշտ, ձեռքից ձեռք կշրջարձին, որով ընկերությունը կազմող անդամներուն և ոչ մեկուն անունը կհիշվի...»¹:

Վերջիններին զեկավարությունը հանձնվում էր 5—11 հագուց բազկացած վարչությունը, որն իր հերթին նշանակում էր մամանակավոր կամ մշտական տնօրեն:

Զափազանց հետաքրքրական են թյուրակնիչ հողածագրի բացատրություններն անանուն ընկերությունների առաջացման պատճառների մասին: Նա արձանագրում է, որ տարրեր աստիճանավորներ և մասնավորապես իրավաբանները, հոգևորականները և ուրիշներ, օրենքով իրավունք չունեն առևտրով զբաղվելու Իսկ զրամը, իրենք մեծ շափերով, կուսակցում էր այդպիսի անձնավորությունների մաս, որը Արևելքի պայմաններում կապիտալի կուսակցման արտահայտություններից մեկն էր: Նրանք տեսնուն ընկերության միջոցով շրջանառության մեջ էին դնում իրենց կապիտալները: Մյուս հանգամանքը սհանրային մեծ ձեռնարկներն եղած են, ինչպես չրանցք, երկաթուղի և այլն»², որոնց շինության համար հարկավոր են

¹ Թյուրակնիչ, 1907, № 12—20, էջ 108:

² Նույն տեղը, էջ 110:

մեծ գումարներ. դրանցից ստացվող շահույթը միշտ չէ, որ ապահովված էր:

Ովքուրպական ձևերից ընդօրինակած և տեղական պայմաններին հարմարեցրած այս ընկերությունները կազմակերպվեցին ոչ միայն առևտրի, այլև արդյունաբերություն, շինարարություն, քնակաճարատությունների մշակման մեջ և այն բուլսոր բնագավառներում, որտեղ դրանք շահարժեք էին և նպատակահարմար: Ինչպես հաղորդում են մամանակի պարբերականները, սկսած անցյալ դարի 30-ական թթ. առևտրական ընկերություններն իրենց ձեռքում էին կենարոնացրել մեծածախ առևտուրը: Մեր դարաակզրին նրանք համարյա մշտական կապ ունեին տեղական և արտասահմանյան արդյունաբերական ձեռնարկությունների հետ, որոնց մեծաքանակ պատվերներ էին տալիս այս կամ այն ապրանքն արտադրելու և իրենց հանձնելու որոշակի պայմանաժամով: Եթե արականըս նշում էր, որ արդյունաբերողները 7—8 ամիս միջոց կուզեն ապրանքը հանձնելու համար¹: Առևտուրն ու արտադրությունը կարգավորելու համար Քուրքիայի շատ վալրերում ստեղծվում էին անանուն ընկերություններ: Իզմիրի երեք գորգավաճառ տները ստեղծեցին ԵՍինտիկաս անունով միավորում²: 1906 թ. կազմակերպվեց շերամի սերմերի և մետաքսի վաճառականների ընկերություն՝ դրանց արտադրությունը և վաճառքը կարգավորելու նպատակով³: Ատարազարի առևտրականներն իրենց կապիտալներն ու ջանքերը միավորեցին երկու առևտրական կոնցիալդ ընկերությունների մեջ⁴: Ալեուհետև, մեծահարուստ վաճառականները խոշոր կենարոններում և գավառներում աշխատում էին կենարոնացնել և ուղղություն տալ կարևոր արհեստների արտադրությանը: Ստեղծելով տարբեր տիպի ընկերություններ, նրանք ձգտում էին ձեռք բերել վաճառելու մենաշնորհ իրավունք՝ գորգի, մանուսայի, յազմայի, շալիերի և արտադրանքի այլ տեսակների բնագավառներում:

Մշտական առևտրական կապեր հաստատվեցին, ինչպես տեսանք, բազմաթիվ գավառների, դրանց և կենարոնական քա-

¹ Եթուրակե, 1906, № 42—46, էջ 1092.

² ՏԷ՝ս Եուլի ակզը, 1907, № 21, էջ 857.

³ ՏԷ՝ս Եուլի ակզը, № 9—10, էջ 199.

⁴ ՏԷ՝ս Եուլի ակզը, 1908, № 45—48, էջ 1102.

գաղթի և նույնիսկ գյուղերի միջև։ Որպես գյուղի զարգացման օրինակ կարելի է բերել Իզմիտի սանճակի (գավառակի) Արսլանապեկ գյուղը, որի բնակչությունը 1909—1910 թթ. անցել էր երեք հազարից։ Անցյալ դարի վերջին քառամյակին Արսլանապեկը Հեռագճեանի զարգանում է ու զառնում ժողովրդական պարտիկ կեդրոն մը մերձակա լազ, կյուրեի, շերքեզ, թուրք և հույն բնակչության համար, որ կուզար ամտեղ գեներու նպարեղեն, հյուսվածքեղեն, կոշիկ, խոզակի սերմացու և այլն¹։ Գյուղը նաև արհեստագործական կենտրոն էր, որտեղից հարեւան գյուղացիներն իրենց պետքերը հոգալու համար ձեռք էին բերում անհրաժեշտ թիթեղյա կամ այլ իրեր և հրավիրում տեղի արհեստավորներին՝ զանազան գործեր կատարելու։ Այստեղ կային վաճառականներ, որոնք յուրահատուկ տեղական քանկիրներ էին և փոխառվածություններ էին կատարում։ Նույնպիսի դեր էին կատարում նաև գավառակի Պարտիզակ և Օվալըք և շատ այլ գյուղեր։ Այն բոլոր քիչ թիվ շատ մեծ և ճանապարհներով ազահանված գյուղերը, որոնք գտնվում էին առևտրական ու տնտեսական խոշոր կենտրոններից ոչ հեռու, զարավերջին ապրում էին նման կյանքով։ Ահներև էր մի կարևոր երևույթ ևս։ Գյուղական ազգաբնակչության մի մասը տեղափոխվում էր գյուղից քաղաք, իսկ քաղաքների բնակիչները գալիս էին աշխատելու և ապրելու ավելի մեծ կենտրոններում և ծովափնյա քաղաքներում։ Ըստ Ա. Նովիչևի հաշվումների, «12 զլխավոր քաղաքների բնակչությունը պակասել էր 340 000-ից հասնելով 256 213 մարդու, այսինքն՝ 15,7 %-ով։ Մովափնյա նույնքան զլխավոր քաղաքների բնակիչների թիվը աճել էր 1.196 000-ից մինչև 1350 267-ի, այսինքն՝ 12,5 %, իսկ առանց Ստամբուլի՝ 305000-ից մինչև 476702 մարդու, կամ 56%-ով²։ Այս տեղաշարժերի ընթացքում, հարուստ քաղաքացիների մի մասն աշխատում էր դառնալ խանութների տեր, կամ առևտրական տների փայտտեր, որպեսզի շրջանառության մեջ դնի գյուղում կամ փոքր քաղաքներում կուտակած դրամը։ Տեղաշարժերը, ունենալով սոցիալական բնույթ, արագացնում էին ֆեոդալական հարաբերությունների քայքայումը և, այսպես ասած, բարոյաբուսականացնում էր կայսրության քաղաքները։ Սակայն այս երե-

¹ Նևերեյան Գ., Պատմության Արսլանապեկի, Փարիզ, 1971, էջ 110.

² Новичев А. Д., Очерки экономики Турции, стр. 117.

վույթը ևս չէր ընթանում բնականոն ուղիով: Գործող օրենքնե-
րը, իշխանության կենտրոնական և տեղական մարմինները,
երկրի զարգացմանն օժանդակելու համար ստեղծված կազմա-
կերպություններն ու նրանց պաշտոնյաները հաճախ խանգարող
գործոնի դեր էին կատարում: Որպեսզի շորթնն ու հարստանան,
նրանք դժվարացնում ու արգելակում էին հիշյալ տեղաշարժերը
և նոր հարաբերությունների ամրապնդման ընթացքը:— Քրքաց
օրենքներով,— գրել է Ռ. Բերբերյանը,— վաճառականը կամ
գյուղացին մի վիլայիթից մյուս վիլայիթն իր ապրանքները
անձամբ տեղափոխելու համար պետք է գրավոր համապատաս-
խան թույլտվություն վերցնեք համայնքի կամ գյուղի մուխտա-
րից, քաղաքացիական վարչությունից, երկրագործական բան-
կից, որ ինքը հողատեր է, պարագներ շուկի և վճարել է հարկե-
րը, ոստիկանատնից կամ մանդարնական վարչությունից տե-
ղեկանք, որ նրանք զեմ լեն ավյալ անձնավորության, նրա
ապրանքի կամ գույքի տեղափոխվելուս: Ոչինչ առանց իշխա-
նության ներկայացուցիչների կամ տեղական զուգրաների հե-
րավոր չէր անել:

1904—1905 թթ. Քուրքիայում առևտրի գրության վերա-
բերյալ ռուսական ղեկավանատուն ուղարկած հաշվետվության
մեջ նշվում է առևտրի զարգացմանն արգելակող և լրջորեն խա-
թարող մեկ այլ հանգամանք ևս: Դա մաքսատան աշխատողների
անզղույշ և անպատասխանատու վերաբերմունքն էր ապրանք-
ների նկատմամբ և դրանց գների խախտումները, որոնց նույն-
տակն էր ցույց տալ, որ ապրանքը ցածր տեսակի կամ որակի է:
Ընդհանրապես մաքսատունը, ավելի փոքր շափերով, երկրում տի-
րոզ բարքերի արտացոլումն էր: Համիդյան շրջանի մաքսա-
տան աշխատանքների մասին լափազանց հետաքրքիր հոդված
է գեանդեյ սՄուսուլմանին» հանդեսը, հոդված, որը պատկա-
նում էր այդ հիմնարկի նախկին աշխատակցի գրչին: Այդ
պաշտոնյայի հայտարարության համաձայն մաքսատանը բո-
լոր գործողութունները կատարվում էին միայն քրախշիչ ստա-
նալուց հետո, որը տրվում էր բացեփրաց: Այստեղ տիրող խառ-
նաշփոթության պայմաններում հաճախ կորչում էին ամբողջ
կապոցներ կամ մեծ շափերի հասնող գույք, իրեղեններ և այլն:

¹ Տե՛ս «Մարե», 1905, № 8, էջ 36.

² Տե՛ս ИГВНА, ф. 2000, оп. 1, л. 38, № 8, л. 352.

Կորչելու պատճառը, գլխավորապես, այդ ապրանքների ան-
 որինական վաճառքն էր, որի համար ոչ ոք անձնական պա-
 տասխանատվության չէր ենթարկվում: Այդ եռլն պատճառով
 հուշ չէր տարվում փշանալուց, զոզանալուց ապրանքը պահ-
 պանելուն և այլն¹: Զիար պահեստավորելու և ըստ տեսակի գա-
 սավարելու կարգ: Եուզը գրվում էր ալյուրի, բարձրորակ թեյի
 կամ նավթի կողքին: Ինչ-որ բանից դժգոհ որևէ պաշտոնյա,
 գնահատող, կշտող կամ ուղղակի բռնակիր, որը նյութական
 պատասխանատվություն չէր կրում, կարող էր անպատիժ կեր-
 պով փշացնել որևէ շատ թանկարժեք ապրանք: Այդպես պա-
 տահեց, որինակ, Կ. Պոլսի մի առևտրական ֆիրմայի հետ, որն
 ինչ-որ պատճառով առաջացրել էր մաքսատան պաշտոնյանե-
 րի դժգոհությունը: Վերջինները, այդ ֆիրմային Վիեննայից
 ուղարկած բարձրարժեք ապակեղեն իրերը շարժումիշուր էին
 արել, պատճառարանելով, որ դրանք փաթաթված էին հին
 լրագրերի մեջ, որոնք չէր կարելի մաքսատանից դուրս բերել
 սգրաքննչական նկատառումներով: Մեկ ուրիշ անգամ, Ֆրան-
 սիական առևտրական ֆիրմային պատկանող սելֆերից հանվել
 էին պողպատյա թերթեր. դա, իբր, տեղի էր ունեցել իշխանու-
 թյունների պահանջով՝ դիմաժխտ փնտրելու կապակցությամբ²:
 Իր հերթին ապրանքատերը, որպեսզի մաքսի գումարը իշեց-
 ներ նվազագույնի, հաճախ էր կաշառում պաշտոնյաներին,
 որոնք կաշառքի գումարին համապատասխան նվազեցնում էին
 մաքսատանից դուրս բերվող ապրանքի գինը: Նման բոլոր մեթոնա-
 յությունները, իհարկե, մեծ վնաս էին հասցնում պետությանը:
 Բայց դրա համար որևէ մեկը պատասխանատվության չէր
 կանչվում: Սովորական երևույթ էր մաքսատանից ուշացումով
 վերցվող իրերը մաքսատան աշխատողների կողմից ապօրինի
 վաճառքի հանվելը: Նման անօրինական գործարքները ԵՎ. Պու-
 սում սկիզբ դրեցին յուրահատուկ խանութների և կրպակների
 ստեղծմանը, որոնք առևտուր էին անում մաքսատանը էժան
 քեզած հատուկ ապրանքներով³:

Հետևարար, թուրքական մաքսատները ինչպես հարկն է լին

¹ 36-а «Мусульманке», Париж, 1911, № 6, էջ 293.

² 36-а նույն տեղ, էջ 296.

³ Добровольский Н. А. Турция, Сербия и Болгария, СПб., 1912,

ածանդակում արտաքին առևտրի կարգավորման գործին: Ընդհակառակը, նրանք ինչ-որ լավով խանգարում էին ներքին առևտրի զարգացմանը:

Համապատասխան վերադաս մարմիններն առանց հսկազության էին թողել ոչ միայն առևտուրը կազմակերպող ոչակների աշխատանքը: նրանք չէին էլ մտածում երկրում ստեղծելու բավարար պայմաններ առևտրական կապերն ընդլայնելու, ապրանքներն ազահով տեղափոխելու և տեղերում առևտրի կազմակերպման համար կարգ ու կանոն սահմանելու ուղղությամբ:

Գույություն չունեին ապրանքները բեռնաթափելու և պահելու մամկնանքների համար որևէ զեացուցակ, և հարցը լուծվում էր պաշտոնյաների կամ նույնիսկ բեռնակիրների պահանջի համաձայն: Հաճախ, միանգամայն կամայական ձևով, ապրանքները հարկադրվում էին: Չկային երկաթուղով տեղափոխման վեարների լափեր, ծանրություն և երկարություն ընդհանուր միավորներ, այլ լափերի և զրամի արժեքների միատեսակություն և այլն: Առևտրի վիճակի վերաբերյալ վերը բերված հաշվետվությունն ամփոփվում է հետևյալ խոսքերով. «Մասնաշաղկների կամայականություններն այստեղ քուն են դրել հիմնավոր կերպով, նպատակ ունենալով առևտուրը օգտագործել իրենց անձնական շահի համար: Վարչությունը երբեմն ցուցաբերում է բարի կամք՝ ցանկանալով կրճատել լարիքը, սակայն այն շուտով նորից երևան է գալիս մի այլ ձևով»¹:

Այդպիսով, որևէ միջոցառում ձեռնարկողի առաջին քայլը Քուրքիայում պետք է լիներ պաշտոնական անձնավորությունը կաշառելը՝ քրախոյն կամ ստիշվեթա տալը: Դա հաշտություն միակ գրավական էր 100-ից 99-ի դեպքում: Եթե այդ քայլը կատարված էր, կարելի էր ներմուծել արգելված իրեր և խոտանված ապրանքներ, կարելի էր սղինվորներին հազցնել հին շարեր և ազահովել կասկածելի ֆինանսական ձեռնարկումների հաշտությունը²: Միանգամայն իրավացի էր տեսնազեա Ի. Ֆլերովսկին, որն իր «Ազգային ու տնտեսական հարաբերությունները Քուրքիայում» հոդվածում նշում էր, թե այդ երկրի առևտուրը սղրված է այնպիսի պայմանների մեջ,

¹ ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, л. 38, № 8, л. 353.

² «Вестник Европы», 1903, кн. 4, стр. 688.

որոնք անհնար են դարձնում նրա զարգացումը: Անտեղի հրահաղությունը, սուլթանի հատուցած ուղղակի արգելքները թուրքերին՝ կազմակերպելու ֆինանսական ձեռնարկություններ, հատկապես կոշիկտիզ-փաշատիրական ձևով, հազարդակցություն միջոցների բացակայությունը և այլն, այդ բոլորը քիչ էին նպաստում թուրքական առևտրի զարգացմանը¹:

Տասնյակ տարիներ, մինչև առաջին աշխարհամարտը, օտար ապրանքների վրա դրվող ներմուծման հարկը կազմում էր գրանց արժեքի ընդամենը 5—11 % -ը: Հարկերն ավելացնելու սուլթանի կառավարություն կրկնվող փորձերը հաճախ էին ձախողվում: Սակայն, երբ հանդամանքները ստիպում էին, ոչ մի արտաքին ճնշում չէր խանգարում բարձրացնելու ներմուծման հարկը: Ինչպես արդեն նշվեց, հարկերն ու մաքսային արգելքները ներքին առևտրի աստիճանում պահպանվեցին մինչև XX դարի սկիզբը: Իսկ գրանց առաջիններից զգալիորեն ավելի բարձր էին: Կայսրության եվրոպական մասում գրանց հասնում էին ապրանքի գների 12², իսկ մյուս շրջաններում՝ նույնիսկ 15—50 % -ի³: Ինչպալ-տոկոսների անվանական վերացումից հետո էլ, գրանց փաստորեն երկար տարիներ զձուռ գանձվում էին, մասնավորապես քրիստոնյա վաճառականներից:

Մինչև 1870-ական թթ. թուրքիայում գոյություն չունեի ոչ մի ապահովագրություն, և ոչ քիչ զեպերում կրկնվող տարերային աղետները հասցնում էին սնանկացման: Հայտնի են բազմաթիվ զեպեր, երբ թալանը, ավազակությունները կամ հրդեհները կազմակերպում էին իշխանությունները՝ հատկապես քրիստոնյա բնակչությանը վնասելու և երկար ժամանակ աշխատավարձ չստացած պաշտոնյաներին ու զորքին թալանի միջոցով բավարարելու համար:

Գալացի ուստական Հյուպատոս Ա. Ռոմանենկոն իր զեկուցագրերից մեկում հազորդում էր, որ 1877 թ. տեղական բաշիրազուկները կենտրոնից հրահանգ էին ստացել հրդեհների մի-

¹ «Современник», 1915, кн. 3, стр. 191.

² 54* «Ученые записки Ин-та Славяноведения», 1958, т. XVI, стр. 147.

³ 54* Сб. «Раздел Азиатской Турции», М., 1924, стр. 6.

չոցով տեսնուած քայքայելի Սուլինի և Տուլլայի եահանգները որոշ քնակավայրեր¹։

Սովորական երևույթ էր ազքատ ընտանիքից վերցրած զինվորներին ժամկետից 2—3 անգամ ավելի, առանց ոսճիկի, կանոնավոր անդի ու հագուստի ծառայեցնելը։ Իրենց պետերից կողոպտւած, հակասանխտարական կենցաղային ծանր պայմաններից հյուսիսում ու տանջւած թուրք զինվորները հաճախ էին խռովութուն բարձրացնում։ Նման դեպքերում թուրք գաղառուպետներն այնպես էին գործը կարգադրում, որ Մակեդոնիայի մեծ քաղաքների շուկաները (եթե միայն սրանք քրիստոնյաներին են պատկանում) ժամանակ առ ժամանակ հրդեհի ենթարկւելէն²։ Իսկ Մակեդոնիայի օրինակը կրկնւում էր ամենուր։ Սոզոբարար, հրդեհը ծագելուց հետո, համաձայն օրենքի, հրդեհի վայրն էին ուղարկւում զինվորներ, ան շահագցնելու և ապրանքները ազատելու համար։ Թսկապետ, զինվորները տաղատում էին շուկայի ապրանքները, բայց այն կողոպտելով ու սեփականելով, «Մակեդոնիայում, Ծանինայից միելև Պրեստինա քաղաքը՝ լկա քրիստոնյաներին պատկանած մի մեծ շուկա,— գրում էր «Մուրճը»,— որ երկու կամ երեք անգամ ստիպւած լինի վերջին տարիներս կերակրել և զոհատ մատակարարել այրանացի և թուրք զինվորներին»³։

Մամուլում լայն արձագանք գտավ 1876 թ. զեկանմանի մեկի գիշերը Վանի շուկայում թուրք զինվորների, ոստիկանների ու քաղաքի խաժամուժի կազմակերպած հրդեհը։ Հայ համայնքի հոգևորական և հասարակական զեկավարների դիմումը այդանդ ներկա եղող թուրք իշխանավորներին՝ լուսնեցավ ոչ մի նշանակութուն։ «Մշակի» էջերում տպագրւած «Նամակ Վանից» թղթակցութւան մեջ նշւած է, որ նյութական կորուստների հետ եղել էին բազմաթիւ խելագարութւան դեպքեր, վիրավորներ ու սպանւածներ⁴։ Հրդեհի ժամանակ այրւել էր մոտ 1000 խանութ և կրպակ, որը տասնյակ տարիներ իր բացասական կնիքը դրեց առևտրի աշխույժ կենտրոն հանդիսացող

¹ Տե՛ս ՏՃ. «Освобождение Болгарии от турецкого иго», М., 1964, т. II, стр. 64.

² «Մուրճ», 1865, № 8, էջ 37.

³ Եւլիս Կոզը։

⁴ Տե՛ս «Մշակ», 24.02.1877.

Վանի տնտեսական կյանքի վրա¹ 1850—1890 թթ. տեղի են ունեցել մոտ 30 նման խոշոր հրդեհներ, որոնց հետևանքով ոչնչացվել են մի քանի ոչ մեծ բնակավայրեր, կամ մարդաշատ քաղաքների առանձին թաղամասեր: Այդ նույն ժամանակ երկրում յոթ անգամ տեղի էին ունեցել երկրաշարժեր², նման աղետներին պետք է գումարել նաև հաճախ տեղի ունեցող տարրեր բնույթի զինված բախումները, որոնք քայքայող ազդեցություն էին գործում կայսրության տնտեսության վրա: Հաշվի առնելով նշված տարերային աղետները և այլ բացասական պատճառները, Յ. Մըրմըյանը գրում է, որ 150 տարվա ընթացքում Քուրդիայի հայ վաճառականների բնակավայրի մասը չէ կրցած ունենալ տեղական հաշոգումություն և հաշոգումություն որդոց-որդի: Ամեննե մեծ տունն անգամ 50 տարին անցուցած չէ³: Քերես հայ վաճառականության պատմության հետազոտողը թիշավելի խտացրած գույներով է ներկայացնում իրականությունը: Ընդհանուր պատկերը, սակայն, ճշմարտացի է: Այդպիսով, կապիտալիստական հարաբերությունների ամենահզույն ճյուղը հանդիսացող առևտուրը Օսմանյան կայսրությունում զարգանում էր շահագանց դժվարին ու ծանր պայմաններում, որոնք արդյունք էին երկրում տիրող կարգերի: Այդ կարգերի արդյունք էին նաև երկրի տնտեսության ցածր մակարդակն ու նրա զարգացման դանդաղությունը բնորոշող արդյունաբերությունն ու արհեստները:

Օսմանյան կայսրության տնտեսական զարգացման նոր շրջանի ընդհանուր բնութագիրն այն է, որ Արևելքի շատ երկրների նման այստեղ ևս XVIII դ. երկրորդ կեսից սկսում են վերելք ապրել արտադրողական ուժերը, որոնք ընթանում են կապիտալիստական ուղիով: Այդ ընթացքը խաթարվեց անցյալ դարի 30—50-ական թթ., երբ ուժեղացավ օտար կապիտալի ներթափանցումն ու մրցությունը տեղական, դեռևս շամբայնդձ արդյունաբերական և առևտրական ձեռնարկությունների հետ: Հետևանքը եղավ այն, որ Եփուզումը ծովեզրյա քա-

¹ Տե՛ս «Մուրե», 1904, № 8, էջ 21:

² «Քյուրակես», 1907, № 42, էջ 1529—1531:

³ Մ(ըմըյան) Յ. Գ., Քուրդալայ հին վաճառականություն և վաճառականք..., էջ 139:

զարքերից սկսվեց և տարածվեց դեպի երկրի խորքերը¹։ Նույն
Ռահիմը նշում է, որ Ստամբուլում և Ուկյուզարում անցյալ
դարի սկզբին գործում էին կերպասեղեն արտադրող 3160 հաս-
տոցներ, որոնք բանեցնում էին 4320 բանվորներ, 30—40 տա-
րի անց դրանց թիվը իննում է համապատասխանաբար 37-ի և
62-ի²։ Ճիշտ նույն տվյալներն է բերում Գուլան Ավչըօղլուն իր
աշխատությունների մեջ։

Ռահիմի տվյալներով 1836 թ. կերպասեղենի արտադրու-
թյունը Անկարայում նվազել էր Հինգ անգամ, իսկ Քուրսայի
ավելի ցան 25 հազար օքքա մետաքս մշակող 1000 գազզահ-
ների թիվը իջել էր 75-ի³։

Վերլուծելով իր ձեռքի տակ եղած հարուստ փաստական
նյութերը, Ա. Ալպոյանյանը ևս եկել է այն եզրակացություն, որ
Քուրսիայում XIX դարի կեսերին մի շարք տնտեսական կենտ-
րոններ լուրջ ու երկարատև անկում ապրեցին։ «Տնտեսական
անկումն է ի վեր,— գրում է նա,— Եվզոկիտ արվեստները Եվ-
րոպայի արվեստական արտադրությունից մտա գտնելովը հե-
տըզհետ մարի սկսանա⁴։ Այդ վիճակը Քոքատում և մի շարք
ուրիշ քաղաքներում շարունակվեց մինչև առաջին համաշխար-
հային պատերազմի սկիզբը, որին հաջորդեց երկար տարիների
տնտեսական քայքայումն ու ճգնաժամը։

Արդեն նշվել է, որ արտասահմանյան կապիտալի ճնշմանը
զուգահեռ պահպանվում և արդյունարերությունների զարգացման
վրա լրջորեն ազդում էր ֆեոդալական պետության անմիջական
միջամտությունը։ Այդ միջամտության օրինակներից մեկը միշ-
նադարյան ցեխային կազմակերպությունների պաշտպանու-
թյունն էր պետության կողմից։ Յեկերը օգտագործվում էին որ-
պես հարկահավաք մարմիններ, հաճախ էլ բանակին զանազան
ապրանքներ ու մասնագետ-արհեստավորներ մատակարարող
ձեռնարկություններ։ Սկզբունք գարձած այդ կարգի մա-
սին կան բազմաթիվ տվյալներ։ Արհեստները ուղղմական նպա-

¹ Dr. Râim Sabahaddin, İstanbul mensucat sanayinin bünyesi ve
acretleri, İstanbul, 1956, s. 26.

² 36-ս նույն աղբյուր։

³ 24-ս Dr. Râim S. նշված աշխ., էջ 22.

⁴ Ալպոյանյան Ա., Պատմություն Եվզոկիտ հայաց, էջ 1269.

տակներով սգտագործելու հետաքրքիր օրինակ է բերում XV դարի սերրական սկզբնադրյուրը՝ «Ծնելիների հիշատակարանը» խորագրով: Հեղինակը՝ Կոնստանտին Միխայլովիչը Օստրովցայից, մասնակցել էր Մահմուդ 2-րդի կողմից 1453 թ. Կոստանդնուպոլսի գրավմանը: Դրանից մեկ տարի առաջ սուլթանը, խարեոլթյամբ անցնում է Բոսֆորը և քաղաքի մոտ կառուցում Ռումելիի Հիսաբ ամրոցը: Դեպքը նկարագրվում է այդպես. «Սուլթան Մահմուդը հավաքեց զորքը և շարժվեց այնպես, որ իրը ըստկանում էր հարձակվել Կարամանի վրա և վերցրեց իր հետ վարպետներ՝ հյուսներ, շինարարներ, դարբիններ, գաշ Կատարաստոզ վարպետներ և այլ, տարբեր արհեստավորներ իրենց անհրաժեշտ ամրոցը սարքով...»¹

Քանի որ կապիտալիստական հարաբերությունների կրողները հանդիսանում էին ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչները, ապա նրանք, նշում է Ն. Տոդորովը, ստիպված էին պայքարել ցեխերի դեմ ուլ միայն որպես տնտեսական կազմակերպության, այլև ֆեոդալական պետության հիմնարկության դեմ, որոնք, 19-րդ դարում սգտվում էին թուրքական միապետության հովանավորությունից²: Փաստորեն հաստատելով այդ տեսակետը, պրոբլեմի հատուկ ուսումնասիրողներ Է. Հաշյանը և Մ. Զուլայանը հայտնում են այն կարծիքը, որ սպետական մարմինների միչամտությունն արտադրության և առևտրի ասպարեզը հետապնդում էր ոչ միայն հարկերի գանձման նպատակը, այլև ձգտումը ամրոցը արտադրությունը ենթարկելու ռազմական բյուրոկրատիային³: Նման փոխհարաբերությունները շարունակվեցին մինչև կայսրության անկումը՝ հանդիսանալով արհեստների զարգացմանը խանգարող ներքին կարևոր հանգամանքներից մեկը: 1913 թ. ամռանը «Բյուռանդիներ» հրապարակեց «Քայմս» թերթի Կ. Պոլսի թղթակցի ժավալուն հոդվածը Հանաֆների մասին: Նշելով, որ դրանք եվրոպական արհեստավորական ցեխերի նման կազմակերպված և զորավոր չէին, թղթակիցն ընդգծում էր ուրիշ մի երևույթ: Ե՛րբավ է, — գրում էր նա, — թե Հանաֆները

¹ «Записки вичара», М., 1978, стр. 68—69.

² Тодоров Н., Балканский город..., стр. 412.

³ См. сб. «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», Ер., 1979, т. X, стр. 196.

պեաները նույնիսկ Ապստոլ Համիդի գահակալութիւն սկզբնե-
րին իրենց էսնաֆին անդամներուն անդամակցութիւն վկայա-
կաններ կուտային, որով կարող կլլային Համֆորդութիւններ
կատարելու առանց դժվարութիւն հանդիպելու կառավարութիւն
կազմեա՝: Ինչպես արդեն ջուլջ տրվեց, կառավարութիւն կամ
նրա պաշտօնյաների հարուցած դժվարութիւնները երբեմն
հասցնում էին մեծ վնասների և նույնիսկ սնանկացման: Ունե-
նալով կառավարական մարմինների օգնութիւնը, առանձին
ցեխեր կարողանում էին բոյկոտի ենթարկել քրիստոնյա ար-
հեստավորների նորամուծութիւնները կամ նրանց որոշ միջոցա-
ռումներ: Երբեմն էլ տարբեր ցեխեր միավորվում էին՝ պետա-
կան և քաղաքական միջոցառումներին մասնակցելու համար:
Այդպիսի մի դեպք է նկարագրում «Քայմախ» թղթակիցը. կա-
վարները միանալով բեռնակիրների էսնաֆին, Կ. Պոլսում և
Սելանիկում 1910-ին խստորեն առաջ տարան հակահեղին
պայքօտը¹, Ցեխերի գործունեութիւնը տալով քաղաքական
երանգ, Քուրքիայի վերնախավը հաճախ էր նրանց օգտագոր-
ծում իր հետադիմական մասհղացումներն իրագործելու:

Կասկածից վեր է, որ Քուրքիայի պայմաններում պետական
հովանավորութիւնից օգտվելը տնտեսական կազմակերպու-
թիւնների ոչ միայն գոյութիւն, այլև հետագա զարգացման
կարևոր նախապայմանն էր: Օգտվելով գրանից, շատ արհես-
տավորական ցեխեր զարգացան և նրանց ղեկավարները կարո-
ղացան հետզհետ համակերպվել բուրժուական հարաբերու-
թիւնների հետ, առևտրի կամ արտադրութիւն ընդլայնման
միջոցով դանդաղորեն ընթանալ կապիտալիզմի ուղիով: Ան-
հրամծնշա է նշել, որ արտադրութիւն հին ձևերի կամ կապիտա-
լիստական զարգացման ցածր աստիճանի վրա գտնվող կազ-
մակերպութիւնների գոյատևումը ձեռնառու էր թե՛ ցեխային
վերնախավի և թե՛ երկրի ֆեոդալական տիրող շրջանների հա-
մար: Որպեսզի պատմական պատկերը ներկայացվի իր ամբողջ
բարդ հյուսվածքով և երկրի կյանքի վրա նրա ունեցած ազ-
դեցութիւնը, բերենք XVII դարում գոյութիւն և արտադրութիւն
ու վաճառքի մոնոպոլի իրավունքներ ունեցող, խիստ մասնադի-
տացված ցեխերի ներքին կապերի ու բաժանումների խիտ

¹ «Քուրքիայի», № 2067, 24. 8. 1913.

² Նույն տեղը.

ցանցը ներկայացնող մի քանի թվեր, ի դեպ, դրանք՝ աննշան փոփոխությունների ենթարկվեցին XVIII և XIX դարերի ընթացքում: Այսպես, 4. Պուլի կաշեգործների ցեխերը բաժանված էին 35 մասնագիտությունների, կար անողներինը՝ 19, զինագործներինը՝ 36, մետաղագործներինը՝ 36, սակերիչ-ակնագործներինը՝ 29, շինարարներինը՝ 44, հաց-հրուշակեղեն արտադրողներինը՝ 29 և այլն: Այստեղ նշված ու շնչված ցեխերի բոլոր իրավունքները պաշտպանվում էին պետական օրենքներով և ի հարկին ղեկի ուսով: Դարերով ձևավորված այդ սխեման ու փոփոխարարությունները հանդիսանում էին ներքին ու լուրջ խոչընդոտներ առաջընթացի ուղիներում:

Արհեստներից և արդյունաբերական ձեռնարկություններից ամենատարածվածը տեքստիլ արտադրությունն էր: Օսմանյան կայսրության իրականությունը ևս համապատասխանում են 4. Մարբաի այն խոսքերը, որ «չուլհակությունը՝ մանուֆակտուրաների մեջ առաջինն էր և մնաց դրանց մեջ զլխավորը»¹: Մանածագործությունն իր տարրեր էլուղերով զարգացում էր ապրում և դիմանում օտարերկրյա ապրանքների մրցմանը համարյա մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը: Սակայն ևզան առանձին ընագավառներ, որտեղ եմքուպական արդյունաբերությունը քայքայեց տեղական արտադրությունը: Անցյալ դարի երկրորդ կեսին արտասահմանյան թելերին ու ներկերին արդեն տրվում էր նախապատվություն: Այնուամենայնիվ, թիշ շէին բարձրորակ այնպիսի արտադրանքներ, որոնք կարողացան իրենց գոյությունը պահպանել դեռևս երկար ժամանակ: Տրապիզոնի իտալական հյուպատոս Սուլանեյլին, 1881 թ. տպագրած իր գրքում, որոշ արհեստների հարատևություն պատճառը համարում է արհեստավորների անկրկնելի վարպետությունը: Էրզրումի արհեստավորների արտադրած կանանց գլխի ծածկոցի՝ շարսավի մասին նա ստում է, որ տեղացի բոլոր կանայք այն են օգտագործում: Նա նշում է նաև, որ հայ և հույն կանայք նախընտրում են սպիտակ և գորշագույն շարսավները, իսկ մահմեդականները՝ սափելի կենդանի գույներ, ինչպես կարմիր, դեղին և այլն: Դրանք գործվում էին մետաքսից ու բամբակից

¹ 36 «Страны и народы Ближнего и Среднего Востока», т. X, էջ 181.

² Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 3, стр. 55.

և այնքան թանկ էին, որ հյուպատոսը դժվարացել է նմուշներ ուղարկել Միլանի միշակագային ցուցահանդեսին: Զարսովի նկարագրությունը նա ավարտում է հետևյալ գեահաստականով. «Այն թելը, որով գործված են, այնքան բարակ է, որուն նվազիս ուստայնակներն դեռ չի կրցան նմանել: Այնուհետև, խոսելով արհեստավորների ուրիշ արտադրանքների մասին, հեղինակն անհրաժեշտ է գտել նկարագրել դրանցից մեկը. «Ուղարկային եկած թելով բամբակե ներժակեղեններ նա կհյուսեն, և գանազան երանգով գծված դիպակներ, որանք մանուսակ կկոշվին...»: Դրանք արտադրվում էին Արարիկի, Ակնի, Երզրնկայի, էրզրումի, Տրապիզոնի և այլ շրջաններում: Ենչալով գույներով ու որակով արտադրված մանուսան բնի՞ թանկությունը կմախճի բոլոր Արևելքի մեջ և նույնիսկ Ավրոպա կղերկվի»:

Մանուսայի արտադրությունը կայսերիի սանչակում զբաղված էին 3000¹, Այնթապում՝ 6000 բանվոր-բանվորուհիներ: Մանուսագործությունը տարածված արհեստ էր նաև այլուր: Մարզվանի տեսեռական կյանքը պատկերող մի հոդվածում նշված է, որ այնտեղ գործում էին մոտ 3000 զազգահներ և երաբնակչության 1/6 մասը ուստայնակությունը էր զբաղվում: «Կըրնանք ըսել, — գրում է հոդվածագիրը, — թե յուրաքանչյուր տունի մեջ տեղեկահ մը կգտնվի...»: Ռուսական ուղեմական գործակալ Ցա. Մալաման 1876 թ. նկարագրելով արևելյան ուղեմական թատերարենի նյութական հնարավորություններն ու տեսությունը, գտնում էր, որ այնտեղ մահուցի արտադրությանը զգալի վնաս էր հասցրել կվրտական մրցակցությունը: Զնայած ներմուծվող էման ապրանքը շատ էր վաճառվում, սակայն «թուրքական մահուցը, — նշում էր նա, — Արևելքում բարձր է գեահաստվում և ոչնչացնել այդ հիանալի, մանավանդ Միրիայում, արտադրությունը, կլինի լավագույնը դժվար: Ըստ նրա տվյալների, հիշյալ երկրի արդյունաբերության միայն այդ քնազավառում աշխատում էին 6000 բանվորներ: Սղած պա-

¹ «Քաղաքական», Հաս. և (40), 1882, էջ 287:

² Նույն տեղը, էջ 298:

³ Տե՛ս «Տարեցույց սփյուռքահայության», Թուրքիա, 1889, էջ 123:

⁴ Տե՛ս «Թյուզանդիես», 3/17, 11. 1888:

⁵ «Թյուրակ», 1908, № 8, էջ 231:

⁶ ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, л. 3818, з. 349.

Հանչարկը բաժարարեւու Համար Բազդադում բացվել էր Հասուկ մահուցի ֆարքիկաւ Իրենց գործվածքեղենով Հայտնի էին Քիթլիսը, Վանը, Բասրան, Խարրերդը, Տրապիզոնը, էրզրումը և բազմաթիւ այլ քաղաքներ: Հետաքրքրական է նշել, որ եվրոպական ապրանքների ներխուժումն ունեցած մեկ այլ Հեանանք էաւ Ետտ բարձրորակ վարպետներ, բազմաթիւ վալրերում, աշխատում էին իրենց արտադրանքը ներմուծող ապրանքների նմանեցնել թե արտաքնապես և թե որակով: Եվ այդ բանը նրանց հաջողում էր: Այսպես, որոշ գործվածքների և թիւրի տեսակների արտադրութունը ոչ միայն գիմացած մրցությանը, այլև ընդլայնվեց: Եզիկուլի, Սալոնիկի, Տարսուսի և այլ մահաձողորձարաններ ավելացրին իրենց Համախառն արտադրանքը՝ Հասնելով մինչև 12 Համար թիւր արտադրելու բարձր մակարդակին: Գրանց որակն այնքան լավացավ, որ թիւրի տունէին տեսակներ բազմեցին մրցակցութունից դուրս, Եուլնիսկ անգլիական մանածագործների մոտ: Պայծառը Հասուն տեղական արտադրողների գիրքերի ամբապնդման ծավալվել էր թուր արտադրութունների գծով, բայց, անշուշտ, ոչ Հավասար Հաջողութամբ: Այսպես, կաշվի արդյունարերության բնագավառում Հնարավոր եղավ ստեղծել բարենպաստ պայմաններ: Նախ, Հում կաշին մշակվում էր տեղում, և դրա մի մասն արտահանվում էր: Սակայն զգալի քանակութամբ պատրաստի կաշի էր ներմուծվում խոշոր կաշեգործարանների Համար, որոնք արտադրում էին կոշիկ, կաշվե բանկոններ ու վերարկուներ: Բայց այս բնագավառում տեղական գործարար շրջանները ևս աշխատում էին սահմանափակել ներմուծումը: Հետևանքը եղավ այն, որ սկսած 1890 թ., 15 տարվա ընթացքում ներմուծող կաշվի ծավալը մնաց Եուլնը: Մյուս կողմից, կաշի մշակող և պատրաստի արտադրանք տվող ձեռնարկութունների թիւը աճում էր և նրանք ի վիճակի էին մշակելու ոչ միայն տեղական Հումքը, այլև 400 հազար թուրքական լիրայի Հարավային Ամերիկայից, Չինաստանից ու Հնդկաստանից գնվող կաշիները: Այդ ձեռնարկութուններից էին վեց խոշոր գործարաններ Կ. Պոլսում, ֆարքիկաներ ու ցեխեր Իզմիրում, Ալեքսանդրիա-

¹ «Вестник финансов», 1897, № 28, стр. 64.

² Տե՛ս «Բյուրակն», 1906, № 16, էջ 262:

յում, Ազարազարում, Գիարբեքիրում, Սպարտայում, Անկարայում և այլուր:

Մեր դարասկզբում, շնորհիվ տեխնիկական միջոցներով ապահովված որոշ գործարանների, բարձրորակ կոշիկի Համար Զրանսիայից ստացվող կաշիների փոխարեն թյուրակնի՞ս վիայությամբ սկսեցին օգտագործել տեղական (Սաքըզ, Իզմիր) խաղախորդարաններու մեջ պատրաստվածները¹: Դեռ ավելին, Տեղական Հումքով պատրաստած կոշիկները սկսել էին արտահանել և դրանք դարձել էին Փարիզի ժմեծ վաճառատուներու ցուցափեղկերուն մեջ զետեղվող առարկաներ²:

Շարաթաթերթը Հույս է Հայտնում, թե տորքան ավելի առաջ երթա այս ևարտարարվեստը մեր երկրին մեջ, Հեռզհետև այնքան նվազ պիտի ըլլան մորթիի ու կաշիի օտար երկրների ներածությունը: Ամփոփելով ավյալ ընկալվաճում 1907 թ. նվաճումները, թյուրակնը՝ արձանագրում է. «Մեր գործարաններն իրենց նախանյութին մեծ մասը տեղական արտագրություններին կհայթայթեն, և կան ինչ-ինչ տեսակներ, որ երկրին մեջ մշակելով օտար երկրներ կդրկվին»³: Այս Հաշտգությունները մասամբ կարելի է վերագրել կաշվի արտագրության մասնագիտացմանը, որը տեղի էր ունենում ամբողջ երկրում: Այսպես, խոշոր հղչերավոր անասունների կաշին մշակվում էր Բեյրութում և Ջիլետում, ուխարի և այծի մորթիները՝ Դամասկոսում, Կ. Պոլսի որոշ ձեռնարկություններում, Հոմսում, Համայում: Այնթապում մշակվում էին միայն այծի մորթիներ: Հիշյալ ձեռնարկությունները Հումքը ստանում էին Բիթլիսից, Խարբեքից, Սըվասից, Գիարբեքից և ուրիշ վայրերից⁴:

Փաստերի Համադրումից կարելի է եզրակացնել, որ ընայած արտասահմանյան էժան ապրանքների աճող մրցմանը, մի շարք արհեստներ շարունակեցին գոյատևել և նույնիսկ վերելք ապրեցին: Դրանք այն արհեստներն էին, որոնք բավարարում էին տեղական սպառողի կենսական, ամենօրյա պահանջները լայնածիր կայսրության Հատկապես ներքին շրջաններում: Նշվածներից բացի, դրանցից էր սենդամբերգների, մասնավոր-

¹ Տե՛ս թյուրակն, 1906, № 16, էջ 363.

² Նույն տեղը:

³ Նույն տեղը:

⁴ Տե՛ս Pymont A., նշվ. աշխ., էջ 122.

դասակա հացի, կաթնեղենի ու մսի արտադրութիւնը: Հանրահայա է, որ, օրինակ, բացի թարմ մսից, տեղական բնակիչները սպասում էին դաժուրմա, բաստուրմա, սուչուխ և տարրեր տեսակի շորացրած կամ ալխտած միս, որն արտադրվում էր նաև շուկայի համար: Հաշտութիւնը զարգանում էին գծվար տեղափոխվող և շուտ փշացող մթերքներ (մրգեր, ձիթապտուղ, խաղող, մետաքսի կոկոններ, համեմունքներ և այլն) վերամշակող ձեռնարկութիւնները: Վերջապես, զարգանում էին տեղական հատուկ արտադրանք տվող այնպիսի արհեստները, ինչպիսիք էին գորգագործութիւնը իր բազմաթիվ տեսակներով և արևելյան զարգարանքներ, զենքեր, տարրեր նյութերից կենցաղային յուրահատուկ իրեղեններ և նման այլ առարկաներ պատրաստող արտադրութիւնը:

Տեղի էր ունենում բազմակողմանի, բարդ ու հակասական մի պրոցես, որը բնորոշ էր կիսագաղութային երկրում ֆեոդալական հարաբերութիւնների քայքայման ու կապիտալիստական հարաբերութիւնների առաջընթացի պայմաններին: Այդ ամենի վրա թուրքական իրականութիւնը զնում էր իր յուրահատուկ կեիքը, դանդաղեցնելով նշված բոլոր պրոցեսները: Այնուամենայնիվ, սոցիալ-տնտեսական տեղաշարժերն առկա էին, թեև ինչ-որ չափով հարմարվում էին ներքին պայմաններին: Ը. Ղազարյանն այդ մասին գրում է. «Արհեստագործութիւն ճյուղերը զարակղրին համախմբվել էին ըստ քաղաքների, առաջացնելով մի պրոցես, որը գնալով ավելի էր խորանում, քանի որ եվրոպական ապրանքների ներմուտի հոսքի ուժեղացման պատճառով հարկադրական պահանջներ էր առաջանում կատարելագործումներ անել ձեռագործութիւն ասպարեզում, դիմագրավել մեքենայի հրաշքին»¹: Ինչպես արդեն նշվեց, դիմագրավել կարողացավ տեղական արդյունաբերութիւն մի մասը միայն: Բայց եղան այնպիսի քաղաքներ և արհեստներ, որոնց անկումը շարունակվեց երկար տասնամյակներ: Գրանց թվին էր պատկանում Քոզատը (Սվզոկիա), իր բարձր աստիճանի հասած պղնձագործութիւնը: Ս. Սապահյուլյանի գնահատմամբ, «Քոզատի պղնձեղենի արդյունագործութիւնը գովական է ամբողջ Քուրքիո մեջ, արհեստը այստեղ

¹ Ղազարյան Ը. Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական վաթսփութիւնը 1800—1870 թթ., Եր., 1967, էջ 202—203.

արդեն ներուժյան է հասել, կաթսայիզնները, խոհանոցի
ամանները, կերակուրի ամեն տեսակ անոթները զեղարվես-
տական կատարելություն ունեին¹։ Քոզասում կային մոտ 150
պղնձագործական արհեստանոցներ և խանութներ, որոնցում
աշխատում էր 800—1000 մարդ։ Սակայն գարի վերջին այդ
թվերը կրճատվել էին՝ անսովազն տասն անգամ։ Բանն այն
էր, որ նվթագայից ներմուծվող ցինկից, էմալից և այլ նյութե-
րից պատրաստված ամանեղենը և՛ էժան էր, և՛ գործածելու
համար հարմար։ Ահա այս պատճառով էլ պղնձեղենի արտա-
դրությունը հրեք չհասավ իր նախկին ծաղկած վիճակին։ Ա.
Ալպոյաշյանը մեջ է բերում «Մասիս» թերթի 1898 թ. համար-
ներից մեկի Քոզասի հետևյալ նկարագրությունը. «Մեծ ու
փոքր բազմաթիվ խաներ, որոնք հիմա թափուր են գրեթե, տե-
ղացի և պանդուխտ վաճառականներով լեցուն էին երբևէ...
Հիմա կարևոր արվեստներու կարգն են պղնձագործությունը և
յազմաճիւթությունը, առաջինը իր հոգեվարքին հասած է գրեթե,
իսկ վերջինը դեռ կապրի, և կերևա թե տակավին երկար է
կյանքը²։ Պղնձագործությունը և մի քանի այլ արհեստներ
նույն վիճակին հասան նաև Կեսարիայում, Մարզվանում, Սե-
րաստիայում, Ամասիայում և մի շարք այլ քաղաքներում։

Տեղի էր ունենում առևտրական կապիտալի ներթափան-
ցում արտադրության բնագավառը, որի հետևանքով ևս միաց-
վում էին նույն բնագավառի արհեստանոցներն ու ձեռնարկու-
թյունները։ Այսպես ստեղծվեց Ազանայի գուլպայի գործարանը,
որի երեք փայտերերը, օգտագործելով ժամանակակից տեխ-
նիկական միջոցները, գուլպայի օրական արտադրանքը հասց-
րել էին 800—1000 զուլպի։ Այն արտածվում էր «Բզմիր, Բնյ-
րութ, Գեղեհաղաչ, Կեսարիա, Տարսուս, Մերսին, Լաճն և ներքին
այլ գավառներ, որտեղ ընտիր ու զիմացկուն գուլպայի հույակ
հանած էին սույն կոկիկ գործարանին գուլպաները³։ Երյու-
րակնքս արձանագրում է կապիտալիստական կարգերին բնո-
րոշ մի երևույթ։ Գոյություն ունեցող ձեռնարկությունները լինե-
րավարարում տեղական պահանջարկը և դարասկզբին կարիք
էր զգացվում ստեղծելու նոր գործարաններ։ ԵՄրչակա և տեղա-

¹ Սապանդյուլյան Ս., Փոքր Հայքի հիշատակներ, Տիբրգո, 1917, էջ 222.

² Ալպոյաշյան Ա., Պատմություն ծղոկիտ հայրց, էջ 1266.

³ Երյուրակն, 1907, № 2—10, էջ 237.

կան անսպառ սպասարանք, — գրում է շաբաթաթերթը, — շին կրնար օրը օրին հանձնվիլ, որով հրորդ և շորորդ մանարանի պետք կտեսնվի: Ըստ այսմ գրամատեր յը Տարսոն եկած է ավելի մեծ մանարան յը հաստատելու համար, և Սիմեոնօղլու որդիք ալ Ասանայի մեջ հիմնեցին նոր մանարան յը՝, Ընդլայնվում էր ոչ միայն գործվածքների ու կտրեղենի, այլև պատրաստի հագուստեղենի, կոշիկների և սպանման այլ սպարանքների պահանջարկը, որի հետևանքով Կ. Պոլսում, Իզմիրում, Սալոնիկում և այլ կենտրոններում ստեղծվում էին կահանք և տղամարդկանց վերարկուներ, զգեստներ և այլ հանգերմանք արտադրող խոշոր արհեստանոցներ: Աշխույժ առևտրական գործունեություն ծավալեցին հիշյալ սպարանքները վաճառող և տեղում սհազրեխ կոչվող վաճառատները, որոնք իրենց սպարանքներն ուղարկում էին Բեյրութ, Գամասկոս, Հալեպ և բազմաթիվ այլ քաղաքներ՝:

Արարկիրում տեղական վաճառականները միավորել էին մանուսայի արտադրությունը, որը կատարվում էր 1600 գործող գազգահների վրա՝, Կեսարիայում տարբեր ազգությունների արտադրողների ավելի վաճառականներ կառուցել էին գորգի մի քանի գործարաններ, որոնց արտադրանքը սպանվում էր ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին շուկաներում՝: Իզմիրում հրեք գործարանատեր իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել ծաղկավոր հոթեղենի արտադրությունը և վաճառքը, Բացի Իզմիրից այն սպանվում էր Այդընի, Կոնիայի վիլայեթներում, ինչպես նաև Սպարտայում, Ուշաքում, Աֆիոն Կարահիսարում և էգեյան կղզիներում՝:

Խոշոր ձեռնարկությունները և տեխնիկական նորությունները նոր մասնագիտությունների պահանջ էին ստաշադրում: Ընդլայնվող արտադրությունը կարիք ուներ մեխանիկների, էլեկտրիկների, քիմիկոսների, զեղազործների, տպագրիչների, նկարիչների և մի շարք այլ սպասարկող բնագավառների աշխատողների: Գրանց երևան գալը բնականոն էր բուրժուազիայի

¹ «Քյուրակն», 1907, № 8—10, էջ 237.

² Տճ՝ Եսյն տեղը, № 1—2, էջ 10.

³ Տճ՝ Սովետական Գ., Նրվեր, հաս. 2, էջ 295.

⁴ Տճ՝ «Քյուրակն», 1907, № 13—14, էջ 223—224.

⁵ Տճ՝ Եսյն տեղը, № 19—20, էջ 485.

զարգացման պայմանների համար: Մասնագետներ պատրաստելու անհրաժեշտությունը հանգեցրեց մասնագիտական ուսումնարանների և արհեստագործական դպրոցների կազմակերպմանը: Արհեստներ սկսեցին սովորեցնել որոշ դպրոցների ու որբանոցների երեխաներին: ԵԱրևելյան մամուլը լրագիրը, բացի Հին արհեստներից, պահանջում էր 2—3 տարվա ընթացքում աշակերտներին սովորեցնել մեխանիկի, դարբնի, ձուլողի, քանդակագործի և այլ մասնագիտությունների¹:

Կապիտալիստական հարաբերությունների առաջընթացը որոշ ազդեցություն ունեցավ երկրի վերնախավի ներքին քաղաքականության վրա: 1860-ական թթ. պետությունը ստիպված էր մեռնարկել որոշ քայլերի երկրի արդյունաբերությունը զարգացնելու նպատակով: 1862 թ. ստեղծվեց կառավարական հանձնաժողով արդյունաբերության զարգացման միջոցառումներ մշակելու համար:

1864 թ. Հիմնադրվեց արդյունաբերության բարեփոխման կոմիտեի Այն գործեց ընդամենը տասը տարի: Նրա վերացման պատճառը եղավ կառավարական շրջանների այն տեսակետը, որ իր բեկումնի իրավասությունները փաստորեն ոտնձգություն են արհեստավորների, քաղաքային իշխանության և առևտրական նախարարության գործերին²: Իր գոյության ընթացքում կոմիտեն կարողացավ կազմակերպել միայն ցուցահանդեսներ և արհեստագործական դպրոցներ: Այս խնդրին նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ զոկտոբր նիդամեզդին Ալիսավըր անհրաժեշտ է գտնում եղել, որ պետական այդ դպրոցները Հիմնադրվել էին ոչ բուն Քուրքիայում: ԵՊարոցներից առաջինը, — գրում է նա, — կառուցվեց Հարավսլավիայի նիշ քաղաքում, երկրորդը՝ Բուլղարիայի Ռուսուլուք քաղաքում և երրորդը՝ Սիրիայի Հալեպ քաղաքում³: Պատճառը երկրում ուսուցիչների պակասն էր: Իսկ այդ քաղաքներում կային մասնագետներ և հնարավոր էր հեշտությունը հրավիրել ուսուցիչներ հարևան երկրներից: Մյուս դժվարությունը, դա էզանզվածային մեծամասնության օգիտությունն էր⁴: Բայց հանրահայտ

¹ Տե՛ս ԵԱրևելյան մամուլը, Կ. Պոլս, 1904, էջ 226:

² Karal Enver Ziya, Osmanlı tarihi, Ankara, 1956, cilt 7, s. 257.

³ Dr. Alisev N Sanayi İktisadi..., s. 152.

⁴ Տե՛ս նույն աղբյուրը:

է, որ բազմաթիվ գյուղատնտեսական, արհեստագործական և
 նույնիսկ արդյունագործական ուսումնարաններ անցյալ դարի
 80-ական թթ. գործում էին կայսրութիւն ամբողջ տարածքում:
 Նրանց մեծագույն մասում տնտեսական գործերում ավելի
 հմուտ ազգային փոքրամասնութիւնների երեխաներն էին սո-
 վորում: Մահմեդականների զավակները, որպէս կանոն, իրենց
 արժանապատմութիւնից ցածր էին համարում հաճախել այդ
 ուսումնարանները: Դոկտոր Ն. Ալիսաւը, անշուշտ, գրում է վեր-
 շիններիս համար բացված դպրոցների մասին: Արդյունարե-
 րութիւն դանդաղ զարգացումը, իհարկե, միայն կադրերի պա-
 կասութիւն հետևանք չէր, այլ մի շարք ուրիշ լուրջ գործոննե-
 րի, որոնց մասին մասամբ խոսվեց: Սակայն, երբ պետութիւնն
 անհրաժեշտ էր լինում ապահովել այս կամ այն արտագրու-
 թիւնը կադրերով, հումքով, մեքենաներով, ապա տվյալ ձեռ-
 նարկութիւնը հաշտութիւնով կարողանում էր գործել: Ահա
 այդ բնույթն ունեւր պետական գործարանների ցանցը, որը XIX
 դարի սկզբին Քուրդիայի մասշտաբներով բավական խոշոր
 գործարաններից ու ֆաբրիկաներից էր կազմված: Դրանք մեծ
 մասամբ կառուցվում էին, ելնելով սամանյան նորաստեղծ բա-
 նակի պահանջներից և, որպէս կանոն, ռազմամթերք, զին-
 վորական հագուստներ և զինվորականներին անհրաժեշտ այլ
 պարագաներ էին արտադրում: Առաջին պետական գործարանը,
 որ կառուցվել էր 1810 թ. Բեյքոզում, վառոդի գործարանն էր,
 որի շինարարութիւնն ու ղեկավարութիւնը մասնակցել էր Հով-
 հաննես ամիրա Դադյանը¹: Այնուհետև մինչև 1860-ական թթ.
 կառուցվեցին ալյուրի, ծխախոտի, գարեջրի, օճառի, թղթի,
 կաշվի, հյուսվածքեղենի, կտրեղենի, հանդերձանքի և այլ ան-
 հրաժեշտ արտադրանք տվող մոտ երեք տասնյակ գործարան-
 ներ երկրի տարբեր վայրերում: Քուրք հեղինակները իրավա-
 ցիորեն նշում են պետութիւն կողքին մասնավոր անհատների
 կարևոր դերը արդյունաբերութիւն այս ճյուղի ստեղծման և
 զարգացման գործում: Եւրոպայի անձնավորութիւնների շան-
 քերով, — ընդգծում է Ս. Ռաիմը, — Հիմնվեցին որոշ գործարա-
 նային արդյունաբերութիւն կետեր: Նման Հիմնարկները, սա-
 կայն, ստեղծվեցին օտարների ձեռքով, շնորհիվ կապիտա-

¹ Յճ' Պոզսուլ Ն., Եասյան գերդաստանը, Վիեննա, Միխայելյան
 սպորան, 1860, էջ 81:

լյացիականների և այլ մենաշնորհումների¹, Այդ օտարների մեծ մասը, սակայն, կայսրության հպատակ ժողովրդի ներկայացուցիչներն էին: Կառավարությանը նրանք պետք էին ոչ միայն, երբեմն ոչ այնքան, որպես փողատերեր, այլև որպես մասնագետներ, վարպետներ ու արդյունաբերության կազմակերպիչներ: Ն. Տոգորովը բավական մանրամասնություններ է ներկայացնում մի խոշոր ձեռնարկության պատմությունը: Դա բուլղարական արդյունաբերական կենտրոններից մեկում՝ Սիլվինում, 1836 թ. կառուցված մաշուդի գործարանն է: Նրա տերն ու կառուցողը՝ վարպետ Դորրի Փելլյազկովը, կանչվում է Բարձր դուռը, ցույց տալիս իր արապերանքի որակը և կառավարության հատուկ կարգադրությամբ սկսում է արտադրել բարձր որակի մաշուդ: Անհրաժեշտ քանակով ստանալով գործարանի արտադրանքը՝ կառավարությունը հրաժարվում է քանակի համար մաշուդ ներմուծելուց: 1840-ական թթ. գործարանը պետության հաշվին երկու անգամ վերանորոգվում և ընդլայնվում է: Այսպես, 1841 և 1842 թթ. կատարված հիշյալ ծախսերը ծածկվում են Տրանսլոյի հարկային վարչության և գաղափարապետարանի միջոցներով: Գ. Փելլյազկովը գործարանը զեկավարում է որպես զինվոր և վարպետ, իսկ կառավարիչները, որոնք նշանակվում են թուրք մեծամեծներից, փոխարինում են միմյանց²: Սակայն այս ձեռնարկության կողքին հեղինակը ցույց է տալիս մեկ ուրիշը՝ Գյումուշգիրդան եղբայրների տնտեսիկի ֆարրիկան Պլովդիվի մոտ, որը թեև կատարում էր պետության պատվերները, մինչև վերջ էլ մնաց մասնավոր կապիտալիստական ձեռնարկություն: Նա հետզհետե ընդլայնվեց, զարգացավ և պետական պատվերներից ստացած շահի շնորհիվ գոյատևեց մինչև Բուլղարիայի ազատագրումը³:

Դադյան գերդաստանի մասնագետների ու հարստության օգտագործումը ևս ցույց է տալիս, որ պետության համար գործող արդյունաբերական ձեռնարկությունների մի մասը իր գոյությունը պահպանում էր պետական վարկերի միջոցով, մյուսները՝ թե՛ վարկերի և թե՛ տերերի կապիտալի օգնությամբ:

¹ Dr. Râim. Istanbul Mensucat... s. 22. 36-37, Türkiye'de sermaye piyasasının kurulması, s. 17.

² 36-37 Тодоров Н., Балханский город..., стр. 257—269.

³ 38-39 Կույն ակըր, էջ 269—274.

իսկ մի մասն էլ սկզբից մինչև վերջ գործում էր որպես մասնավոր ձեռնարկություն, ունենալով պալատի, կամ սուլթանի մերձավորների հովանավորությունը: Այսպես, Հովհաննես ամիրայի զավակները՝ արքունի վառարկապետ Առաքելը և Ներսես-Նուսրուդը 1845 թ. հրավիրվում են սուլթան Արզուլ Մեշիդի պալատը, որտեղ սմարգասիրական ոգով ընդունելով զանոնք, քառորդի մը յափ (սուլթանը — Ն. Ի.) բարեհաճեցավ խոսելու անոնց հետ Իզմիրու (մահուդի) գործատանը վրայոք բաներ հարցնելով... վերահիշյալ գործարանի հոգարարությունն ալ որդոց-որդի հաշորդական մատանգությունը հաստատեցք¹:

Պետական գործարաններից ու ֆաբրիկաներից յոթն արտադրում էին ազգամամբերը: Դրանցից մի քանիսը միավորվեցին նշանավոր Քոֆհաննի մեշ, որը Քուրքիայում դարձավ հրանոթներ ու հրացաններ, իսկ 1881 թ. նաև վառող արտադրող միակ ձեռնարկությունը: Մյուս ձեռնարկությունները նույնպես մեծ մասամբ կատարում էին ազգական նշանակություն ունեցող պատվերներ: Դրանք բոլորն էլ կառավարության հատուկ ուշադրության առարկա էին, հատկապես Ղրիմի և 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների տարիներին և դրանց հաջորդող մամանակաշրջանում: Մասնավանդ, երբ հիշյալ պատերազմները ցույց տվեցին թուրքական բանակի թուլությունը մյուսների համեմատությամբ, ակնառու դարձավ ազգական արդյունարհությունն ընդլայնելու անհրամեշտությունը:

1888 թ. կառուցվեց պողպատամույման մի մեծ ձեռնարկություն, որտեղ պատրաստում էին նավերի մետաղյա սարքավորումներ, թնդանոթներ և զենքի այլ մասեր: Ռուսական ազգական գործակալը նշված ձեռնարկությունները այցելելուց հետո գրում էր, որ պրանցից ուշադրության արժանի էին նրուպի հաստոցներով սարքավորված զինագործարանը, լուզունի և բրնձի մուլարանը, զրահի թերթեր պատրաստող չորս շոգեմուրճերով երկաթեղենի գործարանը, մտորներ հավաքող մեքենաշինական խոշոր արհեստանոցը, կաթսայի գործարանը և 1884—1889 թթ. հիմնված էլեկտրատեխնիկական և ականների արհեստանոցները, ինչպես նաև նավաշինարաններն ու

¹ Պազույան Եփր., Տասյան գերգաստանը, Բ. Հասար. Թերթ, 1970, էջ 22.

ևսվերի վերանորոգման կայանները, Հիշյալ գործակալի կար-
 փքով, սազմական գերատեսչությունն ուներ ժամանակի պա-
 հաններին համապատասխանող արդյունաբերական բազա,
 որն սպառնոված էր անհրաժեշտ քանակություն մասնագետ-
 ներով, վարպետներով և որակյալ բանվորներով, որոնց թիվը
 3000-ից ավելի էր՝ Իսկ ամբողջությամբ վերցրած արդյունա-
 բերություն այս բնագավառում աշխատում էր մոտ 10 հազար
 բանվոր՝ Ինչպես տեսնում ենք, ցանկության կամ կարիքի դեպ-
 քում, պետությունն ընդունակ էր արդյունաբերության համա-
 պատասխան հյուղերն ինչ-որ չափով սպառնովել հումքով, սար-
 քավորումներով և աշխատուժով:

XIX դարի երկրորդ կեսին վերելք էին ապրում արդյունա-
 բերության մի շարք այլ բնագավառներ ևս, որտեղ ստար կա-
 պիտալի կողքին, կամ նրան համատեղ ակտիվորեն գործում էր
 տեղական կապիտալը:

Դրանցից առաջնակարգը գորգագործությունն էր, որի ար-
 տադրանքը սպառվում էր թե ներքին և թե արտաքին շուկանե-
 րում:

Եթե անցյալ դարի 30-ական թթ. երկրում կային գորգագոր-
 ծություն միայն երեք կենտրոններ (Ուշագ, Կուզն, Կըրչևհեր),
 ապա 70—75 տարի հետո դրանց թիվն անցել էր 25-ից: Սկզբը-
 նական շրջանում, եղված երեք կենտրոններում արտադրվել էր
 50—70 հազար քառ. մետր գորգ՝ Իսկ 1890-ական թթ. միայն
 շորս խոշոր կենտրոններ (Ուշագ, Գյուրգեզ, Դեմիրլի և Կուզն)
 առկա էին մոտ 370 հազար քառ. մետր գորգ՝, կամ յոթ ան-
 ցամ ավելի: Այդ կենտրոններից միայն Ուշագը արտադրում էր
 250 հազար քառ. մետրից ավելի գորգ: Դեռևս 1882 թ. այստեղ
 արտադրվել էին մոտ 180 հազ. քառ. մետր տարբեր տեսակի
 գորգեր, որոնցից 100 հազ. քառ. մետր արտահանվել էր, իսկ
 40 հազարը՝ վաճառվել Քուրդիայում ու Եգիպտոսում¹:

Մամուլի տվյալների համաձայն, 1907 թ. Քուրդիայի գոր-
 գագործության բնագավառում աշխատում էին մոտ 20 հազար

¹ ЦГВИА, ф. 401, оп. 1890, л. 3, лл. 53—56.

² *Տե՛ս «Ученые записки ЛГУ», т. 14, 1962, стр. 3.*

³ *Տե՛ս Нончев А. Д., Очерки экономики Турции... стр. 270.*

⁴ Cuiquet Vital, La Turquie d'Aste, Paris, t. III, p. 408.

⁵ Dulaurter Ed., En Turquie d'Aste, Paris, 1883, p. 224.

Հաստացնէր, որոնց սպասարկում էին 40 Հազար երկսեռ բան-
 զորներ: Արտադրութիւն կենտրոնացման և տարրեր շրջաննե-
 րում խոշոր արդյունաբերական ձեռնարկութիւնների էյուզիբ
 սանդձեւու պրոցեսը շատ Հասակ երևում է Սըվասի (Սերաս-
 տիա) ձեռնարկատերերի օրինակից՝ բերված Ձ. Քաշլյանի հե-
 տաբարական հոդվածում: Նա գրում է քաղաքում 1907 թ. գոր-
 ծող ութ միավորումների մասին, որոնք զգալի շահ էին բերում
 ազգարնակչութիւնը: «Մա երկու տարվան մեջ,— գրում է
 նա,— գործավորաց թիվը եռապատկվեցավ և օրըստօրե ավել-
 նալու վրա է: Հուսալի է, որ երկու տարի վերջը ներկա թիվն
 ալ կրկնապատկվի: Այժմ 3000 շափ գործավորներ, 1000—1500
 բուրգ մանող կիներ և 200 շափ պաշտոնյաներ կաշխատին այդ
 գործարաններու մեջ...»¹ Խոշոր արտադրութիւններ կազմա-
 կերպողների թվում հիշատակվում է սիզմիթի վաճառական
 տիար Ք. Սպարթալիի գորգի մասնաճյուղի ընդհանուր անօրեն
 Մարգար էֆենդի էքիզիբը, որ եկած է Սվազի մեջ ալ գորգի
 գործարան հաստատելու: Այս գործարանը հիմա կհռչակվի Ալ-
 պեռ Ալիթի անվան տակ²:

Հոդվածում ցույց են տրված Հայ խոշոր ֆինանսիստ և ար-
 ցունաբերող Ք. Սպարթալիի կապերը մի կողմից օտար կա-
 պիտալի, իսկ մյուս կողմից՝ տեղական արդյունաբերական
 կենտրոնների հետ: Այնուհետև նշվում է, որ ստարեզլիում ար-
 զան հիշատակված գործի սիզիկատը «Արևելյան գորգերու ըն-
 կերութիւն» պիտի կոչվի³: Այդ անունով ընկերութիւնն իր գո-
 յութիւնը պահպանեց երկար տարիներ, թեև չէին հիշատակ-
 վում նրա հիմնադիրների և զեկավարների անունները: Մինչև
 առաջին համաշխարհային պատերազմը, ըստ Օրհան Կոնկերի,
 գորգերի արտադրութիւնը և վաճառքն իրենց ձեռքում կենտ-
 րոնացրել էին այսթ մեծ ընկերութիւններ՝ որոնցից չորսը թուր-
 քական (իրականում թուրքահայաստակ հույն, Հայ, հրեա ձեռ-
 նարկատերեր էին— Հ. Ի.), երկուսը անզլիական և մեկը ամե-
 րիկյան ընկ. էին⁴:

¹ «Բյուրակն», 1907, № 22, էջ 1844.

² Եւլի անգը:

³ Եւլի անգը:

⁴ Orhan Conker, Redressement Economique et Industrialisation de la Nouvelle Turquie, Paris, 1937, p. 96.

Կենտրոնացման և առևտրական կապիտալը արդյունաբերականին միաձորելու ձգտումը նկատվում էր նաև երկրի մյուս կարևոր արտադրությունների քաղաքացիական, Գա մետաքսի իր զարգացմամբ երկար ուղի անցած արտադրությունն էր: Անցյալ դարի կեսերին այն ուներ բավական բարձր մակարդակ: Ինչպես մետաքսադրժուխի մասին իր ուսումնասիրության մեջ նշում է ռուս հայտնի մասնագետ Ն. Շավրովը, 1845 թ. Բուրսայում արգեն կառուցվել էր շոգեմեքենաներով աշխատող և 650 կարծառ ունեցող առաջին մանարանը, որը պահպանում էր Քաղիյան (Ֆենդիին, Ֆալիշալայի ընկերակցությունը): Հաջորդ տարի այնտեղ սկսեցին գործել ևս երկու մետաքսի ֆաբրիկաներ: 1859 թ. Քուրդիայում կային 4200 կարծառ ունեցող 69 ֆաբրիկաներ և խոշոր արհեստանոցներ, իսկ վեց տարի հետագայ թվերը հասան համապատասխանաբար 5000-ի և 85-ի:

1870-ական թթ. վերջերից մետաքսի արտադրությունն ապրից մի նոր բուռն վերելք, երբ ավանդական շրջաններից (Բուրսա, Իզմիտ, Գեյլի, Բանդլրմա, Հալիպ, Բեյրութ, Սալոնիկի) բացի, շերամապահություններ սկսեցին զբաղվել Անտալիայում (Կեսարիա, Ամասիա, Ադարսազար) և Արևմտյան Հայաստանում (Խարբեր, էրզրում, Վան, Գիարբեջի) և այլ շրջաններում: Երևույթանալով 1898 թ. Բուրսայում կար 41 ձեռնարկություն, 1890 թ. քաղաքում և նրա շրջանում դրանց թիվը հասավ 88-ի, իսկ 1906 թ.¹ 131-ի՝ Ն. Շավրովի հաշվումների համաձայն, Բուրսայից մինչև Իզմիտ ընկած շերամարուսության հիմնական շրջանում 1901 թ. գործում էին 96 ձեռնարկություն 5000 կարծառով, որոնց թիվը 1907 թ. հասավ համապատասխանաբար 165-ի և 9200-ի: Երկրի մարդկ տարածքում 1906 թ. կային 310 մետաքսի մանարաններ 20200 կարծառով, որոնց մշակում էին 985 հազար կիլոգրամ կամ 61,5—62 հազար փութ կոկոսները՝:

Մեր դարասկզբին մետաքս արտահանող երկրների մեջ Օսմանյան կայսրությունն աշխարհում առաջիններից էր: Ենթանկախից, Զինաստանից, Հնդկաստանից ու նրանց հարևան և

¹ Шавров Н. Н. Шелководство и шелковая промышленность в Турции, Тифлис, 1907, ч. I, стр. 285.

² Երևույթանալով, 12. 09. 1906.

³ Шавров Н. Н., указ. произв., стр. 240.

եմբրուացական երկրներից հետո նրա արտադրանքը զգալի տեղ
 ունեւր միջազգային շուկայում: Նա առաջ էր անցնել Ռուսաստա-
 նից և բալկանյան երկրներից: Այսպես, եթե վերջին, երբորդ
 խմբի երկրներում 1906 թ. արտադրվել էր 18371 տոննա թարմ
 խոզակ (կոկոն) և 2624 տոննա կիսաֆարրիկատ, այս ընդհա-
 նուր թվերի մեջ կայսրութիւն մասը համապատասխանաբար
 կազմում էր 14 371 և 1281 տոննա¹: Արդյունաբերութիւն այս
 բնագավառում տեղի էր ունենում լուրջ տեխնիկական առաջ-
 ընթացք: Անշուշտ, Ն. Շաճրովն այս ամենը ի նկատի առնելով
 է գրել, որ «Քուրքիայում մետաքսագործական արդյունաբե-
 րութիւնը պատկանում է ֆարրիկային արդյունաբերութիւն այն
 քիչ թիվ կազմող բնագավառներին, որոնք իրենց մակարդակով
 հասնում են եմբրուացականին»²:

Այսպես կոչված թեթև արդյունաբերութիւն բոլոր էյուզերին
 զուգահեռ զարգանում էր նաև լեռնահանքային արդյունաբերու-
 թիւնը: Այս բնագավառը, ի տարբերութիւն բանակին և պե-
 տութիւնը նեթակա արդյունաբերական ձեռնարկութիւնների,
 սկզբնական շրջանում պատկանելիս է եղել առանձին անհատ-
 ների: Պետական առանձնաշնորհումներով Պախլըր Մատենի
 կապան Մատենի և մի շարք այլ վայրերի ընդերքում զտելով
 հարստութիւնների արդյունահանումն ու մշակումը հանձնա-
 քարվում էին տեղական մեծահարուստներին: Օրինակ՝ վերե-
 վում նշված հանքավայրերի պղնձի ու արծաթի հանույթը կա-
 տարվում էր Ակնի և Արարկիլի հայ ամիրաների կապիտալով:

1830—1850 թթ. կապան Մատենը նշանավոր քաղաք էր,
 սրբազան, արծաթի հանքերուն շնորհիվ, ուրկի մեծ քանա-
 կութիւնը արծաթ կհանեին, Ակնա Արփիարյան հայ ամիրանե-
 րու տեսչութիւնը և զեկավարութիւնը³:

Պախլըր Մատենի պղնձահանքերի հանքանյութը տեղափո-
 խում էին տեղական ձուլարանները, որտեղ կատարվում էր նախ-
 նական մշակումը, և ապա 12—14 օրվա ճանապարհ անցնելով
 այն հասցվում էր Քոզաա՝ նորից զտվելու պետական ձուլարա-
 նում: Սկզբնական շրջանում մաքուր պղնձի փոքր մասը վա-
 ճառվում էր տեղի պղնձագործներին, իսկ մեծ մասը արտա-

¹ «Քուրքիկոն», 1908, № 29, էջ 518:

² Шадров Н. Н., укл. произв., стр. 239.

³ Վաեն Լալի, ետրերը և անք սկզբն գաղտը, էջ 858:

Հանելում: Մինչև ժամանակակից հանապարհներ բացվելը, պղինձը տեղափոխում էին եղած միջոցներով, մասնավորապես ուղտերով, որոնք քամիսներու գանդազ քայլերով կհասցնեն եղեր Կ. Պոլիս և անկե Եմբոպաս¹: Մշակումը կատարվում էր ամենապարզունակ ձևով: Առլարաններում սգտագործվում էր մերձակա անտառների փայտը, որի հետևանքով Հանքերին շքրչապատող լեռների անտառները 20—25 տարուց հետո իսպառ ունշացվեցին, 1870-ական թթ. Հանքերը դարձան անօգտագործելի՝ վառելիքի պակասության, աշխատուժի հասուևության, հանապարհների բացակայության և այլ պատճառներով: Սակայն դարավերջին, իշխանութունների շանքերի շնորհիվ նրանք նորից սկսեցին գործել՝ տալով տարեկան 8—10 հազար տոննա պղինձ: Բայց մշակման ձևերը մնացին պարզունակ, որի պատճառով Քուրքիայի մետաղագործութունը կորցնում էր քարծաթի՝ 32 ⅔-ը, պղնձի՝ 12 ⅔-ը և անագի՝ 40 ⅔-ը, Եվ քանի որ Փոքր Ասիայում արտադրվում էին մոտ 2 միլիոն կիլոգրամ զանազան տեսակի մետաղներ, ապա տարեկան ընդհանուր կորուստը հավասար է 400 հազ. կգ. մետաղի...², նման վիճակից դուրս գալուն չէր օգնում նաև պետական մարմինների ակտիվ միջամտութունը: Հաճախ այն նույնիսկ ունենում էր բացասական ազդեցութուն: Ակադեմիկոս Վ. Գորդլևսկին գտնում է, որ այդ միջամտութունը տեղական աշխատողներին զրկում էր ամեն տեսակ նախաձեռնությունից: Ուսումնասիրելով 1931 թ. Ստամբուլում հրատարակված «Քուրքիայի Հանքերը օսմանյան դարաշրջանում» փաստաթղթերի ժողովածուն, նա եկել էր այն եզրակացության, որ պետական պաշտոնյաներին չափազանց լայն իրավունքներ էր տրվում միջամտելու տեղական, կրթման առօրյա, գործերին: Թրինակ, Եղեֆտերդարը՝ ֆինանսական գերատեսչության ղեկավարը, իրավունք ուներ սորոշելու, — գրում է Վ. Գորդլևսկին, — իմաստ ունի՝ արդյոք մշակել Հանքը և, որպեսզի թուլլաարի, պահանջում էր Հանքի նմուշներ, որոնք ուղարկում էր Ստամբուլի Քոֆհանեն՝ ուսումնասիրելու համար³: Գործի բուր խնդիրները նրան վերաբերում էին և նա ամեն առիթ օգտագործում էր իր օգտին որևէ բան կորզելու:

¹ Վաճե Լուլի, Կարթերը և անոր ակնզե նուշը, էջ 839.

² ЦГАВМФ, ф. 896, оп. 1, л. 6, л. 47—48.

³ Гордлевский В. А., Избр. соч., т. III, стр. 232.

Համար, սկենարոնը խորամուխ էր լինում և մանրուքների մեջ, որինակ, ինչպիսին են հանքի տեղափոխման պայմանները և արժեքը, իր տեղից մինչև մոտակա նավահանգիստը¹, — գրում է Վ. Գորգլևսկին, Բանը հասնում էր հրքեմն ալետեղ, որ նույնիսկ բարձրական հանապարհին մի ինչ-որ կամքի շինարարությունը պարտադիր էր ներկայացնել կենտրոնական իշխանությունն որոշմանը², Կապիտալիզմի զարգացման ժամանակաշրջանում նման խնամակալության պատճառով երկրի արևմտաօսթյանը հասցրած վնասները շափազանց մեծ էին: Գրանք վկայող փաստերը բազմաթիվ են ու բազմապիսի:

Օսմանյան կայսրությունը հանքերով հարուստ երկիր էր: Երկաթից, պղնձից, կապարից, ոսկուց ու արծաթից զատ երկրի ընդերքը պարունակում էր ջրում, մազնեղիում, բորաքս, սևդիկ, ծծումբ, քարածուխ, նավթ, մարմար և այլն: Այս բոլորն արդեն հայտնի էին առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին: Նկարագրելով նշված և այլ բնական հարստությունները, Խանճյանը գրում է, որ գրանք բղձրախտաբար շնն շահագործվում մեծ մասամբ և... կրկային մեծագույն հասույթներին մին ըլլալ³: Անշուշտ, պետությունը որոշ փորձեր կատարեց կարգավորելու բնական հարստությունների հետախուզումը և շահագործումը: Սկսած 1860-ական թթ. մի շարք օրենքներ ընդունվեցին հողի, նրա ընդերքում գտնվող հարստությունների, անտառների և այլ բարիքների սպառարժեման կարգի վերաբերյալ: Այդ օրենքները ձևականորեն պաշտպանում էին կայսրության հպատակների իրավունքները և արտաքնապես ուղղված էին հօգուտ կապիտալիստական տարրերի զարգացման: Հստ այդ օրենքների հողի և ընդերքի մշակումը հանձնելովում էր միայն թուրքահպատակներին: Այդ բանը պետք է արտահայտվեր զանազան ընկերությունների և միավորումների կանոնադրության և այլ փաստաթղթերի մեջ: Օրինակ, «Միր-թեթ-ուլ հայրին» նավագնացության բաժնետիրական ընկերության կանոնադրության երկրորդ կետում շատ որոշակիորեն ասված է, որ բաժնետոմսերը պետք է լինեն անվանական և պատկանեն միայն թուրքահպատակների... բացի օտարահպատ-

¹ Гюргевский В. А., Избр. соч., т. III, стр. 232.

² «Вестник Европы», 1909, кн. 4, стр. 836.

³ Խանճյան, Աշխարհագրություն օսմանյան պետություն, էջ 181:

տակ այն այրիներից, որոնք մինչև ամուսնանալը թուրքահայա-
տակ էին: Կանոնադրության խստագույն պահանջներից մեկն
այն էր, որ սեփրքեթ-ուլ հայրիկի ու մի բաժնետոմս, լպիտք է
անցնի ստարահայտակների ձեռքը¹: Մականի իրականում այդ
օրենքները շրջանցվում էին, հենց իշխանության ներկայացու-
ցիչների գիտությունը, որոնք սեփական շահն ապահովելուց
հետո այք էին փակում ամեն ինչի վրա: Պաշտոնյաների զան-
ցառումները շատ հաճախ կատարվում էին մեկ այլ օրենքի ու
տագործմամբ: Այսպես, օրինակ, մասնավոր հողատերն իրա-
վականորեն համարվում էր նաև իր հողամասի ընդերքում եղած
հարստությունների տերը: Այնուհետև, հողային օրենքի կրճատ
համակարգի 107 կետի համաձայն վակֆ և հասարակական օգ-
տագործման ենթակա հողերի ընդերքի շահագործման իրավուն-
քը տրվում էր այն անձնավորությունը, որը հայտնաբերել էր
հանքը: Այդ անձնավորությունը միայն պարտավոր էր հանքա-
նյութի կամ նրա արժեքի մեկ հինգերորդը հանձնել պետու-
թյանը²: Միաժամանակ մացվել էր այնպիսի կարգ ըստ որի
սեփականատերը կարող էր հանքը շահագործել կամ մշակման
ձեռնարկություններ կառուցել միայն պետական գանձարկղի
հատուկ թույլտվությամբ, որը հնարավոր էր համապատասխան
վճար մուծելուց հետո:

Ակսած հատկապես 1880-ական թթ. հիշյալ օրենքների
տրամադրած սողանքներն օգտագործելով, հողի սեփականատե-
րոջը դարձնելով ընկերության կամ միավորման ղեկավար,
օտար կապիտալը ենթափանցում էր երկրի արդյունաբերու-
թյան մեջ: Պետությունը փորձում էր իր ֆինանսական գոր-
ծերը կարգավորելու նպատակով օգտվել կապիտալի ներհոս-
քից, բայց արդյունքի չէր հասնում: Մասնավորապես, կոնցե-
սիայի իրավունք ձեռք բերելու համար սահմանվել էր 50—200
լիրա վճար: Բացի դրանից, ամեն մի կոնցեսիոններ պարտավոր
էր վճարել տարեկան 5-ական փութ* ամեն մի դյունում շա-
հագործվող հանքավայրերի հողատարածություններից և ընդ-
հանուր եկամուտի 5 % -ը մուծել գանձարկղ, որպես հարկ³:

¹ ЦГВИА, ф. 401, оп. 1889, д. 3, л. 24—25.

² ЦГИАЛ, ф. 1405, оп. 77, д. 5876, л. 302.

* Կրտսի մեկ հարյուրերորդը:

³ АВПР, Новая турецкая стол, д. 3701, л. 19.

Իսկ նմե հանքանյութը տեղագրված էր զանգվածներով, այսինքն՝ հեշտ էր նրա շահագործումը, այդ տեղուք բարձրանում էր մինչև 16—20-ի՝ Այդքան ցածր հարկադրումը չէր կարող արգելք հանդիսանալ օտար կապիտալի ներկայացուցիչներին ընդլայնելու իրենց գործունեության ոլորտը: Սկզբնական շրջանում նրանք ընկերություններին մասնակցում էին որպես հասարակ փայտտերեր, խորհրդականներ կամ համագործակիցներ: XIX դարի վերջերին արդեն նրանք հանդես էին գալիս որպես կոնցեսիայի ղեկավարներ, ձեռնարկությունների և այլն, իրենց ձեռքում կենտրոնացնելով հիմնական փայտտերերի բոլոր իրավունքները:

Սակայն օտար կապիտալի մրցումը չկարողացավ կասեցնել արհեստների և արդյունաբերության զարգացումը: Ընվեր Ջիա Կարայի հաշվումներով մեր դարասկզբին Քուրքիայում կային ավելի քան 1500 արդյունաբերական մեծ ու փոքր ձեռնարկություններ: Գրանցից միայն 60-ը ունեին մասնակալից տեխնիկական սարքավորում: Իսկ 1913 և 1915 թթ. արդյունաբերական հաշվառման ոչ լրիվ ավյալներով, որոնք ընդգրկում էին Կ. Պոլիսը և արևմտյան մի շարք արդյունաբերական կենտրոններ, քիչ թե շատ խոշոր ձեռնարկությունների թիվը կազմում էր ընդամենը 269¹:

Այդպիսով, մեր ուսումնասիրության ժամանակահատվածում Օսմանյան կայսրության առևտուրը, արհեստները և արդյունաբերությունն ընդհանուր առմամբ զարգանում էին կապիտալիստական ուղիով: Այդ զարգացման հշմարիտ բնութագիրն իր ռուրքական հանրապետության անտեսական պատմությունը գրքում ավել է հայտնի թուրքագետ-տնտեսագետ Յու. Ռոզալինը, ռուրքագետ կապիտալիստական երկրներից Քուրքիայի առող կախվածությունը, — գրել է նա, — նրա կիսագաղութային վիճակը, ֆեոդալիզմի կայունությունը, որը պահպանվում էր օտար կապիտալի և քայքայվող սուլթանական կառավարության կողմից, հանդիսացան երկրի դանդաղ զարգացման, նրա հետամնացության զլխավոր պատճառները: Չնայած ապրան-

¹ Տե՛ս «Вестник финансов...», 1906, № 23, стр. 405.

² Koral E. Z., Osmanlı tarihi, c. VIII, s. 435.

³ Տե՛ս Новичев А. Д., Экономика Турции в период мировой войны, т. 51.

քաղրամակաւ Հարարերութիւնների աճին, սոցիալ-տնտեսական առումով, Քուրքիայի էվոլյուցիան կարծեք թե կանց առավ. ստեղծված պայմաններում երկար ժամանակ երկրում տիրապետող կապիտալիզմի ցածր ձևերը չէին կարողանում զերտհեղ արտադրութան ավելի զարգացած ձևերի¹: Վերոհիշյալ ձևակերպումների հետ համաձայնվելով հանդերձ անհրաժեշտ է նշել, որ պատմականորեն ավելի բիշտ կլինեիր շեշտը գնել ներքին գործոնների վրա, պատշաճը մատուցելով նաև ոչ պակաս կարևորութիւն ունեցող արտաքին ազդեցութիւնը:

¹ Резанов Ю. Н., Экономическая история турецкой республики, М., 1950, стр. 10.

ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԼԵՏԱԳԱ ՈՌՂԻՆ

Օսմանյան կայսրութունում կապիտալիստական հարարութունների զարգացմանը զուգահեռ ձևավորվեցին նոր հասարակարգի երկու հիմնական դասակարգերը՝ պրոլետարիատը և բուրժուազիան:

Իրանց սկզբնավորումը, ընդհանուր գծերով, նման էր զարգացած երկրներին նույն դասակարգերի գոյացման պրոցեսին: Այստեղ ևս հողազուրկ և ընչազուրկ գյուղացիները, տնտեսապես քայքայված արհեստավորներն ու մանր վաճառականները, մի խոսքով, գլխավորապես մանրբուրժուական տարրերն էին բանվոր դասակարգի սնուղ աղբյուրները: Քնականաբար, կայսրության բուրժուազիան ևս սերում էր տեղի հողատերերից ու կուլակներից, առևտրական բուրժուազիայից, ռազմաֆեոդալական պետական ապարատի պաշտոնյաներից:

ա. Լոր հասարակարգի դասակարգերի ձևավորման յուրահատկությունները

Նշված ընդհանրութուններից ավելի բնորոշ էին այդ պրոցեսի առանձնահատկութունները և Քուրդիայի պայմաններից բխող յուրահատկութունները: Նախ, ինչպես նշում է Վ. Ի. Լենինը, «միջնադարի հզոր մնացորդները... խիստ կասեցնում են հասարակական զարգացումը և պրոլետարիատի աճը»: Այդ մնացորդների ազդեցության հետևանքով չափազանց դանդաղ էր ընթանում նշված երկու դասակարգերի ձևավորման պրոցեսը: Երբեմն թվում էր, թե հասարակական առաջընթացը Քուրդիայում ընդհանրապես կանգ է առել: Սակայն իրականութունն այն էր, որ երկրի խոշոր կենտրոններում և ծովափնյա

¹ Լենին Վ. Ի., ԾԺ, Հ. 22, էջ 122:

չրչանենքում զարգացումն ընթանում էր արագ, իսկ երկրի ներքին մասերում այն համարյա. աննշմարելի էր Լեռնաբար, այստեղ ևս զարգացման լավագանց գանդաղ տեմպերն ու զգալի անհամաչափությունն սրինական երևույթներ էին և կազմում էին կայսրության ներքին կյանքի առաջընթացի առանձնահատկություններից մեկը:

Երկրորդ, կարևոր առանձնահատկությունը՝ այդ երկու դասակարգերի բազմազգ լինելն էր: Տվյալ դեպքում, ազգային պատկանելությամբ պայմանավորված էր նաև հասարակական ակտիվությունը կամ արտագրություն մեջ կատարած նրանց դերը: Հանրահայտ է, որ թուրք, և ընդհանրապես, մահմեդական տարրերը, սկզբնական շրջանում, համարյա չէին մասնակցում բուրժուական կարգերի հողթանակի համար մղվող պայքարին: Այսպես, թուրք և մահմեդական բանվորները, գտնվելով զարգացման լավագանց ցածր մակարդակի վրա, որպես կանոն, օգտագործվում էին սև ու ծանր աշխատանքներում, իսկ նրանց ալլազդի գործընկերները կատարում էին բարձրորակ աշխատանքներ: Լեռնաբար, արտագրողական ուժերի և հասարակական զարգացման մեջ վերջիններս հանդես էին գալիս որպես առաջատարներ:

Բազմազգ էր նաև Օսմանյան կայսրության բուրժուազիան: Նրա շարքերում մենք տեսնում ենք թուրքերի, արարների, մահմեդականություն ընդունած սլավոնների, ավելի ուշ նաև ալբանացիների, քրդերի և մահմեդական ալլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներին: Բուրժուազիայի մեծագույն մասը, սակայն, մինչև անցյալ դարի վերջը քրիստոնյա ժողովուրդների՝ հույների, սլավոնների, հայերի, տեղաբնակ եվրոպացիների (լեանտինցիներ), ինչպես նաև հրեաների ներկայացուցիչներն էին: Էթնիկական և կրոնական տարրերությունները զգալի, նրբման էլ զճռական, ազդեցություն ունեին կայսրության բուրժուազիայի ազգային խմբերի տեսեսական ու քաղաքական գրություն վրա:

Այստեղից էլ բխում է երկրի հասարակական առաջընթացի երրորդ կարևոր առանձնահատկությունը. մահմեդական ժողովուրդների թե բուրժուազիան և թե բանվոր դասակարգը իրենց քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և կուլտուրական զարգացման մակարդակով ետ էին մնացել կայսրության հզատակ այլազգական ժողովուրդներից:

Նշված առանձնահատկություններին զեռևս կանգրդացանանք: Այժմ նշենք, որ դրանց առկայությունը բացատրվում է կայսրության տարածքում բնակվող ժողովուրդների անտեսական կացութաձևերի տարբերությամբ, հասարակական արտադրության մեջ ունեցած մասնակցությամբ և թուրք զավթիչներին դարեր շարունակվող քաղաքականություն: Լինելով ֆեոդալ-խաշնարածների ու քոչվոր ցեղերի շահերի ներկայացուցիչ, թուրք վերնախավը շարունակեց զբաղվել զլիսավորապես անասնապահությամբ և մասամբ՝ հողագործությամբ, արհեստներով ու առևտրով:

Հասարակական արտադրության հիմնական ծանրությունը, որով պայմանավորված էր հրկրի արտադրողական ուժերի զարգացումը, թուրք կառավարիչները թողնեցին հպատակ ժողովուրդներին: Աշխատանքի նման բաժանումը զոյատևեց դարեր և տիրապետող ժողովրդի առաջադեմ ներկայացուցիչները աշխատական բնագավառի զեկավարության անհրաժեշտությունը ինչ-որ չափով զգացին միայն թանգիմաթին հաշորդող շրջանում:

Օսմանյան կայսրության բուրժուազիայի պատմությանը նվիրված մենագրության՝ մեջ մենք եկել ենք այն եզրակացություն, որ վերնում եկարագրած ժամանակաշրջանը կարելի է համարել բաղձազգ օսմանյան բուրժուազիայի զարգացման առաջին փուլը:

Այդ փուլում կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումն ընթացել է առանց թուրքերի մասնակցության: Ֆ. Էնգելսը 1852 թ. լույս տեսած «Թուրքական հարցը» խորագրով իր հոդվածում նշում է, որ թուրքերն իրենց նախնական քոչվորական վիճակում առևտրին մասնակցում էին շքարավանները թալանելով: Այժմ, երբ նրանք դարձան քիչ ավելի քաղաքակիրթ, մասնակցությունը արտահայտվում է՝ հեռավոր կամայական ու հարկերի բռնի գանձման մեջ: Այնուհետև, Ֆ. Էնգելսն ընդգծում է այն կարևոր պատմական իրողությունը, որ «հույները, հայերը, սլավոնները և արևմտանվորոպացիները, որոնք հաստատվել են ժովային խոշոր նավահանգիստներում, իրենց ձեռքում են պահում ամբողջ առևտուրը...»:

¹ Нуджикян О. Г., Буржуазия Османской империи, Ереван, 1977.

² Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 9, стр. 25.

³ Տե՛ս Լուիս Կոլեր:

Քանզիմաթից մինչև 1877—1878 թթ. ուս-թուրքական պատերազմն ընկած ժամանակաշրջանում շարունակվում էր օտար կապիտալի ներխուժումը երկիր, որի հետևանքով տեղական արդյունաբերությունը լուրջ վնասներ էր կրում: Սակայն տեղական տնկում տեղի շունեցավ ո՛չ արտադրության և ոչ էլ առևտրի բնագավառներում: Առևտուրը զգալիորեն ընդլայնեց իր ազդեցության ոլորտը երկրի ներսում, և նոր թափ ստացավ միջնորդ առևտուրը: Այն հետզհետե ընդգրկեց նաև մահմեդական ժողովուրդների ներկայացուցիչներին և, մասնավորապես, թուրքերին:

3. Մըրմըյանը ցույց է տալիս, որ տեղյալ գարի 60-ական թթ. զգալիորեն անեց արտասահմանի հետ կապեր հաստատած վաճառականների թիվը: Դրանցից ամեն մեկի հետ գործակցում էին, միջին հաշվով, երկուական տեղական վաճառականներ: Դրանց թուրքի գործունեությունը կենտրոնացած էր նաև հանգիստներում և այլ մեծ բնակավայրերում՝ ամարգախիս և շահընեթ, կիսով չափ կանխավեարք և վստահելի հանձնակատարք՝ թուրք, հայ, հույն, հրեա, րուզար, կյուրեհի, լերքեզ, անաուտա՝: Սա մահմեդական և թուրք տարրերի, թիլ թե շատ մասսայական առևտրական գործունեության սկիզբն էր: Իսկ երբ 1876 թ. ավարտվեց Բուլղարիայի ազատագրումը և օսմանյան պետության տնտեսական կյանքում զգալիորեն պակասեց սլավոնական բուրժուազիայի ազդեցությունը, սկսեց հետզհետե անել նշված տարրերի մասնակցությունն առևտրի ու արդյունաբերության մեջ: Դրան նպաստեց նաև կայսրության քաղաքների և գյուղատնտեսական մի շարք շրջանների ներգրավումը զարգացող ապրանքադրամային փոխհարաբերությունների մեջ: Հիշյալ շրջանը կարելի է համարել կայսրության բուրժուազիայի զարգացման երկուրդ փուլը, երբ ամրապնդվում են նրա ոչ մահմեդական ու մահմեդական խմբերի դիրքերը և նրանք ձգտում են ձեռք բերել նաև քաղաքական իրավունքներ: Այդ փուլի արդյունք են Միդհատ փաշայի սահմանադրության հռչակումը, առաջին պառլամենտի գործունեությունը և կառավարության կողմից ազգային սահմանադրությունների հաստատումը:

¹ Մ (ըրմըյան) 3. 9., Թուրքահայոց հին վաճառականություն և վաճառակերք, էջ 46.

XIX դարի 80-ական թթ. մինչև երիտթուրքերի հեղաշրջումը կայսրության բուրժուազիան ապրում է իր զարգացման եր-
րորդ փուլը: Չնայած ֆեոդալական կարգերը շարունակեցին
մնալ տիրապետող, բուրժուազիան, այնուամենայնիվ, կայս-
րացրեց իր վիճակը: Ընդունվում են մասնավոր սեփականու-
թյան իրավունքներն ընդլայնող մի շարք օրենքներ, ավարտվում
է երկաթուղիների, կապի ու հաղորդակցության ալլ միջոցնե-
րի շինարարության առաջին շրջանը, շատ թե քիչ բարելավվում
են երկրի ներքին զավառների տնտեսական կապերը, արագա-
նում է երկրի ներքին շուկայի ստեղծման պրոցեսը: Մեծանում
է նոր ձևավորվող թուրք և ընդհանրապես մահմեդական բուր-
ժուազիայի տեսակարար կշիռը կայսրության տնտեսական
կյանքում: Հույն, հայ, հրեա բուրժուազիան որոշ բնագավառ-
ներում գիշում է իր դիրքերը:

Բազմազգ բուրժուազիայի զարգացման չորրորդ փուլն ընդ-
գրկեց երիտթուրքերի հեղաշրջումից մինչև կայսրության ան-
կումը տևող մամանականատվածը: Չնայած քանակական զգա-
լի աճին, թուրք ազգային բուրժուազիան փ վիճակի շեղավ տըն-
տեսության բնագավառում տիրապետող դիրք զբաղել: Սակայն
զգայիտրեն ուժեղացավ նրա ազդեցությունը կառավարության և
երկրի քաղաքականության վրա: Օգտագործելով այդ հզոր լծակն
ու վերահաս պատերազմի պայմանները, նա սկսեց նեղել ալլ-
ազգի իր մրցակիցներին ու նախապատրաստեց, ապա և գոր-
ծադրեց ֆիզիկական ոչնչացման միջոցներ և հատկապես ցե-
ղասպանությունը, որն առաջինը եղավ XX դարի համար: Սա-
կայն մինչև այդ, տնտեսության մեջ ձեռնարկված միջոցառում-
ներն ու կենսագործվող տեղաշարժերը բնորոշեցին ընդհանուր
պատկերը, և կայսրության տնտեսության մեջ առաջատար
դիրը, ինչպես նախկինում, պատկանում էր քրիստոնյա և հրեա
բուրժուազիային¹:

Որոշակի տեղաշարժ էր կատարվում նաև բանվոր դասա-
կարգի շարքերում: Բազմաթիվ հետազոտողներ, տասնյակ տա-
րիների նյութերն ուսումնասիրելով, արձանագրել են, որ
տորակյալ բանվորների մեծագույն մասը կազմում էր ալլազ-

¹ Ивджиян О. Г., Буржуазия Османской империи, стр. 144—145.

գի բանվորութունը՝ Որոշ Հեղինակների իրերի նման վիճակը փորձում են վերագրել սուրյնկաթիվ հանգամանքների, որ իրք մեռնարկատերերը և սուսր կապիտալի ներկայացուցիչները լի-
 նելով քրիստոնյա, բարյացակամ վերաբերմունք էին ցուցաբն-
 րում զեպի քրիստոնյա բանվորները: Բայց իրականությանն
 այն է, որ թուրք ժողովրդի զարգացման ցածր մակարդակը
 նախապայման էր թուրք բանվորների անկազմակերպվածու-
 թյան և ցածրորակ լինելուն: Բերենք մի քանի օրինակ: Ա. Ալ-
 պոյաճյանը, տարբեր ազդուրներից քաղելով, նկարագրում է
 Քոզասի պղնձաձուլարանի աշխատանքը, որտեղ ձուլած սա-
 լիկները էլուրին մեշ ձգելով կաղաղենէին և անոնց վրայի
 ավազը կմաքրէին, յուղով, ազով և նաշաղիրով: Այս աշխա-
 տանքը կկատարէին թուրքերը, իսկ անկե վերջ հայերն էին, որ
 պղինձը կգործածեին զանազան առարկաներու շինության հա-
 մարս՝:

Ամասիայի վերաբերյալ իր հուշագրության մեջ Գ. Սիմոն-
 յանը թվարկելով բազմաթիվ արհեստների ցույց է առնիս, որ
 թուրքերը գլխավորապես զբաղվում էին պայտառությամբ և
 ուտղման համար տակառներով շուր էին կրում: Քրյուպակոյինս
 որաթերթն անցյալ դարի վերջի իր համարներից մեկում նշում
 էր, որ Բուրսայի մետաքսի գործարաններում հիմնական շոքո-
 ժողները գլխավորապես հույն կանայք են՝: Սակայն ավելի
 քան տասը տարի անց, նույն թերթն արձանագրում էր, որ
 Բուրսայի շուշահուհիների թվեսը հիմա իսլամ են, 70 % -ը նկած
 գյուղերից: Հայերը և հույները թողնում են այդ ծանր աշխա-
 տանքը և իրենց գիտելիքները օգտագործում են այլ տեղս՝: Այս-
 պիս տեղաշարժերը բնորոշ են արդյունարերության բուրբ բնա-
 զավառներում:

Կայսրության բանվոր դասակարգը սկսել էր մեղավորվել
 անցյալ դարի երկրորդ կեսին: Այդ բանի խթան հանդիսացավ
 հատկապես երկաթուղիների շինարարության համար բանվո-
 րական ուժի անհրաժեշտությունը: 1860—70-ական թթ. հիմ-

1 Ученые записки ЛГУ, 1962, вып. 14, стр. 7.

2 Ալպոյաճյան Ա., Պատմության Ծղրոկիս հայոց, էջ 1278.

3 Տէ՛ս Սիմոնյան Գ. Ս., Հուշամատյան Պոնտական Ամասիո, էջ 626, 628.

4 Քրյուպակոյինս, 18/30. 04. 1888.

5 Նույն տեղը, 13. 09. 1899.

նըզիցին նաև մի շարք արդյունաբերական մեծարկություններ: Բայց մինչև այդ շահագործվող բոլոր հանքերում, սազմական մեծարկություններում և պետական գործարաններում աշխատանքները կատարվում էին բռնի ուժով հավաքագրված բանվորների միջոցով: Բանվոր դասակարգի սկզբնավորման շրջանի պայմաններն իրենց ժանր կնիքն էին դրել հավաքագրվածների վրա: Ինչպես նշում է Վ. Գորդլևսկին, ամենուր սրնակիչներն առում էին հանքերը: ... Ով կարող էր փողով ազատագրվում էր և փախչում այդ սարսափելի դժոխքից¹:

Էրեզիի և Ջոնզուլզազի հանքերի շահագործման սկզբնական շրջանում ածխահատներ հավաքագրում էին նույնպես բռնությամբ՝ շրջակա գյուղերից: Հանքերի շահագործումը կարգավորելու նպատակով 1863 թ. մշակվում է հատուկ կանոնադրություն, որի երրորդ գլուխը նվիրված էր բանվորներ հավաքելու և աշխատեցնելու մեթոդներին: Համաձայն այդ կանոնադրության, «Կասսամոնիի վիլայիթի 14 կազաների գյուղացիներին ստիպում էին աշխատել 15 օր արտում և 15 օր հանքում»²: Նշվում էր նաև, որ բանվորներին չէին տրամադրում ապրելու նվազագույն պայմաններ: Ստեղծված գրություն հետևանքով, գրում է այնուհետև Հ. Ավնին, բանվորները տեղափոխվում էին մի տեղից մյուսը և հնարավորություն չէին ունենում մնալու «եռույն գործի մեջ և դառնալու մասնագետ բանվորներ»³: Անվճար ու պարտադիր աշխատանքների մասին են գրել անգլիացի հասնապարհորդներ Համիլտոնները, որոնք 1825—1826 թթ. այցելել են Քոզաս, Արզնա Մասենի և Կասան Մասենի պղնձահանքերը: Օգտագործելով իրենց իրավունքները, տեղական իշխանությունները, որպես անգարիա՝ տարապարհակ աշխատանք, գյուղացիներին ստիպում էին «պղինձը գյուղեգյուղ փոխադրել, առանց որևէ վարձք ստանալու»⁴: Բացի այդ, նշում են հեղինակները, «այն գյուղերը, ուր ածուխը (ձուլարանի մեջ վառելու համար— Հ. Ի.) և աշխատանքը ձրի կհայթայթեն, ընդհանրապես՝ զերծ են պետական տուրքերից, բայց այս պարհակությունը զիրենք զերծ չի կացուցաներ ար-

¹ Гордлевский В. А., Избр. соч., т. III, стр. 268.

² Avni Huseyin, Bir yarım müstemleke oluş tarihi, s. 47.

³ Այն տեղը, էջ 80.

⁴ Ապոլոնյան Ե., Պատմություն Եզդեթի հայր, էջ 1272.

տակարգ տուրքերն կամ փաշայի մը քմահաճ կնիքումն-
 բնէ՞: Բանվորների զիճակը ծանր էր նաև մասնավոր սեփա-
 կանատերերի ձեռնարկութուններում, արհեստանոցներում և
 մանր ու մասնավոր աշխատանքներ կատարողների մոտ: Չնա-
 յած նկարագրված պայմաններին, անցյալ դարի կեսերին դեռևս
 չկար դասակարգաչին միասնութուն և կազմակերպվածու-
 թյուն, կային միայն առանձին բանվորական խմբեր: Կուրտ-
 հան Ֆիշեկը խոսում է, իբր դրանից առաջ գոյութուն ունեցած
 կազմակերպված բանվորական շարժման մասին, հենվելով
 1845 թ. հրատարակված ուստիկանական մի հրահանգի վրա:
 Այդ հրահանգի մեջ խոսվում է քրեանվորների կազմակերպու-
 թյուններն ու ընկերութունները փակելու միջոցով ապստամ-
 բությունները կանխելու անհրաժեշտության մասին... և պատ-
 ժելու Եայն որակյալ բանվորներին ու աշխատավորներին, որոնք
 զազանի կերպով պատրաստվում են թողնել իրենց բանվորա-
 կան տեղերը՝, Հակառակ այս մեղքերումին, Կ. Ֆիշեկը իր
 գրքում ցույց է տալիս, որ բանվորական ելույթներն սկսվել
 են միայն անցյալ դարի 60-ական թթ. հետո: Նրա տվյալներով
 1872—1906 թթ. երկրում տեղի են ունեցել քսանհինգ գործա-
 գույներ: Իսկ 1909—1914 թթ., այսինքն՝ հինգ տարում, նրանց
 թիվը հասել է 22-ի՞: Անշուշտ, սպազորված ցուցակները չեն
 կարող լրիվ համարվել, քանի որ դրանք արտահայտում են
 մայրաքաղաքում և մի քանի խոշոր կենտրոններում տեղի
 ունեցած դեպքերը: Միևուրեք նման երևույթներ կային նաև գա-
 վառական կենտրոններում: 1879 թ. ամռանը Արարկիթ այցե-
 լած Գ. Սրվանևայանցը գրում էր, որ այնտեղ կար մանուսա գոր-
 ծող 1600 հոր (հաստոց), Ե՛մ հոն եղած օրերը, — շարունակում
 է նա, — բանթազու (գործագույ) ըրած էին, իրենց օրականը
 թղթադրամով վճարելուն առթիվ: Գործատերերը՝ որ վաճառական-
 ներն են, մեծ հուզմունքի մեջ էին, գործողներ երգմամբ կապ-
 ված էին իրարու մինչև իրենց գինը արվեր... Ե՛: Արժեզրկված
 թղթադրամներով (կախմե) աշխատավարձ վճարել նշանակում էր
 ուղղակիորեն աշխատավարձը իջեցնել: Դրա հետ, ինչպես

¹ Ազգայնայն Ա., Պատմութուն Եզգոկի Կայսր, էջ 1272—1273:

² Fisek, Kurthan Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi ve işçi sınıfı
 Ankara, 1909, s. 43.

³ Տ՛ա նույն տեղը, էջ 42 և 53:

⁴ Սրվանևայանց Գ., Երկեր, Հատ. 2, էջ 295:

տեսնում ենք, համաձայն չէին Արարկիբի շուրհակները, Այդ նույն ժամանակ գործադուլներ արձանագրված էին Մերզիֆու-նում, Քոզասում, Բուրսայում և այլուր:

Կայսրության բանվորների մեծագույն մասը աշխատում էր փոքր մեղմարկուսիումներում: Նրանք պայքարի էին դուրս գալիս հաճախ իրարից անշատ, առաջադրելով գլխավորապես տնտեսական պահանջներ: Միասնությունը խանգարում էին քանվորական առանձին խմբերի (որակյալ և ցածրորակ) աշխատավարձերի տարբերությունը, որը, ինչպես նշվեց, համընկնում էր նրանց դավանանքի և ազգային պատկանելու-թյան հետ: Ուրիշ խոսքով, թուրք և մահմեդական բան-վորները ավելի քիչ էին ստանում, քան եվրոպացի, հույն, հայ, հրեա բանվորները: Պրուլետարիատի շարքերի բազմալին անշատվածությունը, — գրում է Ռ. Կոնկինկոն, — ցնխային սովորությունների և իսլամի դոգմաների ուժեղ ազդեցությունը քանվոր գասակարգի վրա բացասական անդրադարձան պրու-լետարիատի համախմբման, նրա գասակարգային գիտակցու-թյան ձևավորման և բանվորական շարժման զարգացման ընդհատումը:

Դրան անհրաժեշտ է ավելացնել, որ երկրում, փաստորեն մինչև կայսրության անկումը, չկար բանվորական օրենսդրու-թյուն: Աշխատատեղերի և աշխատավարձի շփոթ կախված էր միայն մեղմարկուսների կամքից: Արտագրության մեջ կա-նանց և երեխաների մասնակցությունը շփոթալանց մեծ էր, հետևապես, շահագործումը անողոք ու դաժան, որը ընտրոշ է հատկապես կապիտալիզմի զարգացման ցածր աստիճանի ժա-մանակաշրջանի համար: «Մշակիչ թղթակիցը, դեռևս XX դարի սկզբին գրում էր. «Վանում ամեն մի վարպետ իր կարողության համեմատ ունի 1—8 աշակերտ, բայց միայն առաջնակարգ, մասի վրա համրվող վարպետներ կարող են պահել 8—9 աշակերտ: Միշակ դասու վարպետները 4—5 հատ որ պահեն զեռ շատ է՞»: Ուղարկության արժանի է այն հանգամանքը, որ այստեղ խոսքը ոչ թե բանվորների, այլ միայն աշակերտների մասին է, որոնք թերթի տվյալներով 10—20 տարեկան էին: Իսկ գորգի, մետաքսի, տեքստիլ և մի շարք այլ արտագրություննե-

¹ Коринненко Р. П., Рабочее движение в Турции 1918—1963 гг., М., 1965, стр. 10.

² «Մշակ», 03. 11. 1907.

րի մեջ հիմնական աշխատուժը կանայք ու երեխաներն էին, որոնց մեջ ետխապատգուծությունը արվում էր 6—7 տարեկան աղջիկներին:

Նույն վիճակում էին գտնվում նաև Քուրթբաշի կմրուպական մասի բանվոր-բանվորուհիները:

Դիմիդրիադիի մետաքսաթելի մանարանի 160 բանվորներին մեծ մասը 7—12 տարեկան երեխաներ էին: Աշխատանքային օրը տևում էր մինչև 16 մամ և երանք օրական ստանում էին մեկական զուրուշ¹:

Աերաստիաշից ստացված Հողվածում սթյուդիաներն ևս Հաստատում է կանանց ու երեխաների շայն շահագործման փաստը: Գորգ արտադրող բեկանեղավոր գործարանները,— զրում է Հեղինակը,— ամեն թաղերուն մեջ Հատուկ աշխատանոցներ ունեն: Գործավորուհիները 8—20 տարեկան աղջիկներ են... Մեկ տեղկյահի վրա մեկ վարպետ և 2—7 աշակերտուհի կաշխատի²: Արհեստանոցներում չէին պահպանվում աշխատանքի ապահովության կամ կենսական անհրաժեշտություն ունեցող սանիտարական անգամ ամենապարզ պայմանները: Հետևանքը լինում էր այն, որ բնիկ-երկու տարվան աշխատությունեն հոքը, գործավորուհին իր սեփական գունատ, զեղնած, թուլացած զեմքով շուտ կճանչվի գործատուներուն մեջ³: Անևորմալ աշխատանքային պայմանները չէին միայն, որ այդպիսի վիճակի էին Հասցնում բանվորներին, Հատկապես կանանց ու երեխաներին: Բուրսաշի շերամագործների Հաճախ կրկնվող գործազույների ընթացքում մշակվել էին ձեռնարկատերերին և իշխանություններին ներկայացվող պահանջները: Այդ պահանջների մեջ նաև նշվում էին՝ ծեծի, կոպտությունների և գիշերային աշխատանքի իսպառ վերացման անհրաժեշտությունը: Թերթում զետեղված փաստաթուղթն ավարտվում էր հետևյալ պահանջով. «Բարձրացում մեր օրավարձին օրենքով: Այս կրկնորենք մենք Պուրսաշի 5 Հազարնն ավելի թուրք, Հայ, Հույն և Հրեա բանվորուհիներս⁴: Փաստերը ցույց են տալիս, որ գասակար-

¹ Veltkov Stefan, Sur le mouvement ouvrier et socialiste en Turquie après la révolution Jeune-turque de 1908. Etudes Balkaniques 1914, № 1, p. 40.

² Բուրսակես, 1907, № 32, էջ 1846:

³ Բուրսակես, 13. 09. 1908:

⁴ Նույն տեղը, 5. 03. 1910:

գային միություններ, միասնական ելույթներ կազմակերպելու
 փորձեր եղել են Հաճախի Մակաչի քանակը որակի չի վերած-
 վել, քանի որ դրան խանգարում էին Հասարակական կարգը,
 երկրի օրենքները, իսլամն ու շարիաթը, զավանանքի ու ազգի
 աարքերությունները: Իսկ զժվարությամբ ստեղծված կազմա-
 կերպություններն ի Հայա գալուց հետո ստիկանություն և
 զորքի օգնությամբ ցրվում էին: Օրինակ, «Օսմանյան բանվոր-
 ների ընկերությունը» կազմակերպվեց 1895 թ. և երկրի այդ-
 առաջին բանվորական կազմակերպությունը շախշախվեց ար-
 զին Հաշորդ տարին¹: Բանվոր դասակարգի քաղաքական ու իրա-
 վական ծանր դրությունը միանգամայն Համապատասխանում
 էր նրա նյութական ու տնտեսական վիճակը: Աշխատավորնք
 շափազանց ցածր էր, իսկ սննդամթերքի և կենսական անհրա-
 մեշտություն՝ Հագուստեղենի, տնական իրերի և այլ ապրանք-
 ների գները անբնդհատ բարձրանում էին: Այսպես, Համեմա-
 տած 1850—1860-ական թթ. հետ, դարասկզբին 75 կգ. մեկ
 պարկ ալյուրի գինը բարձրացել էր 65-ից 102 զուրուշի, ցորե-
 նինը՝ 10—12 զուրուշով, լոբեղենինը՝ ավելի քան երկու ան-
 գամ, Համարյա նույնքան աճել էին մրգերի գները: Աշխատա-
 վորության կենսամակարդակի վրա լրջորեն ազդում էին խոշոր-
 կենտրոնների, որտեղ զանգվածաբար ապրում էին բանվորնե-
 րը. և եերքին շրջանների միջև եղած սննդամթերքների գների
 աարքերությունները: Նշված Հանգամանքի լրջությունը կղառ-
 նա ավելի քան ակնառու, եթե նկատի առնենք, որ «Կոստանդ-
 նուպոլսում կենտրոնացված էր գործարանների 53,7 %-ը,
 Զմյուռնիայում՝ 22,3 %-ը, իսկ մնացած 24 %-ը սփռված էր
 ողջ Քուրքիայով մեկը²: Մամուլի ավյալների Համաձայն կա-
 բարի սխան (1,2 կգ.) նրզնկայում արժեք 6 զուրուշ, իսկ Պու-
 սում՝ 1 կգ-ը վաճառվում էր 20—25 զուրուշով: Նույն քաղաք-
 ներում գների աարքերությունները կազմում էին՝ յուղինը՝ 5—6
 և 10—12 զուրուշ, պանրինը՝ 3—4 և 7—8 զուրուշ, ձվինը՝
 Հատը 3—4 և 10—12 փարա և այլն³:

Դարասկզբին, Համաձայն Ն. Տաղավարյանի ավյալների,

¹ 54-« «Народы Азии и Африки», 1964, № 1, стр. 100.

² Նապոլյան Լաչի, Արեւմտահայերի օղջիւլ-տնտեսական և քաղաքական-
 փաքությունը, էջ 218.

³ 54-« սՔյուզանդիսե, 3.12.1896.

Սերաստիայում և գավառական մյուս կենտրոններում տարրերութունները շարունակում էին աճել, Օրինակ, տավարի մսի օխան գավառներում արժեք մոտ 1,5 զուրուշ, Պոլսում՝ 5—8 զուրուշ, սլխարինը՝ համապատասխանարար 2—2,5 և 6—12 զուրուշ¹, 1890-ական թթ. կեսերին սննդամթերքների միջին գնբը ըստ Դ. Պուստյատայի ունեին Հեակյալ պատկերը. հացն արժեք օխան 2—3 զուրուշ, ալյուրը՝ 2,5, կարտոֆիլը՝ 2—3, բրինձը՝ մոտ 4, շաքարը՝ 6—7, հավը՝ 3—4,5, կաթի 3 լիտրը՝ 3,5—4,5, ծխախոտի օխան՝ 36—40 զուրուշ և այլն²:

Համեմատելով նշված թվերը և աշխատավարձի ցուցանիշները, հեշտությամբ կարելի է համոզվել վերևում բերված եզրակացության մեջ: Ամենարարձր աշխատավարձ ստանում էին հանքափոր և ձուլող բանվորները՝ օրական 18—20 զուրուշ: Վարպետ գորգագործները, չուհակները, հակիշները և կտավարիշները ստանում էին ըստ շրջանների 5—12 զուրուշ: Կանանց մեջ բարձր վարձ էր արվում նոր մասնագիտութուններ յուրացրած վարպետներին: Այսպես, Թուրսայում, միկրոսկոպի օգնությամբ բոժոժի կոկոսների սրակը սահմանող աշխատակցուհիներին վճարում էին 10—18 զուրուշ³, մինչդեռ, գորգագործ կանայք և չուհակուհիները ստանում էին 3—8 զուրուշ: Գոյութուն ունեցող որոշ տարրերութուններ կապված էին առանձին շրջանների, ինչպես նաև տվյալ աշխատանքի արդյունքների պահանջմանքի, արհեստների կարևորության և աշխատուժի առաչարկի հետ: Նույն Դ. Պուստյատայի տվյալներով եարրերում հյուանը օրական ստանում էր 8—20 զուրուշ, մետաքսաթելի արհեստանոցների բանվորները՝ 12—25, քարտաշը՝ 10—20, գյուղատնտեսության մեջ վարձու բանվորը՝ 3—5 զուրուշ⁴: Իսկ Ագանայում, 1880-ական թթ. հացթուխը օրական վաստակում էր 3,5—6 զուրուշ, փակակագործը՝ 2—5, աղյուսագործը՝ 10—12, գյուղատնտեսական բանվորը՝ 4—8, խանութի վաճառողը՝ 1—2,5 զուրուշ և այլն⁵: Հետաքրքրականն այն է, որ միջին աշխատավարձի ցածր մակարդակը երկրում

¹ Տե՛ս. Յուզվարյան Ե., Երկրագործության, անտառայ և հանքայ շահագործումն, էջ 8:

² Путята Д. В., Записки о Малой Азии..., стр. 137—138.

³ Տե՛ս «Вестник финансов...», 1901, № 35, стр. 373.

⁴ Տե՛ս. Путята Д. В., Записки о Малой Азии..., էջ 106.

⁵ Տե՛ս. Եսլե տեղը:

ազգում էր գրասենյակային աշխատողների (օրական 5—18 դուրուշ) և նույնիսկ նոր մասնագիտությունների ներկայացուցիչների (մեխանիկը՝ 7—10 դուրուշ) վարձատրության վրա։ Իսկ աշխատանքների մասսայական, տարածված ձևերի ոչորտում գրադված բանվորների օրական միջին աշխատավարձը հավասար էր 2—4 և ամենացածրը՝ 1,5—2 դուրուշի¹։

Բանվոր դասակարգի տնտեսական ու քաղաքական վիճակը Քուրքիայի ռազմաֆեոդալական ռեժիմի և իսլամի հզոր ազդեցության պայմաններում նրան զարձրել էր համեմատաբար ավելի պասսիվ, քան այլ երկրներում։ Նույնիսկ երիտթուրքերի շարժումը և նրանց հաղթանակը բանվորներին ակախվացնելու գործին քիչ նպաստեցին։

Վ. Ի. Լենինը բնութագրելով մեր դարասկզբի պորտուգալական և թուրքական հեղափոխությունները, գտնում էր, որ նրանցից ոչ մեկը ժողովրդական համարել չի կարելի, քանի որ ժողովրդի սահայական մեծամասնությունը, ինքնուրույն, իրենց սեփական տնտեսական ու քաղաքական պահանջներով և հանդես չի գալիս²։ Վ. Ի. Լենինի գիտակիցներից Բ. Կետևյանցը այդ դեպքերին նվիրված հատուկ հոդվածում ևս ընդգծում էր ժողովրդական զանգվածների ակախվության բացակայությունը երիտթուրքերի հեղափոխության տարիներին։ Պատճառն այն է, գրում էր Բ. Կետևյանցը, որ Քուրքիայում սկապիտալիզմը դեռ նոր է բացում իր առաջին արահետները...։ Պետական կարգը տիպիկ ասիական բուսպետություն է...³։ Այս ամենի հետևանքով ժողովրդական լայն մասսաները ոչ մի լուրջ պահանջ չեն առաջադրում։ Բ. Կետևյանցը գտնում էր, որ կատարված տեղաշարժերը կիրառան են դասակարգային հակասությունները, ավելի որոշակի կդարձնեն պայքարի նպատակը։ Եվ այն ժամանակ սազգի բախանությունը՝ կփոխարինվի դասակարգային պայքարով, կկրկնվի Նվրոպային և մեզ՝ ուսաստանցիներիս, լավ ծանոթ պատկերը⁴։ Ընդհանուր առմամբ օրինալափ ու կյանքին մոտ այս կանխատեսումը, զգժբախտաբար, իրականացավ շատ քիչ լավերով՝ հենց Քուր-

¹ ՏՃ՝ «Մուրե», 1909, № 9, էջ 27.

² Լենին Վ. Ի., ծվժ, Կ. 33, էջ 39.

³ Կետևյանց Բոզդան, Շուրբ երկեր, էջ 542.

⁴ Կույն սեզը, էջ 543.

քիայի պայմաններին, արդեն նշված տառնձնահատկութիւնների հետևանքով: Այնուամենայնիվ, երկրի քաղաքական կյանքի վրա երիտթուրքերի հեղափոխութիւնի ազդեցութիւնը որոշակիորեն գրական էր: Յուսոյ Քյոքինի տվյալներով, մինչև համաշխարհային պատերազմը Քուրքիայում կազմակերպվեցին մոտ երկու տասնյակ ինքնուրույն կուսակցութիւններ ու կազմակերպութիւններ իրենց բաժանմունքներով և երիտթուրքերին հարող խմբակներ¹: Բայց գրանք բուրն էլ վերին խավերի շահերը ներկայացնող և այդ խավերի պայքարի արդյունքը հանդիսացող միավորումներ էին: Համաձայն Քյոքինի գնահատականի, գրանք տորպես կանոն ձգտում էին վերականգնել Օսմանյան կայսրութիւնը²:

Սահմանադրական միապետութիւն կողմնակիցներ էին ոչ միայն թուրքական ազգային կուսակցութիւններն ու կազմակերպութիւնները, այլև այլազգի մի շարք միութիւններ:

Սակայն անհրաժեշտ է արձանագրել, որ բանվորական, ֆեկուլսն Թուլլ, շարժումները հող պատրաստեցին դասակարգային, առաջին հերթին, արհմիութենական կազմակերպութիւնների ձևավորման համար:

Նորաստեղծ բանվորական որոշ արհմիութիւններ հաշտութիւնով ղեկավարում էին աճող գործադուլային շարժումը: Դրանցից էին ծխախոտագործների միութիւնը, որն ուներ լոբս բաժանմունք³ երկուսը Սալոնիկում, մեկական Գեվդեիլիում և Կուկեսում: Այդ արհմիութիւնի շարքերում կային մոտ 3200 անդամներ, որոնցից 2000-ը՝ հրեա, ավելի քան 500-ը հույն, մոտ 400-ը՝ թուրք և ավելի քան 200-ը՝ բուլղար էին⁴:

Բանվորական շարժման հիմնական կենտրոնը մինչև կայսրութիւն անկումը Քուրքիայի եվրոպական մասն էր: Այն ղեկավարում էին գլխավորապես Գ. Բլազոնի հիմնած բուլղարական ձախ սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցութիւն անդամներ Ն. Ռուսեր, Վ. Գլավինովը և ուրիշներ:

«Այն ժամանակ, — գրում է Ս. Վելիկովը, — երբ Սալոնիկում, Սկոպլիում, Վելեսում, Ադրիանապոլսում և Մակեդո-

¹ St' = Tokin F. H., Türkiye'de siyasi partiler ve siyasi düşünceleri: gelişmesi, 1893—1945, Ist. 1965, ss. 31—52.

² Եւլիս Եճը, էջ 42:

³ St' = Վելիկով Ս., էջ. աշխ., էջ 37:

նիայի ու Քրակիայի մյուս քաղաքներում առաջնակարգ դեր էին խաղում բուլղար ձախ սոցիալիստները, Վ. Պոլյի, Ջմուռնիայի և Քուրքիայի այլ քաղաքների բանվորական շարժումը գլխավորում էր թուրքերի, հույների, հայերի և բուլղարների միացյալ կազմակերպությունը: Հեղինակի տվյալներով այդ կազմակերպության ղեկավարության 11 անդամից չորսը հույն էր, երկուսը՝ թուրք, մյուս երկուսը՝ հայ, երկուսը՝ բուլղար և մեկը հրեա՝ Բանվորական ու դեմոկրատական շարժման ինտերնացիոնալ բնույթի պերճախոս փաստերն են կազմակերպությունների ստեղծմանը զուգահեռ թերթերի և այլ պարբերականների հրատարակումը: Թուրքական կուսակցությունների ու միությունների օրգանների և նրանց ապաքանակի ավելացմանը համընթաց վերականգնվեց շատ հայկական, հունական, արաբական պարբերականների հրատարակությունը: Ժողովրդում, — գրում է Վ. Շպիդկովան, — թուրքերին լծվելով սկսեց հրատարակվել առաջին սոցիալիստական «Իրշազ» («Իրատ») թերթը...: Մալոնիկում՝ Եկրշալույս սահմանադրության ձախ սոցիալ-դեմոկրատների օրգանը և «Միություն» թերթը միավորվեցին և սկսեց հրատարակվել «Նարոդնա վոլյա» լրագիրը... Իզմիրում լույս տեսավ «Մյուլլու» («Գյուղացի») թերթը, որը գյուղական բնակիչներին բաժանում էին ևրիչ¹:

Կարևոր է նշել հայ սոցիալիստների դերը Օսմանյան կայսրության բանվորական շարժման մեջ: Այն զգալի է եղել, մասնավորապես, հրիտթուրքերի հեղաշրջումից հետո: ԵԱրդեն 70-ական թվականներից, — գրում է Վ. Ավետիսյանը, — հայկական պարբերական մամուլում («Մշակ», «Մեդու, Հայաստանի», «Փորձ», «Արձագանք», «Արևելյան մամուլ» և այլն) երեզվան են զալիս եվրոպական սոցիալիստական շարժումները լուստարանող առանձին հոդվածներ: Պարբերականներում, որոնց զգալի մասը լույս էր տեսնում կայսրության տարածքում, մեկնարակվել են Առաջին ինտերնացիոնալի և Փարիզյան կոմունայի գործունեությունը, բանվորական հարցը և այլն: Հեղինակը նշել է արևմտահայ թերթերի և հատկապես «Արևելյան մամուլի» ու նրա խմբագիր Մ. Մամուրյանի կատարած աշ-

¹ Վեյժով Ս., Ելզ. աշխ., էջ 29.

² Шпидькова В. Н., Младотурецкая революция 1908—1909 гг., М., 1977, стр. 170.

խառանքը հանուն սոցիալիստական դադափարների պրոպագանդաների՝

Մատերիալիստ-աթեիստ Գալուստ Կոստանդյանի՝ 1878 թ. Զմյուռնիայում լույս տեսած «Մեթոդի վրա» նշանավոր աշխատության էջերում «XIX դարի պարժանքների» շարքում հիշատակված են Կ. Մարքսը և Երա Ելագիտալը: Եւման կարգի կարևորագույն փաստերից մեկն է «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստի» թարգմանությունը հայերեն՝ 1887 թ.: Այդ թարգմանության տպագրության փորձերին Յ. Ընդելսը անդրադարձել է «Մանիֆեստի» 1888 թ. անգլերեն և 1890 թ.՝ գերմաներեն հրատարակությունների առաջարկներում: Վերջինիս մեջ նա գրել էր. «Որպես կուրյոզ, հիշատակեմ նաև, որ 1887 թ. Կոստանդնուպոլսի մի հրատարակչի առաջարկված էր «Մանիֆեստի» հայերեն թարգմանության ձեռագիրը, սակայն այդ բարի մարդը քաջություն չի ունեցել տպագրելու: Մարքսի անունը կրող գործը, և ավելի հարմար էր համարել, որ թարգմանիչն իրեն անվանի այդ գործի հեղինակը, որին սակայն թարգմանիչը չի համաձայնվել»:

Մարքսիստական դադափարների տարածման գործում, այլ կուսակցությունների կողքին, անցյալ դարի վերջին զգալի աշխատանք են կատարել հնչակյանները: Միայն 1893 թ. Երանք Աթենքում հրատարակել են Կ. Մարքսի «Վարձու աշխատանք և կապիտալ» երկի մի մասը, Պ. Լաֆարգի և Յ. Լասսալի գործերը: «1894 թ. հունիսից» գրում է այնուհետև Վ. Ազիտիսյանը, — Երանք Աթենքում սկսեցին հրատարակել «Գադափար» եռամսյա հանդեսը, որը անվանեցին «Հանդես գիտական սոցիալիզմի»։ Այդ հանդեսի էջերում էլ առաջին անգամ հայերեն հրատարակվեց «Մանիֆեստի» մի մասը: Հնչակյաններն իրենց տեղական կազմակերպությունները հիմնեցին Արևմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներում, «1910 թ. Կ. Պոլսում» — գրում է Մ. Արզումանյանը, — հնչակյանները ստեղծեցին իրենց սոցիալ-դեմոկրատական ուսանողների միություն:

¹ Տե՛ս Ազիտիսյան Վ. Ա., Հայ հատարակված մտքի զարգացման ժառանգիչների փուլի սկզբնավորումը, Եր., 1976, էջ 223.

² Մարտի 4, և Ընդելս Յ., Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստը, Եր., 1982, էջ 25.

³ Ազիտիսյան Վ. Ա., էջ 224. աշխատ., էջ 229.

նքս, որն իր ուժերի շահով և իր ձեռով ծավալում էր սոցիալիզմի գաղափարների պրոպագանդան։ Այդ միության հրատարակած «Կայսա ամսագիրը (1911—14 թթ.) շոշափում էր սոցիալիստական մտքի ու շարժման մի շարք կարևորագույն հարցերու և նոյ որում, միությունը այս կամ այն շահով կրում էր Անգրկոմկասի սոցիալ-դեմոկրատիայի ազդեցությունը»¹։

Այդպիսով, Օսմանյան կայսրության տարածքում և նրա հարևան երկրներում (մասնավորապես Բալկաններում և Կովկասում) գիտական կոմունիզմի գաղափարները պրոպագանդվում էին գլխավորապես քուլդար, հուլն, հրեա և հայ սոցիալիստների, ինչպես նաև հայ առաջադեմ գործիչների կողմից։

Հայ հեղափոխականներն զգալի ակտիվություն էին ցուցաբերում սոցիալիստների պրակտիկ գործունեություն տարբեր ուղրաններում։ Երբ ռուսական 1905—1907 թթ. հեղափոխությունն ազդեցություն հասնանքով ընդլայնվեցին գործադուլային շարժումները, հայ բանվորներն ու հեղափոխական գործիչներն ընթանում էին դրանց առաջին շարքերում։ Նրանք հաճախ կայսրության տարածքում գործող սոցիալիստական, արհմիութենական և այլ դեմոկրատական կազմակերպություններին են ներկայացրել միջազգային հավաքություններում և մասնավորապես Երկրորդ ինտերնացիոնալի կոնգրեսներում։ Որպես օրինակ, բերենք Շտուտգարտի² 7-րդ կոնգրեսին ազգային սեկցիաների մասնակցելու հարցը։ Կոնգրեսի աշխատանքներն սկսվելուց առաջ՝ 1907 թ. օգոստոսին, միջազգային սոցիալիստական բյուրոն որոշում է ըստ կուսակցությունների նշանակություն և բանվորական շարժման մակարդակի ազգային պատվիրակություններին կամ սեկցիաներին տրամադրել վճարական ձայների որոշակի քանակ։ Որոշված տասը բաժանումների մեջ «Քուրթիայի ներկայացուցիչներին տրվել էր հինգ ձայն»³, կամ նրանք ընդգրկվել էին ութերորդ խմբի մեջ։ Վ. Ի. Լենինի՝ «Միջազգային սոցիալիստական բյուրոյի նիստը» հատուկ հոդվածում նշվում է այն փաստը, որ կոնգրեսի աշխատանքների ընթացքում և նրանից հետո էլ թուրքական սեկցիան զեռուս չէր ձևավորվել։ Երևի այդ պատճառով էր, որ բյուրոյի նիստը (1908 թ. հոկտեմ-

¹ Արզումանյան Մ. Վ., Բուլկանների գործունեությունը Ա սնայուցիոն շարժումները Հայաստանում 1907—1917 թթ., Եր., 1959, էջ 228—229.

² «История Второго Интернационала», т. II, М., 1966, стр. 201.

րերին), ինչպես գրում է Վ. Բ. Անիկը, շեղունեց սևան թուրքական սեկցիայի հայկական ենթասեկցիան ավելի շուտ, քան այդ թուրքական սեկցիայի կազմվելը, թուրքիայի հայ սոցիալիստները որպես թե հրաժարվում են բազանել թուրքերին,— բնդ որում այդ ենթասեկցիային տրվեց 4 ձայն: Ցանկալի կլիներ, որ թուրքիայում հայկական սոցիալիզմի գրուբյունն իմացող մեր ընկերները՝ հայ սոցիալ-դեմոկրատներն, իրենց կարծիքը հայտնեին այդ հարցի առթիվ¹: Արձանագրված իրողությունը ցույց է տալիս, որ մեր զարասկզրին միջազգային կազմակերպություններում հայ սոցիալիստներն արդեն ունեին որոշ հեղինակություն:

Երիտթուրքերի հեղաշրջումից հետո հավաքված Մեչլիսի կազմում հայ տասներկու ղեկուտատներից հինգը և երեք բալկանյան սոցիալիստներ կազմում էին թուրքական երկրորդ պատվամեծաի սոցիալիստական խումբը: Նշելով այդ սոցիալիստների անունները, Ա. Նովիկը գրում է. «Թուրք պատմարան Թունայան ենթադրում է, որ սոցիալիստ ղեկուտատների մեջ կային նաև թուրքեր և այլ մահմեդականներ, բայց անուններ չի նշում»²: Այդուհանդերձ, սոցիալիստների այդ փոքր խումբը ակտիվորեն մասնակցել է Մեչլիսում ցենսրվվող բուրս կարեւոր հարցերին: Գ. Վախովը խիստ քննադատել է բանվորական շարժման դեմ ուղղված օրենքները՝ գործադուլների, ընկերությունների, բնագիտաշրջիկների և կասկածելի անձանց մասին: Լ. Պոյաճյանը խոսելով բանվորական շարժումների հանդեպ պետության ձեռք առած բռնի միջոցների մասին, ընդգծել է, որ նա Մալոնիկում ականատես է եղել, թե ինչպես բուրք, հայ, հույն, պուլկար և նույնիսկ քուրդ գործավորներ իրարու հետ եղբայրաբար ձեռք ձեռքի տված գործավարական միություն մը կազմած են: Մակայն կառավարությունը լուծեց զայն և արգելեց անոր կազմությունը: Քավալայի մեջ ալ արգելվեցավ գործավարական միությունը...»: Այնուհետև նա հակապետություն է տեսնում երկիրը կառավարողների բանվորական և ազգային քաղաքականության միջև: «Մեկ կողմն,— ասում է նա,— օսմանյան զանազան տարրերու միությունը կուզենք (ակնարկ օսմանիզմի քաղաքականության վերաբերյալ— Լ. Բ.),

¹ Անիկ Վ. Բ., ԵՃԹ, հ. 17, էջ 235, ընդգծումը մերն է:

² «УЧЕННЕ ЗНАНИИ ЛГУ», 1962, кн. 14, стр. 16.

և սակայն, մյուս կողմն կարգիլենք այդ միության համար
անոնց ունեցած ձեռնարկները՝:

Դեպուստատ սոցիալիստները Մեչլիսում քննարկման դրե-
ցին տաշխատանքի պահպանության և ապահովության վերա-
բերյալ օրենքի նախագիծը: Սոցիալիստները պահանջում էին
սահմանել որոշակի աշխատանքային օր, արգելել մանուկնե-
րի և ձերերի աշխատանքը, կանանց թույլ շտալ աշխատելու
նրանց առողջությանը վնասող բնագավառներում, խոշոր ձեռ-
նարկություններում ունենալ առողջապահական կետեր, սահ-
մանել աշխատավարձի միխիմում և ընդունել աշխատանքային
օրենսդրություն՝:

Առանձնահատուկ կրթությունը էին քննարկվում հողային
և ազգային հարցերը: Թուրքական կարգերը, ինչպես տեսանք,
հասկապես սրել էին փոխհարաբերությունները գյուղացիու-
թյան և հողատերերի, ինչպես նաև հպատակ ժողովուրդների ու
ազգերի միջև: Երիտթուրքերը սկզբունքորեն զեմ էին լուծելու
ազգային հարցը և փոխելու ֆեոդալական հողատիրության
կարգը: Դա հասկանալի էր և միանգամայն սպասելի: Երիտ-
թուրքերը պառլամենտական ընտրությունները տարան այն-
պես, որ ապահովեցին ռազմաֆեոդալական վերնախավի ներ-
կայացուցիչների մեծամասնությունը: Հատ Մեչլիսի ղեկուստատ
Վ. Փափաղյանի տվյալների՝ պատգամավորների 35 %-ը կրո-
նավորներ էին..., 30 %-ը՝ կալվածատերեր, 20 %-ը՝ համիր-
յան պաշտոնյաներ, 10 %-ը՝ ազատ արհեստի և 5 %-ը՝ ան-
որոշ մասնագիտության անձինք՝:

Ստեղծված մթնոլորտում լափազանց սուր վեճեր էին ծա-
գում կենսական անհրաժեշտություն ներկայացնող հարցեր
քննարկելիս:

Բանվորների և գյուղացիների ելույթներից առավելագույն
ազգային-ազատագրական հետզհետե ծավալվող շարժումների
առկայությունն էր անհնգատացնում թուրքական վերնախավին:
Երիտթուրքերի շովինիստական քաղաքականությունը նրանցից

¹ «Ազատամարտ», 04.05.1911.

² 36-е Аянен Г. З., Турция в период привлечения мавдотурок, М., 1972, стр. 176—177.

³ Համարչյան Ա. Ա., Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքակա-
նությունը, էջ 14.

Հեռացրել էր երեկվա զաշնակիրներին՝ մակեդոնացի, արաբ, հայ և ուրիշ ազգերի բուրժուական և մանրբուրժուական կուսակցութիւններին: Այնուամենայնիւ, Հեղաշրջումից Հեռու ստեղծված իրազրութիւնը և բազմաթիւ ռեժիմից Հեռու եկած հարաբերական ազատութիւնը հույս էին ներշնչել տարբեր ժողովուրդների շահերը ներկայացնող գեպուտատներին մեջ և նրանք երկար ու համառ ջանքեր էին ֆափում լուծելու Քուրքիայի կյանքում ծառայած անտեսական, սոցիալական ու քաղաքական խնդիրները: Դժբախտաբար, սոցիալիստական ու բանվորական շարժումները լափազանց թույլ էին և դրանք որևէ ազդեցութիւն չունեին Հիշյալ խնդիրների լուծման վրա: Չկար միասնութիւն բուր այդ շարժումների միջև, ինչպես նաև՝ առանձին միավորումների ու կազմակերպութիւնների ներսում:

Տեղին է հիշել Ա. Բերելի խորհուրդը 1893 թ. իրեն ներկայացած հայ ուսանողներին. «Հայ ժողովրդի բախառ անբաժանելիորեն կապված է համայն Քուրքիայի ժողովուրդների բախառի հետ: Միապետական ռեժիմի պայմանները միանման սոսկալի են ողջ Քուրքիայի համար...»¹: Ելնելով այս անվիճելի փաստից, Ա. Բերելը ժողովուրդների ազատութիւնը կապում էր սուլթանական բռնապետութիւն տապալման հետ: Տեսակաւորեն Հչոփիտ այս եզրահանգումը, դժբախտաբար, չէր կարող իրականանալ Օսմանյան կայսրութիւն պայմաններում: Հեղափոխական տարրերի միասնութիւնն ձգտումը որոշակիորեն զրոսնորվեց բուր բուրժուական և մանրբուրժուական կուսակցութիւնների ծրագրերում ու գործունեութիւն մեջ: Նրանցից շատերը երիտթուրքերի Հեղաշրջումից Հեռու հրաժարվեցին Քուրքիայից անշատվելու պահանջի²: Նման հայտարարութիւններ արվեցին կամ նույնիսկ ծրագրային փոփոխութիւններ մտցվեցին ոչ միայն հայ, այլև արաբ քաղաքական կուսակցութիւնների գործունեութիւն մեջ: Նույնիսկ Յանն Սանդանակու զիսավորած մակեդոնական շահի սոցիալիստների ծրագրում, որը ամենազիջողատականն էր երկրում, ելված էր, որ նրանք կողմ են Օսմանյան կայսրութիւն ամբողջականութիւնը, կամ Երևոհանուր հայրենիքի» զազափարին: Միաժամանակ, նրանք

¹ «Երկրի Լայնք», 1907, № 25, էջ 7.

² Տէ՛ս Ըամբարյան Ա. Ա., Երիտթուրքերի ազգային ու հոգային քաղաքականութիւնը, էջ 106—126.

պահանջում էին «չրիզ դեմոկրատիա ամբողջ կայսրության համար», երկրի կառավարումը իրացնելի դեմոկրատական-սահմանադրական հիմունքներով, ազգային ու տեղական բուրձարմինների ընտրություններ՝ ընդհանուր, հավասար, ուղղակի և գաղտնի քվեարկության հիման վրա»¹:

Պատմությունը, սակայն, շարդարացրեց միասնական գործադուլյունների ձգտումները, քանի որ տիրապետող ժողովրդի առաջավոր, դեմոկրատական տարրերը լինելով թույլ և անկազմակերպ, ի վիճակի չէին գլխավորելու կայսրության ժողովուրդների հեղափոխական ուժերի պայքարը հանուն երկրի դեմոկրատական վերափոխման: Այդ բանն ամենից շատ վերաբերում է թուրքական բանվոր դասակարգին: Նա ոչ միայն չէր հանդիսանում երկրի պրոլետարիատի առաջավոր չոկատը, այլև իր պասսիվությամբ առանձին էլույթների ձախողման պատճառ էր դառնում: Դեռ ավելին.— Քուրք սոցիալիստները, — գրում է Հ. Ալիևը, — խեղաթյուրում էին մարքսիզմի էությունը, նրանք պնդում էին, որ մարքսիզմի և մահճակական շարիաթի դոգմաների միջև սահմարյա չկան հակասություններ և, հետևաբար, սիսկական մահճակականը պետք է լինի հետեւողական սոցիալիստ»²: Քուրքիայի բանվոր դասակարգի անկազմակերպվածության հետևանքը հղավ այն, որ երկրում դեռ տասնյակ տարիներ, մինչև 1960-ական թթ., փաստորեն գոյություն չունեին բանվորների շահերը պաշտպանող օրենքների «կատաղի պայքարի միջոցով», — գրում է Ա. Հուսեինովը, — թուրք պրոլետարիատը 60-ական թվականների սկզբին հասավ բազմազան բանվորական կուսակցությունների (բացի կոմունիստականից) գործունեության ազատության, պրոֆմիթոֆենական իրավունքների ընդլայնման, գործադուլների, ձեռնարկատերերի հետ կոչիկտիվ աշխատանքային պայմանագրեր կնքելու իրավունքի հանալմանը»³: Իսկ հաճախ տեղի ունեցող դինվորական հեղաշրջումները և երկրում ուղղակի վիճակ հայտարարելը, որը սովորական էր դինվորական ղեկավարության հարուստ ավանդույթներ ունեցող երկրի համար, գծվարությանը ընդունված

¹ Տե՛ս Սիմալկոա Վ. Ու., Младотурецкая революция, էջ 184.

² Алияев Г. З., Турция в период правления младотурок, стр. 174.

³ Гусейнов А. А., Профсоюзам в Турции (1960—1970), М., 1975, стр. 130.

Հիշյալ օրհնքներն ու իրավունքները դարձնում են պայմանական։ Այսպիսով, թուրք բանվոր դասակարգի ազգեցությունը Օսմանյան կայսրության կյանքում եղել է թույլ, և այդ վիճակը շարունակվում է մինչև մեր օրերը։

Սովետական ականավոր արևելագետներ՝ ակագեմիկոս Ա. Գուրբերը և պրոֆ. Ա. Միլլերը այդ երևույթը բացատրում են մասամբ նրանով, որ Փուրքիայի սրբուրծուազիան շատ ավելի ուժեղ էր պրոլետարիատից, իսկ բանվոր դասակարգը սերնան եկավ ազգային արհեստավորական արտադրության քայքայումից շատ ավելի ուշ, սրով և պայմանավորվեց բանվորական կադրերի բացառապես գյուղացիական կազմը և զանդառնացվեց պրոլետարական դասակարգային գիտակցության աճը՝:

Այս էշմարիտ եզրահանգման մեջ պատշաճ տեղ չի գտել վերևում արդեն նշված Հիշյալ երկու դասակարգերի բազմազգ լինելու հանգամանքը։ Մինչդեռ, կրկնում ենք, Օսմանյան կայսրության պայմաններում ազգությունը և կրոնը շափազանց կարևոր, երբեմն վճռական, սոցիալական գործոն էին հանդիսանում այդ դասակարգերի զարգացման ընթացքում։

Նշված առանձնահատկությունը հաստատող բազմաթիվ փաստեր կարող են տրամադրել կայսրության բուրժուազիայի առանձին ազգային խմբերի ձևավորման ընթացքը և գործունեության ընթացումները։ Այսպես, բուրժուական բուրժուազիան ծնող ու սնող սոցիալական խավերը եղել են հողի և անասունների տեր ֆեոդալները, պետական պաշտոնյաները, գիևժորականները։

Գ. Ավչրոզլուն զրանց շարքին է դասում նաև գյուղական ազաներին ու հարկահավաք-մյուլթեզիմներին, նա իր գրքի էջերում նկարագրում է մի քաղալի ծնունդը։ Այնթապի մոտ գտնվող Իսլահիե կազալի 12 հազարանոց բնակչությունը հեծում էր այդ քաղալի ձևքի տակ՝ սՂալի աղան, — գրում է Ավչրոզլուն, — 20—22 տարի առաջ եղել է մի հալի հովիվ, և երբեմն զրազվել է կողոպուտով՝։ Տերը օգնում է նրան ժանդարմ գառնալու թիչ հարստանալուց հետո նա հասնում է տասնա-

1 Губер А. А., Миллер А. Ф., Политические и экономические изменения в странах Азии и Африки в 20 веке. «Народы Азии и Африки», 1965, № 6, стр. 8.

2 Avcioklu Dogan, Turkiye'nin duzeni ., s. 162.

պետի (անբաշխ) աստիճանի Ազանայի վալիի մտտ որոշ ժամանակ ծառայելուց հետո վերադառնում է Բալասհին Այստեղ նա շարունակում է ծառայել որպես չափուշ ու ժանդարմների պետ, և հարստութուն է դիզում նվերների կամ կաշառքի միջոցով: Նա չի մտածում իր սրբաբարս Ազանայի վալիին, որին բամբակ տարի ուղարկում է լուղ, մեղք, սլխար, այլ նվերներ և մի քիչ փող¹: Այլևս ոչնչից չթաշվելով նա ձեռք է բերում իր հաճանած հողք, անասունը, բամբակեցում է՝ հասարակական շենքերի ու զպրոցների շինարարութանը, որից օգտվելով կառուցում է մի քանի առանձնատներ, որտեղ բնակվում էին պետական պաշտոնյաներ: Նա տիրանում է շուկային, ստանձնում է կազայում աշարի գանձման գործը:

Բնյրազարի շրջանում մի բնյ յուրացնում է գյուղի 140 հազար գյուղում հողերը, միաժամանակ գյուղացիներին հարկազրկելով վճարել հողային տուրքը:

Իզմիրի մտտ գտնվող Գյուլուշե գյուղին տիրանում է Կոնյայից եկած մի տասնապետ՝ Հաշի Ալի անունով: 400 ծուխ ունեցող այդ գյուղում լկային զպրոց, մզկիթ, խմելու շուր, էանսպարհներ, բայց Հաշի Ալին գյուղացիներին որպես ստրուկներ շահագործելով հարստանում է և դառնում փաշա: Վերջինիս մահից հետո նրա ունեցվածքը և 40—50 հազար գյուղում հողատարածութուններն անցնում են թոռներին: Գրանցից մեկն Ազնան Մենզերեան էր, որն իր ժառանգած հողերի վրա կազմակերպեց խոշոր կապիտալիստական ֆերմերային տնտեսութուն:

«Այսպիսով, բնական ժանդարմները, վալիները, մյուսասարիֆները, գայմագամները և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ յուրացնելով հողերը դառնում էին մեծ կալվածատերեր²»:

Գ. Ավչըօղլուն այդ ենթազույգը ավարտում է հետևյալ պարբերությամբ. «1914—1918 թթ. և ազգային-ազատագրական պայքարի տարիներին արսորված և փախած հայերի, հույների տները, խանութները, գաշտերը և անշարժ այլ գույքը թալանի է ենթարկվել ուժեղ մարդկանց կողմից: Կարճ ասած, օսմանյան հողային սխտեմի կործանման հետ, տարբեր ուղիներով ձևավորվել ու անել են բնյերն ու ազաները³»:

¹ Avcioğlu D. նշվ. աշխ., էջ 182.

² Նույն տեղը, էջ 184.

³ Նույն տեղը, էջ 185.

Բնչպես տեսանք, այդ ուղիները գլխավորապես բռնութիւնով
 ու թալանի ձևով գրաված հողը, գույքը և այլ հարստութիւններն
 են: Քերթնում և մյուս պարբերականների էջերում կարելի է
 գտնել բազմաթիվ հար ու նման օրինակներ, երբ իրերի բեր-
 մամբ, տեղական զոսրաները այս կամ այն ձևով հարստանում
 էին: Կարնի դաշտում արտերի հակիչ Մեդեթ անունով մեկն իր
 կուտակած 50 լիբայով գնելով բազալթոզ, հալածված հայերի
 կալվածներ, մեկ-երկու տարիներ կգտանա արդեն 400—500 լի-
 բայի տերս: Եսլն ձևով գործելով, նրա որդին ևս շարունակում
 է հարստանալ, նոր գույքեր ձեռք բերելով, գրազվելով ան-
 տրոջով ու վաշխառութիւններ: ԵԱյսօր ևս Կարնի ամենևն հարուստ-
 ներն է, ունի մոտավորապես 500.000 կարողութիւն կանխիկ
 և մանազանդ կալվածներ և ագարակներ... Իսկ անունը առաջ
 Ղորուզի օղի էր, այժմ եղել է Հաշի Մեդեթ աղա զադեա՝ Ի.
 Զեմը օրինակներով ցույց է տալիս, որ Բաղդադի երևելիներից
 Հաշի Մահմեդ Արդուհասանը գնել էր 40 հազար լիբա արժու-
 ցութիւնով և երկաթգծի երկարութիւնով ձգվող հողատարածու-
 թիւններ¹, որոնք մասամբ մշակվում էին, մասամբ էլ վաճառ-
 վում բարձր գներով: Ն. Քաշալանը խոսում է երկրի խորքից
 դեպի կենտրոնները, կամ նազահանգիտները անդամները,
 մրգեր և այլ ապրանքներ տեղափոխող և տեղափոխման միջոց-
 ների սեփականատեր գլուղացիների մասին, որոնք այդ ձևով
 էին հարստանում: Անցյալ դարի վերջերին, գրում է նա, բզա-
 վանների անևորականները ապրանքն ուղարկում էին Իզմիրի
 թուրք անևորականին, ևս էլ վաճառում էր օտար արտահա-
 նողներին²: Քուրք վաճառականը այդ ժամանակաշրջանում ո՛ր
 ֆինանսական իմաստով, ոչ էլ գրսի պայմանների ու լեզուների
 իմացութիւնով զեռնս ի վիճակի չէր լայն ու անմիջական մաս-
 նակցութիւն ունենալու արտաքին անևորին: Անշուշտ, կային
 փոքր թվով և այնպիսի խոշոր անևորականներ, որոնք ինքնու-
 բույն կապեր ունեին Արևմուտքի անևորական ընկերութիւն-
 ների հետ: Սակայն մեծ մասամբ թուրք վաճառականները միշտ
 առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտը բնիշխող
 անևորականից այն կողմ չէին անցնում³: Այդ հանգամանքը,

¹ Երկրի Լայնք, 1906, № 2, էջ 14:

² Cem Ismail, Türkiye'nin geri kalimîşliğinin tarihi, s. 223.

³ „Milyet“, 11. 09. 1970

⁴ Եսլն օճեր:

Իհարկն, շխանգարեց առևտրով զբաղվողների ձեռքում հարբստութիան կուտակմանը: Ե՞րբ արտադրված բերքը,— գրում է Ս. Նրասիմսը,— գյուղական շրջաններից հասնի քաղաք, հողերի տերերի, ազաների ու կառավարիչների մի հակառակ հոսք առջի ունեցավ և հեռանալը եղավ այն, որ այդ անձնավորութիւնները թափանցեցին զավանի խորքերը... և հողի մշակումից ու շահագործումից առյուծի բաժինը խլելով հարստանում էին¹:

Բուրբ հնդիւնակները թուրք բուրժուազիայի շաքերի լրացման ազդրութիւն են համարում գինւորականներին և պետական պաշտոնյաներին, նույն Յերասիմսը հավաստում է, որ միայն այդ տարրերն են ստեղծել ազգային բուրժուազիա, որը նրա կարծիքով, որազկանում էր օսմանյան բյուրոկրատներից ու գինւորականներից²: Բայց, վերջիններս իրենց եկամտաւոր գլխավոր ազդրութիւն համարում էին պաշտոններից ստացվող հասույթները: Հնդիւնակը դրանում համոզված գրում է. «նրանք շատ հազվադեպ էին փորձում շահույթ ձեռք բերել առևտրից կամ հողագործութիւնից, որովհետև այս վերջին երկու ազդրութիւնները, համեմատած պետական եկամտաւոր հետ, շափազանց քիչ էին»³: Գ. Տիխայնի ավյալներով մինիստրներին, պետական ու սազմական պաշտոնյաների եկամտաւորները կազմում էին պետութիւնն տարեկան եկամտաւոր մեկ վեցերորդից ավելին⁴: Կայսրութիւնն քաղաքական կյանքին քաշածաւտթ Յ. Քյոքինը զրանում է, որ Ֆինանսական դեվարութիւններից մեծ օգուտ էին քաղում վերնախավի ներկայացուցիչները, որոնք իրենց շահը «տեսնում էին արդուհամիդյան սեմինը պահպանելու մեջ»⁵: Օյա Սենչերի կարծիքով, պետական պաշտոնյաները թեև բերում էին երկրի տնտեսութիւնը որոշ մասնակցութիւն, բայց մնում էին արտադրութիւնն պրոցեսից դուրս, և դանում էին ամի խավ, որը արտադրութիւնից բաժին է ստանում⁶:

Խոսելով բյուրոկրատիայի ներկայացուցիչներին տնտեսա-

¹ Erasmios S., Azgellişmişlik Süründe Türkiye, c II, s. 606.

² Նույն տեղը, էջ 635.

³ Նույն տեղը, էջ 607.

⁴ 34-е Числова П. А. Великие державы и восточный вопрос, стр. 116

⁵ Tokin F., Türkiye'de siyasi partiler..., s. 30.

⁶ Sencer O., Türk toplununun tarihsel evrimi., s. 38.

կան գործունեութիւն մեջ ներգրավելու մասին, համարյա բոլոր հետազոտողները նշում են, որ այդ մասնակցութիւնը պարտաբար ընդհատուած է:

Լինելով փայտաւոր, նրանք խստորեն հեռուում էին իրենց եկամուտը ստանալուն և երբեք չէին հետաքրքրվում բուն արտադրութեան հարցերով:

Բուրք պատմագիտութեան մեջ փորձ է կատարվում այդ երեւոյթը բացատրել նաև այն բանով, որ իսլամը անտարական շահը համարում է ապօրինի (հարամ) և այս պատճառով էլ սիշխանութեան գլուխ կանգնած մարդիկ իրենց խնայած փողը որպէս գրամադուխ սպասարկելու փոխարեն կամ թանկարժեք իրեր էին գնում ու պահում իրենց տներում կամ էլ կալվածներ էին ձեռք բերում¹:

Այնուամենայնիվ, կայսրութեան գոյութեան վերջին տասնամյակներին, նրանք չէին քաշվում դեռևս հեռահեռ անող շահերով կուտակած գումարի մի մասը անտարի, թանկային գործի, արդյունաբերութեան մեջ: Բայց արտադրութեան եկամտամբ ունեցած անտարբեր վերաբերմունքը, որպէս բնորոշ գիծ, գեոնս երկար ժամանակ հատուկ էր հիշյալ խափի ներկայացուցիչներին, և հաճախ ունենում էր ոչ ցանկալի ավարտ: Ոմն Ջիա փաշա հախճապակու գործարան է հիմնում: Չդիմանալով ներմուծվող ամանեղենի մրցմանը, նա շուտով փակում է իր գործարանը և սկսում է մոմ արտադրել: Այս արտադրանքը ևս մրցակցութեան չի դիմանում և Ջիա փաշան արդյունաբերական գործունեութեանից դուրս է նետվում²: Սակայն քիչ չեն փաստերը, երբ գործարար առանձին անձնավորութիւններ ամեն միջոց ձեռնարկում էին իրենց դիրքերն ամբապնդելու համար: Մամուլում արևանագրված է այդ իմաստով շահագանց հետաքրքիր մի երևույթ: Նեմլի օզլու անունով արապիզոնցի մի խոշոր վաճառական ռիւթք, մահմեդական և միսամանակ Մեջլիսի (տեղական համաժողովի— Հ. Ի.) անդամ, քաղաքի շրջակայքում հողեր է գնում և թուրքական ձեռնարկումներից բացի գնման կայքազիր է ձեռնարկում Բաթումի նոտարիուսի մոտ³: Ժամանակի ընթացքում և երկրում գոյութեան ունեցող անապա-

¹ Türkiye'de sermaye piyasasının kurulması, s. 54.

² Avcioglu Doğan, Türkiye'nin düzeni..., s. 86.

³ «Военная сборная», 1891, № 6, стр. 371.

Հավության պատճառով նման երևութիւնները դառնում են բազմաթիվ ու սովորական: Բայց տեղի է ունենում նաև կապիտալիստական կարգերին հասուկ, կուսակման քնականոն ուղիով ընթացող, հարստացման պրոցես ևս: Այսպես, Շ. Ավինին գրում է, որ Ջոնզուլզազն ածխահանության կենտրոնից բացի դառնում է տանտրական քաղաք: Այստեղ բնի զուրուշ փողով նկատ շրջիկ վաճառողները, գլուզի նպարավաճառները մտան շրջանի հարուստների շարքերը: Բացի թուրք վաճառականներից, նշում է Հեղինակը, արագորեն հարստանում էին նաև բանվորների հավաքագրողները, որոնք կորչում էին թե բանվորներից և թե ձեռնարկատերերից, ինչպես և հանքերում ու նավահանգիստում ծառայող լավուշները, քեհլանները (կառավարիչ) և այլ պաշտոնյաներ, տորոնք դարձան փողի տեր: Տիրապետող թուրք ժողովրդի վերնախավը՝ պետական ու զինվորական պաշտոնյաները, աղաներն ու վաշխառուները հեշտությամբ էին հարստանում հատկապես հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների հաշվին: Ինչպես նշվում է էրզրումից ուղարկված մի հոդվածում, հիշյալ սոցիալական խավերը սահակական թալանով տիրացած են ահապին դումարներու, բայց զանոնք գործածելու, շահագործելու համար պետք եղած փորձառական պատրաստութունը լուսենն¹, նշված կուսակուսմաները հանգեցրին մի կողմից, կապիտալիստական հարաբերութունների զարգացմանը, մյուսից՝ լափազանց աշխուժացրին տնտեսական կյանքն ամբողջ երկրում: Եվ, ինչպես նշում է շարաթաթերթը, բայց որ Փոքր Ասիայի մեջ լկա մի գյուղ, ուր կարևոր դեր լխաղա քեյերուն, աղաներուն, էֆենդիներուն՝ այդ բոնի հարստացած թուրքերուն դրամագլուխը, իսկ բազմաթիվ են այնպիսի գյուղեր, որոնք գրեթե ամբողջովին մաս կկազմեն հարուստ թուրքի դրամագլխին², Հանուն այդ դրամագլխի մեծացման, կամ շնորհիվ նրա ազդեցության աճի, ունևոր քաղաքացիները համախմբվում էին նորաստեղծ սազգային ժողովներին³ շուրջը, որոնք մինչև երիտթուրքերի տեղական կոմիտեների առաջ գալը փորձում էին կարգավորել տեղի քաղաքական ու տնտեսական կյանքը: Այսպես, էրզրումում կազմակերպված ԵՄԻԿԻԹ մեյլիսին բոլոր անգամները հարուստ, հազարներու տեր մար-

¹ Avni H., Bir yarım müstemleke oloş tarhi, s. 50.

² ԵՄԿԻԹ Լալիք, 1906, № 8, էջ 12.

³ Եսլև սեզը, էջ 14.

գիկ են,— 1906 թ. գրում էր ԵՄԻԿԻԻ Ժայնըս,— ունեին ընդար-
ձակ կալվածներ, այգիներ, պարտեզներ, կգրադին վաճառա-
կանութիւնք, մեկ խոսքով, թուրք բուրժուազիայի ներկայա-
ցուցիչներն են... Չեւոք է նկատել, որ այդ մարզիկը մեծ մա-
սամբ 1895—1896-ի շարգերն հետ է, որ ասպարեզ իշան և
աշքի ընկանաւ Այնուհեան շարաթաթերթը բնրում է յուրացման
ու թալանի հանապարհով հարստացած շրքս տականավորս հա-
րուստների անուններ, որոնք կուտակել էին ասար հազարից
մինչև մեկ միլիոն լիբա կարողութիւնն¹, Վերևում Նշվեց, որ Օս-
մանյան կայսրութիւն բազմազգ բուրժուազիայի զարգացման
կրթող փուլում, այսինքն՝ սկսած 1880-ական թթ., մահմեդա-
կան ժողովուրդների և հատկապես թուրքական բուրժուազիան
արդեն զգալի գեր էր կատարում երկրի անտարի ու արդյունա-
բերութիւն մեջ։ Ա. Կոլլուրակինը կոնկրետ օրինակներով ցույց
է տալիս թուրքական կապիտալի մասնակցութիւնը տնտեսու-
թիւն տարբեր բնազավաններում։ Պալու քաղաքի 40 վաճառա-
աներից 6-ը պատկանում էր թուրքերի, որոնք հարբերդի խո-
շոր անտարականների միջնորդներն էին։ Եթուրք անտարական-
ները զբաղվում են զլիտավորապես արտահանելով, անդնրից
ուղարկելով ուլխարներ, բուրդ և ցորեն², հարբերդի կապալում
կար հարուստների մի խավ, որն ուներ բաներ, քարվանսարա-
ներ, բազնիքներ, խաղողի այգիներ, մշակելի հողեր և այլն։
Թուրքերից մի քանիսը հայերի հետ միասին մասնակցում են
անտարական գործողութիւններին, պետական կապալով կա-
տարվող գործարքներին, աշարը գանձելուն և այլն³, հարբերդ
քաղաքի անտուրը կենտրոնացած էր 200 համեմատաբար խո-
շոր, մեծածախ անտարով զբաղվող վաճառատների և 400 փոքր
խանութների ու կրպակների տերերի մեջում։ Առաջինների
մոտ 10 % -ը պատկանում էր թուրքերին, իսկ երկրորդների
մեջ նրանց մասնակցութիւնը հասնում էր 20 % -ի⁴։ Մտա-
վորապես նույն վիճակն էր տիրում նաև երկրի մյուս ներքին
գավառներում։ Մնչպես գրում էր ԵՄԻԿԻԻ Ժայնըս, բնաութակ-
տուրան, մանրավաճառութիւնը և նմանօրինակ անտարներն,

¹ Տե՛ս ԵՄԻԿԻԻ Ժայնըս, 1906, № 6, էջ 12.

² ЦГБИА, ф. 82, оп. 86, л. 3053, л. 164.

³ Նույն տեղք. թ. 252.

⁴ Նույն տեղք. թ. 257.

ուր չէին երևնար մահճեղականները, սկսած են այժմ նույնպես
անսեր գրավել, շնորհիվ իրենց վայելած ավելի նպաստավոր
պայմաններունս¹։

Այսպիսին էր պատկերն Արևմտյան Հայաստանում և երկրի
արևելյան մյուս շրջաններում, իսկ արևմուտքում, քուրքերով
բնակեցված Անատոլիայի շրջաններում քուրքական բուրժուա-
զիայի մասնակցութունն ավելի մեծ էր։ Երկաթուղի անցկաց-
նելուց հետո Կանիայի վիլայեթի Ակչեհիր քաղաքը դարձավ կա-
րևոր առևտրական կենտրոն, որտեղ առաջնակարգ դեր էին խա-
զում քուրքերը։ Այստեղից տարեկան արտահանվում էր մոտ
1000 վագոն հացահատիկ, 600—700 կողով սփիում, մեծ քա-
նակությամբ բուրգ, տըֆտիկ, խոշոր ու մանր եղջերավոր անա-
սունների կաշի և այլն²։ Տրապիզոնի ուսուական հյուպատոսի
հազորդման համաձայն 1893 թ. գյուղատնտեսական հումքի և
մթերքների առևտրով զբաղվող մեծ վաճառականներից չորսը
պատկանում էր քուրքերի, չորսը՝ հույների, մեկը՝ ռուսի և
մեկը՝ հայի³, Եկեղեցի (Փյունեկ— Լ. Ի.) վաճառականները,—
գրում էր ԵՄյուրակնը,— մեծ մասամբ քուրք են, որոնք զը-
խավորապես մանուֆակտուրայի, արժույթի, համեմունքների,
ծխախոտի գործառնութուններով կզբաղվին⁴։ Կասաժոնիի
վիլայեթի Տոսյա քաղաքի առևտրականների գլխավորը տարի-
ներ շարունակ եղել է Խալիֆազադե Ալի էֆենդին⁵։ Անկարայի
վիլայեթի Կայսերիի սանչակում 18 արտահանող առևտրա-
կաններից 7-ը քուրքեր էին⁶։

Առևտրի մեջ ներգրավվում էին նաև հարուստ քրդերը՝ Ռու-
սական զինվորական գործակալի հազորդման համաձայն շեյխ
Մեհմեդ Սադեկը ԵՊարսկաստանի հետ ուներ ծխախոտի լայն
առևտուր։ Նա կուտակել էր բնակավայրի գումարներ, որոնք
պահում էր սևզուկների մեջ և բանակցութուններ էր վարում
Ետայերկրյա բանկերի հետ՝ իր կապիտալները պահելու մա-
տին⁷։

¹ ԵՄյուրակնը, 1906, № 9, էջ 13։

² ԵՄյուրակնը, 1906, № 32, էջ 764։

³ Տճ՝ «Вестник Финляндии...» 1894, № 47, էջ 618։

⁴ ԵՄյուրակնը, 1906, № 26, էջ 524։

⁵ Տճ՝ նույն տեղը, № 43, էջ 1027։

⁶ Տճ՝ նույն տեղը, 1907, № 11—12, էջ 282։

⁷ ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, л. 1003, л. 267։

Եման փաստերը բազմաթիվ են և ջուլց են տալիս բուր-
 ժուսական հարարերությունների մուտքը նաև կայսրություն ամե-
 նախույ անկյունները: Անհրաժեշտ է նշել, որ թուրքական կա-
 պիտալը մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը զգա-
 լիորեն ամրապնդեց իր դիրքերը երկրի տնտեսության մեջ: Ն.
 Քաչալանի հաշվումներով Իզմիրի շրջանում, պատերազմի նա-
 խորին, թուրքերին էին պատկանում 202 գործարաններ և ար-
 Հեստանոցներ, իսկ օտարների հսկողության տակ գտնվող 213
 ձեռնարկություններից՝ 114-ը՝ գտնվում էր հույների, 88-ը՝
 օտարահպատակների և 11-ը՝ հայերի ձեռքում: Մեկ ուրիշ օրի-
 նակ, Դեռևս 1895 թ. Սպարտա քաղաքում գորգերի ամբողջ
 արտադրությունն իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել հույն
 կապիտալիստները: Արգեն տասներկու տարի անց 1100 զազ-
 գահներից 650-ը պատկանում էր թուրքերին: Որոշ բնագավառ-
 ներում թուրքերի տնտեսական դիրքերի ամրապնդումը նկատելի
 էր դեռևս 1880-ական թթ. կեսերին: «Բյուրակն» լրագիրը
 1900 թ. արձանագրել է, որ «Մալաթիայի սանշակում վաճառ-
 ապանությունը թուրք տարրի ձեռքին է», «Բյուրակն» իր
 հերթին նշում էր դեռևս 1896 թ. վերջին մայրաքաղաքի տն-
 տերական հրապարակում տիրող քամանավոր սղեղրությունը,
 որը հետևանք է «Փոքր Ասիո շատ մը նորակազմ, նորահաս-
 տատ առևտրական տուներու ներկայացուցիչների երևալուն:
 Ասոնք մեր իսլամ հայրենակիցներուն կպատկանին, որովհետև
 վերջին ժամանակներս անոնց մեջ փութալանություն մը երև-
 ցավ նորարաց առևտրական տուներ կազմակերպելու»: Քո-
 քատի (Օլդոկիայի) գաղափարի «Արաքս» հանդեսում տպագրու-
 ված համառոտ տեղեկագրության մեջ ջուլց է արված բազմ-
 ազգ բնակչության ու նրա տնտեսական գործունեության պատ-
 կերը նշված ժամանակահատվածում: Փաղաքն ուներ 30 հա-
 զար բնակիչ, որոնցից մոտ 20 հազարը թուրքեր էին, 7500-ը՝
 հայեր, մնացյալը՝ հույներ, հրեաներ և ալևու: Այս տիպիկ գա-
 վառական քաղաքում, հար և եման ասիական թուրքիայի մյուս
 քաղաքներին, բնակիչների հիմնական զբաղմունքը արհեստ-

1 „Milliyet“, 13. 09. 1970.

2 «Բյուրակն», 1907, № 29, էջ 1117.

3 «Բյուրակն» թերթ, 15. 02. 1900.

4 «Բյուրակն», 28. 11. 1898.

ևերն ու առևտուրն էր: Ինչպես արդեն Եղվից, պղնձագործական
 այս կենտրոնում կային 150 արհեստանոց-խանութներ, որոնք
 Համարյա բոլորը պատկանում էին Հայերին: Մյուս բնագավառ-
 ներում պատկերը հետևյալն էր. սծրկաթագործ՝ 50 խանութ,
 40-ը թուրք և մնացյալը հայ, առաղձագործ՝ 20 խանութ, 15
 հայ և մնացյալը հույն, թիթեղագործ՝ 10 խանութ, 3-ը հայ և
 մյուսներն հրեա, անագագործ՝ 30 խանութ, կենս հայ և կենս
 թուրք..., սրմնադիր՝ 100 անձ, հայ, հույն, թուրք Հավասար
 թվով, սսկերիչ՝ 10 անձ, բոլորն ալ հայ, ժամագործ՝ 20 խա-
 նութ, 17 հայ, 3-ը հույն..., արևելյան սպրանքների 50 խա-
 նութ մեծավ մասամբ թուրք, մուշտակագործ՝ 25 խանութ, բո-
 լորն ալ հայ, թամբագործ, սանձագործ, պարանագործ և պայ-
 տառ, ընդամենը 150 խանութ, գրեթե բոլորն ալ թուրք՝ և
 ալլն՝ Այս թվերն անհրաժեշտ գտանք բերել, որովհետև դրանք
 շափազանց բնորոշ էին ոչ մեծ, բայց կայսրութիան տնտեսա-
 կան կյանքի կարևոր կենտրոններ Համարվող Բաղձաթիվ քա-
 ղաքների: Յ. Մըրմըլանը տասնյակ տարիների իր դիտարկում-
 ներն ամփոփելիս թուրք վաճառականութիան մասին գրում էր,
 որ դեռևս 1880-ական թթ. երա շարքերում տեղի ունեցան ոչ
 միայն քանակական, ալլև որակական փոփոխություններ
 ու... Մեր թուրք երկրացիները, — նշում է նա, — մանավանդ
 վերջին տարիներս, իրենց զատուկական դիտութիանց և տեղա-
 կան պարզունակ արվեստագիտութիանց վրա ավելցուցած են
 վաճառական ժրութիուն մըն ալ գործնական, զոր սերունդ մը
 առաջ գրեթե բնավ չունեին¹:

Երերվիներ Տազերլաթա թերթի Պուսի թղթակիցը, անդրադառ-
 նալով նույն Հարցին, գրում է, որ մայրաքաղաքի լրագրերը տե-
 ղի ունեցող երևույթն անվանում են Եիսլամ վաճառականու-
 թիան զարթոնք: Թղթակիցն իբրև Բալկանյան պատերազմում
 պարտութիան անուղղակի հետևանք է դիտում տնտեսական այդ
 զարթոնքը, որը Ենպատակ ունի իսլամներու տնտեսական և
 առևտրական ազատագրումը: Որպես այդ նպատակի կենսա-
 գործման օրինակ, թերթը նշում է Ազարազարում առևտրական
 բանկի և Այդիևում ազգային բանկի հիմնադրումը²:

¹ «Արաբա», 1887, գիրք Ա, էջ 22—23.

² Մ [ըրմըլան] Յ. Գ., ՔուրբաՀայ Հին վաճառականութիւնն..., էջ 160.

³ ՅԷ՝ «Եթյուզնեղիսե», 28.04.1914.

1914 թ. փետրվարին 4. Պոլսում տեղի ունեցավ 150 թուրք վաճառականների համաժողով: Ստեղծված անևտրական ընկերությունը որոշեց սուսամնասիրել եվրոպական նույն կարգի ընկերակցությունը կանոնադրերը՝ և ըստ այնմ ծավալել իր գործունեությունը: Եթուզանդիոները նաև հայտնում էր, որ մայրաքաղաքում ստեղծվել է վաճառականների կոմիտե, որի անգամների թիվը հասնում է 340-ի: Մտադրություն կար այստեղ ևս սհաստատել անևտրական իսլամ պանքա մը: Քոմիտեն առայժմ մայրաքաղաքին համար է, սակայն հետո հյուզեր պիտի հաստատվի գավառային մեծ քաղաքներուն մեջը՝

Անևտրական շահի հմայքը մուսք գործեց նույնիսկ իսլամ կանանց շրջանը: Մուլթանի կանանցից մեկի հովանավորության տակ կազմակերպվեց բազային արտադրությանը ու ճարտարվեստի զարգացման իգական ընկերությունը, որը 4. Պոլսում բացեց իր վաճառատունը, ուր թուրք արտադրությունները միայն կծախվին, Ընկերության աշխատանքներում տեղավորված էին երեք հարյուր կին և աղջիկ, ամիայն թրքուհիները՝

Առանձին թուրք մեծահարուստներ կամ խոշոր վաճառականներ որոշ ազդեցություն էին ձեռք բերել լեռնային և ընդհանրապես արդյունաբերության մեջ: Բալըքեսիրի վաճառականներից ոմն Յուսուֆ Աւրմ 1882 թ. մայիսին դիմում է կառավարությանը՝ խնդրելով ֆրանսիացիների հսկողության տակ գըտնըվող բորացիտի հանքերը հանձնել իրեն: Հարցը գրականորեն լուծվելու դեպքում նա խոստանում էր պետական հարկը, որը կազմում էր եկամտուտի 9 %-ը, հասցնել 15—20 %-ի՝

Արխիվային փաստաթղթերը ցույց են տալիս, որ էրեզլիի ամիահանքերում տիրապետող դիրքեր ունենալու համար տեղական ու ֆրանսիական կապիտալիստների միջև զարավերշին սկսած վեճը 1908 թ. դեռ շարունակվում էր: Տեղական կոնցեսիոներների թվում հիշատակվում էր սուլթանի պալատականներից մեկի՝ Ռահիբ փաշայի, անունը: Ես ունեք մի մեծ

¹ Տե՛ս Եթուզանդիոն, 15. 02. 1914.

² Ես, 26. 04. 1914.

³ Ես, 26. 04. 1914.

[1] ⁴ „Milliyet“, 03. 05. 1975.

անդամաս և էրեզիի ընկերությունից պահանջում էր հինգ միլիոն ֆրանկ, որպեսզի տեղամասը զիջի ընկերությանը¹։

Մեկ ուրիշ պալատական, Լախկին մեծ վեզիր Ահմեդ Մուխտար փաշան, կազմակերպել էր Միշագետքի Լավթը շահագործող ընկերություն²։

Քուրք վերնախավի ներկայացուցիչները սկսել էին ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերել երկրի տնտեսական կյանքում, լիտինգով իրենց հիմնական գործունեությունը՝ որպես պալատական, բարձրաստիճան պաշտոնյա և այլն։ Նման երկվությունը նրանց հնարավորություն էր տալիս շարունակելու հարստությունների կուտակումը՝ կաշառքի, նվերներ ստանալու և իրենց պաշտոնական գիրքը նույն նպատակով շարաշահելու միջոցով։ Այդպիսով, Քուրքական ազգային բուրժուազիայի գոյացման հիմնական աղբյուր հանդիսացող սոցիալական համարչա բուրժուազիան ամուր կերպով կապված էին ֆեոդալական հողատիրություն և տվյալ հասարակարգում տիրապետող հարաբերությունների բազմաթիվ մեծի հետ։ Այդ պատճառով էլ նրանք իրենց էությունը, գործելակերպով ու գաղափարախոսությունը ավելի ֆեոդալական էին, քան բուրժուական։ Այդ իրողությունը երկրում գրանցվում է երբեմն նաև մեր ժամանակներում։

Քուրքական ազգային բուրժուազիան իր տնտեսական գործունեությունը սկսեց և ծավալեց տնտեսապահություն ու անասնաբուծական, լայն առումով կաշեգործություն, մետաղի ու զենքի, սննդամթերքների և որոշ շափով հեթեղների առևտրի բնագավառներում։ Մի խոսքով, ֆեոդալական հարաբերությունների և համապատասխան անշուքություններով պայմանավորված, առևտրի ու արդյունաբերության գործունեություն որոշ մասը միայն անցյալ դարի վերջին բաժին ընկավ Քուրքական բուրժուազիային։

Այլազգի՝ հունական, հայկական, հրեական բուրժուազիայի գոյացման պրոցեսը, հիմնական գծերով, համընկնում էր արևմտյան երկրների պատմական ուղիով անցած դասական մեղիին։ Այն սոցիալական տարրերը, որոնք կազմեցին այլազգի բուրժուազիայի կորիզը, կապված էին արհեստների ու արդյու-

¹ 56* АВПР, ф. Полятархиз, оп. 482, л. 1030, л. 9.

² 56* «Քուրքական», 28. 04. 1974.

Նարեբազան արտադրութիւն, ներքին ու արտաքին ընդարձակ առևտրական գործողութիւնների հետ: Սակայն Օսմանյան կայսրութիւն բազմազգ բուրժուազիայի զարգացման վրա իր կնիքն էր դրել ռազմաֆեոդալական սեփիւզ և արդեն նշված գույքի ու անձի ապահովութիւն բացակայութեամբ: Արևելք էլ պայմանավորված էր այն յուրահասկութեամբ, որը բնորոշ շէր Արևմուտքի բուրժուազիային: Նոր ձևավորվող բուրժուազիան Քուրդիայում շէր ցանկանում զբաղվել միայն արդյունաբերութիւնը: Նա ձգտում էր, ինչպես ճիշտ նշում է Ն. Տողորմը, հեռավորութեան ունենալ կապիտալն ազատորեն տեղափոխելու մի բնակավայրից մյուսը և անգամ փոքր վտանգի կամ անհրաժեշտութիւն դեպքում այն հանել արտադրութեանից և նույնիսկ երկրից դուրս բերել: Անշուշտ, այստեղ խոսքը վերաբերում է զլխավորապես ալլազգի բուրժուազիային, քանի որ Եարհեստներով ու առևտրով, այսինքն՝ էկոնոմիկայի այն ճյուղերով, որտեղ ամենից ավելի շուտ կարող էր հասունանալ կապիտալիստական կացութեանը, զբաղվում էին առավելապես ոչ թուրքերը և անգամ ոչ մուսուլմանները¹:

Ալլազգի բուրժուազիան կենտրոնացած էր զլխավորապես խոշոր բնակավայրերում, ծովափնյա քաղաքներում, հատկապես մայրաքաղաքում: Նա էր կատարում համարյա ամբողջ միջնորդ առևտուրը: Նրա շարքերում ձևավորվեց կոմպրադորական բուրժուազիայի մեծ մասը: Նա հետզհետե համալքրվեց դրամային գործառնութիւններով զբաղվող մարդկանցով՝ քանկիրներով, դրամափոխներով, խոշոր վաշխառուներով: Այդուհանդերձ, ալլազգի բուրժուազիայի շարքերը խտացվում էին նաև հողատերերի, հարկահավաքների, կուլակների, տեղական վաշխառուների ու առևտրականների ներկայացուցիչներով: Անշուշտ, այդ բոլոր տարրերի մեջ ամենաստվար մասն էին կազմում վաճառականները, որոնց մի մասն անցավ արդյունաբերական գործունեութիւն: Մեծ մասամբ այս միջավայրում էլ տեղի ունեցավ առևտրական ու արդյունաբերական կապիտալի միաձուլումը: Արդյունաբերական ձեռնարկատերերից շատերը նախկինում եղել էին արհեստավորներ, վարպետներ, կառավարիչներ, ինժեներներ ու տեխնիկներ, որոնք հա-

¹ Տճ. Թոլորով Ն., Балканский город., стр. 413.

² Նրեմնե Գ. Ն., Քուրդերի մագումը, Եր., 1975, 234.

քրատանայով դարձել էին սեփականատիրոջ ընկեր, կամ Հենց սեփականատեր: Այսպես, Քուլզարիայի ամենախոշոր արդյունարերուզը՝ Աթանաս Գյումուշզնդանը, ինչպես ցույց է տրված է. Տոգորովի աշխատութիւն մեջ, եղել էր արաշի՝ արա արտադրող վարպետ, որը կշանքի վերջին տարիներին դարձել էր ձեռնարկատեր, իսկ նրա ժառանգները ստեղծեցին իսկական կապիտալիստական արտադրութիւն: Կայսրութիւն ասիական մասում ևս անցյալ դարի սկզբից տեղի էր ունենում ձեռնարկատիրոջ ձեռնարկման պրոցեսը: Գորգագործ վարպետները, որոնք մեծ գործ էին ձեռնարկում, սկամ իրենց տանը սենյակ մը ունեին և կամ թաղին մեջ առանձին սենյակ մը կվարձեն իրր գործատուն, որի մեջ տեղավորում էին 5—150 զազգահ, աշխատացնելով վարձու, բանվորուհիներ գործատանը և իրենց սեփական տներում:

Ավելի թույլ կազմած լինելով ֆեոդալական խավերի հետ, ասլազդի բուրժուազիան անմիջականորեն ու խիստ կերպով զգում էր օսմանյան ֆեոդալական կարգի ծանր լուծը: Այդ է պատճառը, որ նա ավելի քիչ էր պահպանողական, ավելի շատ էր սնում ու հարում ընդդիմադիր տարրերին, քան թուրքական բուրժուազիան: Անհրաժեշտ է նաև նշել, որ երկրում տիրող շոքիստական քաղաքականութիւնից ամենաշատ տուժող ոչ մահմեդական ժողովուրդների ու նրանց մանրբուրժուական խավերի աճող դժգոհութիւնը և ազատագրական պայքարի վերնըր ևս սիրենցք բուրժուազիային ստիպում էին լրավարարվել իշխանութիւնների հարկադրական դիշումներով:

Հանրահայտ է, որ բուրժուազիայի ինքնուրույն դասակարգ դառնալը, նրա ձեռնարկումը սրպես տնտեսութիւն ու քաղաքականութիւն ղեկավար ուժի, ընդհանուր առմամբ, համընկնում է այս կամ այն ազգի գոյացման պրոցեսի հետ: Հիշյալ պատմական օրինակափութիւնը տարրեր երկրներում գրեւորվում է ասլազան ձեռքով: XIX դարի երկրորդ կեսին Օսմանյան կայսրութիւն տարածքում բալկանյան համարյա բոլոր ժողովուրդները, հույները, հայերը ազգային բուրժուազիայի գլխավորութիւն վարտում էին իրենց ազգերի կազմավորման շրջանը: Մինչդեռ թուրքերն ու մյուս մահմեդական ժողովուրդներն այդ

շրջանում գեղես միայն նոր էին թնակոխում բուրժուական հա-
րաբերությունների սաղմնավորման փուլը:

Նույն տարածքի վրա ապրող զարգացման տարրեր աստի-
ճանի վրա գտնվող ժողովուրդների առաջընթացի պրոցեսը,
անկասկած, չէր կարող լինել առանց փոխադարձ ազդեցու-
թյունների ու կապերի: Առաջին խմբի ժողովուրդների ազդե-
ցության շնորհիվ կապիտալիստական հարաբերությունների
ներթափանցումն սոմանյան ֆեոդալիզմի ծալքելը՝ արագաց-
եում էր վերջինիս քայքայումը: Ներքին այդ պրոցեսի, տպա-
նակ բուրժուական Արևմուտքի ազդեցության հետևանքով ձե-
վավորվում էր բուրժուական գաղափարախոսությունը, տարած-
վում էին բուրժուադեմոկրատական և ազատագրական գաղա-
փարները:

Սակայն ռազմաֆեոդալական կարգի, կրոնական ու ազգա-
յին մշտական հայածանքի պայմաններում փոխազդեցության
գործոնը չէր կարող վճռական դեր կատարել: Այդ պատճառով
էլ ազգի ղեկավար ուժը հանդիսացող բուրժուազիայի կազմա-
վորումը, որոշ խմաստով, տեղի էր ունենում սահմանափակ
ազգային շրջանակներում: Ահա թե ինչու ազգային բուրժուա-
զիան կարողանում էր իրեն դրսևորել որպես միայն քրիստոնե-
յա, կամ մահմեդական ազգերի տնտեսական շահերի ներկա-
յացուցիչ: Նման անընական վիճակը ժամանակ առ ժամանակ
ավելի էր սրվում կայսրության վերնախավի մեծապետակնն
ու շոփինիստական քաղաքականության հետևանքով՝ կապված
այս կամ այն պատմական երևույթի հետ, ինչպես՝ ազատագրա-
կան պայքարի վերելքը երկրի ներսում, հաճախ տեղի ունեցող
պատերազմները, կրոնական ֆանատիզմի բռնկումները և այլն:
Այդ քաղաքականությունը և ռասիզմի գաղափարախոսությունը
լրջորեն խանգարում էին հպատակ ժողովուրդների ինքնուրույն
զարգացմանը: Միաժամանակ, դրանք կասեցնում էին մահմե-
դական ժողովուրդների առանց այդ էլ դանդաղ առաջընթացը:
Ծ. էնգելը գտնում էր, որ կապիտալիստական հարաբերու-
թյունների զարգացումն ուղղակի կապված է ազգային հարցի
լուծման հետ, որ եռլ մի երկրում հնարավոր չէ բուրժուազիայի
տիրապետությունն առանց ազգային անկախությանը՝ կըրկ-
եննք մեկ անգամ ևս, որ որոշակի ազգի ու դավանանքի պատ-

կանելը Օսմանյան կայսրութիւնում ունեւր սոցիալական բնույթի Քուրք պատմագիտութիւն մեջ այդ երևույթը մեկնարանվում է յուրովի: Ամենատարածված տարրերակը հետեւյալն է. «Քուրքերը մասնակցելով հանախակի տեղի ունեցող պատերազմներին, հնարավորութիւն յունեին ահելու քանակապես և զարգանալու անտեսապես: Իսկ Հուլննրը, հայերը և ընդհանրապես ոչ մահ-մեղականները, ասիրապետել էին կայսրութիւն անտարական ու տեսնական կյանքին»: Ինչպես արգեն նշվեց, այս կարգը սահմանել էր կայսրութիւն վերնախավը և խստորեն հետևում էր, որ հիշյալ տարրերը շմիշամտեին երկրի քաղաքական կյանքին, նրա կառավարման գործին:

Երբ բուլղար ժողովուրդն անցյալ դարի վերջին քառորդում ազատագրվեց օսմանյան լծից ու դարձավ իր երկրի անտեսութիւն ու քաղաքականութիւն տեղը, զգալիորեն արագացավ նրա զարգացման տեմպը և նա ապրեց բուռն վերելք: Գրանից հետո Քուրքիայում սլավոնական բուրժուազիայի ազդեցութիւնը զգալիորեն նվազեց և առաջնակարգ նշանակութիւն մեռք բերեց հունական կապիտալը:

Հուլների դիրքերն ամուր էին հատկապես մայրաքաղաքի, ժողկարյա բնակավայրերի և Անատոլիայի կարևոր կենտրոնների տեսնութիւն մեջ: Նրանք տարիներ շարունակ գլխավորում էին Արևմուտքի հետ կատարվող միշնորդ անևտորը: Հենց անևտրի շնորհիվ Բալկաններում առաջինը մեալօրեց Հուլն բուրժուազիան: Գեռն XVIII դարում նա Միշերկրականի շրջանից դուրս մղեց ֆրանսիացիներին և Արևելքի անևտրի կենից ազելին կենտրոնացրեց իր մեռքում: Ծվրոպայում և Ռուսաստանում հունական բուրք գաղութները դարձան կարևոր անևտրական կենտրոններ: Հունական անևտրական հզոր նալատորմը ասիրապետեց ոչ միայն Միշերկրական, այլև Սև ծովում: Երնի հուլն բուրժուազիայի այդ շրջանի գործիչները մասին է նշում Յ. Մըըմբյանը, երբ գովարանում է նրանց. «Հարստութիւնը, բնդարձակ գործունեութիւնը և բարեգործութիւնը, անվանելով նրանց «Միշերկրականի, էգեյան կղզիների և Ծղկատասի մեծ հուլներ»: Նա գտնում էր, որ XIX դարի բուրժուազիայի

¹ Kocoş Sadi, Tarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, Ankara, 1967, s. 60.

² V (ըմբյան) Յ. Գ., Քուրքուայ Հին Վաևապետութիւնն... էջ 46:

Երկրայացուցիչներն ավելի համեստ առևտրական գործունեություն էին ծավալել, քան Եսխորդները: Այնուամենայնիվ, հույն բուրժուազիան կարևոր դեր էր կատարում կայսրությունից հույն ամբողջ ժամանակաշրջանում: Երա ձեռքում էր կենտրոնացած սննդամթերքների, ալյուրի, շաքարի և բազմաթիվ այլ ապրանքների առևտուրը: Հույն ձեռնարկատերերը մեծ դեր էին կատարում նաև գորգերի, մետաքսի և ընդհանրապես ռուսների արտադրության մեջ: Արևմտյան Անատոլիայում երանց էին պատկանում համարյա բոլոր ալյուրազացները, վեց փայտամշակման ֆաբրիկաներից երեքը, բազմաթիվ ձուլարաններ, երկաթամշակման ձեռնարկություններ և այլն¹:

Բնականաբար, տնտեսական բնագավառը զեկավարող հիմնարկներում ևս մեծ էր հույների թիվը: Օսմանյան առևտրական պալատի անգամների մեկ երրորդը հույներ էին: Առևտրաարդյունաբերական պալատում. մինչև Բալկանյան պատերազմները երանց ունեին մեծամասնություն²:

Ընդարձակ գործունեություն էր ծավալել նաև հայ բուրժուազիան: Երկար տարիներ նա տիրապետող դիրք ուներ Անատոլիայի և եվրոպական երկրների առևտրում: Սկսած 1840 թ. նա ակտիվորեն մասնակցում էր ծովային առևտրին: Մանուֆակտուրայի, մանվածքի, երկաթեղենի, վառելիքի և սննդեղենի մի մասի առևտուրը կատարվում էր հայ վաճառատների միջոցով: Հայ մեծահարուստները զգալի մասնակցություն ունեին զրամական գործառնությունների մեջ: Հայ արհեստավորները, նշում է Սադի Քալաշը, քիմիկոս շնորհքով արհեստներում, բազմաթիվ բնագավառներում համարյա շունչին իրենց մրցակիցները Օսմանյան կայսրությունում³: Դրանց թվին էին պատկանում սուկերությունը, կահույքի, եվրոպական հագուստի, կոշիկի, մետաղյա ամանեղենի և մի շարք այլ առարկաների արտադրությունը: Նկարագրված պատկերը հաճախ խախտվում էր կամայականությունների, կազմակերպված շարժերի ու տարերային աղետների հետևանքով: Սակայն տնտեսական կյանքն արագորին մտնում էր հունի մեջ, որովհետև, ինչպես նշում է

¹ Յճ. Новичев А. Д., Очерки экономики Турции..., էջ 108.

² „Milityev“, 11. 09. 1970.

³ Քալաշ Սադի, էջ 62. աշխ., էջ 68.

Յ. Գրիկը, Հայերը մրաշան ու աշխատասեր են, սահրում են իրենց Հայրենիքը և կոչված են խաղալու կարևոր դեր՝ Արևմտյան Ասիայի բարսյական և նյութական վերածննդի գործում¹։ Զարգացման բնականոն ընթացքը պետք է ցույց տար նման կանխագուշակման իրավացի լինելը, նքն լինեք սուլթանական կառավարության բռնի միջամտությունը։

Քուրքիայի տնտեսության մեջ զգալի դեր կատարող այլազգի բուրժուազիայի երրորդ խումբը Հրեական բուրժուազիան էր։ Գրականության մեջ հզած տարբեր կարծիքների առկայությունը մեզ ստիպում է ավելի մանրամասն ներկայացնելու Հրեական վերնախավի և, մասնավորապես, ազգային բուրժուազիայի դիրքորոշումը Օսմանյան կայսրության եզնամամի խորացման ժամանակաշրջանում։

Ազգային կազմակերպությունների ու քաղաքական կուսակցությունների խորհրդով Հրեական բուրժուազիան աշխատում էր շմանակցել երկրի քաղաքական անցուղարձին և ձգտում էր զբաղվել միայն անտեսական գործունեությամբ։ Ռուսաստանի սիոնիստների օրգան «Ռասսավետ» («Արշալույս») շարաքաքերի 1908 թ. աշնան Համարներից մեկում Հրեաների նշված վարքագծի անհրաժեշտությունը մեկնարանվում էր այսպես. «Մյուս բոլոր ազգությունները, բացի Քուրքերից և Հրեաներից, երազում են ու թե Քուրքիան բարեփոխելու և վերածննդելու, այլ այն տրոհելու մասին»²։ Քուրք վերնախավի և Հրեական բուրժուազիայի շահերի միասնության վերաբերյալ ավելի որոշակի կարծիք էր Հայանում սիոնիստական շարժման պարագլուխներից մեկը՝ Վ. Փարոտինսկին։ Նա գտնում էր, որ Հրեաների, կամ ավելի ճիշտ սիոնիստների, ազգային քաղաքականությունը սպետք է ունենա պարզ արտահայտված Քուրքամետ բնույթ։ Նրա զեկավարող սկզբունքը պետք է լինի կայսրությունում Քուրք տարրի քաղաքական գերակշռությունը պահպանելը և վերջինիս ու Հրեության միջև բարի փոխհարաբերությունների ամրապնդումը³։ Գիվանազիտական մի փաստաթղթում ևս խոսվում է Հրեական բուրժուազիայի այդ ձգտման մասին՝ Հնարավորին չափ խուսափել կայսրության այլ ժողովուրդների վե-

¹ Сборник «Положение армян в Турции...», стр. 312.

² «Рассвет», СПб., 1908, № 6, стр. 10.

³ Եւլի ակցը, 1910, էջ 6-7.

ենրին խառնվելուց և շխաղալ որևէ քաղաքական դեր: Եւրեաները, — կարգում ենք այդ փաստաթղթում, — բուրբ հետ ապրում են սրպես բարեկամներ և զբաղվում են միմիայն առևտրով ու արհեստներով: Նման հաճատումների ճշմարտությունը հաճատալը, անշուշտ, կլինի պարզամտություն:

Միոսիստ տեսարաններից Մ. Նորգասուն քարեկամ լինելու անհրաժեշտությունը հիմնավորում է ուղղակիորեն նրանով, որ Պաղեստինը գտնվում է Քուրքիայում և այդ պատճառով էլ հրեաները պետք է աշխատեն ապրել «Պաղեստինում կամ գտնե Քուրքիայում», անելով ամեն ինչ, որպեսզի ապահովեն սոսմանյան ժողովուրդներուն ու կառավարության բարյացակամությունը և հետո մեան այնպիսի գործերից, որոնք կարող են նրանց մեջ սխչեամական զգացում մը առաջացնել հրեաներուն հանդեպ:՝

Ուրիշ ժողովուրդների հաշվին իրենց զասակարգային և ազգային շահերի պաշտպանության այս գիծը շափազանց ընդհատ է սիոսիստական շարժմանը միևն օրս: Իսկ անցյալ դարի վերջին շարժման ղեկավարները օգտագործում էին ամեն միջոց, փորձելով իրականացնել իրենց երկու հիմնական նպատակները՝ ձեռք բերել Պաղեստինը և հունական ու հայկական բուրժուազիային ասպարեզից դուրս բերելու ղեկպում, կայսրությունում հրեական կապիտալի համար ապահովել տիրապետող դիրքեր:

Պաղեստինում ազգային օչախ ստեղծելու համար շափազանց լայն դիվանագիտական, քաղաքական ու գործնական պայքար էին ծավալել սիոսիզմի պարագլուխները սկսած 1890-ական թթ.: Նրանք օգտագործեցին նույնիսկ հայկական կոտորածները և կատարված բարբարոսությունների հետևանքով Քուրքերի համար Եվրոպայում ստեղծված անբարենպաստ հասարակական կարծիքը՝ Արդուլ Համիդի և նրա կառավարության վրա ճնշում գործադրելու համար: Ինչպես ցույց է տրված արար պատմության Մարվան Քուհեյրիի «Քեոզը Հերցլը և հայկական հարցը» աշխատության մեջ, սիոսիզմի առաջնորդը խոստացել էր ամեն միջոց գործադրել, որպեսզի լոնցոնի եվրոպական մամուլը և համոզի հայկական կոմիտեների ղեկա-

1 АВПР, Новая турецкая стол, д. 7601, 1910, п. 12.

2 «Ազատամարտ», 1911, № 855.

վարեներին՝ Համակերպվելու թուրքական ուժիմի հետ՝ Փոխարենը նա ակնկալում էր հեշտությամբ լուծել Պաղեստինի հարցը։ Տարիներ շարունակ իր մտա ու հետու բարեկամների օգնությամբ նա ձգտում էր հասնել այդ նպատակներին։ Ալեուհատե քաղաքական գործիչների ու դիվանագետների միջոցով Ք. Հերցլն աշխատում էր արժանանալ Արզուլ Համիդի ընդունելությանը և դեմ դիմաց քննարկել իրենց հետաքրքրող խնդիրները։ Այդ նպատակով նա 1896 թ. հունիսին ժամանում է Կ. Պոլիս։ Մ. Բուհելիի օգտագործած աղբյուրներում ամենայն ժանրամասնությամբ եկարագրվում է սուլթանի գործակալի հանդիպումը Ք. Հերցլի հետ զնացքի վազոն-նեստորանում։ Հերցլը նրան առաջարկում է Պաղեստինի Համար վճարել 220 միլիոն ֆունտ, որից երկու միլիոնը արվելու էր անմիջապես՝ որպես ավանս..., իսկ 18 միլիոնը՝ թուրքական կառավարությանը պարտքերի վարչության վերահսկելի հանձնաժողովից ձեռքազատելու նպատակով, ավելի ուշ¹։

Սուլթանը Հերցլին լընդունեց և գործարքը լկայացավ։ Սակայն սիոնիստների պարագլուխն իր մտքից չհրաժարվեց։ Երիտթուրքերի հեղաշրջումից հետո սուլթանի հետ նորից վերակազմեցին բանակցությունները։ Երկրորդ ձախողումից հետո սիոնիզմի ղեկավարները փորձեցին ընդհանուր լնդու գտնել երիտթուրքերի հետ։ Վերջիններիս նրանք խոստացան օգնել հունական և հայկական բուրժուազիայի դիրքերը խարխլելու գործում և հրեական բուրժուազիայի գործունեությունը ենթարկել ավերածնված թուրքիայի շահերին²։ Իհարկե, հրեաները զգալի դեր էին կատարում երկրի տնտեսության մեջ։ Նրանք որոշակի ավանդ գրեցին Պաղեստինում և հարևան շրջաններում պլանտացիոն տնտեսություններ ստեղծելու, ցիտրուսի ու խազողի այգիներ տնկելու և գյուղատնտեսական այլ կուլտուրաներ մշակելու կարևոր գործում³։ Առևտրի երեք քառորդն այս շրջաններում կատարվում էր հրեաների միջոցով։

Այդպիսով, կայսրության բազմազգ բուրժուազիան իր կազ-

¹ 26-ս «Գիտական ֆորմացիոն բյուլետենի» տրամսնաշար, 1879, № 7 (29), էջ 6.

² Նույն տեղը, էջ 25.

³ 26-ս «Ազատամարտ», 1909, № 24.

⁴ 24-ս «Плантационное хозяйство в Палестине», Пг. 1919, стр. 4—5.

մալթրաման ընթացքում ոչ միայն դասակարգային իմաստով միասնական ուժ չէր ներկայացնում, այլ, ընդհանրապես, տրոհված էր ազգային խմբերի: Նրանցից ամեն մեկը, ընդհանուր դասակարգային նպատակներին զուգահեռ, ուներ իր ազգային նեղ խնդիրները և հաճախ նրա պայքարի սուր ծայրը ուղղված էր ոչ թե օսմանյան ֆեոդալիզմի դեմ, այլ հիշյալ խնդիրների իրագործմանը: Միասնության բացակայությունը թուլացնում էր պայքարը ֆեոդալական կարգերի դեմ, զանգազնցնում էր կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման պրոցեսը, հնարավորություն էր ստեղծում կայսրության վերնախավի համար՝ հաշտությունը շարունակելու սրածանիք, որ տիրես քաղաքականությունը:

Ներկայացրած փոխհարաբերությունների պատկերն արտացոլվում էր նաև երկրի բուրժուազիայի տնտեսական գործունեության մեջ: Ծթն վերցնելու լինենք կայսրության տնտեսական ներքին կյանքը (արտաքին հարաբերությունների մասին զեռնախոսք կլինի), ապա ինչպես ասվեց, նրանում գլխավոր դերը պատկանում էր հունական կապիտալին: Մեր կատարած ամփոփումները, որոնք հնկվում են 1912 թ. պաշտոնական տարեգրքի¹ և զրականություն ու մամուլի տվյալների վրա, մեզ բերել են այն եզրակացություն, որ արդյունաբերության, արհեստների և ներքին առևտրի մոտ 50 % -ը կենտրոնացված էր հույն ազգային բուրժուազիայի ձեռքում: Նա էր կատարում ֆինանսական գործարքների ավելի քան 40 % -ը: Ծրկրորդ տեղը պատկանում էր հայ ձեռնարկատերերին, վաճառականներին ու զրամատներին, որոնք հսկում էին արտադրության ու առևտրի 26 % -ը: Հրեաները, լիանտինցիները և այլք կատարում էին առևտրի ավելի քան 19 % -ը և արտադրության 10 % -ը: Իսկ թուրք բուրժուազիան երկրի տնտեսության մեջ զրաղնցնում էր միայն չորրորդ տեղը: Նրա ձեռքով կատարվում էր առևտրի մոտ 15, արտադրության՝ 12 % -ը միայն: Թուրք առևտրականներն իրականացնում էին անասունների վաճառքի մեծագույն մասը և գորգերի վաճառքի 40 % -ը²:

¹ Annuaire Oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de L'Empire Ottoman, fondé en 1840, Constantinople, 1912.

² 56. Инджикян О. Г., Буржуазия Османской империи, т. 2: 212—214.

Հաշվումները նաև ցույց են տալիս, որ կայսրությունում աշխատող մասնագետների ավելի քան 86 % -ը կազմում էին ոչ Թուրքերը: Բայց, իրավարանների համարյա 40 % -ը Թուրքեր ու մահմեդականներ էին: Մեր դարասկզբին վերջիններիս թիվը նկատելիորեն աճում էր ինժեներների ու տեխնիկների, բժիշկների ու դեղագործների, ֆինանսիստների ու տնտեսագետների շարքերում:

Բերված փաստական տվյալները աներկբայորեն հանդեցնում են այն եզրակացություն, որ այլազգի բուրժուազիան կայսրության տնտեսական կյանքում խաղում էր վեճական դերը Օրյիկտիվ ուսումնասիրողների մոտ այս բանը կասկած չի հարուցում: Վեճի առարկա է, սակայն, հիշյալ ուղբատում երկրի բուրժուազիայի առանձին խմբերի դերի և ազդեցության խընդիրը: Կան Հեղինակներ, որոնք համարյա թե հավասարության նշան են դնում ընդհանրապես այլազգի (Հույն, Հայ, հրեա) բուրժուազիայի և կոմպրադորների գործունեության միջև: Ընդգծվում է վերջիններիս ազգային պատկանելությունը և նրանց կապն օտար կապիտալի հետ: Չինական պարսպով բաժանվում է նրանց դերը ներքին տնտեսական կյանքում և միջնորդ առևտրում: Չնայած կայսրության բուրժուազիան բազմազգ էր ու տրոհված, նրա առանձին խմբերը, այնուամենայնիվ, որոշ կապեր ունեին գործնական ասպարեզում, մեկը մյուսի հետ ինչ-որ շահով գործակցում էին և նրանց աշխատանքային առօրյան ընթանում էր մշտական փոխազդեցությունների ու շահերի միասնությունների և հակասությունների բաշխման ու համակենցության պայմաններում: Այս միտքը փորձենք պարզաբանել կոնկրետ օրինակներով: Նախ, անհրաժեշտ է ընդգծել, որ կոմպրադորների շարքերում Հույն, Հայ, հրեա բուրժուազիայի ներկայացուցիչների կողքին, որոնք ժամանակին բացարձակ մեծամասնություն էին կազմում, շուտով երևացին նաև Թուրք ու մահմեդական բուրժուազիայի ներկայացուցիչներ: Ահա թե ինչու քննադատությունը, որն ուղղված է կոմպրադորական բուրժուազիայի գործունեությանը, լպեհաք է հասցնազրել միայն ոչ Թուրքերին:

Ամփոփելով երիտթուրքերի տնտեսական գործունեության մասին իր տեսակետները, պրոֆ. Ա. Միլլերն ընդգծել է, որ նրանք սղխազորապես ձգտում էին մասնակցել շահութարհր

կամ պրագորական տոնարիսն¹։ Նրանք աշխատում էին հարստություն զիզել՝ ձեռք բերելով հողեր, սուլթանի պալատականների և երկրից արտաքսված խոշոր պաշտոնյաների ունեցվածքը, կուտակած արժեքները՝ շնոր տերերը։— գրում էր սուլթանի նախկին գործակալներից Խաչիբլաչեն, — փնտրում էին մեծ մասամբ քաղցրած հարստություններ²։ Օգտագործելով իրենց իշխանությունը և օրհնքները, երիտթուրքերը հարստանալու իրենց մարմաշին աշխատում էին հազուրդ տալ։ Արխիվային մի փաստաթղթի համաձայն 1909 թ. Սուլեյմանիայի շրջանում երիտթուրքական իշխանությունները փորձ արեցին պայքարելու տրոպիկական շեյխերի ու ազալարների սանձարձակ գործողությունների դեմ³։ Սակայն համապատասխան ուժեր չունենալով, նրանք զիջեցին, բայց ստիպեցին ավազակներին իրենց տալ սթալանած հարստությունների մի մասը, որով ձգտում էին զրացնել սեփական գրպանը։ Այդ ձևը նրանք գործադրում էին իրենց բոլոր ախոյանների հանդեպ, առանց հաշվի առնելու ազգային պատկանելությունը⁴։ Նույն փաստաթղթի ավյալների համաձայն, նշված ուղիով հարստանում էին մեծ մասամբ շնոր կարգի ներկայացուցիչները, այսինքն՝ երիտթուրքերը։ Նոր հարստացած այդ մարդիկ, նշված է փաստաթղթում, տեսնում են րեակլություն ցածր խավերից և հարստություն են զիջում թուրքական ալլասերված ու ծախու վարչության հովանավորության շնորհիվ⁵։ Որպես օրինակ, Բաղդադի նոր հարստացած խավից Երկրայացվում են երկու անձնավորություն՝ Հաջի Մահմեդ փաշա Սապոնջիեն, որը եղել էր նահանգապետերի և այլ պաշտոնյաների գործակալն ու կամակատարը և ումն Սապուլլա՝ «նախկինում մաքսանենգ, գող, իսկ հիմա կապալառու՝ զորքի մատակարար, պետական ու քաղաքային գույքերի վարձակալ, հարուստ տնտեսոր»⁶։

Ստեղծված պայմաններում բացի նշված ուղիներով հարստանալուց, վերնախավի համար ամենափորձված ու շահույթաբեր ուղին օտար կապիտալի հետ ունեցած կապերն էին։ Այդ նպատակին հասնելու համար, նշում է սովետական արևելագետ

¹ «Всемирная история», т. VII, М., 1960, стр. 357.

² Хаджетаале М. Б., Убежда на тропе, Пг., 1919, стр. 6.

³ ЦГВИА, ф. 2000, оп. 1, л. 1002, л. 233.

⁴ Նույն տեղը, թ. 231.

Իրանցուստը, երիտթուրքները Հիմնել էին 9 մտնողուխտական կազմակերպություններ: Ըստ մեր հաշվումների, նման 8 կազմակերպություններ ստեղծվել էին բանկերի և երկաթուղիների շահցում, և մոտ 20-ը՝ օտար կոնցեսիաների սխտեմում: Երանցից Հինգը գտնվում էր երիտթուրքական զեկավարների անմիջական հսկողության տակ, որոնցից նրեքը շոգենավային բնկերություններ էին, մեկը՝ 1909 թ. 4. Պոլսում Հիմնված գորգի արտադրություն, իսկ մյուսը՝ նույն ժամանակ կազմակերպված թուրքական ազգային բանկն էր: Յոթ այլ բնկերություններում երիտթուրքները ունեին մեծ ազդեցություն: Հիշատակության արժանի է այն փաստը, որ եթե սուլթանական իշխանությունները 60 տարվա ընթացքում թուլլատրել էին կազմակերպել մոտ 50 օտարերկրյա կամ խառն բնկերություններ, ապա երիտթուրքները միայն երեք տարում հնարավորություն էին տվել ստեղծելու, 25 նման կազմակերպություններ: Եուտով նրանք դարձան Հիշյալ բնկերությունների, ձեռնարկությունների, բանկերի ու այլ Հիմնարկների պրեզիդենտ, փոխպրեզիդենտ, կառավարիչ, դիրեկտոր և այլն, ակտիվորեն մասնակցելով կապիտալիստական գործառնություններին կամ հանդես գալով որպես կապիտալիստ-ձեռնարկատեր: Այսպես, 1912 թ. Քուրբիայի ազգային բանկի զեկավարության մեջ Գալուստ Գյուլբենկյանի անվան կողքին մենք տեսնում ենք Ջեմալ Ահմեդի, Լուսեին Ջահիդի (Յալլին), Ռաշիդ Սադի բեյի և ուրիշների ազգանունները: Եինանուիների արտադրության բնկերությունում խոշոր կոմպրադոր-կապիտալիստներ՝ Հույն Ն. Մավրակորդատոյի և Հայ Ս. Սպարտալիի հետ աշխատում էր երիտթուրքների պարագլուխներից է. Կարաանուն: «Երեքթ-ուլ հայրին» շոգենավային բնկերության կառավարիչներից էին Ջիա փաշան ու Քալաթաթ բեյը, քաղաքային տրանսպորտի բնկերություններում՝ Ջեմալը, Նուր բեյը, Օսման Ադիլ բեյը և այլ աննավորություններ, 1909 թ. Հիմնված արդյունաբերության ու առևտրի բնկերությունում՝ Ջելալէդին Արիֆ բեյը: Նավահանգիստների ու ծովափնյա շինարարությունների բնկերություններում փայտատեր էր Սաիդ փաշան: Ժամանակի ընթաց-

¹ 56* Ирандукт, Движущие силы кемалистской революции. М.—Л., 1928, т. 192.

² 84* Annuaire Oriental..., 1912. p. 167—162.

քում ակցիոներական ընկերությունների 60 %-ի ղեկավարության մեջ մտան թուրք բուրժուազիայի ներկայացուցիչները։ Վիճակագրության և փաստական նյութի պահպան առաջիմ թույլ չի տալիս վերլուծելու առանձին թուրք կոմպրազորների գործունեությունը։ Սակայն կողմնակի ու բազմաթիվ այլ փաստեր ցույց են տալիս թուրքական բուրժուազիայի աճող ակտիվությունը երկրի տնտեսական կյանքում և, հատկապես, արտաքին առևտրում։ Արդեն 1907 թ. վերջին ստեղծվել էր առևտուրը կարգավորող և գործող առևտրական օրենսդրությունը վերանայող հանձնաժողով, որի մեջ մտան ութ բարձրաստիճան անձնավորություններ¹։ Բազմաթիվ թուրք կապիտալիստներ իրենց գրամը տրամադրում էին գործարաններ կառուցելու, հանապարհաշինության, հազորակցության միջոցների զարգացման և նման այլ միջոցառումներ կազմակերպելու համար։ Տրապիզոնում մի շարք թուրք մեծահարուստներ, ձեռք բերելով մտա տալը մարդատար մեքենա, հիմնեցին տրանսպորտային ընկերությունը։ Իզմիրում և շրջանում գտնվող հինգ քանկեր և առևտրաարդյունաբերական պալատը Բալկանյան պատերազմներից հետո անցան երիտթուրքական ղեկավարների հսկողության տակ²։ Բացի այդ, Իզմիրի թուրք և մահմեդական վաճառականները հասան այն քանին, որ զավտի առևտրականները միայն նրանց էին ուղարկում իրենց ապրանքը, նրանք էլ այն հանձնում էին օտարերկրյա արտահանողներին³։ Այդ տեղաշարժերին որոշ չափով նպաստեցին ներմուծվող, հատկապես հունական, ապրանքների բոլկոտի մի քանի կամպանիաները և երիտթուրքների շովինիստական պրոպագանդան։ Թուրք կոմպրազորները հետզհետե լայնացրին իրենց գործունեության շրջանը և առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին համարյա ամբողջովին իրենց մրցակիցներին դուրս մղեցին կալսության շուկաներից։ Այդպիսով, կոմպրազորական բուրժուազիան, որի հիմնական տարրերը սկզբում հույն, հայ, հրեա առևտրականներն ու գրամատերերն էին, մեր դարասկզբին համալրվում էր թուրք և մահմեդական գործարար մարդկանցով, պաշտոնյաներով ու գրամատերերով։ Վերջիններիս քանակական աճը կա-

¹ ՏՃ՝ ս ըմբկրի էռյնքս, 1908, Ս 2, էջ 10.

² „Milliyet“, 11 ve 12. 09. 1970.

³ ՏՃ՝ ս նույն տեղը, 18. 09. 1970.

տարվում էր յափազանց արագ տեմպերով և իշխանությունների գործադրած բռնի միջոցների օգնությամբ նրանք կարողացան հրկու տասնյակի ընթացքում իրենց ախույաններին գուրս մղել նշված ասպարեզից:

Կոմպրադորական բուրժուազիայի առանձին խմբերի գործունեություն և դերի մասին գրականության մեջ առկա է վիճելի մի հարց էւ: Եստ ճեղինակներ տարբերություն չեն գնում ալլազգի բուրժուա և կոմպրադոր հասկացողությունների մեջ: Իսկ քանի որ վերջինիս շահերը դիտվում են միմիայն օտար կապիտալի շահերի հետ համակցված, ապա հաճախ մոնոպոլիստական կապիտալի շահերի պաշտպան էր հայտարարվում Օսմանյան կայսրության ալլազգի ամբողջ բուրժուազիան: Տիրապետող տեսակետը հետևյալն է. կոմպրադորական բուրժուազիայի բամբողջ գործունեությունն ամուր կերպով կապվում էր օտար կապիտալի գործունեության հետ¹, և նրա շահերը բնիակալում էին օտար կապիտալի շահերին²: Տեսականորեն այս գնահատականները ճիշտ են և համապատասխանում են իրականությանը: Բայց դրանք արժատապես բացառում են կոմպրադորական բուրժուազիայի գործունեության մեջ նշանակալի ազդեցությունը երկրի տնտեսության զարգացման վրա, վերջինս վերագրելով միայն ազգային բուրժուազիային և, այդպիսով բուրժուազիայի առանձին խմբերը խստորեն տարանջատում են իրարից:

Փաստական և վիճակագրական նյութերի պակասը, երբեմն նաև ընդունված տեսակետների հարցում տիրող զոգմատիզմը երևի հնարավորություն չեն տալիս ավելի համարձակ մեկնաբանություններ անելու և ընդհանրացումներ կատարելու այս կարևոր գործնական ու տեսական խնդրի վերաբերյալ:

Խոսելով կապիտալի ձևավորման ուղիների մասին, Կ. Մարքսը նշում էր, որ նրա հիմքը հանդիսացել է առևտրական և վաճառատական կապիտալը: Կապիտալի կուտակման ձևերի ու պայմանների մասին խոսելիս Կ. Մարքսը գտնում է, որ այդ պրոցեսին կարող են մասնակցել նույնիսկ արհեստներից,

¹ Влоевиченко Д. Н., Национальная буржуазия Турции, М., 1962, стр. 8.

² Алимбеков Н. В., Государственный капитализм в Турции, М., 1966, стр. 14.

Մանր հոգատիրութիւնից և աշխատանքի այլ ձևերից ստացվող եկամուտները¹, Հիշյալ ձևերով տեղի ունեցող կապիտալի կամ գրամի կուտակումները սկզբնական շրջանում իրականանում էին միջկապիտալիստական շահագործման հիման վրա: Տոգորովը կուտակման աղբյուրների շարքն է գասում վաշխատական գործառնութիւններից ստացվող եկամուտները, քաղաքների կարավանսարայներից, խանութներից, տներից, բաղնիքներից որպէս վարձ գանձվող գումարները, առևտրական շահույթը և այլն²: Արտագորղական ուժերի զարգացումը XVII—XVIII դարերում, շարունակում է ն. Տոգորովը, հանգեցրեցին թխշոր կապիտալների կուտակմանն օսմաններին հպատակ ժողովուրդների՝ հույների, հրեաների, հայերի, բուլղարների, սերբերի և ուրիշների նորաստեղծ հարուստ խավերի ձևաքերում³:

Հարկային սխտեմը ևս այլ պայմաններում պետք է հանգիստանար կուտակման աղբյուրներից մեկը, սակայն, ինչպէս ասվեց, ստացվող եկամուտները ծախսվում էին պարազիտ դարձած վերնախավի կարիքները բավարարելու համար և չէին կարող օգտագործվել արտագորութիւն մեջ: Ներկայացված պատմական գործոնների և կայսրութիւն զարգացման յուրահատկութիւնների պայմաններում կարևոր նշանակութիւն ունեւ կապիտալիստական կապիտալը որպէս կուտակման զգալի աղբյուր: Նրա ազդեցութիւնը, մեր կարծիքով, նշանակալից էր հատկապէս զարգացման այն շրջանի համար, երբ Քուրդիան զեռնս կիսագաղութային վիճակում չէր գտնվում: Միշնորդ առևտուրը կապիտալիստական հարաբերութիւնների հաստատման տեսակետից վեռական նշանակութիւն ունեցած կայսրութիւն հունական շրջաններում զեռնս XVIII դարում: Հյուսիսային Հունաստանի Ամբելակի փոքրիկ քաղաքը դարձավ տեքստիլ արդյունաբերութիւն խոշոր կենտրոն, շնորհիվ առևտրական կապիտալի բարձր զարգացման՝ բարդին XVII դարի վերջին և XVIII դարի սկզբին, երբ այն սկսեց փնտրել արտագորութիւն մեջ ներդրվելու հնարավորութիւն⁴:

¹ Տճ՝ Մаркс К., Формы, предшествующие капиталистическому производству, М., 1940, էջ 41, 43.

² Տճ՝ Тодоров Н., Балканский город..., էջ 181.

³ Նույն տեղը, էջ 182.

⁴ Նույն տեղը, էջ 242.

Նույնը տեսնում ենք Բալկաններում, երբ, օրինակ, առևտրական և արդյունաբերող Գյումուշգերզան հայանի ընտանիքն անցյալ դարի առաջին կեսին ժամայել էր լափազանց լայն արդյունաբերական և առևտրական գործունեություն: Միգուցե ուղղակի իմաստով Աթանաս Գյումուշգերզանը և նրա զավակները կոմպրապորներ լինն, բայց նրանց մոտ բանդի ուներ առևտրական ու արդյունաբերական օպերացիաների մշտական զուգորդում¹:

Որպեսզի ներքին շուկայում չկորցնեն իրենց ազդեցությունը, Գյումուշգերզանի ժառանգները 1850—1860-ական թթ. եվրոպական երկրներից բերեցին մեքենաներ ու սարքավորումներ և նորոգեցին իրենց հիմնական կապիտալը: Պատկերն ամբողջացնելու համար պետք է ասել նաև, որ այդ ընտանիքը ձեռք էր բերել կալվածներ ու ազարակներ, Բալկանյան թերակղզու քաղաքներում և Ստամբուլում ուներ բնակելի շենքեր, խաներ, արհեստանոցներ, խանութներ ու պահեստներ: Մաքուր եկամուտների մոտ 20 %-ը նա ստանում էր ալյուրազաններից²:

Կայսրություն ասիական մասի կոմպրապորական կապիտալը ևս սգտագործվում էր ոչ միայն միջնորդ առևտրում և հանուն միայն կոմպրապորական կապերի: Անկասկած է, որ կապիտալի բնական տենդենցը շահն է և իր գործունեություն սահմանների ընդլայնումը: Ոչնչով այդ հիմնական նպատակից, կոմպրապորները, անկախ ազդությունից ու զավանանքից, իրենց շահերն ու կապիտալը ներդնում էին տնտեսության շահավետ բնագավառներում և օբյեկտիվորեն նպաստում երկրի արտադրողական ուժերի զարգացմանը:

Հայ մեծահարուստ սարաֆ Մկրտիչ ամիրա Ենզալիբլյանը (Ենզալիբլի) 1850 թ. հանձն առավ Բուրսայի վիլայեթի մետաքսի մաքսերը, պայմանով, որ 1856 թ. պետական գանձարկղը մուծի 45 հազար անգլիական ֆունտ և կառուցի հինգ մետաքսամշակման ֆաբրիկաներ: Այնուհետև, նրա տնօրինությունը հանձնվեց Իզմիրի մաքսերի գանձումը, որի գումարեն-

¹ Тодоров Н., Зарождение капиталистических отношений в текстильном производстве Болгария в первой половине XIX века, «Краткие сообщения института славяноведения АН СССР», 1958, № 23, стр. 86.

² Того же автора, Балканский город..., стр. 242—243.

րը, համեմատած պալատական Հուսեին բնյի զեկազարության ժամանակաշրջանի հետ, ավելացան երեք անգամ: Երան հանձնարարովեց հսկելու Կ. Պոլսի և ապա Կրետե կղզու մաքսատները: Սակայն մահմեդական ավագանու դժգոհության և բանասարկությունների հետևանքով շուտով Մ. Ընդալիբըլյանը զրկվում է բոլոր պաշտոններից: Խոստացած ֆարրիկաներից ետ հասցնում է կառուցել միայն լորսը: Ի վերջո, Մկրտիչ ամիրային բանտարկում են և երա ունեցվածքը գրավում: Ըստ կազմած փաստաթղթերի, հարստության ընդհանուր գումարը հավասար էր մոտ 1,834 հազար լիբայի: Այդ գումարի 8 % -ը (156, 250 լիբա) գրված էր առևտրի և 7 % -ը (147, 500) արդյունարեության մեջ: Այդքն քաղաքի հինգ գործարաններից երկուսը՝ մեկը յուղի, մյուսը՝ բամբակի, մեք գարսակղբին պատկանելիս են եղել պատվավոր վաճառականներին Մ. էֆենդի Մերկերյանին»¹:

Կոմարագորական բուրժուազիայի խոշորագույն ներկայացուցիչներ Իրրանոսյան եղբայրներն իրենց մոտ 50 վաճառատներից բացի Ամասիայում հիմնել էին բնակարան ու մետաքսի հյուսվածքեղենի գործարան և հանդիսանում էին բնակչության ամենամեծ գործարանատերերին մեկը»²:

Մըրմրյանը հիշատակում է միշնորդ առևտրի մի քանի տասնյակ խոշոր ներկայացուցիչների, որոնք Իրրանոսյանների նման զրազվում էին գրամական-ֆինանսական գործերով, վարկավորում էին ձեռնարկատերերի ու վաճառականների, հիմնադրում էին կապիտալիստական, ֆերմերային տնտեսություններ, կառուցում ֆարրիկաներ, գործարաններ, կազմակերպում և ֆինանսավորում էին դպրոցներ, տպարաններ, ակումբներ ու այլ մշակութային հիմնարկներ: Հեղինակը բերում է Գյուլբենկյանների, Սասյանների, Պալյանների, Դադեյանների և այլոց անունները³:

Համաձայն նրա ընդհանրացումների, 7 խոշոր առևտրական տներ հիմնել էին բանկեր, 44 այլ միշնորդ առևտրականներ

¹ ՊԱԲ, Ք. Ազալյանի ֆոնդ, «Սարաֆ Մկրտիչ ամիրայի զորոց պատմությունը», էջ 8—22:

² «Բյուզանդիան», 14.05.1903 թ.:

³ ՅՏ՝ «Միմեդյան Կ. Յ., Լույստուրյան Պետոպեան Ամասի, էջ 634, 640:

⁴ ՅՏ՝ «Մ (ըրմըյան) Յ. Կ., Քուրբաճայոց Հին վաճառականությունը...», էջ 105, 110, 119:

վարկավորում էին արտագրական մի շարք մեծնարկություններին, իսկ իրենք ունեին գյուղական ընդարձակ տնտեսություններ¹։

Նշանակալից էր բուրժուազիայի այդ խմբի ներդրումը լեռնային արդյունարհրություն, Հաղորդակցություն միջոցներին, նավահանգիստների ու առանձին բնակավայրերի շինարարություն մեջ։

«Բյուզանդիոներ» 1896 թ. վերջին Հաղորդում էր էրեյիի անխաճանքերի շահագործման ընկերություն կազմակերպման մասին, որի հիմնադիրը պեկկապի Մ. Լեոնիտաս Ջարիֆի և օսմանյան պանքային կողմն Մ. Կ. Օպուանա²։ Այնուհետև թվարկված են յոթ Հոգուց բաղկացած վարչություն անդամները, որոնցից երեքը Հույն էին, երկուսը՝ ֆրանսիացի, և երկուսը՝ իտալացի։ Ընկերությունը հանձնարարվել էր կառուցել նավահանգիստ, էրեյի—Ջոնգուլգազ երկաթուղագիծը և շահագործել դրանք։ «Բրամազուխը»,— գրում էր թերթը,— տասը միլիոն ֆրանկ, բայց հազար բամիլներ բաղկացած՝ յուրաքանչյուրը հինգ հարյուր ֆրանկ։ Ադից զատ յորս միլիոն պարտաթղթեր ալ շրջարհրություն պիտի հանվին երկու հազար բամին հիմնադիրներու համար³։ Եարադրվածից երևում է, որ ընկերությունը շահագործելու էր ոչ միայն երկրի բնական հարստությունները, այլև օգտագործում էր անդական, ղզալի մասով կոմպրադորական կապիտալը։ Ժամանակակից մամուլի էջերում կարելի է գտնել բազմաթիվ այլ փաստեր, երբ միջնորդ առևտրի միջոցով կուտակված գրամն օգտագործվում էր արդյունարհրություն մեջ։ Երկաթեղենի խոշոր առևտրական Ասատուր ազան, որին և Պուլում «Դեմիտրի բաշի» էին կոչում, իր կապիտալի մի մասը դրել էր լեռնարդյունարհրություն մեջ⁴։

«Մանիսայի մեջ»,— գրում էր «Բյուզանդիոներ»,— գրամաներ շարենց էֆ. այդ քաղաքն էլեկտրականություն մը լուսավորելու համար գործարան մը պիտի հաստատես⁵։

Մի խումբ հայ վաճառականներ, մուծելով 1000-ական լի-

¹ Տե՛ս «Բյուզանդիոներ», 1907, № 28, էջ 1405, № 29, էջ 1444։

² «Բյուզանդիոներ», 19. 12. 1896։

³ Նույն տեղը։

⁴ Տե՛ս «Բյուզանդիոներ», 1907, № 25, էջ 1245։

⁵ «Բյուզանդիոներ», 12. 11. 1908։

րա, Հիմնեցին 23.000 լիրա գրամագուլու ունեցող բնկերութուն, որք ձգտում էր սնպաստել թուրքական առևտրի և արդյունարերության զարգացմանը¹: Իսկ Կոնյայում Իլյաս Չելաանտանով ոմն վաճառական բանկ էր հիմնել տեղական առևտրին և արտադրական հիմնարկներին օգնելու համար²:

Բերված օրինակները հիմք են տալիս պնդելու, որ կոմպրադորական կապիտալը չէր կարող օգտագործվել միայն միջևորդ առևտրի համար՝ նման սահմանափակ գործունեությունը, անկասկած, հակասում էր կոմպրադորական բուրժուազիայի շահերին և կապիտալի համընդհանուր տենդենցին՝ աճել և ներգրավել տնտեսության նորանոր բնագավառներ: Ահա թե ինչու, որպես կանոն, Օսմանյան կայսրության կոմպրադորները, կառավարող շրջանների բարյացակամ վերաբերմունքի հետևանքով, և հիմնով սեփական շահերից, լայնորեն զբաղվում էին ֆինանսական ու արդյունարերական գործունեությամբ:

Սակայն, լեայած ընդհանուր եպաստավոր պայմաններին, ոչ մահմեդական կամ ալլադավան բուրժուա-կոմպրադորը, ինչպես ցույց տրվեց, ենթակա էր երկրում տիրող բուրժուա-մայականություններին և կարող էր սնանկանալ մի քանի ժամվա կամ օրվա ընթացքում: Օյա Սենչերը թուրքիայում կապիտալի կուտակման համար անբարենպաստ պայմանների թվին է դասում կապիտալացիաները, մաքսային ցածր հարկադրումները, հաճախ տեղի ունեցող գույքի ու հարստությունների ընդհանգրավումները և անօրինականության մյուս դրսևորումները: Այդ բոլորը, զրում է նա, սլրջորեն արգելակում էին հարստությունների կուտակումը, որք, առանց այն էլ, տնտեսական կառուցվածքի շնորհիվ, լափազանց դժվարացած էր³:

Նման պայմաններում լի կարելի էր զանց առնել կոմպրադորական կապիտալը, որպես կուտակման կարևոր աղբյուրներից մեկը թուրքիայում: Ենդրի մյուս կողմը ևս լափազանց կարեւոր է երկրի պատմական հակատազրի համար: Միջևորդ առևտրի ու տնտեսական լայն կապերի միջոցով իմպերիալիզմը խորտակում էր ամեն մի ազգային սահմանափակում: Նա ստիպում էր սոցիալական բուրժուա խմբերին, հատկապես բուրժուա-

¹ «Բյուրակն», 1906, № 7, էջ 167:

² Տե՛ս «Մշակ», 07.04.1910:

³ Sencer Oya, Türk toplunun tarihsel evrimi, s. 35.

գիային ու նրա անբաժանելի մասը կազմող կոմպրադորներին՝ սպասարկել նաև միջազգային շուկան, բավարարել նրա պահանջները:

Ակախվորեն մասնակցելով միջազգային առևտրին և անտեսական կապերին, խոշոր գրամատերերը և հարուստ վերնախավի այլ ներկայացուցիչներ, իրենց կուտակած գանձի մի մասը մտցնում էին շրջանառության մեջ: Լեռնաբար, բուրժուազիայի հիշյալ մասի կապիտալներն այս կամ այն շահով առևտրի, արդյունաբերության և հողագործության ֆինանսավորման աղբյուր էին թե՛ երկրի ներսում և թե՛ միջազգային առումով: Կասկածից վեր է, որ կոմպրադորների գործունեության զխամօր նպատակն արտաքին առևտուրն էր, երկրի ներքին բարիքների արտահանումը միջազգային շուկա:

բ. Տարբեր գործունեւրի ազդեցությունը

Արտաքին ուժեղացող կապերը նպաստեցին կայսրության կիսազազուժ դառնալու պրոցեսին և մեծ շահով ազդեցին նրա տնտեսական կյանքի համարյա բոլոր ոլորտների վրա: Բուրքիան անցյալ դարի ընթացքում դարձավ հումքի աղբյուր և ընդարձակ շուկա՝ արևմտյան մոնոպոլիաների համար: Օսմանյան կայսրության պատմության մեջ կատարված այդ վեհական շրջադարձը հանդիսացավ նրա անկման հիմնական պատճառներից մեկը:

Մակայն հսկայական կայսրության կիսազազուժ դառնալը նման չէր այլ մայրցամաքների ու խոշոր պետությունների զազուժացման պրոցեսին: Համարյա ամենուր այն ընթացիկ էր ունի ուժով, զենք ու զորքով այդ երկրները գրավելու միջոցով: Եվրոպական կապիտալը Օսմանյան կայսրության տարածքը մուտք գործեց այլ կերպ՝ այսպես ասած սխաղաղ հանապարհույւ: Հիմնական ուղին, որով օտար կապիտալը ներհոսեց երկրի տնտեսության մեջ՝ առևտուրն էր: Հանրահայտ է, որ դեռևս անտիկ շրջանում Փոքր Ասիան սերտ առևտրական կապերով կապված էր Միջերկրականի ու Սև ծովի կենտրոնների հետ: Այդ ուղիները յուրահատուկ կամուրջ էր Եվրոպայի և Ասիայի տնտեսական, մշակութային ու քաղաքական կապերի համար: Վերլուծելով հին շրջանի պետությունների ու ժողովուրդների փոխհարաբերությունները՝ Կ. Մարքսը գրել է. «Փոքր

Ասիայի քաղաքները հին Հասմին ամեն տարի գրամական տուրք էին վճարում: Այդ գրամով Հոսմը նրանցից ապրանք էր գնում, և գնում էր բարձր գներով¹: Այդ կապերը պահպանվեցին Հասմի ու Բյուզանդիայի անկումից հետո նաև միջին դարերում: Գրանք շարունակվեցին մինչև 1453 թ., երբ Թուրքերը գրավեցին Կոստանդնուպոլիսը, որից հետո անատուրք խիստ նվազեց ու հասավ աննշան չափերի: Վենետիկի և Ջենովայի հանրապետությունները կարողացան ինչ-որ չափով այն շարունակել: Բանն այն էր, որ ռազմական բոլոր սկուպանտները Արևելքում, որոնց թվում նաև Թուրքերը, անատուրք համարում էին տնտեսություն բնականոն վիճակը պահպանելու միջոց, առանց որի նրանք չէին կարող իրագործել իրենց առջև դրած խնդիրները: Ահա այս պատճառով էլ օսմանյան սուլթաններն իրենց Հզուրթյան շքրչանում եվրոպական վանառականներին տրամադրեցին հատուկ առանձնաշնորհումներ, որոնք նրանց Հեարազորություն և իրավունք էին տալիս անխաթար կերպով անատուրք կատարելու կայսրության տարածքում: Կ. Մարքսը գտնում էր, որ անատուրք ու այլ կապերը մահմեդական երկրների հետ այդ շքրչանում արիություն խնդիր էին, քանի որ զուրանը ամեն մի օտար-երկրացու հայտարարում էր թշնամի... Եվրոպական առաջին առևտրականները, որոնք դիտարկեցին զիմեցին անատուրք անելու այդպիսի մոզովրդի հետ, հենց այդ պատճառով աշխատում էին ապահովել անձամբ իրենց համար արտակարգ պայմաններ ու արտոնություններ, որոնք, սակայն, հետագայում տարածվեցին իրենց ամբողջ ազգի վրա: Այսպիսին է կապիտուլյացիաների ծագումը²: Այդպես, 1535 թ. ծնվեց առաջին կապիտուլյացիոն պայմանագիրը Ֆրանսիայի հետ՝ սկապիտուլյացիաները, — շարունակում է Կ. Մարքսը, — գրանք կայսերական զիպլոմներ էին, հրովարտակներ՝ առանձնաշնորհումների մասին, որոնք Բարձր դուռը տալիս էր զանազան եվրոպական պետությունների, իրավունք վերապահելով այդ պետությունների հպատակներին՝ անարգել մուտք գործելու մահմեդական հողերը, այնտեղ զբաղվելու իրենց գործերով և կատարելու ծիսակատարություններ, համաձայն իրենց դավանանքի³: Հրովարտակները

¹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 23, стр. 173.

² Նույն տեղը, Գ. 10, էջ 168.

³ Նույն տեղը:

ներկայացնում էին մեկաշնորհներ բմիակողմանի տրամադր-
ված կառավարութիւն կողմից, որը, հետևաբար, իր հայեցողու-
թյամբ կարող էր գրանց շեղյալ հայտարարել, որը Քարձը
դուրը երբեմն իրագործում էր, բնութագրվելով այնուհետև գրանց
պահպանելու՝ Հեղափոխական կապիտալիզմի մասնակա-
վոր արտադրութիւններից վերածվեցին ստար կապիտալիզմների ու
երանց հպատակների համար մշտական առանձնաշնորհումների
և դարձան անհավասար պայմանագրեր, որոնք սուլթանը միա-
կողմանի կերպով այլևս չէր կարող շեղյալ համարել: Ձևական
առումով հին փոխհարաբերութիւնները մնացին և նույնիսկ
արտաքննապես ավելի կանոնավորվեցին:

Այդպիսով, սովորույթ դարձած տնտեսական կապերը խընդ-
րո առարկա շրջանների ու ժողովուրդների միջև մի կողմից,
եվրոպական երկրների տնտեսական հզորութիւնը և նոր շուկա-
ներ գտնելու նրանց աճող պահանջը, մյուսից, կազմեցին բխա-
ղաղ ներթափանցման օրինակով հիմքերը:

Օտար կապիտալի կողմից բխաղաղ նանապարհով երկրի
տնտեսական բարձունքները գրավելու գործում շափաղանց մեծ
դեր կատարեցին նաև սուրբիկտիվ գործոնները: Ամենից առաջ,
կայսրութիւն վերնախավը շատ շուտով հասկացավ, որ արտա-
քին առևտուրը հարստանալու բավական կայուն և նշանակալից
ազդրուր է: Այդ պատճառով էլ սուլթանը և մյուս կառավարիչ-
ները երբեք արգելքներ չհարուցեցին արտաքին առևտրի աճի
նանապարհին և լրջորեն շտաժեցին անգամ վարելու ամենուր
փորձված պրոտեկցիոնիզմի քաղաքականութիւն՝ հօգուտ ներ-
քին առևտրի ու արդյունաբերութիւն շահերի: Ընդհակառակը,
որքան ուժեղացավ օտարերկրյա կապիտալի ազդեցութիւնը,
այնքան սուլթանը, մեծ ու փոքր իշխանավորներն ու կայսրու-
թիւն վերնախավն ընդհանրապես, ավելի հեշտ զիջեցին իրենց
գիրքերը: Պ. Չիխաչևն արձանագրում է, որ արդեն 1858 թ.
Քուրդական կառավարութիւնը պատրաստակամութիւն էր հայտ-
նում բամբակ անգամ զմեծու օտարերկրացիների օգնութիւնը՝
վարչական կամ ֆինանսական միջոցառումներ ձեռնարկելու,
որոնց իրականացումից նա հույս ունի քաղելու օգուտները¹:

¹ Маркс К. и Энгелс Ф., Соч., т. 10, стр. 169.

² Чихачев П. А., Великие державы и восточный вопрос, стр.

Քուրք մտազորական ու պետական գործիչ Ահմեդ Միդհատը իր «Հեղափոխության հիմունքները» աշխատության մեջ գետնադառ թաղամթիվ փաստաթղթերում ցույց է տալիս, թե ինչպես սուլթան Աբդուլ Ազիզը բարձրագույն պայմանագիր կնքելիս կնքելիս էր ընդունում... ինչպես նա կամավոր կերպով ենթարկվում էր արտաքին ազդեցությանը և այլն¹։ Ջիզուսներին ուղին հասցրել էր մաքսատների տուրքերի գանձումը օտարների հսկողության տակ դնելուն, որի հետևանքով գանձվող գումարները ավելացրել էին 1,5—2 անգամ։ Փոխարենը լայնորեն բացվել էին դռները օտար կապիտալի ներհոսքի համար։

1838—1846 թթ. ընթացքում Անգլիայից ու Յրանսիայից հետո Քուրքիայի հետ առևտրական պայմանագրեր կնքեցին Ռուսաստանը և մեկ տասնյակից ավելի եվրոպական երկրներ։ Այդ պայմանագրերը կայսրության տնտեսական կախվածությունը պաշտոնական կերպով հանաչելու առաջին լուրջ քայլերն էին։ Գրանց հեռանցիկն ներմուծվող (ինքնարժեքի 5—8 % -ը) և արտահանվող (12 % -ը) ապրանքների հարկազրուցներ, որոնք անասնի ցածր էին և, կայսրության գոյության տարիներին մնացին գրեթե նույն մակարդակին։ Սկզբնական շրջանում գնումները կատարում էին տեղացի վաճառականները, որպես արտասահմանյան ընկերությունների գործակալներ կամ ներկայացուցիչներ։ Սակայն XIX դարի վերջից օտարներն իրենք էին տեղերում կատարում առուծախը և վճարում համապատասխան արժեքը։ Հաճախ բերքը գնում էին գեռևս գարնանը, երբ այն կարելի էր ձեռք բերել ավելի էժան գներով։ Երբեմն էլ օգտվում էին գյուղացու անելանելի վիճակից ու կարիքից, քիչ տալիս էին ձմռանը կամ գարնանը և շատ ստանում՝ աշնանը։ Օտար ընկերությունները հենվելով իրենց փորձի վրա, նախապես պայմանավորվում էին վաճառքի ձևի ու վճարելիքի, ապրանքի տեղափոխման մասին և աշխատում էին ձեռք բերել մենաշնորհ իրավունքներ՝ սվյալ ապրանքը գնելու և տեղափոխելու գործում։ Բանը հասել էր այնտեղ, որ տեղացի արտադրողները և վաճառականները գները մասին տիրենց խոսքն ասելու իրավունք չունեին²։ Կապիտալիզացիանեցի ընձեռած իրավունքների համաձայն օտարերկրացիները ենթակա չէին

¹ ЦГВИА. ф. 401, 1886, л. 10, л. 62.

² „Milliyet“, 12. 02. 1970.

անդական օրենքներին ու դատարաններին: Նրանց ներկրները ներկայացնող դիվանագիտներն ու Համապատասխան մարմիններն էին կատարում այդ պարտականությունները, որպես կանոն, պաշտպանելով իրենց պետությունների հպատակներին: Դեռ ավելին, վերջիններիս գործունեությունն իրենց միջնորդությամբ նպաստում էին տասնյակ դիվանագիտական, տնտեսական, կուլտուրական, գիտական ու քաղաքական կազմակերպություններ, որոնք Օսմանյան կայսրությունում հիմնել էին ստար պետությունները: Դրանք ունեին նաև իրենց հատուկ հազորակցությունն ու կապի միջոցները: Սկսած 1870-ական թթ., այդ կազմակերպությունների շարքը մտան նաև Կ. Պոլսում կազմակերպած առևտրական պալատները: Նրանցից առաջինը 1870 թ. հիմնեց Ավստրիան: Դրանից ութ տարի անց միայն ստեղծվեց օսմանյան առևտրական պալատը: Հետագա 20 տարիներ ընթացքում իրար հետևից հիմնադրվեցին Երանսիայի, Անգլիայի, Իտալիայի, Գերմանիայի և այլ պետությունների պալատները: Ազգեցություն ունեցող ընդլայնելու նպատակով այդ պալատներն աշխատում էին իրենց գործունեության մեջ ներգրավել տեղացի ձեռնարկատերերի, պաշտոնյաների և, ընդհանրապես, հպատակներին: Անգլիական պալատը, օրինակ, կազմված էր անդամների ընդհանուր ժողովից և 9 դիրեկտորների խորհրդից: Պալատի անդամ կարող էր դառնալ բամբակ միջուկ անդրիացի կամ բրիտանական հպատակ դարձած անձնավորություն, որը Քուրքիայում ունի որոշակի զբաղմունք, ինչպես նաև անգլիական առևտրական ֆիրմայի ներկայացուցիչ: Հանդիսացող ամեն օտարերկրացին¹: Այդպիսով, ստար կապիտալի ստեղծած ու ղեկավարվող կազմակերպություններն աշխատում էին ունենալ տեղական գործակալների լայն ցանց: Նրանց օգնությամբ այդ պալատները կապեր էին հաստատում նաև կայսրության ներքին շրջանների հետ: Մայրաքաղաքից բացի, առևտրական պալատներ բացվեցին նաև Իզմիրում, Այստեղ, օսմանյանի կողքին, գործում էին անգլիական, ֆրանսիական, իտալական ու հունգարական պալատները²: Դրանց իրենց հերթին ունեին զբաղմունքներ, գործակալներ ու ներկայացուցիչներ բազմաթիվ այլ քաղաքներում:

¹ АВІР, Новыі турецкій стол, д. 3701, л. 30.

² ЦГВИА, ф. 150, оп. 1, д. 409, л. 78.

Անցյալ դարում Քուրքիայի արտաքին առևտրին տոն էին տալիս Անգլիան, ապա Ֆրանսիան և այլ երկրներ: 1880-ական թթ. գերմանական իմպերիալիզմն է դառնում այս ապարեզում օտարակառուցի: Փառորդ դարի ընթացքում 1100 %-ով ավելանում է գերմանական ապրանքների ներմուծումը Քուրքիա և 2200 %-ով Քուրքական ապրանքների արտահանումը Գերմանիա¹: Այդ երկրի շարունակվող մերձեցումը, ինչպես հայտնի է, Քուրքիային դարձրեց Գերմանիայի վասալը և զաշնակիցը առաջին համաշխարհային պատերազմում:

Ներքին և արտաքին առևտրի ծավալի ընդարձակումը որոշակի կերպով ամրապնդեց Քուրքական առևտրական բուրժուազիայի դիրքերը: Հեղաշինվեցին նրա և հարևան երկրների առևտրական կապերը, մեծացավ արտահանվող ապրանքների ծավալը: Մասնավորապես, դարասկզբի տասը տարիների ընթացքում երկու անգամ ավելացավ Իրանի հետ առևտրի գումարային արտահանությունը: Գերմանիայի օգնությամբ Քուրքիան Մերձավոր արևելքում և Եվրոպայում վարում էր ակտիվ առևտուր, աչակցելով Գերմանիային՝ ասպարեզից դուրս մղելու նրա ախոյաններին: Բնութագրելով իմպերիալիստական պետությունների քաղաքականությունն այս բնագավառում առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, Վ. Ի. Լենինը գրել է. «Պարսկաստանն այս պատերազմում ձևականորեն չեզոք է: Իրականում թե՛ ռուսները և թե՛ անգլիացիները՝ մի կողմից և Քուրքերն ու գերմանացիները մյուս կողմից, պատերազմում են և կողոպտում պարսկական տերիտորիայում»²:

Այդպիսով, կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացումը երկրի ներքում, առևտրական և ընդհանրապես աշխատեական կապերի լայնացումը այլ պետությունների հետ, կայսրությունը դարձրին միջազգային շուկայի անցուղարձի կարևոր մասնակիցներից մեկը: Կապիտալիզմի զարգացման օրենքները Քուրքիան այլևս չէր կարող չրջանցել: Համաձայն այդ օրենքներից մեկի, «կապիտալիստական արտադրությունը ընդհանրապես գոյություն չունի առանց արտաքին առևտրի»³:

¹ Feuch P., Constantinople aux derniers jours d'Abdul Hamid p. 511—512.

² Լենին Վ. Ի., ԾԺ, է. 28, էջ 884.

³ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 24, стр. 534.

Կայսրութեան արտաքին անտուրը մինչև իր անկումը շարունակում էր անել Սակայն այն բնույթ և մըշտական գեֆիցիտ, այսինքն՝ շատ ներմուծում էր և քիչ արտահանում՝ երկրի անտեսութեանը հասցնելով զգալի վնաս։ Եթե այդ վերջինը 1880 թ. համար էր 9 մլն. լիրայի, ապա 1910 թ. հասավ 17 մլն. լիրայի։ ԵՄիչին հաշվով, 1880-ից մինչև 1920 թ. ընկած ժամանակաշրջանում գեֆիցիտը տարեկան կազմում էր տասը միլիոն ոսկի լիրա՝, Հետևաբար, արտաքին արևտուրը դարձավ Քուրքիայի անտեսական կախյալ վիճակի հիմնական գործոններից մեկը։

Կայսրութեան հարստահարման մյուս հզոր միջոցն արտաքին փոխառութիւններն էին և մեծ պետութիւնների կողմից ֆինանսական վերահսկողութեան հաստատումը։ Ղրիմի պատերազմից հետո Քուրքիան սխտեմատիկ կերպով դիմում էր մեծ տերութիւններին՝ խնդրելով նորանոր փոխառութիւններ։ 1854 թ. առաջին փոխառութիւնը կատարելուց հետո, 1858—1872 թթ., նա ստացավ ևս տասը փոխառութիւն, որոնց անվանական գումարը համար էր մոտ 210 մլն. ֆունտ ստեռլինգի, իսկ իրականում արժել էր 106 մլն. ֆունտից քիչ ավելին։ Ծխոպական երկրները հենց սկզբից պայմանավորվել էին, որ կայսրութիւնը, կլնելով անվանական գումարից, պետք է վճարի տարեկան 5—9 %¹։ Այդպիսի մեծ վնասներով փոխառութիւն ստանալը նորերը խնդրելուն արգելք չեղավ։ Քուրքիայի ֆինանսների գրութիւնը վերլուծող ռուս զինվորական գործակալ Ի. Չիլագովն իրավացիորեն նշում էր, որ բոտար փոխառութիւն կնքելու հարմար պայմանների երևան գալը ավելացրեց ծախսերի հանդեպ եղած թեթևամտութիւնը²։ Իսկ վերջինս հետևանք էր պաշտական ծախսերի, բանակին ու պետական մարմիններին անհրաժեշտ դրամի անընդհատ աճի։ Ծխոպակի և կայսրութեան ֆինանսական ընդլայնվող գործառնութիւնները կարգավորելու համար 1856 թ. կազմակերպվեց այսպես կոչված Օտտոմանյան բանկը, որը շուտով (1863) կոչվեց Օտտոմանյան կայսերական բանկ։ Նրա ղեկավարութիւնն իրականացնում էին Եվրոպական պետութիւնները։

¹ ИГА Грѣз. ССР, ф. 613, 00. 1, л. 40, л. 60.

² ИГВНА, ф. 401, 1886, л. 10, л. 20.

³ Եսլե տեղը, Թ. 18:

Վ. Ի. Լենինը Քուրքիան համարում էր «ֆինանսային ու ինքնուրույն, քաղաքականապես ինքնուրույն երկիր»¹։ Իրապես, Քուրքիան իր ներքին քաղաքականության մեջ եղել է ինքնուրույն և միայն ձևացրել է, թե հաշվի է առնում իրեն տրեսեսական ու ֆինանսական կախման մեջ պահող եվրոպական տերությունների տեսակետներն ու կարծիքը։

Ֆինանսական քաղաքականությունը ևս որոշ իմաստով տարվել է այնպես, ինչպես ցանկացել է սուլթանի կառավարությունը։ Ինչպես ցույց են տալիս ուսումնական ռազմական գործակալների 1880-ական թթ. հաշվեհաճությունները, Վերջինս միշտ էլ ունեցել է պետական բյուջե, բայց երբեք չի հրապարակել նրա ցուցանիշները։ Եւ իբր պահանջել է բոլոր հիմնարկներից տվյալներ, կապմել է ընդհանուր հաշվեհաճություն, որը «Մինիստրների խորհրդի միջոցով ներկայացվում էր սուլթանի հայեցողությանն ու հաստատմանը»²։ Իսկ, քանի որ ընդհանուր բալանսը միշտ բացասական էր, բյուջեն երբեք չէր հրապարակվում, որպեսզի չիմանալին ոչ ներքին և ոչ էլ արտաքին վարկատուներն ու կայսրություն ժողովուրդները։ Նման վարքագիծն անհրաժեշտ էր ոչ միայն եվրոպական ֆինանսիստների վստահությունը Քուրքիայի հանդեպ պահպանելու, այլև սուլթանի ու նրա մերձավորների վատնումները բնակչությունից թաքցնելու համար։ Անհրաժեշտ էր բարձր պահել սուլթան-խալիֆի հեղինակությունը և հավատը դեպի նրա սրբազան անձն ու նրա գործերը։

«Ըստ շարիաթի,— գրել է Ատրպետը,— «Բեյթ-ուլ-մալը» (պետական հկամուսները) խալիֆին լին պատկանում։ Եւ պետական գանձարկղի պաշտպանն է միայն և դրամը պետք է ծախսի, ելնելով երկրի կարիքներից՝ Երկրորդ, խալիֆ Օմարը, որպես օրական վարձաարություն վերցնում էր միայն չորս դիրհեմ արծաթով։ Սոֆտաները (կրոնական գաղտնիքի՝ մեղրսանների ուսանողները — Վ. Ի.) գոյում էին «ինչ իրավունքով Արդուզ Ազիզ խալիֆը որական, բացի պալատական ծախսերից, վերցնում է չորս հազար դիրհեմ ոսկով, որը վճարվում է «Բեյթ-ուլ-մալի» միջոցներից»³։ Ատրպետի հոգվածից երևում է, որ

¹ ԱՄԻՆ Վ. Ի., ծվթ. Կ. 28, էջ 882.

² ЦГВИА, ф. 450, оп. 1888, л. 106, л. 194.

³ «Русская мысль», 1908, № 8, стр. 182—183.

խատությամբ պաշտօնը գաղանկաբար, աստուածաստեղծ, դառնում էր Հասարակութեան քննարկման առարկա և սուլթան Արղույ Ազիզը՝ տիրաւորական Արղույ Համիդի հայրը, մեղադրվում էր պետական գրամը յուրացնելու մեջ: Եվ նա միակը չէր: Սուլթան Արղույ Մեջիդն իրր թե այդ երևույթի առաջն անհետն և պատակով մի իրագե է հրապարակում, որտեղ խորհուրդ է տալիս բարեկամներին՝ խնայողաբար ծախսել իրենց տրամադրված գումարները: Զրազարարվելով այդքանով, սուլթանը իր իրադեում, առանց քաշվելու դիմում է առևտրական տներին, նրանց հայտարարելով, որ պալատի պատվերներն առանց իր ստորագրութեան չընդունվեն խանութպանների կողմից, հակառակ դեպքում նրանք չեն ստանա տրված տպրանքների արժեքը: Նման պայմաններում զարմանալի չէր, որ Ղրիմի պատերազմի ավարտից հետո դեֆիցիտը գարնավ Քուրքիայի պետական բյուջեի մշտական ուղեկիցը, Իրար Հաչորդոզ փոխառութեանները ոչ թե թեթևացնում, այլ ծանրացնում էին երկրի վիճակը:

9. Զիխաշեը նշում էր, որ 1858 թ. Քուրքիայի բյուջեն մեծացել էր անասելի կերպով ոչ միայն պատերազմի հետևանքով, այլև իրերի բնական ընթացքով: Ե՛րեւոն 20 տարի առաջ, — գրում էր նա, — Քուրքիան երևի աշխարհում միակ երկիրն էր, որը կարող էր պարծենալ պարտքերի լրիվ յուրացումով և շրջանառութեան մեջ ունեցած հնչուն գրամով: Իսկ այժմ նրա պետական պարտքը հասել է 600 մլն. ֆրանկի, կամ մի հոսկայական գումարի, եթե այն համեմատենք ոչ թե Եվրոպայի մյուս երկրների պետական պարտքի բացարձակ թվերի (ինչպես սովորաբար անում են Քուրքիայի վճարված ու անվճար փաստարաններն), այլ նրանց եկամուտների ու պարտքերի հարաբերութեան հետ: Միավորման բազմաթիվ փորձերից ու հաշվումներից հետո Քուրքիայի պետական պարտքերը 1878 թ. տեսնին հետևյալ նկարագիրը. Կոնստիդանդով և պետական պարտքը հազասար էր 191 մլն. ֆունտ ստեռլինգի, չվճարված ստեղծանքը կազմում էին 25 մլն. ֆունտ ստեռլինգ, շրջանառութեան մեջ գտնվող թղթադրամների (կախմե) արժեքն անցնում

¹ Մեդրեյան Ռ., Քուրքիայի ֆինանսները, «Մուրե», 1905, № 2—3, էջ 108.

² Чихачев П. А., Великие державы и восточный вопрос, стр. 133.

էր 16 մլն. ֆունտ ստեռլինգից և 4. Պալտի մի շարք բանկերի պարտքը՝ 12 մլն. ֆունտ ստեռլինգից¹,

Որպեսզի Հնարավոր լինէր վճարել պետական պարտքի տոկոսների մի մասը, շրջանառութիւնից դուրս բերել 12 անգամ արժեքազրկված կախմաները և ընթացիկ ծախսերը ծածկելու համար ունենալ որոշ գումար՝ կառավարութիւնը հաշորդ՝ 1879 թ. նոր պայմանագիր է կնքում մայրաքաղաքի գլխավոր բանկերի հետ: Ստացած 120,000 ֆունտ ստեռլինգի փոխարեն բանկերի այդ խումբը իրավունք էր ձեռք բերել գանձելու հարկերը ոգիւնից խմիչքներից, մայրաքաղաքի շրջանում ձուկ որսողներից, որոշ շրջանների մետաքսի տասանորդից և պետական գրողմանիչների համար ստացվող գումարներից²: Տեղացի մեծահարուստներն ու ֆինանսիստները այդ ճանապարհով վերահսկողութիւն իրավունք ձեռք բերեցին ու միայն արեւտեռլիան առանձին բնագավառների, այլն վարչական որոշ մարմինների վրա՝

Այդպիսով, Գալաթայի ու մայրաքաղաքի այլ շրջանների բանկիրները մասնակից դարձան նաև պետութիւն արտաքին ֆինանսական հարաբերութիւններին: Իր հարստութեամբ ու լայն գործունեութեամբ այդի էր ընկնում խոշոր հողատեր, մի շարք կոնցեսիաների կառավարիչ ու վաճառատների ղեկավար Լեոնիդիս Զարիֆին: Գրականութիւն մեջ հիշատակվում են նաև Մավրոկորդատոն, Լուգենիլին, Վլաստորին, Էլիասկոն՝ իր որդիների հետ, Իրրանոսյանները, Գլուրբենկյանները և ուրիշ շատերը: Լույն, հրեա, հայ գրամատերերը, ավելի ուշ նաև թուրք մեծահարուստներն ու բանկիրները ծրկրի տեսեսական թուրք կենտրոններում օգտվում էին իշխանութիւնների հովանավորութիւնից և ֆինանսավորում էին վերջիններիս առանձին քաղաքական ու տեսեսական միտցաստմաները: Մասնավորապես, պետութիւն ծախսերի համար վերցրած փոխառութիւնների 12 ½-ը կազմում էին տեղական ֆինանսիստների տրամադրած վարկերը: Բայց վարկերի մեծագույն մասը, այնուամենայնիվ, արվում էին դրսից: «Պալատում ամենամեծ ուշադրութեամբ էին վերաբերում միայն այն ծրագրերին, — գրում է Ռ. Բերբերյանը, — որտեղ այս կամ այն ձևով առաջարկվում էր նազդ

¹ ЦГВИА, ф. 401, оп. 1886, л. 10, к. 19.

² 56-е և 61-е անգր.

փող կամ փոխառություն՝ Փոխարենը, ինչպես Հայանի է, օտար ֆինանսիստներին, վարկավորող կազմակերպությունների բանկերին, ընկերություններին հեռահեռ ընդլայնվող ծավալով, արգում էին չեռնային արդյունաբերություն, երկաթուղիներին և տարբեր կոնցեսիաների իրավունքը, հարկեր ու տուրքեր հաճաքելու իրավունքը՝ ծխախոտից, աղից, վառողից, նավթից, սզկից ըմպելիքներից և այլն: Ինչպես նշում է Փենան Բուլուֆ-օղյուն, ամեն մի գործողություն կատարելիս թուրքական կողմնակնկալում էր կանխիկ գումարներ կամ վարկեր¹:

Ի. Գոչորտոզկան նման գործարքներին միջնորդներին թվարկելիս բերում է Արդուլ Համիդի քարտուղար Իզզեթ փաշայի, ֆինանսների մինիստր Մեհմեմի, ազգական և ծովային մինիստր Ռահմեթի և այլոց անունները²: Ունենալով նշված և ուրիշ բարձրաստիճան անձնավորությունների աչակցությունը, օտար մտնությունները, առանց քաշվելու ճնշում էին գործադրում կենարոնական ու տեղական իշխանությունների վրա, հաճախ կեքելով բացարձակապես երկրի տնտեսությանը վնաս բերող պայմանագրեր: Իսկ իրենք՝ պետական մարմինները, հաճախ հանդես էին գալիս, Ի. Բուտանի սրակմամբ, որպես քսեփական զուլաջիթությանը շահագործող քաղաքական ապարատա՝: Օրր 1888 թ. գերմանացիները թուրքիային արամադրեցին հերթական փոխառությունը, վերջինս, ընդառաջելով նրանց պահանջին, իր ազգական պատվերները ձևակերպեց Կրուպի, Մաուզերի և զենք վաճառող այլ ընկերությունների հետ: Իսկ գերմանացիները՝ թուրքական կառավարությանը համարյա թե ուժով էին պարտադրում իրենց արտադրանքը³, որը հաճախ լինում էր հնացած և ոչ լիարժեք:

Նման դեպքերը հաչորդում էին միմյանց, փոխառության միջոցով գոյացած պետական պարտքերը արագորին աճում էին, իրենց հետ ազելացնելով հարկերն ու տուրքերը: 1876 թ. Արդուլ Ազիդի հրովարտակով թուրքիան առաջին անգամ հայտարարեց իր անվճարունակության մասին: Դրան հետևեցին

¹ «Մուրե», 1902, № 2—3, էջ 108.

² Bulutoglu K. Türk vergi sistemi, s. 280—281.

³ «St» Голубородько Н. И. (Южанин), Старая и новая Турция, М., 1908, էջ 174—175.

⁴ Бугата Н. Проблемы Турции, Л., 1925, стр. 85.

⁵ ЦГВИА, ф. 450, л. 105, л. 198.

ուրիշ հայտարարութիւններ: Չհաճատալով, որ Օսմանյան կայսրութիւնն ի վիճակի կլինի վեարկէ երկու միլիարդ ֆրանկի հասնող պարտքն ու նրա տոկոսները, փոխառութիւն տվող երկրները որոշեցին ֆինանսների, ընդհանրապես տնտեսութիւն, հսկողութիւն գործը կենտրոնացնել իրենց ձեռքում: 1881 թ. դեկտեմբերի 20-ին հրապարակվեց Մուհարրեմի հայանի զեկրեալը, որով պաշտօնապես հայտարարվում էր Քուրքիայում Էսկերային պարտքերի վարչութիւն կազմակերպումը: Վարչութիւն կազմի մեջ մտան Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի և Իտալիայի ներկայացուցիչները, ինչպես նաև տեղական պարտատերերից մեկ անձնավորութիւն և Քուրքական կառավարութիւն ներկայացուցիչը: Վերջինս ուներ միայն խորհրդակցական ձայնի իրավունք: Որևէ վեճ ծագելիս կողմերն իրավասու չէին այն լուծելու և գործը հանձնվում էր միջնորդ դաւարանի վրձնին: Որպես կարևոր մանրամասնութիւն նշենք, որ պարտքերի մեջ իրենց մասն ունենին առանձին եվրոպական պետական խոշոր գործիչներ և այդ պատճառով էլ վարչութիւն ստեղծելու հարցը քննարկվել էր զոնու Քեոլինի կոնգրեսում: Դրանց թվին էր պատկանում նաև Բիսմարկը, քորը Բելխիսերախեր և ընկ. րանկային տան միջոցով զեկէ էր մեծ քանակութիւն մուրքական արժեթղթեր¹: Ակնհերև է, որ մեծ տերութիւնների ու նրանց ներկայացուցիչների նաև տնտեսական շահերը պահանջում էին ամեն կերպ պահպանել Օսմանյան կայսրութիւն ֆիզիկական գոյութիւնը, օգտագործելով միլիամտելու բազմամյա առիթը՝ առերես հայտարարելով իրենց քրիստոնյա ժողովուրդների պաշտպաններ: Վարչութիւնը հենց սկզբից ստեղծեց իր բաժանմունքների ու գործակալութիւնների լայն ցանց, ընթացքում մինչ այդ գոյութիւն ունեցող Օտտոմանյան կայսերական բանկը ուներ 80 բաժանմունք, այս վարչութիւնը երկրի զգալուններում կազմակերպեց 728 բաժիններ ու գրասենյակներ: Իր գործունեութիւն առաջին տասնամյակում արդեն վարչութիւնն ստեղծեց հսկայական ապարատ սահմարյա ամբողջապես Քուրքահայատակ մահմեդականներից: 4527 ծառայողից 4172-ը մահմեդականներ էին, 316-ը՝ Քուրքահայատակ քրիստոնյաներ և միայն 39-ը եվրոպացիներ²:

¹ Քերրելյան Օ., Քուրքայի ֆինանսները, «Մուրե», 1903, № 5, էջ 63:

² АВПР, ф. Канцелярия, л. 25, л. 112:

Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ վարչութիւնի բաժինների վարիչների, բանկերի ու վարչութիւնի ղեկավար այլ մարմինների անդամների ինք տասներորդը կազմում էին տեղացիները, զլիսազորացնա մահմեդականներ. առանց որոնց հնարավոր չէր հարգութիւններ ծավալել այն հակապահանջարձուները, որ կատարում էին վարչութիւնի կենտրոնական ու տեղական մարմինները: Իսկ նրանք նախ՝ պետք է ապահովեն պարտքի տոկոսների ամենամյա վճարումները պարտքատերերին: Այդ նպատակով նրանց հարգութիւնի տակ էին գրվել մի շարք ուղղակի և անուղղակի հարկեր: Այդ հարկերից էին՝ աղից, ծխախոտից, սպիրտային խմիչքներից ու մետաքսից ստացածներից բացի, «Բուլղարիայից, Մոսկովից, Արևելյան Ռուսիայից, Կիպրոսից, Անրաստիայից ստացվելիք հարկերը»¹:

1912 թ. վարչութիւնի մարմիններում աշխատում էր արդեն 8931 մարդ, այն ղեկավար, երբ կայսրութիւնի ֆինանսների միջնարկութիւնն ուներ 5472 աշխատակից: Վարչութիւնի ծառայողների համար կատարվող ծախսերը կազմում էին 403.943 լիբա: Բարձրաստիճանի ծառայողներին տարեկան արվում էր 80 հազար լիբա²:

Նշանակալից է այն գիտատը, որ թուրքական կառավարութիւնը հաճախ շահագործում կամ շահագործում տեղական մարմիններին, իր եկամուտը կազմող տարրեր հարկերի գանձումը ևս հանձնարարում էր հարկերի վարչութիւնը: Իսկ վարչութիւնը պատրաստակամութիւններ կատարում էր կառավարութիւնի հանձնարարութիւնը: Վերջինս այդ միջոցով 1,5—2 %ով ավելի էր ստանում, քան իր հարկահաւաքների գանձած գումարներն էին և վարչութիւնն էլ վճարում էր հավաքված հարկերի 5 %³:

Կեղեքման ու շահագործման այս սխտեմը պարտքերի վարչութիւնը հնարավորութիւն էր տվել առաջին աշխարհամարտի նախօրին իր ձեռքում կենտրոնացնելու «Թուրքիայի եկամուտների մեկ երրորդից ոչ պակասը»⁴:

1912 թ. թուրքական տարեգրքի տվյալների համաձայն

¹ Քեյքեյան Թ., էջ. աշխ., էջ 81:

² Avni H., Bir yarıım müstemlece oluř tarihi, s. 37.

³ Տե՛ս Լույն Թեյը, էջ 94:

⁴ Раздел Азиатской Турция, стр. 9.

երկրում գործող 16 խոշոր բանկերից միայն երեքում էր գերազանցում թուրքական կապիտալը, 15 այլ բանկերում տիրապետող գիրք ունեին տեղական մեծաշարուստների ավանդները: Կառուցվող և գործող երկաթգծերի տնօրինությունը գտնվում էր 12 օտար ընկերությունների ձեռքում: Միայն Եվրոպական թուրքիայում վերջիններիս հսկողություն տակ գործում էին քիական հարստություններ շահագործող՝ 6, շինարարական՝ 5, ջրամատակարարման և կոյուղիների՝ 5, տրամվայների ու քաղաքային տրանսպորտի՝ 5, լուսավորության՝ 3, սննդամթերքների արտադրության՝ 21 և այլն ձեռնարկություններ ու կազմակերպություններ:

Երկաթուղային շինարարության ու երկաթուղիների շահագործման քնազավառում առաջնակարգ տեղը պատկանում էր գերմանական (2565 կմ.), ապա ֆրանսիական (2077 կմ.) և հրբուրյը՝ անգլիական (610 կմ.) ընկերություններին¹, Բանկային գործառնություններում բացարձակ տիրապետում էր Ֆրանսիան, առևտրի մեջ, մինչև համաշխարհային պատերազմը՝ Անգլիան: Առևտրի ընդհանուր շրջանառության մեջ վերջինս Գերմանիային գերազանցում էր հինգ անգամ, Ֆրանսիային և Ավստրո-Հունգարիային՝ երկու անգամ: Բայց պատերազմի նախօրերին Գերմանիան կապիտալի ներգրումների գումարով արցնե գրավում էր երկրորդ տեղը, Ֆրանսիայից հետո²:

Կասկածից վեր է, որ տնտեսական ազդեցության գործոնով էլ մեծ մասամբ պայմանավորված էր այս կամ այն մեծ տերության ազդեցությունը Օսմանյան կայսրության քաղաքականության վրա: Այսպես, կայսրության գոյության վերջին 70—80 տարիներին տիրապետող է եղել Անգլիայի և Ֆրանսիայի ազդեցությունը: Անցյալ դարի 80-ական թթ. սկսում է ուժեղանալ գերմանական իմպերիալիզմի ազդեցությունը, որը և ունեցավ վճռական նշանակություն առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին:

Ինչ վերաբերում է Ռուսաստանին, ապա նա առանձնապես

¹ Annuaire Oriental..., p. 167—174.

² ЦГИАЛ, ф. 150, оп. 1, л. 76—78.

³ 34* «Международная жизнь», 1927, № 8, էջ 41.

⁴ 34* Павлович М., Империализм и мировая политика последние десятилетия, Собр. соч., т. II, Л. 1925, стр. 61.

չէր ձգտում Քուրքիայում կապրտալներ ներդնել, Պատնառն այն էր, որ եւ կուլմնակից շէր բազմազգ ու հետամնաց Օսմանյան կայսրութիւնն ամբողջականութիւնը պահպանելուն, ինչպէս եվրոպական պետութիւնները, մշնելով իր շահերից, ցարական Ռուսաստանն աշակցում էր բուլղարներին և բալկանյան մոզովուրդներին՝ ազատագրվելու Քուրքական լծից, Ռուսական և եվրոպական տառապոք մտաձորականութիւնը, ուղղմական ու քաղաքական գործիչները կոնկրետ և բարոյական ոգնութիւն էին ցույց տալիս հայ մոզովուրդի ազգային-ազատագրական պայքարին, Հետեւաբար Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականութիւնը սովյալ խնդրում օրինկտիվորեն ուղղված էր և նպաստում էր կայսրութիւնն հարստահարվող ու հպատակ մոզովուրդներին ազատագրմանը: Այս տեսակետից վերջիններին համար յափաղանց կարևոր էին նաև տնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ:

Իսկ այդ կապերը, հատկապես առևտրական, գոյութիւն ունեին տասնամյակներ շարունակ: Դրանց բնորոշ կողմն այն էր, որ Քուրքիայի շատ շրջաններ գլխավորապես ներմուծում էին Ռուսական ապրանքներ և քիչ քանակութիւնը արտահանում Ռուսաստան իրենց արտադրանքը: Ա. Դ. Նովիչևը նշում է, որ մասնավորապես, Ռուս-հայտնական պատերազմում ցարիզմի պարտութիւնից հետո ուժեղացավ Ռուսական ապրանքների հոսքը Քուրքիա, այն դեպքում, երբ վերջինիս արտահանութիւնը Ռուսաստան համարյա թէ չէր փոփոխվում 50 տարվա ընթացքում:

Նման վիճակը, անկասկած, արտահայտում էր նաև Քուրքիայի կառավարութիւնն քաղաքականութիւնը, որը եվրոպական պետութիւնների ազդեցութիւնն հետևանքով հաճախ արգելակում էր Ռուսաստանի հետ փոխադարձ հարաբերութիւնների զարգացումը: Կայսրութիւնն վերնախավին ընդհանրապես դուր չէին դալիս Արևմտյան Հայաստանի և Անատոլիայի որոշ քաղաքների բազմապիսի ու անմիջական կապերը Կովկասի ու հարավային Ռուսաստանի առանձին շրջանների հետ: Դրանք դիտվում էին որպես հայերի, և ընդհանրապես քրիստոնյաների, առաջնապես արամեագրութիւնների հետևանք, որը, իհարկե, արտացոլում էր իրականութիւնը:

Տեսեաւական համագործակցութիւնը միանգամայն համապատասխանում էր կայսրութեան, հատկապէս Արեւմտեան Հայաստանի հայ ազգաբնակչութեան զարգացող նպաստներին՝ մըշտապէս ու սերտորեն կապված լինելով Ռուսաստանի, մասնավորապէս Կովկասի հայաբնակ շրջանների, ինչպէս նաև անտեսական այլ կենտրոնների հետ: Սակայն ցարական կառավարութիւնը, քաղաքական դիպչների բերումով (ազատագրական պայքարի աշխուժացում, կոտորածներ, ներքին բախումներ և այլն), երբեմն ձեռնարկում էր սահմանափակող միջոցառումներ: Այն դրանք և վերելում եղված հանգամանքները չլինեին, անկասկած, փոխադարձ կապերը կունենային շարունակվող ու անխախտ հարաբերութիւնների ընդթիւ կենսական այդ շրջանների անտեսական զարգացմանը:

Ռուս առաջադեմ գործիչներն ու մտավորականները գտնում էին, որ երկրի հարավային սահմանների քայ լինելը աշխարհային օգտակար է ռուսական առևտրի համար: Քուրքահայերի կապերը Կովկասի մեր առևտրական ֆիրմաների հետ վերականգնելովում են և օր օրի վրա զանազան նշանակալիցը՝ Ռարձրորակ ռուսական ապրանքները, մանավանդ աննգամթերքը, աշուսամենայնով, հաղթահարում էին արհեստական արգելքները և նպաստում ռուսական առևտրի ընդլայնմանը: Առաջին աշխարհամարտի նախօրինին այն հասավ զգալի լափերի: Միայն 4. Պոլսում, 1910 թ., Ռուսաստանից ստացվող ապրանքների վաճառքով զբաղվում էին 28 խոշոր առևտրականներ, որոնցից միայն 5-ն էին ռուս: Մնացածներից 7-ը հուլի էին, 6-ը՝ հայ, 2-ը՝ հրեա և 8-ը՝ մահմեդական՝, էրզրումի ռուսական գլխավոր շուկատուս Ա. Ազամովի ավլայների համաձայն, վիլայիթի առևտուրը Ռուսաստանի հետ 1908 թ. մտա 517 հազար ռուբլուց անց աճելի քան երեք անգամ և 1912 թ. հասավ 1.638 հազար ռուբլու: Իսկ Վանի փոխշուկատուս Քումանկին, նշելով Արեւմտեան Հայաստանի շրջանների առևտրի բուռն զարգացումը, գրում էր, որ առ միայն Վանի վիլայիթի, այլև մասական վիլայիթների առևտրական ակտիվ ամբողջ գործունեութիւնը գտնվում է քաղաքապէս հայերի ձեռքում...»՝ նրանց միջոցով

¹ АВПР, Новая турецкая стол, 1909—1913, д. 3723, л. 19.

² Տէր Եւսէպ Կոչը, գործ 3522, թերթ 2.

³ «Донесения российских консульских представителей...», 1913, № 29, стр. 108.

⁴ АВПР, Новая турецкая стол, д. 2495, л. 37.

էր Ռուսաստանի հարազտից բերվում շաքարը, Ղարսի մարզից՝ աւուխը, փայտը, ալյուրը, ցորենն ու գարին, Քիֆլիսից՝ գյուղատնտեսական և այլ գործիքներ, Բաքվից՝ եսվթը, Երևանից՝ քրինկը, գինին ու կոնյակը և այլն, Ընդլայնվող առևտրական ցործունեությունը հանգեցրեց մի շարք փայտաիրական ընկերությունների կազմակերպմանը, Այսպես, էրզրումում առևտրական եսվթը վաճառում էին «Էույա» (հիմն. 1901) և «Արարատ» (հիմն. 1906) ընկերությունները, Երկրաթիղների առևտուրը կատարում էին Ղաթարյանց և Բոյաչյանց եղբայրների ու էմիր օղլուի վաճառատները, գյուղատնտեսական գործիքներից՝ եղբայր Ղաթարյանները և Փաֆաֆյանը, Ռնտինե ապրանքների վաճառքը դտնվում էր Օննիկ Դավիդովի ձեռքում, Բայազետում առևտրական ապրանքների վաճառքն իրականացնում էին Ծհանյան և Մինետյանց եղբայրները, Բինատ և ընկ. վաճառատունը և այլն¹:

Կայսրության արևմտյան շրջաններում առևտրական առևտրի ազդեցությունը չափազանց թույլ էր, Ռուսաստանի եսվազնացության և առևտրի ընկերության ներկայացուցիչը Ջմյունիայից գրում էր, որ տեղի համապատասխան կազմակերպություններն իրենց ուշադրությունից դուրս են թողել այդ կարևոր կենտրոնը, մինչդեռ Եվրոպայի առևտրականները Ջմյունիան դարձրել են երևց գործունեության կենտրոններից մեկը, Ռուսաստանի կապիտալիստներից, շարունակում է նա, իր ներկայացուցիչն ունի միայն եսվթարդյունաբերող Մանթաշևը, Փաղաքում կան նաև Անանովի առևտրական տունը և Գրիգոր Կեհուտիի ալրազացները²:

Միայն 1910 թ. Կ. Պոլսի և Ջմյունիայի գլխավոր հյուպատոսարաններին կից սանդժվեցին հատուկ առևտրական կոմիտեներ, որոնք դրական դեր կատարեցին Քուրքիայի արևմտյան շրջաններում և սեժովյան քաղաքներում առևտրական առևտրի զարգացման գործում: Ռուսաստանի առևտրական շրջանառության մեկ երրորդը կատարվում էր այս վերջիններում: Ռուս-թուրքական առևտրի բնորոշ կողմը, այդպիսով, այն էր, որ կայսրության բազմաթիվ շրջաններ, շրջանցելով նրա գլխավոր

¹ 54-е «Довесения...», 1913, № 21, стр. 15—18.

² АВІР, Новый турецкий стол, д. 3723, л. 37.

³ См. там же, ф. Посольство в К.-поле, 1908, д. 3036, л. 78.

տնտեսական կենտրոնները, կապեր ունեն հարասահմանի հետ:

Նույնպիսի բնույթ ունեն ապրանքափոխանակութիւնը և առևտուրն Օսմանյան կայսրութեան արարական երկրներում: Եզիպտոսը, Հատկապես Մուհամմեդ Ալիի տիրապետութեան շրջանում և նրանից հետո ինքնուրույն էր տնօրինում իր գործերը: Դրան նպաստում էր Անգլիայի հետզհետե ակտիվացող քաղաքականութիւնը: Իրացը ևս անցյալ դարի կեսերից արտահանում էր Հացահատիկ, արմավ և այլ ապրանքներ, որոնք համաշխարհային շուկա էին հասնում անմիջական ճանապարհով: Իրաքի և Իրանի արտաքին առևտրի զգալի մասը, ըստ Վ. Լույկու, կատարվում էր Բաղդադի և Բասրայի վրայով: Իսկ վերջինս մշտական կապեր ուներ Պարսից ծոցի և Հնդկաստանի նավահանգիստների հետ¹:

Համաձայն ուսական Հյուպատոս Ա. Աղամովի Հազորդումների, արդեն մեր դարի սկզբին սհացահատիկի առևտուրը Հնդկաստանի և Կարմիր ծովի նավահանգիստների հետ իրենց ձեռքում են կենտրոնացրել Բաղդադի և Բասրայի տեղական ֆիրմաները, իսկ արտահանումը Եվրոպա սովորաբար կատարվում է անգլիական վաճառատների միջոցով, որոնք հիշյալ քաղաքներում ունեն իրենց բաժանմունքները²:

Բնյութը, Դամասկոսը և Հալեպը ուղղակի կապեր ունեն Զրանսիայի և Եվրոպայի մյուս երկրների առևտրականների հետ, իսկ Եզիպտոսի վրայով՝ նաև անգլիական կենտրոնների հետ: Արարական երկրների միջոցով կատարվող առևտրի նշանակութեան կարևորութեան մասին են խոսում հետևյալ տվյալները. միայն Սիրիայի, Իրաքի և Պաղեստինի վրայով ստացվում էր Օսմանյան կայսրութեան ներմուծվող ապրանքների մոտ մեկ քառորդը և արտահանվում՝ մեկ հինգերորդը: Դիվանագետների Հազորդումների համահայն, եթե սկզբնական շրջանում տեղական առևտրականները նախընտրում էին գործել արտասահմանյան ֆիրմաների ներկայացուցիչների օգնութեամբ, ապա առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրին նրանք անմիջական կապերի մեջ էին մտել այդ ֆիր-

¹ 34. Луцкий В. Б., Новая история арабских стран, М., 1965, էջ 125—126.

² АВПР, Осман Турецкий стол, д. 7643, л. 8.

մաների հետ՝ Սակայն Քուրթիայի օրինակը ապացուցեց, որ ուժի և քաղաքական միջոցներով զանազան երկրների ու ժողովուրդների մերձեցումը ֆեոդալիզմի շրջանում դեռևս ի վիճակի չէ միավորելու դրանց նաև տնտեսապես և ապահովելու հետագա առաջընթացի կայուն հիմքեր:

Անավորվող բազմազգ բուրժուազիայի տնտեսական միասնական շահերի բացակայությունը, հետզհետե սրվող հակասությունները, ինչպես արդեն նշվեց, Օսմանյան կայսրությունը կանգնեցրին հղնածամի առջև: Երկրի դանդաղ առաջընթացը և հղնածամի տնտեսական խորացումը նրա գոյություն վերջին տասնամյակներում դարձան կայսրության պատմության երկու բնորոշ գծերը: Իսկ կիսադադուսի վերածվելն ավելի ևս բնորոշեց Քուրթիայի սոցիալ-տնտեսական կարգերի ու քաղաքական ծանր սեժիմի ոչ բնական և անհանդուրժելի կողմերը, սրունցով և պայմանավորվեցին ու ձևավորվեցին երկրի հետամնացություն ուղիներն ու գործունեները: Կինեղով քաղաքականապես անկախ, կայսրության ղեկավարները նրա գոյություն ամբողջ ընթացքում այդպես էլ չկարողացան կենտրոնացնել ու ղեկավարել իրենց երկրի տնտեսության առաջընթացը: Հնգհակառակը, այն հետզհետե, հաճախ կառավարողների կամքով անցավ օտարների ձեռքը: Երբեմնի հզոր Օսմանյան կայսրությունը, որի հետ երկար ու ձիգ դարեր հաշվի էին նստել հարեվան պետությունները, XIX դարի վերջերին ի վիճակի չէր ինքնուրույն տնօրինելու իր բախաղը: Նրա անկման հիմնական պատճառներից մեկը պետք է փնտրել այս երևույթի մեջ:

Քուրթ պատմաբանների, տնտեսագետների, սոցիոլոգների, գրողների, քաղաքական գործիչների և ալլ հեղինակների ուշադրության կենտրոնում է հատկապես երկրի առաջընթացի վրա արտաքին ազդեցության խնդիրը: Մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմն այդ ազդեցությունն արտահայտվում էր «եվրոպականացում» կամ «արևմտականացում» տերմիններով: 1960-ական թթ. շրջանառության մեջ մտավ «մոդեռնացում» հասկացությունը, որն արտահայտելու էր տեղի ունեցող ապագադուսացման, ներքին զարգացման, Եվրոպայի կողքին ԱՄՆ-ի ազդեցության ուժեղացման երևույթները և ավելի չեզոք տերմին օգտագործելու ցանկությունները: Սակայն էիշտ է այն տե-

¹ «Донесения...», 1912, № 1, стр. 45.

ասկետը, որը կայսրության զարգացման ընթացքը գեահատելու համար իրականությունը ավելի մոտ և պատմականորեն լիարժեք է գտնում Եվրոպականացումն հասկացությունը:

Իրենք՝ թուրք Հեղինակները, ներկայումս օգտագործում են բերված երկք արտահայտություններն էլ, նախապատվությունը տալով բնօրինակացումն տերմինին:

Բայց այստեղ կարևորը երևույթի անվանումը չէ, այլ գեահատականը, որ տրվում է Արևմուտքի ազգեցությունը՝ գրական է եղել այն, թե՛ բացասական և, ի վերջո, ի՞նչ դեր է կատարել արտաքին ազգեցությունը թուրքիայի տեսություն և կուլտուրայի զարգացման գործում:

Հետազոտողների մի մասը, հատկապես իսլամադեոները, գտնում են, որ մահմեդական երկրների զարգացման վրա արտաքին ազգեցության ներգործությունը կարող էր լինել միայն պայմանական: Այսպես, ուստի մեծ արևելագետ Վ. Բարտոլդը քրիստոնյա երկրների սրինակով կատարվող բարեփոխումները իսլամի ազգեցության տակ գտնվող ժողովուրդների մոտ, նույնիսկ տեսականորեն, անհնարին էր գտնում, որովհետև նրանց սպեցիական ու հասարակական կյանքում ամեն մի նորամտություն հանցագործություն է հավաստի հանդեպ¹: Իրապես, Ղուրանի ու շարիաթի մեջ, ինչպես տեսանք, պետական կարգի ու մարդկանց փոխհարաբերությունների սահմանումները, բոլոր մահմեդական ժողովուրդների համար, ներկայացվում են որպես մշտական ու անփոփոխ իրավիճակ:

Անշուշտ, քննարկվող խնդրի հիշտ պատճախուն ունենալու համար կարևոր նշանակություն ունեն թուրք Հեղինակների կարծիքները, որոնք շափազանց տարբեր են, և հաճախ, հակասական: Թուրք հայտնի պատմարան պրոֆ. Ք. Քունայան իր «Արևմտականացման շարժումը թուրքիայի քաղաքական կյանքում» աշխատության մեջ գտնում է, որ մինչև XVIII դարը Եվրոպայից իսլամը Արևմուտքի կարիքը չուներ: Նրանում կային այնպիսի բաներ, որոնք կարող էին սրինակ ծառայել Արևմուտքի համար: Համեմատած Արևմուտքի հետ, նա ավելի միաս-

¹ Бартольд, В. В., Турция, ислам и христианство, Соч., т. VI, М., 1966, стр. 143.

նական էր, ազատ ու ծաղկուն: Երա կույտուրական մակար-
դակը բարձր էր¹:

Քուրք այլ հնգինականեր ևս բազմաթիվ անգամներ, ավելի
ընդարձակ ու ծավալուն, հայտնել են թուրքերի մյուս ժողո-
վուրդներից բարձր լինելու ռասայական տեսակետը, որը մինչև
այժմ էլ թուրքական շովինիզմի գաղափարական անկյունա-
քարն է: Այդ գաղափարախոսություն ստեղծողներից մեկը՝ Ջիա
Գյուլբալպը, զեմ արտահայտվելով թուրք ժողովրդի վրա արտա-
քին ազդեցությունների խնդրին, գրել է, որ նման բանը միջին
դարերում հնարավոր չէր, քանի որ թուրքն ավելի առաջավոր
կույտուրա ուներ, քան նրա հարևանները: Իր Քրքականության
հիմունքները գրքում նա գրել է. «Քուրքական պատմությունը
բարոյական առաքինությունների ցուցահանդես է: Քուրքերը
հոգատակ ժողովուրդներին և նրանց ազգային ու կրոնական կազ-
մակերպություններին կրոնական և ազգային ավտոնոմիա են
շնորհել: Դա զիբ է ամեն տեսակ գնահատականից², Այնու-
հետև ընդգծելով, որ մարդկային բոլոր առաքինությունները
սաղմնային վիճակում տակա էին թուրքերի մոտ, նա գտնում
է, որ պատմականորեն թուրք ժողովրդի առաքելությունն է
ևզել բարոյականության ամենաբարձր առաքինությունների
կենսագործումը և տպացուցելը, որ հնարավոր են ամենաան-
հավատալի թվացող անհնազոհության և հերոսության երևույթ-
ները³, Քննելով հիշյալ տեսակետը, Ա. Փելտյակովը, միանգա-
մայն իրավացիորեն, անհիմն է համարում Ք. Քունայայի բե-
րած փաստարկները, քանի որ գրանք սչին համապատասխա-
նում պատմական ճշմարտությանը⁴, Նույնը կարելի է ասել
ևսև Ջիա Գյուլբալպի անակերպումների մասին:

Օսմանյան կայսրությունում Եվրոպայի փորձի կիրառումը,
Եվրոպական ուղիով ընթանալը XIX դարում դառնում էր կեն-
սական խնդիր: Անհրաժեշտ էր, բակայն, հաղթահարել նաև հողե-
քանական արգելքը; որը կապված էր Արևմուտքի և, ընդհանրա-
պես, քրիստոնեական աշխարհի հանդեպ գոյություն ունեցող

¹ Tunaya T. Z., Türkkiye'nin siyasi hayati batılılaşma hareketi
ist., 1960, s. 18.

² Gökalp Ziya, Türkçölügün esasları, Ankara, 1961, s. 102.

³ Նույն տեղը, էջ 117.

⁴ Историкография и источниковедение истории стран Азии и Афри-
ки, вып. II, 1968, II-а, стр. 127.

արհամարհանքի, վատահույժյան բացակայության, ինչպես նաև
սպիղծա ջրիստոնյանների նկատմամբ թուրքների ունեցած մե-
ծամտության ու ամբարտաձան վերաբերմունքի հետ:

Զարգացած երկրների արդյունաբերության արտագրանքի
հոսքը, հարստանալու և բարեկեցիկ, եվրոպական կյանքով ապ-
րելու վերնախավի ձգտումն ու առաջընթացի տրամաբանու-
թյունն ուղի հարթեցին երկրի բարեմտականացման համար:
Իսկ երիտթուրքների տիրապետության տարիներին արդեն սկայս-
բության եվրոպականացումը կառավարող կուսակցության ծրա-
գրի տեսք ընդունեցա՞:

Պատմական այս տեղաշարժերը, ինչպես նշվեց, իրենց խոր
հետքերը թողեցին երկրի առաջընթացի վրա և շարունակում են
ազդել նաև թուրք պատմագիտության վրա: Մի շարք հայտնի
պատմաբանների գրքեր արդեն իրենց խորագրերում ցույց են
տալիս հեղինակների գրական վերաբերմունքը դեպի քննվող
երևույթը: Այսպես, Ք. Քունայայի աշխատությունը կոչվում է
«Արևմտականացման շարժումը Քուրդիայի քաղաքական կյան-
քում», է. Կարալինը՝ «Շարժումներ եվրոպականացման ուղիով»,
Ք. Մյումթազինը՝ «Արևմտյան քաղաքակրթության ո՞ր փուլում
ենք գտնվում» և այլն:

Քունայան եվրոպականացման շարժումն ընկալում է որպես
Արևմուտքի ազդեցության ուժեղացման պայմաններում կայս-
րությունը վերահաս կործանումից պահպանելու միակ միջոց:
Օյա Սենչերի կարծիքով, XIX դարում բոլոր պետական գործիչ-
ները մտածում էին կայսրության հարատևության մասին և
սամենագործնական և արմատական միջոց՝ էին համարում
սրբազարծը դեպի Արևմուտք, արևմտյան կազմակերպություն-
ների ընդորինակումը և այդ ուղղությամբ բարեփոխումներ անց-
կացնելը¹, Գոկո. Ք. Մյումթազը Քուրդիայում իրացվող ու-
ֆորմները գնահատում է որպես արևմտյան քաղաքակրթություն
մտցնող միջոցառումներ: Դրանով է նա բացատրում այն
երևույթը, որ փաստորեն սպառնենահանվում էին որպես քա-

¹ Историкография и источниковедение истории стран Азии и Африки, вып. II, 1968, II-а, стр. 130.

² Քունայա, էջ. աշխ., Karal E. Z., Garplulaşma hareketleri Tanzimat Kitabi, Ist. 1940, Dr. Mumtaz T., Garplulaşmanın neresindeyiz?

³ Սենչեռ Օ., էջ. աշխ., էջ 42.

զարակերթութիւնն օրինակներ՝ որոշ ժողովուրդներին օրինակները, կազմակերպութիւնները, սովորույթները և, հատկապէս, հասարակարգ, ազդեցիկները»¹։

Հաշիի շահելով երկրի Հնարավորութիւնները, կայսրութիւնն զնկազարները ժողովրդին տարան ծանր պատերազմներին ու նոր տարածութիւններ գրավելու ուղիով։ Իսկ դա պահանջում էր հազելլալ միջոցներ։ Պարտերն անեցին և թուրք ժողովուրդն ի վիճակի չեղավ զրանք մարելու։ Այս պատճառով նա խրվեց մնաց զարգացման որոշ անտիճանի վրա և սկսեց հա մնալ սրիշներին։

Ք. Մյումբազը այնուհետև գրում է, որ թուրք ժողովուրդը գիտական նախաձեռնութիւններին մեջ չէր ցուցարհրում իսկական շահագրգռվածութիւնք՝ Ստամբուլի համալսարանի պրոֆեսոր Եալլուկ Ջիլլովը երկրի Հետամնացութիւնը բացատրում էր նրանով, որ բողոքողի մեջ տիրապետում էր պահպանողական մտածողութիւնը՝։ Քուրք խոշոր պատմարան էնվեր կարալն իր բազմահատոր աշխատութիւն մեջ Օսմանյան կայսրութիւնում արդիւնարհրութիւնն զարգացման դանդաղ ընթացքը բացատրում է բանվորական ուժի, զրամի և համապատասխան գիտական մակարդակի բացակայութիւնը։ Օսմանյան պետական գործիչները, — գրում է նա, — յունիին ժամանակակից անտեսագիտական գիտելիքներ... նրանք առողջ տեսնական բազարականութիւն չէին վարում։ Այդ բազարականութիւնն սոցիալական արմատները քննելիս նա ընդգծում է, որ վերնախաւի ներկայացուցիչները չէին ցանկանում, որպէսզի ժողովուրդն ամբողջովին ազատագրվեր ընթացող տգիտութիւնից... որովհետև, այդ դեպքում, նրանք կզրկվեին ժողովրդի թիկունքում շուտ կյանք վարելու Հնարավորութիւնից»²։ Կարալի կարծիքով, իրերի նման վիճակը Հետևանք էր սուլթանի ու նրա պաշտոնյաների այն համոզման, որ ժուլութիւնն ու անտարբերութիւնը համակել էին ժողովրդական մասսաներին, արմատագրվել էին հասարակութիւնն բոլոր խավերում, և այդ երևույթը հանդիսացավ տերերի դժբախտութիւններին պատ-

¹ Մյումբազ Ք., Ել. աշխ., էջ 18.

² Նույն աւեր., էջ 19—20.

³ Джилалов Х. З., Экономика Турции, М., 1971, стр. 30.

⁴ Karal E. Z., Osmanlı tarihi, cilt VII, Ankara, 1956, s. 255.

ճառը: Զարիքներից դուրս գալու գլխավոր ուղին եւ տեսնում է ժողովրդական կրթութիւնի բարելավման մեջ¹:

Մյուս անվանի պատմաբան Օ. Լ. Բարկանը, որը ավելի քան քառասուն տարի զբաղվել է միջնադարյան Հոգային Հարաբերութիւնների ուսումնասիրութեամբ, հրատարակել է բազմաթիվ աշխատութիւններ, ի թիւս որոնց նա հաստոր «Օսմանեան կայսրութեան գյուղատնտեսութեան իրավական և ֆինանսական հիմունքները XV—XVI դարերում», չի ձեռքազատվել հիշյալ Հարաբերութիւններն իդնականացնելու փորձերից: «Գործոնները,— գրել է Օ. Բարկանը,— որոնք քայքայեցին Օսմանեան կայսրութեան սոցիալական ու տնտեսական համակարգը և այգասերեցին այն, արդյունք էին ոչ այնքան ներքին, նորմալ, սեփական զարգացման հակասութիւնների, որքան կայսրութեան սահմաններից դուրս հասունացող Հեղափոխական ուժերի»: Բալկանեան պրորիւմներին նվիրված և Բուխարեստում 1976 թ. նոյեմբերին կայացած միջազգային կոնֆերանսում եւ հանդես և կազմ «Օսմանեան Հոգային օրենսդրութեանը XVI—XVIII դարերում» թեմայով, Զեկուլցման ամբողջ պաթոսը եւ ուղղնց օսմանեան տիրապետութեանը գովաբանելուն: Ազրաբային հարաբերութիւնների «արդարացի» լինելը զեկուլցող փորձնց ապացուցել այն փաստով, որ իրր Քուրթայում երբեք չեն եղել գյուղացիական ապստամբութիւններ²: Օ. Բարկանի թեզերը ենթարկվեցին խիստ քննադատութեան (և ոչ միայն մարքսիստ Հետազոտողների կողմից): Քուրթ պատմաբաններ և սոցիալոգներ Ն. Բերքսը, Մ. Մարգինը, Ք. Կարպատը լինելով արեւմտեան ուսումնական հաստատութիւնների աշխատակիցներ, իրենց հայացքներով և մեթոդոլոգիայով հարում են արեւմտեան պատմագիտութեան տեսակետներին: Նրանք առաջին պլանի վրա ևն գնում Օսմանեան կայսրութեան ներքին զարգացումը, որը ինոր չափով երկիրը մոտեցրեց Արեւմտեան պետութիւնների մակարդակին և հնարավոր դարձրեց եվրոպականացման պրոցեսը: Քուրթ Հեղինակների առաջադեմ թնին պատկանող մի խումբ

¹ Idem. cit. VIII, 1962, s. 452.

² Sencer M., Osmanlı toplm yapısı, s. 278.

³ ՏՎ՝ «Валекиске исследование, выд. 3, Освободительные движения на Балканах», М., 1978, էջ 310.

կրիստոսաբարհ-հետազոտողներ խատորեն քննադատում են ար-
տաքին ազդեցության գերը: Ավելի հանգամանալից ու խոր
կերպով վերլուծելով հասարակական կարգերն ու սոցիալական
փոխհարաբերությունները, նրանք եկել են այն եզրակացու-
թյան, որ Արևմուտքի միջամտությունն իրր խանգարել է Օս-
մանյան կայսրության զարգացման նորմալ ընթացքին:

Մ. Սենչերը, հենվելով ասիական արտադրանականի մա-
տին Կ. Մարքսի հայտնած տեսակետների և Հոդի պետական սե-
փականություն անկայության փաստի վրա, գտնում է, որ Քուր-
քիայում գոյություն չի ունեցել սովորական իմաստով ֆեոդա-
լական հասարակարգ: Ընկ այս պատճառով էլ, նրա կարծի-
քով, խոսել այսանդ կապիտալիզմի զարգացման պատմական
ուղու մասին՝ չի կարելի Երկրում տիրապետող է եղել ասիա-
կան արտադրանականը, որի պայմաններում զեկավարվող
կենտրոնը, լինի դա պետական իշխանություն, թե բանակի հրա-
մանատարություն, Ենարավորություն չտվեց սաղմնավորվելու
կապիտալիզմին, որը նախապատրաստվել էր ֆեոդալական ար-
տադրանականի ներքին հակասությունների շնորհիվ¹: Սենչերի
կարծիքով, Քուրքիայի նման երկրներում կապիտալիզմը ոչ թե
ներքին զարգացման, այլ արտաքին գործոնների արդյունք է:
Արևմուտքի ներխուժումը սկսած XVI դարից, դրսից ներմուծ-
վող կապիտալիստական հարաբերությունները, նրա ասելով,
ոչնչացրին բուրձական կապիտալիզմի զարգացման պայման-
ները²: Այնուհետև սոցիալական տեղաշարժերի անկայությու-
նը նա բացատրում է ոչ թե ներքին փոփոխություններով, այլ
արևմտյան կապիտալիզմի քայքայիչ ազդեցությամբ: Լ՛նդհա-
նուր ամամբ ճիշտ մեկնարանելով ասիական արտադրանա-
կանի ազդեցությունը, Մ. Սենչերը, այնուհանդերձ, չի թափան-
ցել նրա էություն խորքը: Նա հաշվի չի առել Հոդագործության
համայնական բնույթը, որը արդելակում էր կապիտալիստական
սեփականության և նրա վրա հենվող արտադրության ձևերի հա-
սունացումը: Նա անտեսել է, որ Հոդի պետական սեփականու-
թյունը ևս ֆեոդալական սեփականության ձևերից է և որ սո-
ցիալական այդ կառուցվածքները ներքնապես քայքայվում էին
արտադրողական նոր ուժերի զարգացման ազդեցության հետե-

¹ Sencer M., Osmanlı toplumu yapısı, s. 265.

² Նույն տեղը, էջ 302.

վանքով: Օ. Սինչերը Օսմանյան կայսրության ֆեոդալական տնտեսության քայքայումը նկատելի է համարում «Հատկապես 1870-ական թվականներից, երբ, կարծես բռնի կերպով, գրսից մտցված կապիտալիզմից մղված տնտեսությունը տեղափոխվում էր կապիտալիստական ձեռնարկությունների ստեղծման, ցամաքային ու երկաթուղիների շինարարության և կապիտալիստական շուկայի զարգացման հանապարհի վրա»¹: Այդ նա զարգացնում է այն միացը, որ կայսրությունը, եթե ի վիճակի լիներ որպես բնական ամբողջություն և գիտական շարժումը ուղղեցություններին, զնալու էր ուրիշ հանապարհով: Իսկ քանի որ նման բան տեղի չունեցավ, երկրի սննդին զարգացումը խանգարվեց, շեղվեց բնականոն ընթացքից և մտավ մի նոր ուղու մեջ»²:

Քուրդիայում կապիտալիզմի զարգացման և բռնկուր պատկարզի ձևավորման վերաբերյալ իր աշխատության մեջ Կուրտ-Հան Ֆիշեկը ևս մեղադրում է Արևմուտքին՝ տեղական արտադրությունների քայքայման և տնտեսության հետամնացության համար: Ֆեոդալիզմից կապիտալիզմին անցնելու սկիզբը նա համարում է Քուրդների կողմից Կ. Պոլսի գրավումը 1453 թ.: Գրան, իբր, հետևեց առևտրի աշխուժացումը, Զենուվայի վաճառականների սխտանատիկ այցելությունները, որոնք իրենց բերած սուկու և արծաթի փոխարեն մեծ քանակությամբ տանում էին հումք և տեղական արդյունաբերության ապրանքներ: «Մկսած XVI դարի կեսերից, — շարունակում է Կ. Ֆիշեկը, — երբ սկսվեց հումքի գների արագ բարձրացումը, Անատոլիան ձեռք բերեց Եվրոպայի համար հումքի կարևոր բազայի նշանակություն»³:

Հետագայում Քուրդիայի զարգացման ուղղությունը և որոշակի արտադրանքի անհրաժեշտությունը նա կապում է Արևմուտքի պահանջմունքների հետ: Նույնիսկ գյուղատնտեսության առաջընթացը Կ. Ֆիշեկը համարում է սույն թե ներքին պահանջմունքի... , այլ արտաքին շուկայի կարիքների հետև-վանք»⁴:

¹ Sencer O., Türk Toplumunun tarihsel evrimi, s. 43.

² Նույն տեղը, էջ 29:

³ Dr. Fişek K., Türkiye’de kapitalizmın gelişmesi ve 1941 sınıfları, s. 40.

⁴ Նույն տեղը, էջ 2:

Այնուհետև, սեփականութիւն կենտրոնացումը, բանվորական ազատ ձեռքերի շանակական աճը, արտադրութեան սրտ աշխուժացումը և կախման ուժեղացումը արևմտյան պետութիւններին նա բացատրում է վերջիններին հետ կենթված պայմանագրերի հետևանքով ստեղծված իրավիճակով: Ըստ Ֆիշեկի, մասնաձոր ձեռնարկատերերն ազնիւ կենտունակ էին, քան պետական ձեռնարկութիւնները, որովհետև առաջինները կապված էին ստար կապիտալի հետ: «Մենք տեսնում ենք,— եզրակացնում է հեղինակը,— որ տնտեսութիւն կապերն արտաքին աշխարհի հետ, XIX դարում հանգեցրին, թեկուզ դանդաղ, ֆեոդալական կարգը կապիտալիստական արտադրանքանակով փոխարինելուն, որը, ի վերջո, նա համարում է պրոգրեսիվ երեւոյթ¹:

Բազմիցս վկայակոչված «Քուրքիայի հասարակական կարգը աշխատութիւն մեղ Դոզան Ավչըօղլուն ևս ընդունում է եվրոպական ձևով հայրենիքում տեղի ունեցած սոցիալ-տնտեսական համակարգի էվոլյուցիան՝ ֆեոդալիզմից զեպի արդյունաբերական կապիտալիզմին անցնելու իրողութիւնը: Բայց կայսրութիւն և հանրապետական Քուրքիայի հետամնացութիւն ու զանգաղ զարգացման համար նա ևս մեղաւոր է ճանաչում Արևմուտքին: Նրա պատկերացմամբ Քուրքիան միշնազարում գրտնըվում էր պարզացման առավել բարձր մակարդակի վրա և անհնար չէր, որ արևմուտքից առաջ մտնէր արդյունաբերական կապիտալիզմի ուղիին²: Սակայն պատմական մի շարք գործոններ փոխել էին իրերի վիճակը և Արևելքի գերազանցութիւնը փոխարինվել էր Արևմուտքի գերազանցութիւնով: Ահա այդ հսկայական տեղաշարժերը, հեղինակի կարծիքով, առաջացրին կայսրութիւն ճզնաժամը, որի հետևանքով տեղի ունեցած սկիներտնական իշխանութիւն փաստական փլուզումը և նրա հիմնական հենարանը հանդիսացող ազրարային սխտեմի ալլասերումը³: Բոլոր պատմական ու հասարակական-քաղաքական շարժքների մեղքը Ավչըօղլուն զնում է արտաքին ազդեցութիւնների վրա և հայտարարում. «Արեմն Քուրքիան ոչ

¹ Dr. Fishak K., էջ. աշխ., էջ 28.

² Avcioğlu D., Türkiye'nin dönüşü..., s. 222.

³ Լույս տեղը, էջ 222.

⁴ Լույս տեղը, էջ 25.

թե եւ մնացած, ալլ իմպերիալիզմի կողմից եւ թողնված մի երկիր է՝:

Վերոհիշյալ տեսակետի ամենահետադական արտահայտողն ու Արևմուտքի ամենախիստ քննադատն Իսմայիլ Ջեմն է: Երեք թե շորս անգամ վերահրատարակված, և Քուրքիայի եւ մնացու պատնառներին նվիրված իր աշխատութիւն մեջ եւ եւ իգնալականացնում է Քուրքիայի վաղմիշնադարչւան հասարակարգը, այն համարելով բամենից տաաշավորը, ամենից քաղաքակրթվածը, ամենից մարդկայինը՝: Նա գտնում է, որ կայսրութիւն ծաղկման շրջանում այնտեղ չէին կարող լինել ֆեոդալական կարգեր, որ այն Եվրոպայի նման չէր անցել ֆեոդալիզմից դեպի կապիտալիզմ, ալլ, ընդհակառակը, հազասարութիւն և արդարութիւն սկզբունքներից նահանջել էր դեպի ֆեոդալական հարաբերութիւններ՝:

Օսմանյան կայսրութիւն քաղաքական ու պետական գործիչներին կատարած բարեփոխումների փորձերը եւ համարում է բացասական: Այդ գնահատականը Ջեմը հիմնավորում է նրանով, որ Եվրոպայի ազդեցութիւն ուժեղացումը քայքայից անդական արհեստներն ու արտադրութիւնն ընդհանրապես, ստրկացրից երկիրը: Գրքի բազմամթիվ էջեր հեղինակը նվիրել է հոգային հարցին՝ նա դեմ է արտահայտվում Քուրքիայում իրար ետևից ընդունված օրենքներին, որոնք հետզհետ ամրապնդում էին հողի սեփականութիւնը, ի վնաս երբեմնի տիրապետող հողի պետական սեփականութիւն: Նրան վրդովեցնում է հատկապես կանանց եւ հողը ժառանգելու իրավունք տալը: «Քանդիմաթը, — գրում է Ջեմը, — դարմանելու սխալ եղանակով ավելի եւ բարբոթից տեսնութիւն մեջ տիրող հիվանդութիւնը՝: Եվրոպականացման սկիզբը եւ համարում է 1800 թվականը: Գրանից ծայր առած անդաշարժերը եւ որակում է որպես տընտեսական կյանքի լիրերալացում, մասնավոր կապիտալի տիրապետութիւն ամրապնդում, արևմտյան երկրներից ընդօրինակած քաղաքական կազմակերպութիւնների հաստատում: Այս ամենի գնահատականը եւ տալիս է գրքի հետևյալ տո-

¹ Avcioğlu D., էջ. աշխ., էջ 234:

² Cem İ., Türkiye'de geri kalmışlığın tarihi, ist., 1971, s. 46.

³ Նույն տեղը, էջ 176—177:

⁴ Նույն տեղը, էջ 221:

գերում. «Արևմտականացումը, արդեն գոյութիւն ունեցող Հասարակական և տնտեսական այլասերումն ավելի ևս արագացնելով, Հանդիսացավ կայսրութիւնն փլուզման զլիսավոր գործունեւորից մեկը»¹:

Անհրաժեշտ ենք գտնում ընդգծել նաև, որ Արևմուտքի դեմ ուղղված, երբեմն շատ խիստ, քննադատական ու բացասական գնահատականներին զուգահեռ իրենց զարգացումն են ապրել արևմտամետ մի շարք ուղղութիւններ: Մեծ մասամբ, սրանք ավելի ուժեղ ու ազդեցիկ են եղել, քան բերված քննադատական տեսակետները:

Այդ բանի վառ ապացույց կարող է ծառայել երիտթուրքական բուրք կառավարութիւնների ներքին տնտեսական ու արտաքին քաղաքականութիւնն ամբողջ պատմութիւնը: Իրենց պրակտիկ քաղաքականութիւնն և տնտեսական գործունեութիւնն մեղ, սկսած XIX դարի կեսերից, երկրի կառավարիչները, ինչպես նաև երիտթուրքերը մշտապես հենվել են այս կամ այն մեծ տերութիւն, կամ պետութիւնների խմբի վրա և փաստորեն չեն հանդիսացել Քուրքիայի ազգային շահերը պաշտպանող ուժ: Ընդհակառակը, նրանք կողմնակից են եղել օտար կապիտալի հանդեպ երաց դռներին՝ քաղաքականութիւնը և հենց այդ նկատառումներով մեծ պետութիւնների հնարավորութիւնների և նրանց միջև եղած հակասութիւնների օգտագործելն ու անհրաժեշտ դեպքերում խուսանավելը համարվել է իմաստուն քաղաքականութիւնն ցուցանելը:

Երիտթուրքերը, — իրավացիորեն զրում է պրոֆ. Ա. Միլչերը, — իրենց խնդիրն էին համարում ոչ թե պայքարը հանուն երկրի ազգային անկախութիւն, այլ ընտրելը որևէ իմպերիալիստական խմբավորում, որի «հովանավորութիւնն» տակ, իրենց տեսակետով ավելի ձեռնառու կլինէր դեմ Քուրքիան ամբողջապես»²:

Ստանձնելով երկրի ղեկավարութիւնը, նրանք իրենց արտաքին քաղաքականութիւնը ավելի ծանրացրին նրա կիսապաշտպալին վիճակը: Նույնիսկ Քուրքիայի ներքին խնդիրներին անդրադառնալիս նրանք մշտապես հաշվի էին առնում օտար կապիտալի շահերը: Այսպես, օրինակ, երբ 1909 թ. հունիսին

¹ Сөм I., Ելվ. աշխ., էջ 215:

² «Всемирная история», т. VII, стр. 360.

Մեչիխում քննարկվում էր կառավարութեան օրինագիծը գործադուլների մասին, ներքին գործերի մինիստր Ֆերիզ փաշան իր խոր անհանգստութեամբ հայտնեց այն առթիվ, որ մոզովորդական շարժումներն ու բանվորական ելույթները կարող են բխնուցնել եվրոպական կապիտալիստներին, չուզել երկիրը, խանգարել արդյունաբերութեան զարգացմանը, մի խոսքով, հասցնել խռովութեան¹։

Նեղհանրապետ, իրենց ֆինանսական պետքերը հոգալու կարևորագույն ուզին, ներքին հարկերից ու տուրքերից հետո, նրխաթուրքերը համարել են տարբեր տիպի ու կարգի արտաքին փոխառութիւնները՝ Ղեկավարութեան արամագրութիւնները ցարտուն կերպով արտահայտող փաստաթղթերից մեկը կարող է համարվել շարժման լիզներներից Ջավիզ քելի հայտարարութիւնը, որը, որպէս ֆինանսների մինիստր, ասել է հետևյալը. «Մենք արտասահմանյան կապիտալի կարիքն ունենք, որպէսզի ավարտենք (սկսած) աշխատանքները։ Մենք դրամը կվերցնենք այնտեղից, որտեղ կտան ավելի նպաստավոր պայմաններով... կապիտալի հայրենիքը այն երկիրը չի, որտեղ նա գոյանում է, այլ այն, ուր նա ներդրում է։ Խոսում են, որ իբր մենք օտար կապիտալի հանդեպ ունենք թշնամանք, բայց դա ճիշտ չէ²։ Իր տեսակետը համոզիչ դարձնելու նպատակով նա լսողներին հղում է դեպի նրխաթուրքերի լորսամյա գործունեութիւնը, որը լիցուն է փոխառութիւնների փաստերով։

Բոլոր դեպքերում, երկրի կառավարողները, մամուլի օրգանները և պաշտոնական հիմնարկները, իբր նախապայման, ձևականորեն առաջ էին քաշում անկախութեան գաղափարը։

«Քասֆիրի էֆէյարա լրագիրը գրում էր, որ սկզբունքորեն թուրքերը դեմ չեն բնիքական կապիտալիստների մուտքին Քուրքիա, սակայն մենք ցանկանում ենք, որ այդ կապիտալիստները մուտք գործեն որպէս զրամագլուխ և իրենց հետ լրերեն քաղաքական նկրտումներ մեր երկրի նկատմամբ³։ Իրականում նման ցանկութիւնը չէր կարող փոխել իրերի գրութիւնը։ Երխաթուրքերը դիտակցաբար մերձենում էին գերմանական բռնկին և հետզհետե ավելի ու ավելի կախույալ վիճակ էին ստեղծում

¹ «Ազատամարտ», 24. 6. 1909, № 2.

² «Восточный сборник», кн. II, 1916, стр. 32.

³ «Санкт-петербургские ведомости», 12/25. 12. 1913.

Քուրքիայի համար, Անշուշա, նրանք փորձում էին իրենց քայլերն արդարացնել իրր հրկրի առաջընթացն ապահովելու նպատակներով: Երկաթուղիական պարագլուխներին Քալեաթ փաշան իր հուշերում գրել է. «Մենք բոլորս համոզված էինք, որ մեր գոյությունը պահպանելի կուրողանալու համար Քուրքիայի դաշինքը (Գերմանիայի) նման եվրոպական տերություն հեռանկարով հրամանատարություն էր: Քուրքիան կարող էր ապահովել գիտություն, արհեստների, արդյունաբերության և առևտրի զարգացումը, ինչպես նաև պահպանել տարածքային ամբողջականությունը միայն աշխարհի պետությունն էր, որն ուներ զարգացման բարձր մակարդակ¹: Օգտվելով նման վերաբերմունքից, Գերմանիան մուտք էր գործում Օսմանյան կայսրության բազմադարյանություն, տնտեսական ու կուլտուրական կյանքի ոլորտները, ակտիվորեն ցուցաբերելով իր ներկայությունը բոլոր մանր ու խոշոր գործերում: Անում էր գերմանական կազմակերպությունների, գաղտնիների, թերթիների, զանազան հիմնարկությունների ներկայացուցիչների թիվը, ամբապընդում էր նրանց գիրքը երկրի ներսում: Այդ ամենին նպաստեց պատերազմի նախօրյակին ստեղծված «Գերմանա-թուրքական կոմիտեի» գործունեությունը:

Քուրքիական հասարակական կարծիքը մշակելու նպատակով կազմակերպվում էին ժողովներ, հանդիպումներ, հայտնի պետական ու հասարակական գործիչների հիւյսթներ:

Կոմիտեի հիմնադիր ժողովը բացեց Մեջլիսի նախագահ Խալի բեյը: Նա հույս հայտնեց, որ արդյունաբերական Գերմանիան և երկրագործական Քուրքիան փոխադարձորեն կլրացնեն իրար: Ապա, Մեջլիսում արտասանած իր ճառում նա գերմանամետ բազարականությունը հիմնավորեց այն դրույթով, որ իրր Քուրք հասարակայնությունն արգեն տեսնում է այն բանն օգուտները, որ կարող է տալ սերտ ու երկադասան մերձեցումը մի կողմից Քուրքիայի, իսկ մյուսից՝ Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի միջև²: Եսա շուտով բոլորը համոզվեցին, թե ինչ օգուտն ավելի ալդ մերձեցումը: Նոր փոխառությունները, տնտեսական և քաղաքական ազդեցության ուժեղացումը Քուրքիային դարձրին գերմանական իմպերիալիստների ֆինանսական վասալը, որը

¹ Talât peşonin hatıraları. İst. 1946, s. 23.

² «Տե» «Летопись», 1917, № 5—6, стр. 290.

բազմաթիվ բնագավառներում կորցնելով իր ինքնուրույնությունը, ստիպված էր հլու և հնազանդ կատարել իր տիրոջ պահանջները: Այս վերջիններն իրացվում էին հեշտաությամբ, հաճախ կամովին, քանի որ, ինչպես նշվեց, արտաքին կապերը վերնախավի հարստացման կարևոր աղբյուրներից էին:

Հետևանքը եղավ այն, որ 1914 թ. արտաքին վարկերի գումարը հասավ 64 մլն. ֆունտ ստեռլինգի: Այդ գումարը բաժանված էր հետևյալ կերպ. բանկերում կենտրոնացված էր 10 մլն., երկաթուղիների շինարարությունը մեջ՝ 39 մլն., մոնոփոլիպոլ հիմնարկներում՝ մոտ 5 մլն., առևտրի ու արդյունաբերությունը մեջ՝ 9 մլն., կամ ընդհանուր գումարի մեկ յոթերորդ մասը միայն¹:

Նշված ընդհանուր գումարի 45,4 %-ը պատկանում էր Գերմանիային, 25,9 %-ը՝ Ֆրանսիային և 16,9 %-ը՝ Անգլիային: Մնացած 12,8 %-ը բաժանվում էր ԱՄՆ-ի, Բելգիայի, Իտալիայի, Հոլանդիայի և այլ պետությունների միջև²: Ահա նման կախվածություն պայմաններում Քուրթիան ստիպված էր մասնակցելու առաջին համաշխարհային պատերազմին: Փաստերը ցույց են տալիս, սակայն, որ պատերազմում նա կատարում էր ոչ միայն գերմանական իմպերիալիստների կամքը, այլև հետապնդում էր իր իսկ նվաճողական պլանների իրագործումը: Բանն այն է, որ գերմանական ըլոկի միլիտարիստական շրջաններն ամեն կերպ նպաստում էին Քուրթ վերնախավի Քուրտական, պանթուրքական ու պանիսլամական գաղափարախոսության տարածմանը և շովինիստական նկրտումների կենսագործմանը, որը միանգամայն համընթաց էր Քուրթական կառավարության պրակտիկ քաղաքականությունը: Միաժամանակ ստեղծվել էր այնպիսի վիճակ, երբ Քուրթ հրամանատարներն անգամ իրենց վերադասի հրամանները ստանում էին գերմանացի խորհրդակցանների կամ գերմանական կապի ծառայություն միջոցով: Այսպես, 1914 թ. հոկտեմբերի 24-ին ուղարկված միմիտար էնվեր փաշան Քալեաթի և Ջեմալի հետ հանդիպում ունենալուց հետո, փակ ծրարով, ժողովալ Սուլտանին հանձնեց երկու օր առաջ իր ստորագրած հետևյալ հրամանը. «Քուրթական նավատորմի խնդիրն է՝ զբաղվել տիրապետու-

¹ 56* Օհան Քալուս, Развитие на капитализма в Турция, стр. 23.

² Hübner Y, Türkiye köy iktisadiyatı, s. 132.

Քյունը Ան ծովում: Որոշեք ռուսական նավատորմի տեղակայումը և առանց պատերազմ հայտարարելու, որտեղ որ հանգիստեք, հարձակվեք նրա վրա¹:

Հրամանի կատարումը սկսվեց հոկտեմբերի 27-ին, իսկ հաջորդ օրերին արգեն զեղակոծվում էին Օդեսան և Սևաստոպոլը՝ Ալգաս սկզբից չհայտարարված պատերազմը, որի միջոցով Քուրք վերնախավը հույս ուներ իրականացնելու իր շովինիստական նպատակները: Քայց պատերազմին մասնակցելը բուլղոսիին չէր համապատասխանում հետամնաց, կիսագաղութային վիճակում գտնվող երկրի պետական և ազգային շահերին: Դեռ ավելին: Ե. Լուչչուվնյարը գրում է, որ մի շարք պետական ու ղինվարական գործիչների կարծիքով պատերազմում ռազմական գործողություններին և գաղտնի քայքայիչ միջոցառումներին Քուրքիայի մասնակցությունը հետևանքով համաշխարհային սպանող երկարամզվեց երկու տարով²: Դրանից էլ պատերազմող երկրներից ամենից խիստ տուժող հենց ինքը Քուրքիան էր: Ռազմական ծախսերի աճը պետական պարտքը հասցրին աստղաբաշխական թվերի՝ 2 200 մլն. դոլարի կամ 424 մլն. Քուրքական ոսկի լիբայի: Ուղղակի պատերազմական ծախսերը կազմում էին այդ թվերի կեսը: Կային, սակայն, անուղղակի, բայց պատերազմի հետ կապված ծախսեր, որոնց գումարը հավասարվեց 4 800 մլն. դոլարի: Պատերազմի տարիներին ընդհանուր ծախսերը հասան պատկանելի գումարի 6 400 մլն. դոլարի³: Նշվածից բացի, հսկայական էին մարդկային ընդհանուր կորուստները՝ մոտ 2,5 մլն. ճակատում և թիկունքում ու նյութական վնասը՝ թե որպես պատերազմական գործողությունների և թե որպես իշխանությունների ռազմական ու ներքին քաղաքականության հետևանք:

Անհրամեշտ է մեկ անգամ ևս ընդգծել, որ Քուրքիայի սոցիալ-տնտեսական կյանքի և նրա հետագա զարգացման վրա խիստ բացասական ազդեցություն ունեցավ Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքում պատերազմի տարիներին և դրա-

¹ Лудшувейт Е. Ф., Турция в годы первой мировой войны 1914—1918 гг., М., 1966, стр. 59.

² Նույն տեղը, էջ 309:

³ Мирский С. К., К вопросу об определении стоимости мировой войны для Турции, «Новый Восток», 1923, № 3, стр. 472.

նից հետո կազմակերպված քրիստոնյաների և հատկապես հայ
 ժողովրդի ցեղասպանութունը, Հանրահայտ է, որ այն նախա-
 ձեռնեցին ու ղեկավարեցին երիտթուրքերի պարագլուխները,
 հայերի բնաչնչումը հայտարարելով համապետական և համազ-
 գային խնդիր: 1915 թ. մայիսի 23-ին այդ պարագլուխներից
 Բեհ-Հեղդին Եսքիրը ավելց հիշյալ խնդրի հետևյալ բարագրա-
 նումը: «Հայերը կանգնած են մեր համիսլամական և համա-
 թուրքական սրբազան իդեալներու իրականացման համարն
 վրա ու մենք անխուսափելիորեն կրազխիք անոնց հետ: Ատի-
 կա վեր է և զուրս է մեր անձնական զգացմունքներին և արա-
 մազություններին: Մենք հարկադրված ենք ասարևայնորեն
 ոչնչացնել մեր համրում վրայնն այժմ ամենը, ինչ որ արգելք
 հանդիսանա մեր ազգային սրբազան իդեալներուն»¹:

Անշուշտ, ոչնչացնելու մարմազը սևվել ու նախապատրաստ-
 վել էր տասնամյակների ընթացքում և հատկապես հայկական
 խնդիրը միջազգային հարց գառնալուց հետո՝ Պատերազմին
 մասնակցելու կարևոր պատճառներից մեկն այդ պլանի իրագոր-
 ծումն էր: Բացի այդ, գերմանական իմպերիալիզմի շահերը
 պահանջում էին բարելավել Բազդադի երկաթուղու շահագործ-
 ման պայմանները, որին կարող էր նպաստել հայերի տեղա-
 հանությունը: Իր ելույթներից մեկում այդ շահերի բատագու-
 ներից Պաուլ Թահրբախը հայտարարել է. «Միշտազետքում, որով
 անցնում է Բազդադի երկաթուղին, բնակչությունը շատ նոր է
 և դա խիստ անհաճ է գերմանացիների համար, քանի որ բա-
 վականաշափ բնակչության բացակայությունը երկաթուղագծի
 շրջանում տեսնապես թուլացնում է նրան: Ուստի պետք է հա-
 յերին ստիպել գաղթելու Միջագետք»²: Ինչպես տեսնում ենք,
 այս հարցում ևս, թուրք վերնախավի և իմպերիալիստական
 մոնոպոլիստների շահերը համընկան: Ուստի թուրքիայի կառա-
 վարիչները, առանց հետևանքները հաշվի առնելու, պատերազ-
 մի առաջին օրերից սկսեցին տեղահանման ու բնաչնչման պլա-
 նի իրականացումը: Բռնազրավումները, կոդուստան ու թալանը,
 տեղական իշխանությունների ցուցմունքով, սկիզբ առան, զի-

¹ Առն Վազան, Հայկական տանհիեզը և հայերու լքումը գույթերը. Պեթոս, 1970, էջ 214:

² Արզումանյան Մ., Հայաստան 1914—1917, Եր., 1969, էջ 301:

նակզյի մասին 1914 թ. Հուլիսի 30-ին շենքերի պատերին կըպ-
ցըրած հայտարարութիւնների հետ միամտամանակ:

Արագորեն անում էր բանակը, որին պետք էր ապահովել
հանդերձանքով, սննդամթերքով, հազորդակցութիւն միջոցնե-
րով: Իսկ զինված ուժերի կորիզը կազմող սուլթանի հին բա-
նակը քնողկայի վիճակ մը ունէր, մերկ ու անոթի էր: Սպայու-
թիւնը տարվան մեջ երկու անգամ պայրամե-պայրամ սոճիկ
կտատար ու զնդծարարութիւններ, կաշառակերութիւններ կերպով
մը գլուխ կպահէր: Քուրդական բանակը այդ վիճակից զուրս
չկեղծ հույնիսկ պատերազմական զորձողութիւնների նախա-
րէին: Կ. Պոլսում ռուսական զեապան Ա. Գիրսը 1914 թ. Հոկ-
տեմբերի 9-ին հեռագրում էր Պետերբուրգ. «Էրզրումի գլխավոր
հյուպատոսը հազորդում է. Ստուգումը անց է կացնում Պոս-
սնյա փաշան (գերմանացի— Լ. Ի.): Երջանում հավաքվել է
300.000-ից ոչ պակաս զինվորական, որոնցից մտտավորապես
100.000-ը կանոնավոր զորքեր են, որոնք եկել են Դիարբեքի-
րից, Սիվասից, Խարպուտից:

Բանակը չի ապահովված հանդերձանքով, հրացաններով և
սննդամթերքով: Սկսվել է սովը և դասալքութիւնը: Հայկական
կոտորածը հետաձգվել է հարուստ մահմեդականների պահան-
ջով, որոնք Ռուսաստանի կողմից ապահովութիւն կրաշխիք են
սպասում իրենց անպատիժ զորձուկնութիւն համար...» ստորա-
գրութիւնը՝ Ազամով:

Բազմաբովանդակ այս հետազոտող պատկերում է երկրի
ընդհանուր վիճակը նախապատերազմյան օրերին, երբ հրամա-
յական անհրամեշտութիւն էր դարձել բանակը զուրս բերել այդ
վիճակից և նոր զորակոչված զինվորականների նվազագույն
պահանջները բավարարել՝ հանուն առաջադրված շղթիխտա-
կան նպատակների: Եվ ահա պետական կարևոր խնդիր են
գառնում սննդամթերքների, հազուստեղենի ու բանակին ան-
հրամեշտ այլ պարագաների պարտադիր հավաքն ու բնագրա-
վումները:

Ռազմական միևնառութիւնը, 1915 թ. օգոստոսի 8-ին
ժամուկ հեռագրով ստորագաս մարմիններին տնդեկացնում էր

¹ Սյուրմենյան Գ., Երզնկա, 1947, Կահրե, էջ 258:

² Si' Архив Военно-морского флота, ф. 418, օս. 1, սձ. քրան. 4270.

բանակին անհրաժեշտ նյութերի մասին: Դրանց շարքում
 Բվարկվում էին Հետևյալները. հորթուկի կաշի, սաստառի կաշի,
 մուճակ, կոշիկակարի սեպ, գամ, պտուտակ, վրան, տեղական
 արտադրություն կտորեղեն, կոճակ, օղակ, զանազան ընդհան-
 ներ, ցորեն, գարի, ալյուր, ձավար, լոբի, սիսեռ, սոս, բրինձ,
 շաքար, յուղ, սլիսար, ալժ, արշառ, գրաստ, դռան ու պատու-
 Հանի ծխնի, փնդկեր, կողպանք, շինափայտ, սոսինձ, կապար,
 կլայնկ, երկաթյա խողովակներ, բժշկական իրեր և այլն¹: Բայց,
 քանի որ նշված և այլ իրերի զգալի մասը Քուրքիայի արդյու-
 նարերությունը չէր արտադրում, այն պետք է բռնագրավվեր
 ժողովրդից², մեծ մասամբ, քրիստոնյա ազգաբնակչությունից:

Ինչպես բնորոշել է Հենրի Մորգենթաուն՝ Ամերիկայի գնապանը
 Կ. Պոլսում, «Բռնագրավումը, որ ընկերացավ զորսկոչին, իրա-
 կանություն մեղ վերածվեց քաղաքային բնակչության կողոսու-
 տին... Քուրքերն առին այն բուլտր ձիերը, շորիները, ուղտերը, ու-
 խարները, կովերը և այլ կենդանիները, զորոնք կրնային ձեռք
 անցնել: Ընվեր ըստվ ինձի, քե 150.000 կենդանի էին հավա-
 քած»³. Այդ ձևով Քուրք իշխանություններն ավերեցին ամբողջ
 գյուղեր, թողնելով գյուղում մեկ-երկու անասուն: Դեսպանը
 իր հուշերում այդ ամենը որակում է որպես միջոցառում, որը
 տունեցավ անխուսափելի հետևանքը ազգին երկրագործությունը
 քանդելու, և վերջապես հարյուր հազարավորներ մատնեց սո-
 վիշ: Այնուհետև նա շարունակում է. «Կառավարությունը ցույց
 տվավ ճիշտ այս միևնույն անպատկառությունը և անխոհեմու-
 թյունը առևտրականներին և խանութպաններին ապրանք բրո-
 նագրավելու իր ձևին մեղ ալ: Այս արարքները քիչ տարբերու-
 թյուն ունենին գիտակից ավազակություննե՞ր, երկիրը մոսիկից
 դիտելուց հետո գնապանը ըրում է, որ այդ առևտրականների
 մեծ մասը հայ կամ քրիստոնյա էին և կամ հրեա ու դրանց մեղ
 լկար ոչ մի մահմեդական: Խանութները բառացիորեն թալանե-
 լուց հետո Քուրք պաշտոնյաները տիրոջը հանձնում էին ստա-
 ցական, կամ որևէ Բլաթի կտոր՝ իրենց բռնագրաված բարիքնե-
 րի մի մասը միայն ցույց տալով: «Այսպիսով,— եզրակացնում
 է հուշերի հեղինակը,— ժողովրդին մեծագույն մասին համար

¹ Տե՛ս Առև Վարդան, էջ. աշխ., էջ 142:

² Նույն տեղը, էջ 21:

³ Նույն տեղը:

բնագրավումը պարզորեն տնտեսական կործանում նշանակեց՝, ևսն Վարդանը միանգամայն իրավացի է, երբ թուրքական շովինիզմի արտահայտությունը հանդիսացող (քանի որ ոչ մի մահմեդական ժողովուրդ չարեացանքից կոչին) և նոյեմբերի 20-ին հայտարարած այսպես կոչված բարբառական պատերազմը, համարում է թուլանի և ավարառություն և որ խթան՝ Պուլի խումանը և երկրի այլ շրջանների խաժամումը բռնկալից իրական և իրավական իմաստը սրբազան պատերազմին և կողոպուտի ու քանդումի ծախսով ինկավ վրանս¹, Մայր առավ ավազակային գործողությունների մի նոր ալիք՝ քրիստոնյաներին պատկանող խանութների և առևտրական հաստատությունների վերջնական կողոպուտը:

Թուրքիայի կառավարող շրջանները կարծում էին, որ պատերազմը տևելու է մի քանի ամիս և որ զրա ծախսերը, ինչպես հավաստում էին գերմանացի դաշնակիցները, հեշտությամբ կարելի կլինի ծածկել հայերի դարերով կուտակած և նրանցից զբաղված նյութական հարստությամբ: Բայց զա միայն շովինիզմով մթազնած երևակայության արդյունք էր:

Նյութական ավերածությունը հետևեց «սեֆերիերլիքը»՝ զորահավաքը, որը Մ. Արզումանյանը որակում է որպես բարեմասհայության գլխին առաջին մեծագույն պատուհասը²: Թրենցով բանակ պետք է կանգնեին 20—45 տարեկան տղամարդիկ:

Սակայն տանում էին ֆիզիկապես առողջ և արտաքնապես կարող մարդկանց, նրանց ստորաբաժանումները խառնելով թուրքական ռազմական միավորներին:

Սկզբնական շրջանում, անտեղյակ իրենց շուրջը կատարվածին, սրանակին մեշ եղող հայերը,— զրում է Սոհ. Լեփսիուսը,— պատերազմական նախարարին վկայության համեմատ քաջությամբ կոչված էին րոյոր նախատեղում: Անոնք ամենամեծ մասով զինաթափ եղան և բանակի ծառայության մեշ գործածվեցան իբրև րեռնակիր և ճամբաներու նորոգությունս վրա: Ամիսներ հետո, կազմակերպված ձևով, նրանք ոչնչացվեցին. «իրենց մահմեդական ընկերներին սպանվեցան, 80 կամ 100

¹ 54՝ ևսն Վարդան, էջվ. աշխ., էջ 32.

² Եսի, սեզը, էջ 26:

³ Արզումանյան Մ., էջվ. աշխ., էջ 212:

կամ ավելի հողիանոց շնկատներ, սպաներու հրամանով, հրացանի բռնվեցանք¹։

Այդպես զոհվածների ընդհանուր թիվը հասավ 300 հազարի։ Հայ ազգաբնակչությունը զրկվեց իր ամենակենսունակ, աշխատունակ և քաղճուճակ մասից, 1915 թ. ապրիլից սկսվեցին Հայ հասարակական ու կրոնական գործիչների և մասավորականների ձերբակալումները։ Մինչև մայիսի 10-ը ժողովրդին անշատեցին իր մոտ 3000 առաջնորդներից և խորհրդատուներից՝ գլխատեցին նրանց։ Նշված զեպոստերին զուգահեռ և զեկավարվելով 1910 թ. Սալոնիկում կայացած երիտթուրքերի համագումարի, ինչպես նաև հաջորդ տարվա հոկտեմբերին կուսակցության կենտկոմի հատուկ նիստի որոշումներով, կայսրության կառավարական շրջանները օրենքներ և միջոցառումներ էին մշակում Հայ ժողովրդի ուղանավորված բնաջնջման և գույքերի բռնազրավման վերաբերյալ։ Միաժամանակ կենտրոնը տեղական իշխանություններին կարգադրել էր հայերին թույլ չտալ գույքերի վաճառք և իրավունք էր վերստահել տեղահանվողներին՝ իրենց հետ վերցնել մեկ կամ մի քանի սրվա սնունդամթերք միայն։ Հատկապես հսկողություն էր սահմանվել թանկարժեք իրերի և զարդեղենի վրա, որոնց տանելը խստորեն արգելված էր։ Ում որ հաշտվել էր որևէ բան ծածուկ վերցնել իր հետ, թալանվել էր և հաճախ զոհվել՝ այդ իսկ պատճառով։ Բազմաթիվ են հրամանները, հրահանգները, հեռագրերը և երիտթուրքական կառավարության ու զեկավարների բաևավոր ու զրավոր ցուցումները հայերի տեղահանման ընթացքում լրված գույքերի հաշվառման և բաժանման մասին։

Գրանցից բացի, գույություն ունեն հիմնավոր ու մանրամասնորեն մշակված գաղտնի փաստաթղթեր, որոնք ինքնին դատավճիռ են գնեցողը կազմակերպողների համար։ Բարերախտարար, նրանք հայաճարերվել և հրտադարակվել են մամուլում և զբաղանություն մեջ։ Այսպես, Հայկազն. Գ. Ղազարյանը իր հոդվածներում և «Ցեղասպան թուրքը» աշխատասիրության մեջ հրատարակել է հիմնական օրենքներն ամբողջությամբ։ Գրանցից կարևորը 1915 թ. մայիսի 16-ի կանոնադրությունն է՝ հայերի սլոյալ գույքերու, անշարժ կալվածներու և հողերու վերաբերյալ։ Այն բաղկացած է 34 հոդվածներից, որտեղ ամենայն

¹ Անօրինակ Եսե., Հայաստանի շրջերը, էջ 21։

մանրամասնությամբ հրահանգվում է՝ բնագրավումները հրահանգ հանձնախմբերի կազմի, աշխատավարձի և գույքերի հաշվառման ու պահպանման ձևերի, վերադասին զեկուցելու ժամկետների, ում ինչ հանձնելու, լքված բնակավայրերում և հայերի բնակարաններում մահմեդական զաղթականներին տեղափոխելու, կարգի և բազմաթիվ այլ հարցերի մասին: Զին մոտացված նաև լքյալ գույքերի տերերի տիրավունքները: Համաձայն կանոնադրության երրորդ հոդվածի, գույքերի գրավումը չեկափարող հանձնաժողովը պետք է արձանագրեր տպահպանության տակ առնված գույքերուն տեսակը, քանակությունը, զնահատված արժեքները և տերերուն անունները...¹: Պահանջվում էր այդ ամենը պահեստավորել, նշելով դրանց պատկանելությունը և պահեստները փակել, որպեսզի հարստությունները չթափանցեն: Պուրջը և իրերը վաճառելու ղեկքում գույացած գուժարները բտերերուն անունով, իբր ավանդ պիտի հանձնվին ծլմտական (ֆինանսների) նախարարության գանձարկղին և տեղեկագիրք մը պիտի կազմվի, որուն բնագիրը պիտի արվի տեղական կառավարչության ու վավերացյալ մեկ պատճենը՝ վարչական հանձնախուժքին²:

Որպես ծագր հնչող այս փաստաթուղթը միակը չէ՝ Դրան հետևեցին շրջաբերականներ, տեղափոխության վերաբերյալ օրենքներ և հրամաններ, երկու տասնյակ հեռագրեր ու հրահանգներ, որոնց կատարումը, ինչպես ասվեց, սկսվել էր պատերազմի նախարակին և Քուրթիայի տարածքում՝ Կիլիկիայում ավարտվեց միայն 1921—1922 թթ.: Ոչ լրիվ ավյալներով, թալանի ու ոչնչացման ենթարկվեց 66 քաղաքների ու 2500 գյուղերի հայ ու քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, կոռուպտիվեցին և քանդվեցին ավելի քան 2000 եկեղեցիներ ու վանքեր, 1500 դպրոցներ և վարժարաններ³:

Հաս Ա. Համբարյանի հաշվումների, որոնք ելնում են 1845 թ. մարդահամարից, արևմտահայերի թիվը 1914 թ. պետք է կազմեր 3.883.692 մարդ: Սակայն կայսրության իշխանությունները 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից մինչև

¹ Վարդյան Է. Գ., Ճշգրտված թուրք. հեյրութ, 1968, էջ 228.

² Եսյն տեղը, էջ 230.

³ Եսյն տեղը, էջ 420, նաև «Հուլամասյան մեծ եղեռնի», Պեյրութ, 1965, էջ 1025.

չպիտի ըլլա ըսելը թե թուրք առևտուրին ամբողջութիւն վրա ներածութիւն 60, արտածութիւն 40 և ներքին առևտրի գոնե 80 տակտը կզանվին Հայերուն ձեռքին մեշ... ներքին բովանդակ տնտեսութիւնը փնայցված է իր բոլոր ապրանաց մթերանոցներով և իր արժեքներով, և ինչ որ ամենեն զեշն է, արժեքի բոլոր ստեղծագործող ուժերով»¹:

Ընայած որոշ չափազանցութիւններ, այս թվերը, մտաւոր ճշմարտութիւնը արտացոլում են մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը եղած պատկերը: Առանձին մեծահարուստների Հուսահատ փորձերը՝ ինչ-որ չափով փրկել իրենց ունեցվածքը ևս իդուր էին: Թրինակ, Մարուքե ազա Իբրանոսյանը, որպեսզի չկորցնէր հսկայական հարստութիւնը և շարունակէր զնկավարել արգոյունարերական հաստատութիւնների և վաճառատների լայն ցանցի գործունեութիւնը, պատերազմի տարիներին ժամանակավորապես մահմեդականութիւն ընդունեց: Սակայն երբ ևս զոհվեց, շիտանելով քրիստոնյա մնացած ժառանգների սգտին որևէ փաստաթուղթ, շերա գույքը անցավ իթթհադական վառարարութիւն ձեռքը, կամ պարզապես բռնագրավվեց²:

Վնասի պատկերն ամբողջացնելու համար բերենք Լեփսիուսի նկարագրած և ամբողջապես իրականութիւնը համապատասխանող իրավիճակը: «Պարզված երկնամասերուն մեշ ալլևս,— շարունակում է ականատես հեղինակը,— մի քանի բացառութիւններն զատ, ոչ որմնադիր, ոչ երկաթագործ, ոչ հյուան, ոչ ատաղձագործ, ոչ բրուտ, ոչ կղմինդրագործ, ոչ զերձակ, ոչ կոշկակար, ոչ ոսկերիչ, ոչ զնդագործ, ոչ բժիշկ, ոչ փաստարան, ոչ ալ միակ անձ մը կգտնվի, որ ազատական ասպարեզներուն պատկանի և կամ որևէ արհեստով զբաղվի»³:

Լեփսիուսի համոզմամբ հիտատես թուրք գործիչներն ու մտաւորականները քալիտի սղրան թուրքիս անտեսաւան կորժանումը և ապա եզրակացութիւն պիտի հասնին թե թուրքիս անբաղդատելիորին ավելի քան կորսնցուց ներքին պատերազմով, քան ինչ որ երբեք չպիտի կրնա շահիլ արտաքին հաղթանակով»⁴:

¹ Լեփսիուս Թա՛., Հայաստանի շարդերը, էջ 262:

² 54* «Отчет Советского торгового представительства в Анкаре за 1925 г.», էջ 11.

³ Լեփսիուս Թա՛., Հայաստանի շարդերը, էջ 265:

⁴ Նույն աճը, էջ 267:

Համարյա եռւն կարծիքն է Հայտնում 1915 թ. 4. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպանատան խորհրդական Լուիս Այսթայնն իր օրագրի մէջ՝ «Քուրքերը».— գրում է նա,— կամազոր կերպով քանդեցին իրենց տնտեսական մեծ աղքատը (եղող Հայերը)։ Երեք ամսվա մէջ շատ ավելի վնաս պատճառեցին (իրենց երկրին), քան տարիներ տևող պատերազմ ըր կրնար¹։ Յեղասպանության օրչկտիվորեն տրված բոլոր գնահատականները Համարյա նման իմաստ են պարունակում։ Իսկ այդ խնդրով ավելի անմիջականորեն ու խոր զբաղվողները Մեծ եղեռնը անվանել են «արմենոցիդ»²։ Մինչդեռ Քուրք մտավորականությունը շարունակում է անուսել երևույթի հասցրած թե տնտեսական և թե քաղաքական ու բարոյական հսկայական վնասները։ Իսկ գեղեցիղն տաշաչնող պատճառները ունեն անմիջական նշանակություն Քուրքիայի այսօրվա հետամնացություն արժատները ի Հայտ բերելու տեսակետից։ Գաղտնիք չէ, որ գեղեցիկը արթնացրեց դարերով քնած, արյան, գերելու և թալանի ինստիկտը Քուրք և ջրվոր աչ ցեղերի մէջ։ Եվ Հավանական է, որ Քուրքիայում այսօր տեղի ունեցող հազարավոր սպանությունները, թերևս այդ բանի հետավոր արձագանքն են Հանգիստում։ Քուրքիային մինչև հիմա չի ներվում մարդկության Հանդիպ կատարած ծանր հանցանքը և այդ կապակցութամբ միջազգային կյանքում հաճախ տեղի ունեցող հակաՔուրքական ցույցերն ու գնալերը մշտապես բարոյաքաղաքական հարված են Հասցնում Քուրքիայի հեղինակությունը և հոգսեր պատճառում նրա իշխանություններին։ Վերջիններին մի շարք, սակայն ոչ անկեղծ, փորձերը ոճարիլիտացիայի ենթարկել իրենց հեղինակությունը՝ զգալի արդյունքներ չեն տալիս։

Ամփոփելով ընդգծենք, որ ցեղասպանությունը որպէս պատմական երևույթ բնորոշ է անկման օրհասը ապրող ամեն մի քաղաքական ուժի մի Համար Ծամանյան կայսրության, Կամպուլիայի կամ Հարավային Աֆրիկայի օրինակները այս մաքի էշմարտացիություն համոզիչ ապացույցն են։

Կայսրության անկումը անտառային հակայական ծառի տապալումը չէր միայն, որն իր տակ հզմեց Հպատակ ժողովուրդների մի մասին։ Տապալման պրոցեսում կոտորվեցին նաև իր իսկ բազմաթիվ ճյուղերը...

¹ Առև Կարգան, էջ. աշխ. էջ 142.

² Իրանեցի առաջավոր գործիչ և իրավաբան Մուսա Պրենդը աշխատ է իտրազի վերջերս լույս տեսած իր բազմալուստ աշխատությունը

ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ

(Եզրամանգումներ)

Օսմանյան կայսրության անկման պատճառները պատմական առումով չափազանց խոր են և օրգանական կապերով կապված նրա անցած դարավոր ուղիների ու դրանց կեղծանների հետ:

Կայսրության նվաճած տարածքի վրա ապրած ժողովուրդների հասարակական կյանքի և, մասնավորապես, սոցիալ-անտեսական զարգացման օրինաչափություններն ուսումնասիրող բոլոր հեղինակները եկել են այն եզրակացության, որ V—VI դարերում ֆեոդալիզմը այդ սեպիտնում ավելի զարգացած վիճակում էր, քան Արևմուտքում: Պատկերը միանգամայն փոփոխվել է, երբ ցուլվոր, վաչկատուն ցեղերը սկսել են իրենց վիթխարի տեղաշարժերը գնալի Առաջավոր Ասիա՝ այստեղ հաստատելով իրենց երկարատև կամ կարճատև իշխանությունները: VII—XIV դարերի ընթացքում այդպիսիք եղել են շորաշ՝ արաբների, քուրդ-սելջուկների, մոնղոլների և քուրդ-օսմանների արշավանքները: Գրանք բոլորը խորապես ազդել են իրենց գրաված երկրների ու ժողովուրդների զարգացման ընթացքի վրա, որպես կանոն, երբեմն դարերով ետ մղելով նրանց: Գրականության մեջ նշվում է միայն, որ խաչնարած արաբ ցեղերը գրադեցնում էին գլխավորապես ազատ հողերը¹, իսկ մյուսները տապալում էին ճանապարհին հանդիպած բոլոր արգելքները, ամենուր պարտադրելով իրենց կամքն ու կարգը:

Վ. Բ. Լենինը ի նկատի ունենալով պատմական մեծ դարաշրջանները, արձանագրել է զարգացման հետևյալ օրինաչափությունը. «... Ցուրաքանչյուր զարաշրջանում լինում են և կլինեն առանձին մասնակի շարժումներ մերթ ցուրթ գնալի առաջ, մերթ՝

¹ 38* «Мусульманский мир», 950—1150, М., 1981, стр. 112—113.

դեպի ետ, լինում են և կլինեն զանազան շեղումներ միշին տիպի և միշին տեսակի շարժումներից»¹։

Քննվող պրոբլեմի համար միանգամայն ընտրոշ է այդ օրինաչափությունը։ Օսմանյան կայսրության միջնադարյան պատմության մասնագետ Մ. Ս. Մեյերը «Թուրքիայի պատմության ֆեոդալիզմի շրջանի պերիոդիզացիայի մասին» հոդվածում ցույց է տալիս, որ Մերնավոր և Միշին արևելքի երկրներում, ի թիվս որոնց նաև Թուրքիայում, ֆեոդալիզմի զարգացումն ընթացել է գալարազգծի ձևով՝ «Ամեն մի պատույտ,— գրում է Մեյերը,— նշանավորում էր թե որոշակի հետադիմություն, զիջարարձ դեպի հիեր, թե որոշակի առաջադիմություն՝ համեմատած արդեն նվաճած մակարդակի հետ»²։

Պարզարանելով իր միտքը, հոդվածի հեղինակն ընթերցողի ուշադրությունը բևեռում է հասկապես խաշնարած ցեղերի պատմական դերի վրա, այն շկայելով տեղաշարժերի շրջանի կամ համեմատարար մշտական բնակավայրում գտնվելու պայմանների հետ՝ «Վաշկատունները,— գրում է նա,— լուրջ ազդեցություն ունեցան ինչպես տնտեսական կյանքի (սահմանափակելով էքստենսիվ հողագործության հնարավորությունները), այնպես էլ սոցիալական զարգացման (կոնսերվացնելով հասարակական-ավատական հարաբերությունները, ցեղական-արյունակցական կապերը) և հասարակության քաղաքական կառուցվածքի վրա (նպաստելով ուժեղ կենտրոնացված տերությունների՝ բնապետությունների հաստատմանը)»³։

Խաշնարած ցեղերի և ժողովուրդների հիշյալ լորս տեղաշարժերն էլ նման ազդեցություն են թողել Առաջավոր Ասիայի տարածքում և օրյեկտիվորեն զանդազեցրել են հասարակական զարգացման տեսակները։

Ս. Գ. Կլյաշտորնին անդրադառնալով միջնադարյան հողային հարաբերություններին, նույնպես նշում է քոչվոր-անասնապահների բացասական ազդեցությունը գրավված երկրների ու ժողովուրդների պատմական բախտի վրա՝ նա դանում է, որ քոչվորների մոտ ֆեոդալական հարաբերությունները մինչև նոր

¹ Անլե Վ. Ի., ԵԺ, Հ. 26, էջ 169.

² Мейер М. С., К периодизации истории Турции эпохи феодализма, «Вестник МГУ», 1977, № 4, стр. 6.

³ Այսպես ունի, էջ 2.

չրչանը ունենի իրենց յուրահատուկ կողմը՝ արթիախզմը, հետամնացութիւնը, տոհմատիրական և ռազմական զեմոկրատիայի շրջանում ձևավորված նորմաներին զուգորդելը: Մինչև XVIII, երբեմն XIX դ. քոչվորները քաղաքական և հասարակական հարաբերութիւններում մնում էին որպես այդ երկրների զարգացումը կասեցնող ուժ...»¹: Նշված երևույթը ընդհանուր էր և մի քանի դարերի ընթացքում միանգամայն համապատասխանում էր իրականութիւնը: Այնուամենայնիվ, որչազարգացած կենտրոններ, առանձին ժողովուրդների շանքերի շնորհիվ ինչ-որ շահով պահպանում էին իրենց առաջատար դերը, որի համեմատ իրապես բարբարոսներ կարելի էր համարել եկվոր խաշնարած ցեղերին, որ հաճախ է արձանագրվում՝ գրականութիւն լեզու Պատճառն այն է, ինչպես նշում է Գ. Երեմենը, որ վերջիններիս մոտ, երբ նրանք երևացին պատմութիւն-թատերաբեմում, բացակայում էին զարգացած ֆեոդալիզմին հատուկ հարաբերութիւնները, Եւրոնք ձևավորվում էին նրատակաջ հողագործական տնտեսութիւն հիմքի վրա: Նրանց մոտ, մինչև վերջնականապես նստակայաց դառնալը, տիրապետում էին տոհմային-ավատական հարաբերութիւնները»²:

Բնորոշ է նաև, որ այդ հարաբերութիւններն ամբաստանում ու պահպանվում էին քոչվորների կողմից, որինականացվում շարիաթի դրույթներով, քանի որ միանգամայն համապատասխանում էին վերնախավի շահերին:

Այնուհետև, Գ. Երեմենը նման պահպանողականութիւնը տալիս է բավականին համոզիչ հետևյալ բացատրութիւնը: «Խաշնարածի պատկերացմամբ հողը արտառավայր է, իսկ արտառավայրը՝ տոհմի կամ ցեղի կուլիկաիվ սեփականութիւնն է: Ահա թե ինչու և՛ սելչուկների, և՛ օսմանցիների (երկուսն էլ քոչվորական ծագում ունեն) ժամանակ Փոքր Ասիայում հողը համարվում էր պետական սեփականութիւն և ձևականորեն պատկանում էր սուլթանին, որը և ներկայացնում էր պետութիւնը»³:

Իսկ նշված կուլիկաիվ սեփականութիւն վրա հաստատված

¹ «О генезисе капитализма в странах Востока (XV—XIX вв.)», стр. 405.

² Ермеев Д. Е., На стыке Азии и Европы, М., 1960, стр. 109.

³ Այստեղ տե՛սք:

անանասթյունը կարող էր գոյութիւնը շարունակել որպէս ցեղային կամ տոհմային տիրույթ, ամբապնդելով սովորույթ դարձած փոխհարաբերութիւնները: Եվ այդպիսի փոխազդեցութիւնը հինը պահպանող գլխավոր գործոններէն մեկն էր: Մյուս կողմից, ժողովուրդների և մասնավորապէս վաշկատուն ցեղերի տեղաշարժերի նախապարհին՝ ոչ մի սահմանափակում և օրինականութիւն չէր կարող գործել, քանի որ արշավողները, գրավողի իրավունքով, տիրանում էին հողին, գույքին, իրենց ենթարկում տեղական բնակչութիւնը: Ինչպէս ելել է Կ. Մարքսը, արշավող ցեղերն իրենցն էին համարում գրաված բոլոր հողերը, և գրանց հետ վարձում էին որպէս աստիճանաբար, բայց երանք երբեք չեն օրինականացնում այն իրր սեփականութիւն... Այստեղ յուրացվում և վերաբաղում է իրականում միայն անասունների հոտը, ոչ թէ հողը, որը, սակայն, օգտագործվում է ամենուր միասնաբար, որպէս ժամանակավոր իշխանավայր¹:

Այդ պայմաններում, անշուշտ, հասարակական հարաբերութիւնների մեջ չէին կարող տեղի ունենալ զգալի փոփոխութիւններ, քանի որ տեղաշարժերը կրում էին մշտական բնույթ, իսկ նստակյաց ժողովուրդներն էլ մշտապէս ենթակա էին հարձակման, թալանի, հաճախ ոչնչացման:

Բացի դարեր տևած այդ լուրջ գործոնի ազդեցութիւնից, հասարակական առաջընթացը խաթարող պատմական երևույթներից էին ցեղային-նահապետական հարաբերութիւնների երկարատև գոյութիւնը և նրանցով պայմանավորված համայնական կենցաղը:

Տ. Էնգելսն իր ուսումնասիրութիւնների ընթացքում նկիչ էր այն եզրակացութիւն, որ հին համայնքները բնագործարարական ընթացքում կազմել են արևելյան դաստիարակման ամենակուրցի աղբիւրը... Միայն այնտեղ, որտեղ գրանք քայքայվել են, ժողովուրդները իրենց ուժերով շարժվել են զարգացման ուղիով²: Իսկ Օսմանյան կայսրութիւնում համայնքները իրենց տարրեր ձևերով պահպանվեցին ավելի քան 500 տարի, որպէս գյուղական համայնքներ, ցեխային կազմակերպութիւններ, եղբայրութիւններ և այլ միավորումներ: Դրանք

¹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 46, ч. 1, стр. 479—480.

² Եսլի տեղը, Ը. 20, էջ 186.

հրկարակենցության հիմնական սկզբունքները, գոյության առաջին շրջանից մինչև վերջը, մնացին արտագրական-մասնագրական և կրոնական հասկանիշները, որոնք շափազանց կայուն էին հատկապես մահմեդական երկրներում և, մասնավորապես, դարեր շարունակ իսլամի պատվարը հանդիսացող Օսմանյան կայսրությունում: Իսկ իսլամը, ինչպես ոչ առանց հիմքի նշում է Ֆրանսիացի աշխարհագրագետ Կամյի դե Պլանյոնը, սկզբնական շրջանում լայն ընդունելություն գտնելով Եթովպիայի միջավայրում, հանդիսացել է նոմադիզմի արժեքները տարածողը¹: Իսլամը, անշուշտ, ձևավորվեց քաղաքներում ու ընդունվեց նաև քաղաքային բնակչության կողմից, բայց նրա աշխարհագրական տարածման մեջ մեծ դեր կատարեցին քուվեյթների տեղաշարժերը:

Բայց, այնուամենայնիվ, պատմության անիվը կանգ չէր առնում. ավաասական հարարերություններն ինչ-որ լավով որոշ մամանակահատվածներում զարգանում էին: Սակայն նրանց վերջնիջաց ուղիների վրա քախտորոշ ու ազնտայի նոր հետքեր էին թողնում քուվեյթ ժողովուրդների կրկնվող արշավանքները:

Բյուզանդական զարգացած ֆեոդալիզմը քայքայվեց սելջուկների հետզհետե ուժեղացող հարվածներից: Սելջուկյան պետությունում զարգացման որոշ աստիճանի հասած ֆեոդալական հարարերությունները ունչացվեցին մոնղոլների և ապա թուրք-օսմանների արշավանքների հետևանքով: Եվրոմիջերկրյան պատմությունը,— գրում է Գ. Նրեմմենը,— հրկու անգամ անցել է առաջին, իր էությունը նույն, ֆեոդալիզմի զարգացման փուլը: Այլ խոսքով, թուրքերը երկու անգամ շահեցին ևն զրոյից: Իսկ մամանակի իմաստով այդ սկիզբը կազմել է հրեք-չորս հարյուրամյակ²: Ինչպես տեսնում ենք, զրոյից սկսելու մեղքն ամբողջապես ընկնում է հենց իրենց, թուրքական ցեղերի և ապա մոնղոլների վրա, որոնք ավել ու թալանով չորս դարերի ընթացքում քայքայեցին ինդոս առարկա շրջաններում ապրող ժողովուրդների տեսնությունն ու կուլտուրան, խախտեցին կյանքի բնականոն ընթացքը:

Ինչպես արդեն նշվել է գրքի էջերում, ֆեոդալիզմի դանդաղ զարգացման հիմնական պատճառներից էին նաև հողօգտագործ-

¹ «Мусульманский мир», стр. 112.

² «Народы Азии и Африки», 1981, № 2, стр. 64—65.

ժան ևները: Հողի պետական սեփականութիւնը լինելու հանգամանքը, սկզբնական շրջանում միանգամայն հասկանալի և արամաբանական էր, խաշնարած ցեղերի համար համայնական արտաավայրերը պահպանելու միջոց ու ևս իսկ գրանց անհրաժեշտարար փոխվում էին և բնական էր, որ օգտագործած տարածութիւնների հետագա վիճակը քուլտրներին չէր հետաքրքրում: Ավելի ուշ, երբ իշխանութիւնները ուղղմական ու պետական ծառայութիւն համար հողեր էին արամագրում (թիմար, գիւմաթ և խասս), նոր տերերը գրանց օգտագործում էին ոչ որպէս հոգատար սեփականատերեր, որոնք մտահոգված էին գրանց որակն ու բերքատվութիւնը բարձրացնելու խնդրով: Ռազմիկներին հողը պէտք էր սոսկ որպէս նկամուտի, հատկապէս տուրքերի և զանազան հարկերի հազիւյալ ազրյուր: Մինչև XVI—XVII դարերը, սհարևակման շրջանից վերջը, նրանք պատերազմն ու ավարառութիւնը համարում էին իրենց նյութական ապահովութիւնը գլխավոր միջոցներից մեկը: Իսկ հողի աշխատավորից, որը կիսրար կամ մարարա գյուղացու իրավունքով էր մշակում այն, նրանք կորզում էին բերքի ո՛չ միայն իրենց պատկանող մասը՝ Հողի աշխատավորի և նրա ընտանիքի նվազագույն կենսամակարդակի ապահովումը կամ աշխատավորական ուժի վերարտադրումը հողատիրոջ հոգսի առարկան չին նզեղ նրա ամբողջ տիրապետութիւնը ընթացքում: Ռայան, կամ մանր արտադրողը իր հերթին, գա՛նու շարունակ, համարյա շահագրգռոված չէր բերքատվութիւնը բարձրացման համար պայքարելու, քանի որ երբեմն չէր ստանում նույնիսկ ընտանիքին ապահովելու շափ սննդամթերք, շունեք գոնն աննշան կուտակում տեղական առևտրին մասնակցելու համար: Ամենամահրաժեշտ պահանջները նա բավարարում էր սեփական առող միջոցներով, փակ տնտեսութիւնը շրջանակում, որի հետևանքով անասնի դանդաղ էր անավորվում տեղական շուկան և տնտեսական կապերը դժվարութիւնք էին հաստատվում առանձին տնտեսութիւններին և բնակավայրերին միջև:

Անսխալում, — գրել է Կ. Մարքսը, — որտեղ հողային սեփականութիւնը նատուրալ ևնը, որ պետական հարկերի գրչխավոր տարրն է մրամամանակ, հենվում է արտադրական հարաբերութիւնների վրա, որոնք նույնպիսի անփոփոխ մեղով են վերարտադրվում, ինչպէս բնական հարաբերութիւնները, —

վերաման այդ ներ Հետադարձ ազդեցությամբ ամբողջում է, իր հերթին, արտադրության հին ներքու նա կազմում է թուրքական կայսրության ինքնապահպանության գաղտնի միջոցներից մեկը¹։

Կայսրության հաստատվելուց հետո անհրաժեշտ եղան 200 նրկար տարիներ, որպեսզի Քուրքիան ֆեոդալիզմի ցածր, սրարբարտականա աստիճանից որոշ քայլեր կատարեր զիպի այդ հասարակարգի հասունության աստիճանը։ Ընդային հարարերությունների քայքայմանը զուգահեռ, երկրի որոշ շրջաններում միայն, տեղի էր ունենում հողերի ֆեոդալականացման պրոցես։ Ըին շահագործողին՝ սիփահիին, նշում է Ա. Տ. Միլլերը, որի համար ամենակարևորը պատերազմն էր և ուզմական ավարը, XVI դ. վերջերից փոխարինում է նորը՝ բնագատեր, որը ավելի ազա է զիպի փողը, որի նպատակն է գյուղացու աշխատանքը շահագործելու միջոցով մաքսիմում կկամուս ստանալը²։

Նշված որոշ փաստերն ու կարծիքները հնարավորություն են ընձևում հայտնելու այն համոզմունքը, որ սսմանյան ֆեոդալիզմն իր զարգացման ընթացքում առանձին ուղիովներում ինչ-որ շափով մոտենում էր արևմտյան ներքին մակայն այն, ամբողջապես վերջված, մնաց կես Էանապահին, պահպանելով հնի ազդեցությունը, վերջնականապես չկանգնելով զարգացած ֆեոդալիզմի հիմքերի վրա։ Տնտեսության հիմնական բնագավառում՝ գյուղատնտեսության մեջ, տիրող այս երկվությունը ևս ունեցավ իր բացասական ազդեցությունը Քուրքիայի առաջընթացի վրա։

Այսուհանդերձ, հետզհետե հասունանում էին սոցիալական այն հարարերություններն ու ուժերը, որոնք երկրի տնտեսական զարգացումը դանդաղորեն տարան զիպի կապիտալիզմի ուղին։ Առաջին հերթին, դրանք այլազգի բուրժուազիայի՝ կայսրության պայմաններում բավական կազմակերպված խմբերն էին։ Իրենց գործունեություն մեջ նրանք հաճախ հենվում էին ազգային-կրոնական համայնքների (միլլեթ) աչակցության վրա։ Սակայն նրանց հիմնական պատվարը հանդիսանում էին երկրի տնտեսության մեջ գրաված գիրքերը, որոնք առանձին բնագա-

¹ Մաբու Կ., Կապիտալ, Երևան, 1956, Ը. 1, էջ 151։

² «Всемирная история», т. V, стр. 205.

վաններում տիրապետող էին: Այլազգի բուրժուազիան ունեւր զգալի կապեր երկրի ներսում և արտասահմանի առևարական կենտրոններում: Առևտրի ու արդյունաբերութիւնի սապարեզում հասունացել էր սպասարկող անձնակազմը: Կայսրութիւն մեջ կային բոլոր օրչեկաիվ պայմանները, որպէսզի ոչ թուրք (և ոչ մահմեդական) բուրժուազիան հանդես գար որպէս տնտեսութիւնի ղեկավար ուժ և այդպիսով խթան հանդիսանար կապիտալիզմի զարգացման ու թուրք ազգային բուրժուազիայի ձևավորման համար: Ինքնին հասկանալի է, որ այլազգի բուրժուազիան իր գործունենութիւնի ժաւալման հիմնական թատերաբեմը համարում էր Օսմանիւնի կայսրութիւնի ամբողջ տարածքը: Այդ իրողութիւնը կարելի է հաստատել այն ժաւալումն տնտեսական կապերով, որ երկրով մեկ ստեղծել էին հույն, հայ, հրեա բուրժուազիայի ներկայացուցիչները: Մյուս կողմից, հանրահայտ է կապիտալի զարգացման օրչեկաիվ օրինակաւորութիւնը՝ նրա արագ շրջանառութիւն և աճի անհրաժեշտութիւնը, մեծանալու նրա ձգտումը՝ նշված բնականոն երևույթները ստեղծել էին նվազագույն անհրաժեշտ պայմաններ նոր հասարակարգի փիլ թն շատ նորմալ առաջընթացի համար: Բայց, զժրախտաբար, իրականութիւն մեջ կապիտալի ու նրա տերերի գույքի և անձի անապահովութիւն մասին Յ. Էնգելսի արտահայտած կարծիքն հաստատվում էր հաճախ և ամենուր: Թուրք վերնախաւը մոնոպոլ կերպով իր ձեռքում էր պահում պետական, ռազմական, վարչական բոլոր պաշտոնները և իր ամբողջ քաղաքականութիւնը սահմանափակում, կամ ավելի ճիշտ կլինի ասել, արգելակում էր այլազգի բուրժուազիայի գործունենութիւնը: Երկրում ստեղծվել էր մի հակասական վիճակ, երբ կապիտալիստական հարաբերութիւններն ակաիվորեն զարգացնող տարրերին խանգարում էին կատարելու իրենց պատմական առաքելութիւնը: Դժբախտութիւնը կայանում էր նաև նրանում, որ ներկայացվող պայմանները ժամանակավոր երևույթ չէին: Նրանք հանդիսացան կապիտալիստական հարաբերութիւնների զարգացման տեմպերը դանդաղեցնող գործոն՝ մինչև կայսրութիւն անկումը արհեստական միջոցներով, իսկ վերջում հանգեցրին այլազգի բուրժուազիայի անտեսական թուլացմանը կամ նրա ֆիզիկական ունշացմանը: Մինչդեռ, ինչպես խնդրին քաշատեղյակ լորդ Է. Բրայսը առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրերին, իր ելույթներին մեկում, հայտարարել էր՝

Շին քրարենորոգումները ներմուծվին հայկական նահանգներում մեշ և Կիլիկիա, ու, մեծ թվով հայեր կրեակին, առաջ գալիք առավելութիանց օրինակը Ասիական Քուրքիո մյուս նահանգներում մեշ պիտի տարածվի ու Օսմանյան կայսրութիան գոյութիւնը պիտի ամրապնդեն: Անշուշտ, Հնարավոր չէր բարենորոգումների միջոցով ապահովել քայքայված Օսմանյան կայսրութիան երկարակեցութիւնը, նաև այն պատճառով, որ օսմանյան պետութիան մեշ օրինականութիւնը կամ օրենսդրութիւնը չգարձան լուրջ գործոններ, քանի որ ամենուր օրենք էր մեծ ու փոքր իշխանավորների, ավազակի ու զոռալի կամքը: Այդպիսի միջավայրում, Ս. Օրնշկովայի կարծիքով, չէր կարող նույնիսկ հասունանալ լիարժեք քաղաքացիական օրենսդրութիան զաղափարը, քանի որ իրավագիտութիւնը, կրոնը և բարոյական արժեքները հանդես էին գալիս հաճախ միասնաբար: Իսկ Ն. Գուլիան գտնում է, որ Քուրքիայում բարենորոգումների զաղաթնակետը հանդիսացող Թանզիմաթն իր էութեամբ, ինչ-որ չափով նորամուծութիւն էր և չէր համընկնում դասական շարիաթի սկզբունքների հետ, սակայն միանգամայն համապատասխանում էր իսլամի պահանջներին: Ըվ նա Թանզիմաթի գործիչներին համարում է, որոշ իմաստով, իսլամի բարենորոգողներ միայն¹:

Սովետական երկու լուրջ մասնագետների գնահատականների հետ յի կարելի չհամաձայնվել: Օսմանյան կայսրութիան պետական սիստեմի ամենարևոտը կողմը պահպանողականութիւնն է եղել և նորամուծութիւնները միշտ էլ ընդունվել են մեծագույն դժվարութեամբ: Անականորեն առաջադեմ հանդիսացող օրենքները (հոգի սեփականութիան, վարչական և իրավական խնդիրների վերաբերյալ) կամ եղել են կատարված իրականութիան արտացոլումը, կամ արահայտել են առաջադեմ գործիչների ցանկութիւնը: Բայց դրանք, հրապարակվելուց հետո, քիչ դիպքերում են կենսագործվել: Պատճառը, էութեամբ անակցիսն, հղոր ու կենտրոնացված պետութիան անկայսրութիւնն էր, իր կամայականութիւններով հայտնի վարչական և Ֆիսկալային տարածված ցանցով:

¹ Հայկական հարցին վերջին փուլերը, Ն. Գուլի, 1913 թ., էջ 70:

² ՏՃ՝ «Народы Азии и Африки», 1972, № 3, стр. 160.

³ ՏՃ՝ նույն տեղը:

Պետական ապարատը և գործիչները միշտ էլ եղել են իրերի վիճակն անփոփոխ պահելու, կողմնակիցներ և Քուրցիան գրա դասական սրինակներից է:

Խոսելով անտեսական կյանքում պետության դերի մասին, Ֆ. Էնգելսը դա համարում է շափազանց կարևոր գործոն երկու իմաստով: Որպես հասարակության զեկավար ուժ, նա կարող էր միանգամայն դրական և նույնքան էլ բացասական ազդեցություն ունենալ զարգացման պրոցեսի վրա: «Տնտեսական շարժումը,— գրել է Ֆ. Էնգելսը,— ընդհանուր առմամբ, կհարթի իր ճանապարհը, բայց նա կզգա քաղաքական շարժման հակազդեցությունը, շարժում, որին ինքն էր ստեղծել և որն ունի հարաբերական ինքնուրույնություն: Տնտեսական շարժման վրա ազդում է, մի կողմից, պետական իշխանության շարժումը, իսկ մյուսից՝ վերջինիս հետ միաժամանակ ծնված «պոպոլիցիան»¹: Պետական իշխանության ազդեցությունը տնտեսական զարգացման վրա, ինչպես ասվեց, եղել է բացասական, մինչ կայսրության գոյության վերջին փուլը: Երիտթուրքերի հեղափոխությանը նվիրված իր մեկնադրության մեջ Վ. Շպիլ-կովան ևս ընդգծում է այդ հանգամանքը. «Պետությունը Օսմանյան կայսրությունում,— գրում է նա,— կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման մեջ խաղում էր արգելափոշ դեր: Նա բուրբուխ էր նպաստում կապիտալիստական հարաբերությունների մեղմումը»²:

Քուրցիայի ֆեոդալիզմի շրջանի պատմության ականալոր մասնագետ Ն. Իվանովը ևս այդ երկրի սոցիալական կարգի հիմնական գծերից մեկը համարում է «պետության բացարձակ գերակշռությունը հասարակության վրա»³:

Մ. Մեյերը այն համոզմունքն է հայտնում, որ արտադրության հիմնական հարցերը լուծվում էին «գյուղական համայնքի, ցեղի, թաղի կամ տոհմի»⁴ կուլեկտիվ ուժերով: Իսկ պետությու-

¹ Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 37, стр. 417.

² Шпилыкова В. И., Младотурецкая революция 1908—1909 гг., стр. 13.

³ «Народы Азии и Африки», 1978, № 3, стр. 57.

⁴ Եսլե սեյր, 1879, № 5, էջ 187.

Նր միայն ընդհանուր ձևով էր հսկում և կարգավորում տնտեսական կյանքը: Հենց նման անորոշ վիճակի արդյունք էր անհատի սեփականություն իրավունքի պայմանական լինելը: Այդ իրավունքն ապահովված չէր ոչ կենտրոնական և ոչ էլ տեղական իշխանությունների կողմից: Որևէ մասնավոր սեփականություն, Ն. Իվանովի ձևակերպմամբ, որպես այդպիսին անհուսալի, խախուտ վիճակում էր գտնվում և ամբողջապես կախում ուներ սիշխանություն գիշողամտությունից և ամեն բույս կարող էր անցնել պետության ձեռքը¹: Հետևաբար, տնտեսական գործունեության ընդլայնումը որևէ անձնավորության համար ևս արոշակի լինել և իրականանալ չէր կարող, եթե բախտը շեղատարու մշտեղ կապիտալի սկզբնական կուտակման և կուտակումները հասարակական արտադրության համար ծախսելու մասին խոսք անդամ լինել չէր կարող: Ավելի ուշ, երբ դրամի կուտակումն ու ներքին միջոցների հաշվին հարստանալը դարձան նպատակ, կուտակված դրամը ծախսվում էր առևտրի ու սպեկուլյատիվ միջոցառումների վրա, օգտագործվում էր վաշխառուական գործարքներում և նորից չէր դառնում սկզբնական կուտակման միջոց: Հարկային սիստեմը, կեղծումներն ու կամայականությունները ևս չէին կարող ծառայել այդ նպատակին, և դրանք սչկարողացան ապահովել եկամուտի կարևոր աճ, որը հանդեցներ կապիտալի կուտակմանը²:

Հետաքրքրական է, որ կապիտալի կուտակմանը նվիրված հատուկ աշխատության մեջ այդ պրոցեսի բախտը նույնպես կազմում է երկրի քաղաքական ու պետական կարգերի հետուեմեն կասկածից վեր է այն իրողությունը, — եշված է գրքում, — որ պատմական պատճառների հետևանքով կապիտալի կուտակման գործը Բուրժուալիստ դանդաղեց և դրամազրոյիսը մեծացնելու մեջ լուրջ արգելքներ առաջացան: Այս իսկ պատճառով քաղաքական զատառողջ կազմ ունեցող կայսրության մեջ կապիտալի կուտակման ու նոր արտադրական միջոցների վար-

¹ «Народы Азии и Африки», 1978, № 3, стр. 60.

² Bulutoglu K., Tark vergi sistemi, s. 2.

զացման գործը ձախողվեցա՝ Այնուհետև, նշվում է այն, ինչի մասին վերևում ասվեց, որ իշխանավորները հավաքված մեծ գումարները որպես դրամադուրի սպասագործելու փոխարեն կամ Թանկարժեք իրեր էին ղեռում և պահում իրենց տներում կամ մեռք էին բերում կալվածքներս¹։ Բնույնս բուրք մահմեդական հեղինակների մոտ, այս աշխատությունում ևս ակնարկ է արվում, որ առևտրից ստացած շահը, ըստ շարիաթի և իսլամի դոգմաների, ասպորինի է համարվում և այս պատճառով էլ խաթարվում էր կուտակման պրոցեսը։ Սակայն հանրահայտ է, որ դրամը կրոն չի ճանաչում...

Այնուամենայնիվ, կրոնը որոշակի ազդեցություն է ունեցել քննարկվող հարցերի լուծման վրա։ Այդ ազդեցությունը նշել է ոչ միայն բարոյական և կենցաղ մտած սովորությունների միջոցով։ Կայսրության մեջ Հզոր ում էր ներկայացնում վակֆային հոգատիրությունը, որը տարրեր շրջաններում գրավել էր մշակվող տարածությունների 25—70 տոկոսը՝ Բնական է, որ արև-տեսական շատ խնդիրներ առնչվում էին տեղերում վակֆի ազդեցության, կամ նրա ներկայացուցիչների հետ, իսկ սրանց հակոռությունը ինքնին արգելակում էր որևէ առաջադեմ միջոցառում, Այսպես, կայսրության քաղաքներում լկային մանիցիպալ մարմիններ։ Գրանց հաճախ փոխարինում էին վակֆային վարչությունները, որոնք կառուցում էին տներ, շրատար ցանցեր, բազնիքներ, շուկաներ և քաղաքներին անհրաժեշտ այլ օբյեկտներ, որոնցից կորուսում էին հսկայական հարստություններ։ Նրանք լայնորեն մասնակցում էին տեղական առևտրին, վաշխառուական գործարքներին։ Ահա այս ամենը իր ծանր կնիքն էր ղեռում Քուրթիայի տեսեսական կյանքի վրա, դանդաղեցնելով երկրի առաջընթացը։ Միանգամայն իրավացի է Մ. Մեյերը, երբ հոգևորականության բարոյական, իրավական ու տեսեսական զգալի ազդեցությունը համարում է «Օսման-

¹ Türkiye'de sermaye piyasasının kurulması..., s. 75.

² Այն տեղը, էջ 54.

յան կայսրության ներքին թուլության պատճառներից մեկը, որը նպաստեց նրա անկմանը»¹:

Պատմական իրավիճակը, որի պայմաններում ձևավորվում էին կապիտալիստական հարաբերությունները, նպաստավոր էին վերջիններիս զարգացման համար: Տիրապետող թուրք մոնոպոլիզմի ազգային բուրժուազիան, ինչպես նշվեց, սերում էր ֆեոդալիզմի պատվարը հանդիսացող հողատերերից, խոշոր անասնատերերից, ցեղապետերից կամ գաղափարական վերնախավի ներկայացուցիչներից, պետական պաշտոնյաներից, զինվորականներից: Վերջիններս, իրենց հերթին, սերտ կապեր էին պահպանում ֆեոդալական սեփականատիրության հետ: Պահանջվեցին տասնամյակներ, որպեսզի թուրք բուրժուազիայի շարքերում իրենց տեղը գրավեին արդյունաբերության շահերը ներկայացնող կապիտալիստները: Այս հանգամանքը ևս զարգացումը գանդազեցնող գործոններից էր:

Այդպիսով, կայսրության ներքին պայմանների անբարենպաստ ազդեցությունը հանդիսացավ երկրի հետամնացության: Էիմենական պատճառը: Ահա թե ինչու համարվել է արևելագետ Մ. Պավլովիչի այն կարծիքը, թե «թուրքական ուժի մարտահրավերի գլխավոր մեղքն ընկնում է, ամենից առաջ, կապիտալիստական Եվրոպայի վրա»: Այնուհետև նա իր տեսակետը հիմնավորում է հետևյալ փաստարկներով. «Թուրքական ուժի մարտչ գոյության զարգացումը, բոլոր սպեցիֆիկ մասի կողմերը, և միամտմանակ Օտտոմանյան կայսրության հետամնացության գլխավոր պատճառը հանդիսանում էր ոչ այնքան թեոկրատական բնույթի մահմեդական պետության իրավական կառուցվածքը, որքան, ամենից առաջ, այն տնտեսական համակարգը, որ կապիտալիստական Եվրոպան բունի կերպով պարտադրեց թուրք թուրքիային»²:

Իմպերիալիզմը պսակազերծելու նպատակով մղվող պայքարի ընթացքում, իհարկե, պետք է հիմնական ուշադրությունը սևնովի նրա գիշատիչ բնույթի և մեքենայությունների վրա, ոգտագործի ամեն մի երևույթ՝ ցույց տալու համար մարդկությանը նրա հասցրած հսկայական վնասները: Այստեղ երկու:

¹ «Вопросы истории», 1979, № 12, стр. 125.

² Павлович (Вельтман) М., Революционный Восток, СССР и Восток, М., 1927, ч. 1, стр. 182.

կարծիք լինել չի կարող: Անկասկած է նաև Օսմանյան կայսրու-
թյան անտեսութիւնը XIX—XX դդ. արտաքին գործոնի պատ-
ճառած բացասական արդեցութիւնը:

Հանրահայտ է, որ նման երևույթը նահատագրական նշանա-
կութուն է ունեցել Հասկապետ Հնաամնաց երկրների վրա: Բա-
ցարնակ կախման վիճակ ստեղծվեց գաղութների համար: Կոն-
սերվացվեցին ֆեոդալական հարաբերութիւնները և զգալիորեն
դեմոկրատիկ կիսագաղութների անտեսական զարգացումը: Արե-
վելքում տեղի ունեցող այս համընդհանուր երևույթը միատեսակ
կրկնութուն չեղավ, քանի որ պատմութիւնը չի պատճենա-
հանում նշված երևույթները: Օսմանյան կայսրութիւն կիսագա-
ղութ դառնալու ընթացքը ևս ունեցել է իր առանձնահատկու-
թիւնները:

Առաջինն այն էր, որ հզոր պետութիւնն ինքը ողորմածա-
ցար ընդառաջեց օտար կապիտալի, առևտրականների ու պետու-
թիւնների ցանկութիւնը՝ հաստատելու փոխադարձ անտեսա-
կան կապեր, որը և ձևակերպվեց կապիտալիստացիոն համաձայ-
նագրերի միջոցով:

Եզեզոզը, երկրի կառավարիչները որպես հարստանալու
կարևոր աղբյուր ընդունեցին եվրոպական երկրների օգնու-
թիւնը, որի բուն նպատակը պետք է լինէր առևտրի ու արդյու-
նարարութիւնի զարգացմանը սատարելը: Արևմտյան գործիչնե-
րի շանքերը և օտար կապիտալի ճնշման փորձերը համընկան:
1830-ական թթ. և ավելի ուշ կնքած առևտրական պայմանա-
գրերը պաշտոնապես թույլատրեցին եվրոպական կապիտալի
հոսքն առևտրի ասպարեզ:

Նույն ժամանակաշրջանում, մեկ-երկու տասնամյակի ընթաց-
քում, օսմանյան պետութիւնն արբեր շրջաններում սպեռական
վարկի օգնութիւնը ստեղծվեցին մոտ 15 ձեռնարկութիւններ,
որոնք կառուցված էին եվրոպական ռուզ և կահավորված ենթ-
մուծված մեքենաներով:

Գրքի բազմաթիվ էջերում բերված են օրինակներ, որոնք
ցույց են տալիս, որ պետական գործիչների անձնական շահա-
գրգռվածութիւնը հաճախ կարևոր դեր էր կատարում արտաքին
փոխառութիւնների ու վարկի ենթամուծման ընթացքում:

Եզեզոզը, Օսմանյան կայսրութիւնն իր գոյութիւն վերջին

¹ Тодоров Н., Балканский город..., стр. 256.

չբշխանում՝ անցյալ դարի շորթորդ քառորդում միայն ընկա՞վ
ծանր անտեսական ու ֆինանսական կախման մեջ: Արևմտյան-
տերությունների շահերը ներկայացնող պետական պարտքերի-
վարչությունը, որը Հիմնադրվեց 1881 թ., իրապես դարձավ
երկրի անտեսությունը և հատկապես ֆինանսները ղեկավարող:
Համարյա միակ կազմակերպությունը: Եսա հաճախ, թուրքա-
կան կառավարության խնդրանքով, ես ապահովում էր եսև պե-
տական հարկերի ու տուրքերի գանձումը:

Ի. Ալիբեկովն իրավացիորեն նշում է. «Կորցնելով հսկողու-
թյունը սեփական ֆինանսների վրա, Թուրքիան երկար ժամա-
նակով խաթարեց երկրի արտադրողական ուժերի զարգա-
ցումը»¹:

Փաստերը հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ
համեմատած մյուս կիսազաղութների՝ Իրանի և Գինաստանի-
հետ օտար կապիտալի մուտքը Թուրքիա ընթացել է խաղաղ-
ճանապարհով: Ուրեմն, ես այդ հանապարհին երբեք արդիչ-
ներ չունեցավ, զոնն պրոտեկցիոնիզմի քաղաքականության ան-
վով: Ներքին զարգացման օրինաչափություններից մեկը ավար-
ժամանակաշրջանի քաղաքական հետադիմական այն վարչա-
կարգն էր, որն իր ծանր կնիքը դրեց ներքին ամբողջ կյանքի-
վրա և պատմության մեջ մտավ «չղուլում» անվան տակ: Այդ
շրջանին հախորդող տարիներին նվթապական էժան ապրանքների-
հարվածներից քայքայված արտադրության և արհեստների մի-
մասը վերելք ապրեց և ունեցավ նույնիսկ իր ծաղկման
փուլը: Մեծացող և նորաստեղծ որոշ քաղաքներում զարգաց-
ման նոր թափ ստացան սպասարկման ոլորտը, սննդամթերքի
մշակման արդյունաբերությունը և այլ բնագավառներ: Սա-
կայն շատ հին կենտրոններ (Թոքատ, Մերզիֆոն և այլն) չկա-
րողացան վերականգնել իրենց արտադրության մակարդակը,
քանի որ տարեբայնորեն աճում էր նվթապայից ներմուծվող
որոշակի ապրանքների քանակը:

Տնտեսական կյանքում կատարվող նշված պրոցեսները երե-
վի երկրին այնքան վնաս չհասցրին, որքան 1877—1878 թթ.
ուսու-թուրքական պատերազմը և նրանից հետո ծավալված մահ-
մեղական մոլեխանդ տարրերի պայքարը քրիստոնյա ժողո-

¹ „Etudes balkaniques“, 1975, No 3, p. 88.

ւժուրջներն նոր թափ առած ազգային-ազատագրական շարժում-
 ների դիմ: Սկսվեց մի սանձարձակ տնտեսական տնտր ամ-
 րուղ շրիստոնյա բնակչութիւնի գեմ, որի ընթացքում վերջինս
 կորցրեց մշակվող հողերի խոշոր տարածութիւններ, մեծ քանա-
 կով անշարժ ու շարժական դույր և այլ հարստութիւններ: Ան-
 որինականութիւն և կամայականութիւնների այս ալիքը հազիվ
 էր հանգարտվել, երբ ծայր առան 1894—1896 թթ. հայկական
 շարժերը, որոնք բերին նոր ավեր, թալան ու մի շարք շրջան-
 ների առևտրական կապերի խախտում, արտագրութիւն նվազում
 և տնտեսական անկում: Այդ դեպքերին հետևեցին հույն-թուր-
 քական պատերազմը, հունական ապրանքների բոյկոտը և քա-
 ղաքական այլ միջոցառումներ: Այլապիսով, երկու տասնամյակ-
 ների ընթացքում մի շարք ծանր հարվածներ կրեցին տնտեսա-
 կան բնագավառի ակտիվ տարրերը: Երկրի կառավարիչների
 վարած քաղաքականութիւնն ի վերջո արագացրեց անկման
 պրոցեսը: Թուրքիայի առաջադեմ գործիչներն անցյալ դարի
 վերջներից սկսած կայսրութիւնը փրկելու միակ միջոցը տեսնում
 էին Արդու Համիդ երկրորդի ռազմաֆեոդալական դիկտատու-
 րայի վերացման մեջ: Թուրք հայրենասերների մամուլում հրա-
 պարակված մի հայտարարութիւն մեջ ասված էր. «Եթե Թուր-
 քիան մի բռնավորի փոխարեն ունենար մի իմաստուն միապետ,
 որը հենվեր բոլոր ցեղերի ու կրօնների ներկայացուցիչներից
 բաղկացած պատգամավորական ժողովի վրա, ապա ես կփրկի-
 վիրա՝ Այսքանը միայն: Երիտթուրքական հեղաշրջման նա-
 խորյակին՝ 1908 թ. հունվարին, կուսակցութիւն կենտրոնական
 որդան Վեզվերեթ քերթի տաշնորդողներից մեկում կարդում
 ենք հետևյալ ծրագրային հայտարարութիւնը. «Էնդափոխու-
 թիւնը, որը կազմակերպված ու գործադրված է բացառապես
 հայրենիքի զավակներուն կողմն, պիտի նպատակակետ ունենա
 Արդու Համիդի բացարձակ բռնակալ իշխանութիւնը (այսինքն՝
 երա տապալումը— Շ. Ի.) և ոչ թե մեր երկրի կրօնական և սո-
 ցիալական նիմնարկութիւնները»¹: Վերջին խոստումը նրանց
 կատարեցին հետևողական կերպով, շփոթեցնելով որևէ փոփոխու-
 թիւն մտցնել երկրի սոցիալ-քաղաքական կյանքում կամ լուծել

¹ Մալանդուլյան Ա., Երիտասարդ Թուրքիա, Փարիզ, 1908, էջ 16.

² Երկրի ժախը, 1904, № 2, էջ 6. ընդգծումները կատարել է Քարզմա-
 Ներչու Ետրեմեթեզը որտեղ թողել է տեմպոս

տոցիալ-տնտեսական որևէ պրոբլեմ: Հենց սկզբից նրանք, ի լուր աշխարհի հայտնեցին, որ շարունակելու են բնագոյնական մեալ սահմանադրական միապետության և Օսմանի արխայտունմի պահպանմանը¹:

Երիտթուրքերի այստեղ զետեղած երկու հայտարարութիւնն էլ միանգամայն համապատասխանում էին նրանց դասակարգային էութեանը և ավելին պատողները, բնականաբար, հուսախար եղան: Պատկաններու գոյութիւնն անգամ ի վիճակի չեղաձ ստեղծելու, բարձրական ղեկավարութեան համապատասխանող տարրական պայմաններ, Բանասիրութիւնն ու կամայականութիւնները շարունակեցին, այն տարրերութեամբ միայն, որ զրանք կատարում էին երիտթուրքերի ղեկավարութեամբ ու ցուցումներով, ավելի կատարելագործված մեթոդներով: Նրանք նույնութեամբ պահեցին սուլթանական Քուրքիայի պետական ապարատը, երկրի ներսի կարգ ու կանոնը: Երիտթուրքերի իշխանութեան առաջին ամիսներին նկարագրելով Քուրքիայի ներքին գոյութեանը, Կ. Պոլսում սուլթանական ղեկավար Ի. Ջինովկե իր վերագրախն հազորդում էր. «Քուրքերը, որոնք իրենց համարում են բնարխայլ սասա, չեն կարողանում հաշտվել համասարութեան սկզբունքի հետ, որ հրապարակել է սահմանադրութեանը»²: Վերականգնելուց հետո էլ այն իրականում երբեք ազդեցութեան չունեցա՞վ Քուրքիայի հասարակական կյանքի վրա: Դասակարգային և ազգամիջյան փոխհարաբերութիւնները ավելի ևս սղրվեցին: Տիրապետող ազգի ներկայացուցիչներն ու գործիչները մտածել անգամ չէին ցանկանում ժողովուրդների իրավահամասարութեան հնարավորութեան մասին: Ընկալած կոչված սերիտթուրքերին մտավոր շարժումը,— գրել է այդ օրերին Կ. Պոլսում սուլթանական ղեկավարմատան համատարմատար Դ. Նելիզովը,— շատ հին և բուն թուրքական շարժում է, որի էութեանը հանգում է թուրք-գրավողի բողոքին ընդդեմ Քուրքիայի վրին գրախն փաթաթվող բարենորոգումների և նորամուծութիւնների, որոնք նրանց հետզհետե զրկում են բնասարակեցված ազգաբնակչութեան վրա ունեցած իշխանութեանից»³:

¹ Երկրի նախը... Մ 2, էջ 6:

² АВПР, ф. полетарина, д. 1034, л. 55.

³ Նույն ազգը, թերթ 100:

Ինչպես ցույց են տալիս բերված արխիվային փաստաթղթերը, Երիտթուրքերը մինչև վերջ մնում էին հինը պահպանելու կողմնակիցներ և երանց ղեկավարութիւնը տեղի ունեցած հեղաշրջումը պայմանականորեն կարելի է անվանել հեղափոխութիւն։ Այդուհանդերձ, տնտեսական առաջընթացը և կապիտալիստական հարաբերութիւնների զարգացումը կերպարվեցին ոչ միայն արդյունաբերութիւն, արհեստների և առևտրի բնագավառները, այլև գյուղատնտեսութիւնը։ Մասնավոր, ֆեոդալական ու կապիտալիստական խոշոր հողատիրութիւն ընդլայնումը, լիբերալ կալվածատերերի և պետական պաշտոնյաների ու զինվորականների կերպայացուցիչներից ևնավորվող բուրժուական խավի առկայութիւնը, գյուղական բուրժուազիայի ծնունդը, որպես գյուղացիութիւնի քայքայման հետևանք, գյուղատնտեսութիւնի մասնագիտացումն ու կապիտալիզացիան և մի շարք այլ պրոցեսներ ցույց էին տալիս կապիտալիզմի առաջընթացը եւս գյուղատնտեսութիւնի մեջ և վերջինիս զարգացումը պրոլետարիատի ուղիով։ Այդ ամենին նպաստեցին առևտրական կապերի ընդլայնումը, հատկապես արտաքին առևտրի աշխուժացումը և կերպին շուկայի գոյացման պրոցեսը։ Տեղի էին ունենում արդյունաբերութիւն և արհեստների կենտրոնացում, առևտրադրամական և արդյունաբերական կապիտալի միավորում։ Տեղական բուրժուազիայի ազգային խմբերը համախմբվում էին, կազմակերպում փաշտիրական և այլ ընկերութիւններ։ Դասակարգային միութիւններ ստեղծելու ճանապարհով երանց փորձում էին դիմակայել ֆեոդալական պետութիւն և օտար կապիտալի անող ճնշմանը։ Սակայն այդ փորձերը մեծ մասամբ թիչ արդյունք էին տալիս։ Բուրժուական շարժումը չովիկիզմի գաղափարախոսութիւնն ու քաղաքականութիւնը հիշյալ ձգտումների իրականացման ճանապարհին հանդիսանում էին շահագրգռող լուրջ և հաճախ անհաջողակ արգելքներ։

«... Երիտթուրքերը, — գրում է է. Հասանովան, — խոսքով իր կողմնակից էին ազատութիւն, համաարութիւն, եզրայրութիւն, իրականում հրահրեցին ազգային հակասութիւններ Օսմանյան կայսրութիւնի ժողովուրդների միջև և իրենք թաղեցին այն ազատութիւնը, որի համար 1908 թ. պայքարում էին թուրքերը կայսրութիւնի մուս ժողովուրդների հետ միասին։ Երիտթուրքերի շովիկիզմը հանդիսացավ երանց քաղաքականութիւն

կրախի, վերջին հաշվով, Օսմանյան կայսրության անկման ամենալուրջ պատճառներից մեկը¹։

Օսմանիզմին և պանիսլամիզմին հաջորդեցին պանթուրքիզմն ու պանթուրանիզմը և դրանց պրակտիկ արտահայտությունը հանդիսացող ազգային խտրականությունների քաղաքականությունը (թյուրքուլուքը) վանեց բուսթյան գեմ թուրք ժողովրդի գաշնակիցը հանդիսացող քրիստոնյա ազգաբնակչությունը և մահմեդական մյուս ժողովուրդներին։ Այստեղ ևս շտապվեց զասակարգային միավորում, ընդհանրապես՝ ուժեղացող ազգային նշումը սրեց ազգամիջյան պայքարը։ Իր անկման նախորյակին՝ երիտթուրքերի դաման դիկտատուրայի տարիներին, Օսմանյան կայսրությունը մի անգամ ևս ցույց տվեց, որ նա իրապես հանդիսացել է ժողովուրդների բանտ, որի ոչնչացումը շտապապես պրոգրեսիվ երևույթ էր բոլոր հպատակ ժողովուրդներին, ինչպես նաև թուրք աշխատավոր ժողովրդի համար։ Կայսրության տապալումը, ռազմական ուժերի կամ պատերազմի պայմանների օգտագործմամբ, դարձել էր պատմական անհրաժեշտություն։ Սճ դա ամենից առաջ մտա ու հասկանալի էր աշխատավոր ժողովրդական մասսաներին ու առաջագեմ մարդկության ներկայացուցիչներին։ Բայց այն չէր համապատասխանում երիտթուրքերի պանթուրքական եվանգոլական պլաններին։ Կայսրության գոյությունը նրանք դիտում էին որպես այդ պլանների կենսագործման նախապայման։

Այնուամենայնիվ, կայսրության սահմաններում և նրանցից դուրս կային ուժեր, առաջագեմ կազմակերպություններ և գործիչներ, որոնք լրջորեն մտածում էին տառապող ժողովուրդներին ազատագրելու մասին, խորհում և առաջարկում էին տարրեր ուղիներ։ Գրանցից ամենից հազմանական էր թվում գեմոկրատական վերափոխումների հանապարհով, ազատագրական պայքարի միջոցով ֆեդերատիվ պետություն ստեղծելու հնարավորությունը։

Հետաքրքիրն այն է, որ Օսմանյան կայսրության տարածքում նման պետական միավորումներ ստեղծելու խնդիրը առանձին մտավորականներին զբաղեցրել է դեռևս անցյալ դարի կեսերին։

¹ Гасанова В. Ю., Общественная мысль в Турции в период буржуазной революции 1908 г., Сб., Современная философия и социологическая мысль стран Востока, М., 1965, стр. 234.

9. Չիխաչևը «մուսաստանը և Արևելյան Հարցը» հոդվածում 1860 թ. գրում էր թուրքերի գերիշխանությունը վերացնելու անհրաժեշտության մասին և գտնում, որ ազգային սկզբունքի վրա հենված կարելի է ստեղծել ինքնուրույն բնորոշ ապստամբուն՝ հար և նման Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին կամ Եվրոպային¹։

Այնուհետև այդ գաղափարը շտապվեց և երբեմն արտահայտվում էր մամուլում և գրականության մեջ հատկապես Թուրքիայի ազատագրումից հետո։

Այն դարձավ կենսական խնդիր, կապված երիտթուրքական շարժման վերելքի հետ, երբ կայսրության հպատակ, հարստահարվող ազգերի ներկայացուցիչները հեռուգական կերպով պայքարում էին հանուն ինքնուրույնության կամ ինքնավարության կայսրության հնարավոր կործանումից հետո։ Մարցոխատական «Յորրազուվանիե» հանդեսը 1909 թ. իր մայիսյան համարում նշում էր, որ երիտթուրքերը բազմազան կասկածամտորեն են նայում կայսրության բազմաթիվ մոզոզուրդների ինքնուրույնության ձգտմանը և երիտասարդ Թուրքիայի համար միակ հնարավոր ելքի՝ ինքնավար էթնիկական ու կրոնական կազմակերպությունների ֆեդերատիվ միությունը ճանաչելու գոխարեն ուժեղորեն աշխատում են իրականացնել կենտրոնացված ապստամբության սկզբունքը՝ ապահովելով տիրապետող ազգի գերիշխանությունը²։ Հոդվածի հեղինակն իր առաջարկած ուղին համարում էր հույժ կարևոր նաև երիտթուրքերի գերքերը քաղաքականապես ամրապնդելու իմաստով։ «Քաղաքական ապստամբությունների և ֆեդերատիվ ապակենտրոնացման գաղափարը, — շարունակում է նա, — եթե միայն երիտթուրքերի կուսակցությունը համաձայնվի զրանք կիրառել կյանքում, ոհակ-ցիան արմատահան կանեն ավելի հաջող կերպով, քան երկու ճակատներում (աջ և ձախ — Հ. Ի.) տարվող կատաղի պայքարը և դեմոկրատների հալածանքը...»³։

Թուրքիայի տիրող շրջաններում ֆեդերատիվ ապստամբության գաղափարի և ապակենտրոնացման ձգտումների արտահայտություններն առաջ բերեցին շովինիզմի մի նոր ալիք։ Այն

¹ Чихачев П. А., Великие державы и Восточный вопрос, стр. 187.

² «Образование», 1909, № 5, стр. 187.

³ Նույն տեղը, էջ 188։

Ներդրածեց նաև բազմաթիվ հրկրների հասարակության շնորհիվ շնորհիվ ու սկզբնական ազգամիջյան բախումները Քուլդարական ծախս սոցիալիստները՝ տեսնականները, սերը սոցիալ-դեմոկրատներին հետ աշխատավարձը զանգվածներին նացիոնալիզմի վարակից հետո պահելու նպատակով, լայնորեն պրոպագանդում էին Քաղկաններում դեմոկրատական հանրապետությունների ֆեդերացիա ստեղծելու գաղափարը։ Այն ուղղված էր ոչ միայն Քուլդարական բռնապետության, այլև բազմաթիվ միապետությունների ազգայնական քաղաքականության դեմ։ Մյուս կողմից, ֆեդերացիայի գաղափարը պատասխան էր իմպերիալիստական պետությունների և ցարական Ռուսաստանի զավթողական և գաղութներին¹։

1910 թ. սկզբներին Բելգրադում կայացած բազմաթիվ սոցիալ-դեմոկրատների առաջին կոնֆերանսը, Գ. Բլագոևի մասնակցությամբ, որոշեց պաշտպանել բազմաթիվ ժողովուրդներին մի ֆեդերացիայի մեջ միավորելու գաղափարը²։ Ելույթ ունեցավ նաև որոշումները տպագրվեցին Միջազգային սոցիալիստական բյուրոյի բյուլետենում և դարձան Մատերնալիստի ու Նրասնդամ կուսակցությունների ֆեդերալիստական առարկա, այսինքն՝ խնդիրն ընդունեց միջազգային բնույթով։ Սոցիալ-դեմոկրատների զեկավարությամբ բազմաթիվ հրկրներում շարունակվեցին բանվորական ժողովներն ու միտինգները՝ հագուտ ֆեդերացիայի ստեղծման։ Բազմաթիվ պատերազմները նոր խթան հանդիսացան ֆեդերալիզմի գաղափարի ավելի լայն պրոպագանդման համար։

Միջազգային սոցիալիստական բյուրոն, որի աշխատանքներին մասնակցում էր Վ. Ի. Լենինը, պաշտպանում էր բազմաթիվ սոցիալ-դեմոկրատների պայքարը հանուն ֆեդերացիայի։ Ինքը Վ. Ի. Լենինը իր բազմաթիվ աշխատություններում անդրադարձել է այն պրոբլեմին՝ «Միավորելու գյուղացու իսկական ազատությունը Քաղկաններում», — գրել է նա 1912 թ. հոկտեմբերին, — ինչպես և Քուլդար գյուղացու ազատությունը, կարող է ապահովել միայն լիակատար ազատությամբ չտախանջուր երկրի ներսում և լիովին ու մինչև վերջը հասցված դեմոկրատական պետությունների ֆեդերացիայով³։

¹ 38-е «История второго интернационала», т. II, стр. 275.

² 34-е «История».

³ Լենին Վ. Ի., ծվ., հ. 22, էջ 185.

Գերմանական սոցիալիստական թերթերից մեկում զետեղված «Բալկանյան պրոբլեմը» հոդվածն ընթերցելիս Վ. Ի. Լենինն ընդգծում է քաղկանյան երկրների ու թուրքիայի ֆեոդերացիայի մասին հեղինակի այն տեսակետը, որ ֆեոդերացիան կկարողանար «բավարարել աշխարհագրական տեսակետից այդ միասնական մարզի կուլտուրական պահանջները, կվրտպական իմպերիալիզմի, ինչպես նաև ուսանական համաշխարհային տերուրիայան առաջխաղացման դեմ անհաղթահարելի պատենձ կանգնեցնել»¹:

Այդ ամենը, այսուհանդերձ, անիրագործելի էր, քանի զեռկանգուն էր Օսմանյան կայսրությունը և քանի նրանում պետություն զեկը գտնվում էր իրենց միապետական հայտարարած երիթուրքերի, թուրք շովինիստների ձեռքին:

Այսպիսին եև պատմության դասերը, որոնք շեն կարող մոռանալ երբեմնի հպատակ ժողովուրդները և բռնապետության դեմ, հանուն դեմոկրատիայի պայքարող ամբողջ առաջադեմ մարզկությունը:

Օսմանյան կայսրության անցած ուղին համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ նրա կառավարիչների ղեկավարությամբ տեղի ունեցած պատմական գործողությունների, ինչպես նաև նրանց վարած քաղաքականության հիմքում ընկած էր լավազանց բացասական մի երևույթ՝ արտադրողական պրոցեսից էնտու պտենել հիմնական արտադրողներին, ժողովրդական մասսաներին: Մի զեպքում, դա թուրք և մահմեդական ժողովուրդներն էին, որոնց հիմնական ֆունկցիան պատերազմական գործողություններն մասնակցեցին էր:

Մյուս զեպքում՝ հպատակ ժողովուրդները, որոնք պարտավոր էին վճարել շատ որոշակի ծանր հարկեր ու տուրքեր, որոնց պատճառով լավազանց զժվարացել էր արտադրության ընդլայնումը: Իսկ ամենից անտանելին տեղական իշխանության ներկայացուցիչների կամայականություններն էին: Վերջիններին, որու մի զիվանագետի բնորոշմամբ, հատուկ էին աղքատությունը, նախանձը, ազահությունը, ընչաքաղցությունը, կաշառակերությունը և ունևոր քրիստոնյայի հաշվին անպատիժ հարստանալու ցանկությունը²:

¹ Լենին Վ. Ի., ԾԺ., Է. 28, էջ 8:

² Տե՛ս Մալուխ Ա. Ա., Апрельское восстание 1876 г. в Болгарии и Россия, М., 1978, стр. 9.

4. Մարքսը, Նշել է, որ թուրք վաշկատուն ցեղերը կարևոր էին համարում միայն անասունների հոտի վերարտադրությունը: Այդ պահանջը նրանց մղում էր դեպի Արևմուտք, դեպի նոր հողերի գրավում և սահմանների ընդլայնում: Այնուհետև, երկրում տիրապետող ռազմավատական հողօգտագործման սխեման ստիպում էր վերնախավին մղել նորանոր պատերազմներ, որ և տեղի էին ունենում անընդհատ, մինչև կայսրության հզորության անկումը: Պատերազմները, որոնք քայքայում էին երկրի տնտեսությունը և արտադրողական ուժերը, մասնակիցների համար ապրուստի և հարստացման գլխավոր միջոց էին:

Կայսրության քաղաքականության հիմնական աղբյուր հանդիսացող իսլամն ևս մշտապես իր հետևորդներին մղում էր դեպի նորանոր արշավների ու ավարտությունների: Հարձակման այդ շրջանը տևեց մոտ երկու դար և ստեղծեց հաղթանակների ու կայսրության՝ իբր անպարտելի ուժի մասին մտայնություն, որը վարակեց թե վերնախավին և թե թուրք ժողովրդի մի զգալի մասին:

Մինչդեռ թուրքիայի հեշտ և արագ տարածքային ընդլայնումը, երկրի ներսում դեռևս գոյություն չունեցող կայուն տնտեսական կապերի պայմաններում, լրջորեն խանգարեց ֆեոդալական տնտեսության զարգացմանը ոչ միայն լայնությամբ, այլև խորությամբ: Ահա թե ինչու գյուղատնտեսությունը թուրքիայում դարերով մնաց ֆեոդալիզմի ամենացածր՝ արարարոսական մակարդակի վրա: Արդեն XVIII դարի վերջերին ռազմավատական հողատիրության քայքայումն ավարտվեց, հողը կենտրոնացվեց խոշոր սեփականատերերի, տարրեր փաշաների, դերբեյերի և այլոց ձեռքերում, որը, իր հերթին, ամրապնդեց սեպարատիզմը՝ կայսրության առանձին շրջանների և նրանցում բնակվող ժողովուրդների մասնատումը:

Ընդհանուր պատկերը ամբողջացնելու համար նշենք, ինչպես իրավացի կերպով այդ անում է Ա. Ֆ. Միլլերը, որ եզրաված ամբողջ տարածություն վրա, բացի Անատոլիայից և Ստամբուլին հարած Ռումելիայի մասից, թուրքերը ըստ էության շարունակում էին մնալ որպես ռազմական օկուպանտներ¹:

Իսկ օկուպանտի համար բնորոշ է տեղական հարստություն-

¹ Миллер А. Ф., Турция, актуальные проблемы новой и новейшей истории, М., 1983, стр. 21.

Ներքի յուրացումը, հպատակ ազգարնակչութիան թալանը և կո-
զուպուտը, օրինական և անօրինական հարկերի գանձումը: Այս
բոլորը, ամենայն հետևողականութիամբ, տեղի էր ունենում
կայսրութիան ամբողջ տարածքի վրա և հատկապես քրիստոնյա
ժողովուրդների բնակավայրերում:

Հետևանքը եղավ այն, որ արտագրողական ուժերի հիմնա-
կան մասը կազմող այս տարրերը ևս շահագրգռված չէին գար-
գացնելու արտագրութունը ոչ գյուղում և ոչ քաղաքում: Բա-
րիքների կուտակումը, շատ հաճախ, նոր բռնագրավումների ու
թալանի առիթ էր հանդիսանում և հենց այս պատճառով գյու-
ղացին կամ քաղաքի արհեստավորը արտագրում էր միայն իր
մինիմալ պահանջները բավարարելու, քիչ զեպքերում էլ շու-
կայի համար: Բացառութուն էին կազմում պետական հսկո-
ղութիանը ենթակա արտագրութունները: Բայց դրանք չէին
փոխում իրենցի վիճակը: Անօրինականութունը և կամայական-
նութունները համընդհանուր երևույթ էին և գույքի ու անձի
անապահովութունը՝ օրինակափութուն:

Այս միջոցներով տեղի ունեցող վերնախավի հարստացումը
միաձուլում էր նրան պետական ապարատի հետ, հանդեցնում
նրա բյուրոկրատացմանը և պարազիտային տարրի վերած-
վելուն: Բնականաբար, այն դառնում էր ամեն մի նորամուծու-
թիան և ընդհանրապես առաջընթացի բացարձակ թշնամին:
Գրանով է բացատրվում, որ կայսրութունում ռեֆորմների բո-
լոր փորձերը ձախողվում էին, և դրանք երբեք չէին հետապըն-
դում երկրի սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական-քաղաքա-
կան կարգերը վերափոխելու նպատակը:

Քուրդիայի զարգացման նման ընթացքին նպաստեց նաև
XIX դարում ձևավորված երկրի ներքին ռեակցիոն ուժերի և
իմպերիալիզմի միասնական նակատը, որի ազդեցությունը
զգալի է մինչև օրս:

Գրականութիան մեջ փորձ է արվում նույնացնել օտար կա-
պիտալի և ոչ թուրք, ալազգի բուրժուազիայի զեքը երկրի
առաջընթացի պրոցեսում: Այդ տեսակետին հարող հեղինակ-
ները մոռանում են, որ վերջինս եղել է երկրում կապիտալիս-
տական կարգերի հաստատման ամենահետևողական կազմա-
կիցը և Վ. Ի. Լենինը նրա շարժումները գնահատել է որպես
բուրժուական տարրերի պայքար ֆեոդալիզմի դեմ:

Դժբախտաբար, ֆեոդալիզմի ամուր գիրքերի առկայու-

Յլամբ և ևս վերջից և ամբապնդից Օսմանյան կայսրութիւն-
պետական և քաղաքական ռեժիմը: Համարյա վեց դարերի իր
գոյութիւնն ընթացքում նա հանդիսացաւ ֆեոդալական կարգե-
րի, ռազմարյութեամբական վարչականի ամուր պատվարը:
Ենթահիվ կառավարման այդ պահպանողական ձևերի՝ բուր-
ժուական հարաբերութիւնների զարգացման պրոցեսը մինչև
վերջ ընթացաւ, և այսօր էլ մասամբ ընթանում է ֆեոդալական
կարգերի տիրապետող ազդեցութիւնն պայմաններում:

Այսուհանդերձ, հասարակական առաջընթացի տրամաբա-
նութիւնն ու որին աշխատութիւնը Քուրքիայում ևս սոցիալ-
տնտեսական տեղաշարժեր առաջացրին: Այլազգի բուրժուա-
զիայի երևան գալը XIX դարի սկզբին, արհեստների ու արդու-
նարներութիւնն զարգացումը, առևտրական կապերի աշխուժա-
ցումը և ի վերջո ստար կապիտալի մուտքը պայմաններ
ստեղծեցին կապիտալիստական հարաբերութիւնների և թուր-
քական ազգային բուրժուազիայի ձևավորման համար: Բայց
թուրքական կապիտալը, ինչպես տեսանք, մեծ մասամբ ներ-
գրվում էր առևտրի ոլորտը: Թուրքական բուրժուազիան, մինչև
կայսրութիւնն անկումը, լրջորեն չկապվեց արդյունաբերութիւն
հետ ու շատ քիչ լուրջ սոցիալական, գասակարգային հիմքեր՝
երկրի տնտեսութիւնն մեղ: Կարևոր էր նաև այն հանգամանքը,
որ նա համարյա չունեցաւ զարգացման նախապատրաստման
չրչան, մասնավորապես քաղաքականութիւնն ընաքաւաւում,
որը պետք է հենվեր ձևավորված գաղափարախոսութիւնն վրա:
Սկզբից մինչև վերջ բուրժուազիան բավարարվում էր ֆեոդա-
լական գողափարախոսութիւնն տված սենդուլ: Անգամ նացիո-
նալիզմն ու շովինիզմը, որոնք կապիտալիզմի զարգացման ուղ-
ղակի արդյունք են, թուրքական ազգային բուրժուազիան վերջ-
րեց ֆեոդալական պատրաստի ձևերից և իրենք հայտարարեց
օսմանիզմն ու պանիսլամիզմը, պանթուրանիզմն ու պանթուր-
քիզմը: Բառիս իսկական իմաստով, շունենալով իր քաղաքական
կուսակցութիւնը, քանի որ երիտթուրքերին այդպիսին չի կա-
րելի համարել, թուրքական բուրժուազիան այստեղ ևս հարեց
ֆեոդալական-միապետական կազմակերպութիւնների և քա-
ղաքական աշխատանքի ձևերին: Սոցիալ-տնտեսական զար-
գացման տրամաբանութիւնը ինչ-որ լսփով հասկացող կոմս
Սարահեղդինը և նրա հետևորդները ավելի բարձր զարգացման
աստիճանի հասած հպատակ ժողովուրդների համար ավտո-

նամիա կիրառելու իրենց առաջարկութիւններով, զուրս շարքա-
վեցին երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքից: Կառավա-
րութիւն ղեկը ֆեոդալներին անցավ լիբերալ կալվածատերերի,
պետական ու զինվորական բուրժուազայի ներկայացուցիչ-
ների ձեռքը:

Տնտեսութիւն մեղ քրիստոնյաների իշխող վիճակը,
ինչպես բազմաթիւ ալլ երկրներում, չհասցրեց երանց նաև քա-
ղաքական իրավահավասարութիւն: Նրանք մնացին սոցիալիզ-
մներ (Իսկ այժմ համարվում են երկրորդ կարգի քաղաքացի-
ներ)՝ այստեղից բխող բուր ճեռաններով: Համակերպվել
նման գրութիւնը չէին կարող իրենց զարգացման աստիճանով
թուրքերից ավելի բարձր կանգնած ժողովուրդները: Ազգային-
ազատագրական շարժումները դարձան երկրում մշտական երե-
վույթ ճեռահետ ավելի կազմակերպված ու մասսայական և
XIX դարի պատմութիւնը հազեցվեց ազատագրական պայքարի
փայտն էչերով: Դարասկզբին որոշակի հաշտութիւն հասավ
սերերի պայքարը: Սակայն առաջինը ազատագրվեց Նունաս-
տանը, և կայսրութիւնը զրկվեց կապիտալիստական բուն զար-
գացում ապրող, տնտեսական մեծ կարևորութիւն ունեցող շըր-
շաններին: Հաշտող տասնամյակում, 1830-ական թթ., իր ինք-
նուրույնութիւնը և փաստական անկախութիւնը ամբողջովեց
սուլթանի երբեմնի վասալ Մուհամմեդ Ալին Եգիպտոսում:

Անցյալ դարի 70-ական թթ. ազատագրական շարժումները
ձայր առան Բալկաններում և 1876 թ. ապրիլյան ապստամբու-
թիւնը Բուլղարիային բերեց անկախութիւն: Իսկ բալկանյան
բուր ժողովուրդները վերջնականապես ազատագրվեցին միայն
առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրին:

Կրած բուր պարտութիւնները, տնտեսութիւն և կուլտու-
րայի քնազավատում ունեցած կորուստները կայսրութիւն վեր-
նախաձիւն արամագրել էին ձեռնարկելու ամեն միջոց և բուլլ
շտալու, որ հաղթանակով ավարտվեց նաև հայ ժողովրդի ազ-
գային-ազատագրական պայքարը: Տեղական իշխանութիւն-
ների, ազաների ու բեկերի, կանոնավոր զորքերի ու համիդիների
գործունեութիւնը և թալանի ու տնտեսական տնորի, հարըս-
տահարումների ու ճեռապնդումների ճեռարավոր բուր ձեռի
գործադրումը ուղղված էին այդ պայքարի ձախողմանը:

Բնւլինի կոնգրեսի որոշումներից բխող կիսատ-պատ բա-
շենորոգումների պահանջի տնտեսումը, Սասունի քարգերը և

Հայերի ցեղասպանութիւնը ստեղծեցին ողորդական վիճակ Հայ ժողովրդի Համար Մարդկային կորուստների Հետ նա կորցրեց նաև իր պապենական Հոգերի մեծագույն մասը: Սակայն նշված ռեազործութիւնների շղթան թանկ նստեց նաև կայսրութիւն վրա: Քալանի ու ոչնչացման ենթարկվեցին բազմաթիվ ծաղկուն շրջաններ ու երկիրը կրեց նյութական և մարդկային ուսուրանների մեծագույն վնասներ, որոնց Հեռանքների զգալի են մինչև այսօր: Կայսրութիւն անկման վերջին ողորդական ակտը, նրա մասնակցութիւնն ու պարտութիւնն էր առաջին Համաշխարհային պատերազմում: Նյութական Հսկայական կորստին զուգակցվեցին Արևմտյան Հայաստանից բացի, նաև Հունարեակ շրջանների քայքայումը, երկրի սնանկացումը և նրա գերմանական իմպերիալիզմի կցորդ դառնալը:

Այս բոլոր Հանցագործութիւնների Համար Ստամբուլի ռազմական ատյանը 1919 թ. Հուլիսի 5-ի իր դատավճռով, երիտթուրքերի պարագլուխներ Քալիաթին, Հնվերին, Ահմալին և զուկու. Նազըմին, Հեռակա կարգով, դատապարտել էր մահվան: Ինչ շարք վիլայեթների դատական Հատուկ ատյաններ տեսնասական քայքայում պատճառելու, քրիստոնյաների շարդեր կազմակերպելու և հակամարդկային այլ գործողութիւնների Համար դատապարտեցին տեղական բազմաթիվ պաշտոնյաների ու վերնախափի ներկայացուցիչների:

Օսմանյան կայսրութիւնն իր երկարատև գոյութիւն ընթացքում, Հեռզհետ վերածվեց (և՛ քաղաքական, և՛ տեսնասական իմաստով) Քուրքիայի ու նրանում բնակվող ժողովուրդների առաջնթացը խանդարող ու արգելակող ուժի: Իսկ ոչ թուրք, արևելի զարգացած ժողովուրդների Համար նա զարնել էր ուսակցիոն վերապրուկ դեռևս Հարյուրամյակներ առաջ: Կայսրութիւնը Հինգ դար կասեցրել էր նրանց տեսնասական, քաղաքական և կուլտուրական զարգացման ընթացքը:

Ինչպես տեսնում ենք, պատմութիւնը վաղուց արդեն կայացրել էր իր դատավճիռը: Այլ ժողովուրդների և ազգերի Հարստահարող ու կեղծքող ասարների տիրապետութիւնը, ինչ ձև էլ նա ունենա, չի կարող լինել Հարատև: Նա պետք է տապալվի: Օսմանյան կայսրութիւն անկումը, որպես պատմականորեն օրինալի և պրոգրեսիվ երևույթ, Հաստատում է առաջնթացի ճանապարհին կանգնած նույնիսկ Հզոր արգելքների խորտակման անխուսափելիութիւնը:

РЕЗЮМЕ

В обширной литературе по истории Османской империи нет специального исследования о социально-экономических причинах ее падения. Факторы, определяющие объем и глубину этого закономерного явления освещены мимоходом, лишь при анализе отдельных событий или этапов развития страны.

Среди главных исторических причин — опустошительные нашествия тюрко-монгольских племен, которые в XI—XVI веках четырежды уничтожали достигнутый экономический и культурный уровень Передней Азии. Сами турки, в ходе завоевательных походов, свое общественное устройство дважды начинали «с нуля».

Другой фактор, определяющий крайне медленное социально-экономическое развитие Турции, это — патриархально-родовые отношения, которые кочевники-тюрки сохраняли веками, перебазировавшись с одного места на другое и навязывая эти отношения покоренным народам.

Третий — это государственная собственность на землю. В период нашествий захваченная земля рассматривалась как общинная, племенная, коллективная собственность, в первую очередь, пастбища для скота, главного богатства кочевнических объединений. Уходя, они оголяли и опустошали использованные земли, затрудняя их культивирование. Позднее, земля раздавалась за государственную и военную службу (тимары, знамены и хассы) в виде временных пожалований, что обеспечивало новых владельцев материальными благами и финансами, но не делало их истинными хозяевами, заинтересованными в улучшении качества земли и условий земледелия.

В течение веков настоящим общественным бедствием была откупная система налогов и поборов, при которых сборщики сами определяли сумму налогов и «долгов», цены на продукты и сырье, натуральную или денежную фор-

му законных и произвольных поборов. Органы власти не чинили им никаких препятствий, ибо в грабеже имели свою долю.

В период становления капиталистических отношений социально-экономические условия менялись крайне медленно. Военно-бюрократическая верхушка политическими и экономическими мерами пыталась тормозить развитие буржуазных отношений. Формирование турецкой национальной буржуазии не привело к свободе предпринимательской деятельности. Даже наиболее динамичные элементы интонациональной буржуазии не смогли освободиться от феодальных ограничений и религиозно-шариатских запретов. Укрепление позиций турецкой буржуазии в конце прошлого века еще больше обострило отношения между различными национальными группами буржуазии. Христиане всячески вытеснялись из экономической и политической сфер, их разоряли путем насилия, произвола и беззакония.

Превращение Османской империи в конце XIX столетия в полуколоннию лишь усугубило указанные внутренние процессы. Создание в 1881 г. «Управления государственного долга» только в конце века узаконило зависимое положение Турции.

Младотурецкий переворот не приостановил процесс разложения и падения империи османов. Младотурки не думали даже о проведении заметных социально-экономических преобразований, об установлении равноправия народов, о равенстве мусульман с христианами. В области экономики они продолжали курс прежних правительств, сохраняя силу и мощь феодальных порядков в стране.

Для оценки всей исторической значимости указанных отрицательных факторов следует подчеркнуть их пагубное влияние на покоренные народы. Экономический, политический и культурный прогресс последних был почти приостановлен в течение примерно 500 лет. Для отдельных же христианских народов, в особенности для армян, частично греков и других, мрачные столетия турецкого ига завершились физическим уничтожением и депортацией основной массы этих народов.

Вышеотмеченные отрицательные внутренние факторы и авантюристический, пантюркистский курс внешней политики, с благословения империалистического Запада, привели в годы первой мировой войны к краху Османской империи. Таков закономерный и прогрессивный итог ее исторического развития.

SUMMARY

The extensive literature on the history of the Ottoman Empire lacks a special research on the social-economic reasons of its downfall. Factors defining the volume and depth of that regular phenomenon are elucidated in a perfunctory manner, only when analysing individual events or stages of the development of the country.

Among the main historical reasons are the devastating invasions of the Turkish-mongolian tribes, who during the XI—XVI centuries A.D. four times destroyed the highly developed economic and cultural level of the Near Eastern peoples. Turks themselves twice during the conquering invasions began their social organization from zero level.

Another factor, defining the extremely slow social-economic development of the Turks, is the patriarchal-ancestral relations, which the nomad Turks kept during the centuries, moving from place to place and imposing by force these relations on the submitted peoples.

The third factor is the state property on the land. During the invasions the seized lands were considered as belonging to community, tribe, as a collective property, i.e. pasture for the cattle, the main wealth of the nomads. When departing they bared and devastated these lands, making difficult their cultivation. Later on the lands were distributed for the state and military services (timars, ziamets and chasesû as the temporary gifts providing material wealth and money for the new owners, but it could never make them the real landlords, interested in improvement of the quality of the land and conditions of agriculture.

During the centuries the system of taxes was a real public disaster. The collectors themselves determined the sum of taxes and "debts", costs on products and the raw materials, natural or money forms of the legal and arbitrary taxes. Local authorities never put obstacles on this because they also had their share.

In the making of the capitalistic relations the social-economic conditions were changing very slowly. The mili-

tary-bureaucratic leaders were trying to hamper the growth of the capitalistic relations by means of political and economic measures. The formation of the Turkish national bourgeoisie never brought to free business. Even the most dynamic elements of the non-Turkish bourgeoisie could not make themselves free from feudal restrictions and religious-shar'iatic interdictions. The consolidation of the Turkish bourgeoisie at the end of the XIX century strained more the relations among various national groups of the bourgeoisie. In every possible way the Christians were forced out of the economic and political spheres, they were impoverished by means of violence, arbitrariness and lawlessness. The transformation of the Ottoman Empire into a semicolony at the end of the XIX century aggravated the mentioned internal processes.

The creation of the "State Debt Office" in 1881 only at the end of the XIX century legalized the dependent position of Turkey.

The Young-Turkish upheaval did not stop the process of demonstration and downfall of the Ottoman Empire. The Young-Turks never thought about the marked social-economic transformations, nor about establishing the equality of the peoples, about the equality between the Muslims and the Christians. In the economic sphere they continued the policy of the former governments, trying to keep the strength and power of the feudal orders in the country.

For the estimation of the whole historical significance of the above-mentioned negative factors, their fatal influence on the subjugated nations should be emphasized. The economic, political and cultural progress of the latter was practically suspended in the course of about 500 years. For some Christian nations, especially Armenians, partially Greeks and others, the dark ages of the Turkish yoke were completed by the extermination and the deportation of the main masses of these nations.

The above-mentioned and other negative internal factors and also the venturesome, panturkist course of foreign policy, with the blessing of the imperialistic West, brought the Ottoman Empire into collapse during World War I. This was the legitimate and progressive result of its whole historical development.

Ն Ա Կ Բ Ա Ն	5
ՕՍՄԱՆԱՆ ՅՈՐԴԱՆԻՉՍ ԼՍՄ ՔՈՒՐԲԱՎԱՆ ԿԱՐԳՈՐ	21
ԿԱՐԳԱՆԻՉՍԸ ՀԱՐԱՐՎԱՐԹ Է	27
ա. Ֆեդերալան Տարածությունների զարգացումը	28
բ. Կապիտալիզմի զանգուղ առաջընթացը	149
ՅՈՐԴԱՆՍՍԿԱՆ ՀԵՏԱԿԱ ՔՐՅԻՆ	211
ա. Նոր Տատարաբեր գաղութարգների մեղմորման յուրա- Կանգնությունները	212
բ. Տարբեր գործունեների ազդեցությունը	213
ԿԱՅՐԱՆԻՉՍԿԱՆ ԱՆԿՈՒՄԸ	
(Ներառանգումներ)	205
Резюме	222
Summary	224

Инджикян Оганес Григорьевич
ПАДЕНИЕ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ
(социально-экономический отек)

(На армянском языке)

Издательство «Айастан»

Ереван — 1984

Հրատ. խմբագիր՝ Թ. Հ. Մուրադյան, կրտսեր խմբագիր՝ Գ. Թ. Անյուզյան,
 նկարիչ՝ Ջ. Գ. Ամբրիկյան, գեղ. խմբագիր՝ Ս. Ս. Մկրտչյան, տեխն. խմբագիր՝
 Ա. Մ. Բլբուլյան, Վերատպիչուղ սրբագրիչ՝ Մ. Մ. Արշակյան

ИБ 3965

Հանձնված է շարվածքի 12.05.1984 թ.:

Ստորագրված է ապագրություն 19.09.1984 թ.:

Յարման՝ 84X108¹/₃₂ Քուլզթ ազ. Ձ 2: Տարածանակ՝ «Գրքի սովորական»

Տպագրություն՝ բարձր: 17,84 պաշմ. տպագր. մամ., Հրատ., 17,29 մամ.:

Գումակեր՝ 255. ՎՅ 09427, Տպագրանակ՝ 20 000, Գլխի՝ 1 և 40 կող.:

«Հայաստան» Հրատարակչություն, Երևան—9, Շիրազի 91:

Издательство «Айастан», Ереван—9, ул. Теряна, 91.

ՀՅՅՀ Հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի առևտրի գործերի

պետության կոմիտեի Ձ 6 տպարան, Երևան, Քառանկյան փող. Ձ 23/1:

Типография № 6 Госкомитета по делам издательства,

полиграфии и книжной торговли Арм. ССР,

Ереван, ул. Туманяна, 23/1.

9(58)
7-58